

М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ

М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ

ЩО РОБИТИ?

З РОЗПОВІДЕЙ
ПРО НОВИХ ЛЮДЕЙ

РОМАН

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

Переклад звірено за виданням:
Н. Г. Чернышевский. Что делать?
Л., «Наука», 1975.
«Литературные памятники».

*М. Г. Чернишевський.
З фотографії 1859 р.*

*Присвячується
моєму другу
О. С. Ч.¹*

I

ДУРЕНЬ

Вранці 11 липня 1856 року слуги одного з великих петербурзьких готелів біля станції Московської залізниці були спантелечені, почасти навіть стривожені. Напередодні, о 9-й годині вечора, приїхав добродій з чемоданом, зайняв номер, віддав для прописки свій паспорт, попросив собі чаю і котлетку, сказав, щоб його не турбували ввечері, бо він стомився й хоче спати, але щоб завтра неодмінно розбудили о 8-й годині, бо в нього є нагальні справи, замкнув двері номера і, побрязкавши ножом та виделкою, побрязкавши чайним прибором, незабаром притих,— певно, заснув. Настав ранок; о 8-й годині служник постукав до вчорашнього прибулого — прибулий не подає голосу; служник постукав дужче, ще дужче — прибулий усе не озивається. Мабуть, міцно заснув. Служник почекав чверть години, знову заходився будити, знову не добудився. Став радитися з іншими служниками, з буфетником. «Чи не трапилося часом з ним чого?» — «Треба виламати двері». — «Ні, так не годиться: двері ламати треба з поліцією». Вирішили: спробувати будити ще раз, дужче; коли й після цього не прокинеться, послати за поліцією. Зробили останню спробу; не добудилися; послали за поліцією і тепер ждуть, що побачать з нею.

Годині о 10-й ранку прийшов поліцейський чиновник, постукав сам, звелів служникам постукати,— наслідки ті самі, що й раніше. «Нічого робити, ламай двері, хлопці».

Двері виламали. Кімната порожня. «Подивіться-но під ліжко»,— і під ліжком нема прибулого. Поліцейський чиновник підійшов до стола,— на столі лежав аркуш паперу, а на ньому великими літерами було написано:

«Іду об 11-й вечора і не повернуся. Мене почують на Литейшому мосту між 2-ю і 3-ю годинами ночі. Підозри ні на кого не мати».

— Так от воно що, штука, бач, тепер і зрозуміла, а то ніяк не могли здогадатися,— сказав поліцейський чиновник.

— Що ж саме, Іване Афанасійовичу? — спитав буфетник.

— Давайте чаю, розповім.

Розповідь поліцейського чиновника потім ще довго переказували, жваво обговорювали в готелі. Історія була ось яка.

О пів на 3-ю почі,— а ніч була хмарна, темна,— на середині Литейного мосту блиснув вогонь, і пролунав постріл з пістолета. Кинулися на постріл караульні служителі, позбігалися нечисленні перехожі,— нікого й нічого не було на тому місці, де пролунав постріл. Отже, не застрелив, а застрелився. Знайшлися охочі пірпати, принесли через якийсь час багри, принесли навіть якусь рибальську сіть, пірпали, намацували, ловили, спіймали півсотні великих трісок, але тіла не знайшли і не спіймали. Та й як знайти? — ніч темна. Воно за ці дві години вже десь біля моря,— іди шукай там. Тому знайшлися прогресисти, які відкинули попередній здогад: «А може, й не було ніякого тіла? може, п'яний, чи просто бешкетник, попустував,— вистрелив та й утік — а то, чого доброго, тут-таки стоїть у стурбованій юрбі й підсміюється з тривоги, що її наробив!»

Але більшість, як завжди, коли міркує розсудливо, виявила консерватизм і стояла на своєму: «де там попустував — пустив собі кулю в лоб, та й годі». Прогресистів було переможепо. Однак партія, що перемогла, як завжди, розділилася зараз же після перемоги. Застрелився, це так; але чому? «П'яний»,— була думка одних консерваторів; «прогайнував усе»,— твердили інші консерватори.— «Просто

дурень»,— сказав хтось. На це «просто дурень» пристали всі, навіть і ті, хто заперечував, що він застрелився. Справді, чи хтось, напившись або прогайнувавши все, застрелився, чи бешкетник, зовсім не застрелився, а тільки утнув штуку,— однаково, безглузда, дурна витівка.

На цьому й стало діло на мосту вночі. Уранці, в готелі біля Московської залізниці, виявилось, що дурень не попустував, а застрелився. Але лишився в результаті історії елемент, з яким були згодні й переможені, а саме, що коли й не попустував, а застрелився, то все-таки дурень. Цей задовільний для всіх результат особливо міцний був саме тому, що перемогли консерватори: справді-бо, коли б тільки попустував пострілом на мосту, то, власне, було б ще сумнівно, чи дурень, чи тільки бешкетник. Але застрелився на мосту,— хто ж стріляється на мосту? як же це на мосту? навіщо на мосту? безглуздо на мосту! — і тому, безперечно, дурень.

Знову виник у декого сумнів: застрелився на мосту; на мосту не стріляються,— виходить, не застрелився.— Але надвечір слуг готелю покликали в часть подивитися на прострелений кашкет, який витягли з води,— усі визнали, що кашкет той самий, який був на приїжджому. Отже, напевно застрелився, і дух заперечення й прогресу переможено остаточно.

Усі були згодні, що «дурень»,— і раптом усі заговорили: на мосту — ловка штука! це щоб, значить, не мучитись довго, коли не пощастить добре вистрелити,— розумно зміркував! від усякої рани звалиться у воду й захлинется, перш ніж отямиться,— авжеж, на мосту... розумно!

Тепер уже нічогосінько не можна було розібрати,— і дурень, і розумно.

II ПЕРШИЙ НАСЛІДОК ДУРНОЇ СПРАВИ

Того ж самого ранку, годині о 12-й, молода дама сиділа в одній з трьох кімнат маленької дачі на Камінному острові, шила і півголосом наспівувала французьку пісеньку, жваву, сміливу.

«Ми бідні,— говорила пісенька,— але ми робочі люди, у нас здорові руки. Ми темпі, але ми не дурні й хочемо світла. Будемо вчитися — знання визволить нас; будемо працювати — праця збагатить нас,— це діло піде,— поживемо, доживемо —

Ça ira,
Qui vivra, verra².

Ми грубі, але від нашої грубості терпимо ми ж самі. Ми сповнені забобонів, але ж ми самі страждаємо від них, це ми відчуваємо. Будемо шукати щастя, і знайдемо гуманність, і станемо добрі,— це діло піде,— поживемо, доживемо.

Праця без знання безплідна, наше щастя неможливе без щастя інших. Просвітимося — і збагатимося; будемо щасливі — і будемо брати й сестри,— це діло піде,— поживемо, доживемо.

Будемо вчитися й працювати, будемо співати й любити, буде рай на землі. Будемо ж весело жити,— це діло піде, воно незабаром прийде, всі діждемося його,—

Donc, vivons,
Ça bien vite ira.
Ça viendra,
Nous tous le verrons“.

Смілива, жвава була пісенька, і її мелодія була весела,— були в ній дві-три сумні ноти, але вони покривалися загальним світлим характером мотиву, зникали в рефрені, зникали в усьому кінцевому куплеті,— принаймні мусили покриватися, зникати,— і зникали б, якби дама була в ін-

шому настрої; але тепер у неї ці кілька сумних нот звучали чутніше за інші; вона ніби стрепенеться, помітивши це, стишить на них голос і дужче почне співати веселі звуки, що йдуть за ними, але ось вона полине думками від пісні до своєї думи, і знову сумні звуки беруть гору. Видно, що молода дама не любить піддаватися сумові; тільки видно, що сум не хоче відстати од неї, хоч як відштовхує вона його від себе. Та чи сумна весела пісня, чи стає знову веселою, як їй годиться, дама шие дуже старанно. З неї добра швачка.

До кімнати увійшла служниця, молоденька дівчина.

— Подивіться, Машо, як я шию? Я вже майже кінчила рукавички, які готую собі до вашого весілля.

— Ой, та на них менше узору, ніж на тих, які ви мені вишили!

— Ще б пак! Ще б пак: молода та щоб не була найкраще вбрана на весіллі!

— А я принесла вам листа, Віро Павлівно.

На обличчі у Віри Павлівни майнуло здивування, коли вона стала розпечатувати листа: на конверті був штемпель міської пошти. «Як же це? адже він у Москві?» Вона квапливо розгорнула листа й зблідла; рука її з листом опустилась. «Ні, це не так, я не встигла прочитати, в листі зовсім немає цього!» І вона знову підняла руку з листом. Усе це тривало дві секунди. Але цього другого разу її очі довго, перухомо дивилися на кілька рядків листа, і ці ясні очі тьмарилися, тьмарилися, лист випав з ослаблих рук на швейний столик, вона затулила обличчя руками, заридала. «Що я наробила! Що я наробила!» — і знову ридання.

— Вірочко, що з тобою? хіба ти охоча плакати? коли ж це з тобою буває? що ж це з тобою?

Молодий чоловік швидкими, але легкими, обережними кроками увійшов до кімнати.

— Прочитай... він на столі...

Вона вже не ридала, але сиділа нерухомо, ледве дишаючи.

Молодий чоловік узяв листа; і він зблід, і в нього затремтіли руки, і він довго дивився на листа, хоч той був невеликий, усього зо два десятки слів:

«Я бентежив ваш спокій. Я сходжу зі сцени. Не жалійте; я так люблю вас обох, що дуже щасливий зі своєї рішучості. Прощайте».

Молодий чоловік довго стояв, потираючи лоба, потім став крутити вуса, потім подивився на рукав свого пальта; на решті він зібрався з думками. Він ступив крок до молодої жінки, що сиділа, як і перше, перухомо, ледве дихаючи, немов у летаргії. Він узяв її за руку:

— Вірочко!

Та тільки торкнулася його рука її руки, вона схопилася з криком жаху, як підкинута електричним ударом, рвучко відсахнулася від молодого чоловіка, судорожно відштовхнула його:

— Геть! Не торкайся мене! Ти в крові! На тобі його кров! Я не можу бачити тебе! я піду від тебе! Я піду! відійди од мене! — І вона відштовхувала, все відштовхувала порожнє повітря і раптом поточилася, впала в крісло, затулила обличчя руками.

— І на мені його кров! На мені! Ти не винен — я сама... я сама! Що я наробила! Що я наробила!

Вона задихалася від ридання.

— Вірочко,— тихо й неспміливо сказав він,— друже мій!..

Вона важко передихнула й спокійним і все ще тремливим голосом промовила, ледве могла промовити:

— Любий мій, залиш тепер мене! Через годину ввійди знову,— я буду вже спокійна. Дай мені води і йди!

Він скорився мовчки. Увійшов у свою кімнату, сів знову до свого письмового стола, біля якого сидів такий спокійний, такий задоволений чверть години тому, взяв знову перо... «В такі от хвилини й треба вміти володіти собою; у мене є воля,— і все минеться... минеться...» А перо, без його відома, писало серед якоїсь статті: «чи витримає?— жахливо,— щастя загинуло...»

— Любий мій! я готова, поговоримо! — почулося з сусідньої кімнати. Голос молодої жінки був глухий, але твердий.

— Любий мій, ми повинні розлучитися. Я зважилась. Це тяжко. Але ще тяжче було б нам бачити одне одного. Я його вбивця. Я вбила його для тебе.

— Вірочко, в чому ж ти винна?

— Не кажи нічого, не виправдуй мене, а то я зневижджу тебе. Я, я в усьому винна. Прости мені, мій любий, що приймаю рішення, дуже болісне для тебе, — і для мене, мій любий, теж! Але я не можу вчинити інакше, ти сам через якийсь час побачиш, що так слід було зробити. Це незмінно, мій друже. Отже, слухай. Я виїжджаю з Петербурга. Легше буде далі від місць, які нагадували б про минуле. Я продаю свої речі; на ці гроші я можу прожити якийсь час, — де? в Твері, в Нижньому, я не знаю, байдуже. Я шукатиму уроків співу; певно, знайду, бо оселюся десь у великому місті. Якщо не знайду, піду за гувернантку. Я думаю, що не бідуватиму; але якщо бідуватиму, звернуся до тебе; подбай же, щоб у тебе про всяк випадок було трохи готових грошей для мене; адже ти знаєш, у мене багато потреб, видатків, хоч я й скупа; я не можу обійтися без цього. Чуєш? я не відмовляюсь од твоєї допомоги! хай, мій друже, це доводить тобі, що ти лишаєшся любий мені... А тепер попрощаймося назавжди! Іди в місто... зараз, зараз! мені буде легше, коли я зостануся сама. Завтра мене вже не буде тут — тоді повертайся. Я їду до Москви, там роздивлюся, довідаюсь, в якому з провінційних міст певніше можна сподіватися на уроки. Забороняю тобі бути на станції, щоб проважати мене. Прощай же, мій любий, дай руку на прощання, востаннє потисну її.

Він хотів обняти її, — вона попередила його рух.

— Ні, не треба, не можна! Це було б образою для нього. Дай руку. Тисну її — бачиш, як міцно! Але прощай!

Він не випускав її руки зі своєї.

— Годі, йди.— Вона забрала руку, він не смів противитися.— Прощай же.

Вона глянула на нього так ніжно, але твердою ногою попрямувала до своєї кімнати і, виходячи, пі раз у не оглянулася на нього.

Він довго не міг знайти свого капелюха; хоч разів із п'ять брав його в руки, але не бачив, що бере його. Він був як п'яний; нарешті зрозумів, що це під рукою в нього саме капелюх, якого він шукає, вийшов до передпокою, надів пальто; ось він уже підходить до воріт: «хто це біжить за мною? мабуть, Маша... мабуть, їй недобре!» Він обернувся — Віра Павлівна кинулась йому на шию, обняла, міцно поцілувала.

— Ні, не втерпіла, мій любий! Тепер прощай назавжди!

Вона побігла, кинулась на постіль і залилася слізьми, які так довго стримувала.

III ПЕРЕДМОВА

«Зміст повісті — кохання, головна особа — жінка, — це добре, хоч би сама повість і була погана», — каже читачка.

— Це правда, — кажу я.

Читач не обмежується такими легкими висновками, — адже в чоловіка здатність мислити і від природи сильніша, та й розвинена набагато більше, ніж у жінки; він каже, — читачка теж, певно, думає так, але не вважає за потрібно говорити, і тому я не маю підстави сперечатися з нею, — читач каже: «я знаю, що цей добродій, який застрелився, не застрелився». Я хапаюся за слово «знаю» і кажу: ти цього не знаєш, бо цього тобі ще не сказано, а ти знаєш лише те, що тобі скажуть; сам ти нічого не знаєш, не знаєш навіть того, що тим, як я почав повість, я образив, припизив тебе. Адже ти не знав цього, — правда? — ну, то знай же.

Так, перші сторінки оповідання свідчать, що я дуже поганої думки про публіку. Я вдався до звичайних хитрощів

*М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ.
З фотографії 1880-х рр.*

романістів: почав повість ефектними сценами, вихопленими із середини або кінця її, прикрив їх туманом. Ти, публіко, добра, дуже добра, а тому ти нерозбірлива й недогадлива. На тебе не можна покласти, що ти з перших сторінок можеш розпізнати, чи буде зміст повісті вартий того, щоб прочитати її, у тебе погане чуття, воно потребує допомоги, а допомог цих дві: або ім'я автора, або ефективність манери. Я оповідаю тобі ще першу свою повість, ти ще не склала собі думки, чи обдарований автор художнім талантом (адже в тебе так багато письменників, яким ти присвоїла художній талант!), мій підпис ще не заманив би тебе, і я мусив закинути тобі вудочку з принадою ефектності. Не суди мене за це,— ти сама винна; твоя простодушна наївність змусила мене припизитися до цієї пошлості. Але тепер ти вже потрапила мені до рук, і я можу вести далі розповідь, як, по-моєму, слід, без будь-яких вивертів. Надалі не буде таємничості, ти завжди бачитимеш за двадцять сторінок наперед розв'язку кожної ситуації, а на перший раз я скажу тобі й розв'язку цілої повісті: справа кінчиться весело, з келихами, піснею; не буде ні ефектності, ні якихось прикрас. Авторів не до прикрас, добра публіко, бо він усе думає про те, який сумбур у тебе в голові, скільки зайвих, зайвих страждань завдає кожній людині дика плутанина твоїх понять. Мені шкода й смішно дивитися на тебе: ти така немічна і така зла від надміру дурниць у твоїй голові.

Я сердитий на тебе за те, що ти така зла до людей, а люди — це ти: чого ж ти така зла до самої себе? Тому я й лаю тебе. Але ти зла від розумової немічності, і тому, лаючи тебе, я повинен допомагати тобі. З чого почати подання допомоги? та хоч би з того, про що ти тепер думаєш: що це за письменник, який так зухвало розмовляє зі мною? — я скажу тобі, який я письменник.

У мене немає й тіні художнього таланту. Я навіть і мовою володію погано. Та це все-таки нічого: читай, ласкава публіко! прочитаєш не без користі. Істина — хороша річ:

вона винагороджує вади письменника, який служить їй. Тому я скажу тобі: коли б я не попередив тебе, тобі, може, здалося б, що повість написана художньо, що в автора багато поетичного таланту. Але я попередив тебе, що таланту в мене немає,— ти й знатимеш тепер, що всі позитивні якості повісті лише від її істинності.

А втім, моя ласкава публіко, розмовляючи з тобою, треба договорювати усе до кінця; адже ти хоч і любиш, та не вмівш відгадувати недомовлене. Коли я кажу, що в мене немає й тієї художнього таланту і що моя повість дуже недоскопало виконана, ти не здумай зробити висновок, ніби я пояснюю тобі, що я гірший за тих твоїх повістярів, яких ти вважаєш великими, а мій роман гірший за їхні твори. Я кажу не те. Я кажу, що моє оповідання дуже недоскопало виконане, порівняно з творами людей, справді обдарованих талантом; з уславленими ж творами твоїх визначних письменників ти сміливо став поряд моє оповідання щодо якості виконання, став навіть вище за них — не помилишся! В цьому все-таки більше художності, ніж у них; можеш бути спокійна за це.

Подякуй же мені; адже ти любиш кланятися тим, хто зневажає тебе,— поклонися ж і мені.

Та є в тобі, публіко, певна частина людей,— тепер уже досить значна частина,— яких я поважаю. З тобою, з величезною більшістю, я зухвалий,— але тільки з нею, і тільки з нею я говорив досі. З людьми, про яких я щойно згадав, я говорив би скромно, навіть несміливо. Але до них мені не було потреби звертатися. Їхню думку я шаную, та я наперед знаю, що вони за мене. Добрі й дужі, чесні і вмілі, недавно ви почали з'являтися поміж нас, але вас уже чимало і швидко стає все більше. Якби ви були публіка, мені вже не треба було б писати; якби вас ще не було, мені ще не можна було б писати. Але ви ще не публіка, а вже ви є між публікою,— тому мені ще треба і вже можна писати.

Розділ перший

ЖИТТЯ ВІРИ ПАВЛІВНИ В БАТЬКІВСЬКІЙ РОДИНІ

I

Виховання Віри Павлівни було звичайнісіньке. Життя її до знайомства з медичним студентом Лопуховим було дещо варте уваги, але не якимсь особливе. А вчинки її вже й тоді дечим вирізнялися.

Віра Павлівна зроста в багатоповерховому будинку на Гороховій, між Садовою і Семеповським мостом. Тепер цей будинок позначено належним йому номером, а 1852 року, коли ще не було таких номерів, на ньому був напис: «Будинок дійсного статського радника Івана Захаровича Сторешникова». Так говорив напис; але Іван Захарович Сторешников помер ще 1837 року, і з того часу хазяїном будинку був син його, Михайло Іванович, — так говорили документи. Та пожилеці будинку знали, що Михайло Іванович — хазяїн син, а хазяйка будинку — Анна Петрівна.

Будинок і тоді був, як тепер, великий, з двома ворітьми й чотирма під'їздами по вулиці, з трьома дворами вглиб. На пайбільш парадних сходах на вулицю, в бельетажі, жила у 1852 році, як і досі живе, хазяйка з сином. Анна Петрівна і нині лишилась, як і тоді була, дамою показною. Михайло Іванович тепер показний офіцер і тоді був показний і вродливий офіцер.

Хто тепер живе на найбрудніших з численних чорних сходів першого двору, на 4-му поверсі, у квартирі праворуч, я не знаю; а в 1852 році жив тут управитель будинку, Павло Костянтинович Розальський, огрядний, теж показний чоловік, з дружиною Марією Олексіївною, худорлявою, міцною, високою на зріст дамою, з дочкою, дорослою

дівчиною, — вона ото і є Віра Павлівна, — та з 9-літнім сином Федею.

Павло Костянтинович, крім того, що управляв будинком, служив помічником столопачальника в якомусь департаменті. З посади він не мав прибутків; з будинку — мав, але помірні: хтось інший одержував би значно більше, а Павло Костянтинович, як сам казав, знав совість; зате хазяйка була дуже задоволена ним, і за чотирнадцять років управління він збив тисяч з десять капіталу. Але з хазяйчиної кишені було тут тисяч зо три, не більше; решта паросла до них від оборотів не на шкоду хазяйці: Павло Костянтинович давав гроші під ручну заставу.

У Марії Олексіївни теж був капіталець, — тисяч із п'ять, як вона казала кумасям, — а насправді більше. Основу капіталу закладено років 15 тому від продажу спотової шуби, одешинки й сяких-таких меблів, що дісталися Марії Олексіївни після брата-чиповника. Виручивши сотні з півтори, вона теж пустила їх в оборот під застави, орудувала значно ризикованіше за чоловіка й кілька разів попадалася на гачок; якийсь пройдисвіт узяв у неї 5 крб. під заставу паспорта, — паспорт, як виявилось, крадений, і Марії Олексіївни довелося додати ще карбованців з 15, щоб виплутатися зі справи; інший шахрай заставив за 20 карбованців золотого годинника, — годинник, як виявилось, знято з убитого, і Марії Олексіївни довелося заплатити чимало, щоб виплутатися зі справи. Та якщо вона зазнавала втрат, яких уникав чоловік, обачний у прийманні застав, зате й прибуток у неї зростав швидше. Випадали й особливі пагоди одержувати гроші. Одного разу, — Віра Павлівна була ще тоді маленька: при дорослій дочці Марія Олексіївна не стала б робити цього, а тоді чому було не зробити? дитина ж не розуміє! і справді, сама Вірочка не зрозуміла б, та, спасибі, куховарка розтлумачила дуже добре; та й куховарка не стала б розтлумачувати, бо дитині цього знати не слід, але так уже вийшло, що душа не стерпіла після одного з добрих прочуханів від Марії Олексіївни за гульню

з полюбовником (а втім, око у Мотрони було завжди підбите, не від Марії Олексіївни, а від полюбовника,— а це й добре, бо куховарка з підбитим оком дешевша!). Так от, одного разу приїхала до Марії Олексіївни якась незвичайна знайома дама, гарно вбрана, пишна, вродлива, приїхала й лишилася погостювати. Тиждень гостювала смирно, тільки все їздив до неї якийсь цивільний, теж вродливий, і дарував Вірочці цукерки, і надарував їй гарних ляльок, і подарував дві книжки, обидві з малюнками; в одній книжці були гарні малюнки — звірі, міста; а другу книжку Марія Олексіївна відняла у Вірочки, як поїхав гість, так що тільки раз вона й бачила ці малюнки, при ньому: він сам показував. Отак з тиждень гостювала знайома, і все було тихо в домі: Марія Олексіївна цілий тиждень не підходила до шафки (де стояв графин з горілкою), ключа від якої нікому не давала, і не біла Мотрону, і не біла Вірочку, і не лаялася голосно. Потім однієї ночі Вірочку раз у раз будили страшні викрики гості й ходіння та метушня в домі. Вранці Марія Олексіївна підійшла до шафки і довше, ніж звичайно, стояла біля неї, і все казала: «слава богу, щасливо було, слава богу!» навіть підкликала до шафки Мотрону й сказала: «на здоров'я, Мотроночко, адже й ти багато попрацювала», і після не те щоб битися та лаятися, як бувало раніш після шафки, а лягла спати, поцілувавши Вірочку. Потім знову тиждень було тихо в домі, і гостя не кричала, а тільки не виходила з кімнати і потім поїхала. А через два дні після того, як вона поїхала, приходив цивільний, тільки вже інший цивільний, і приводив з собою поліцію, і дуже лаяв Марію Олексіївну; але Марія Олексіївна і сама жодним словом не поступалася перед ним і все казала: «я ніяких ваших справ не знаю. Довідайтеся по домових книгах, хто в мене гостював! псковська купчиха Савастьянова, моя знайома, от вам і все!» Нарешті, полаявшись, полаявшись, цивільний пішов і більше не показувався. Це бачила Вірочка, коли їй було вісім років, а коли їй минуло дев'ять років, Мотрона їй розтлумачила,

який це був випадок. А втім, такий випадок тільки один і був; а інші бували всякі, але не так багато.

Коли Вірочці було десять років, дівчинка, йдучи з матір'ю на Товкучий ринок і звертаючи з Горохової на Садову, дістала раптом потиличника із зауваженням: «лупаєш очима на церкву, дурна, а лоба чому не перехрестиш? Либонь, бачиш, усі добрі люди хрестяться!»

Коли Вірочці було дванадцять років, вона почала ходити в пансіон, а до неї почав ходити фортепіанний учитель, — п'яний, але дуже добрий пімець і дуже гарний учитель, та, через своє пияцтво, дуже дешевий.

Коли їй пішов чотирнадцятий рік, вона обшивала всю родину, а втім, і родина ж була невелика.

Коли Вірочці підійшов шістнадцятий рік, мати почала кричати на неї так: «відмивай пику, чого вона в тебе, як у циганки! Та не одмиєш, таке опудало вдалося, не знаю в кого». Багато перепадало Вірочці за смагливий колір обличчя, і вона звикла вважати себе пегарною. Раніше мати водила її мало не в драпті, а тепер стала гарно вбирати. А Вірочка, причепурена, іде з матір'ю до церкви та думає: «інший би личило це гарне вбрання, а на мене що не одягни, усе циганка — опудало, хоч у ситцевому платті, хоч і в шовковому. А добре бути гарненькою. Як би мені хотілося бути гарненькою!»

Коли Вірочці сповнилося шістнадцять років, вона перестала вчитися у фортепіанного вчителя і в пансіоні, а сама почала давати уроки в тому ж пансіоні; потім мати знайшла їй ще й інші уроки.

Через півроку мати перестала називати Вірочку циганкою і опудалом, а почала вбирати ще краще, ніж раніше, а Мотрона, — це вже була третя Мотрона, після тієї: у тієї було завжди підбите ліве око, а в цієї розбита ліва вилиця, але не завжди, — сказала Вірочці, що збирається сватати її начальник Павла Костянтиновича, і якийсь поважний начальник, з орденом на шиї. Справді, дрібні чиновники в департаменті говорили, що начальник відділу, в якого

служить Павло Костянтинович, став прихильним до нього, а начальник відділу серед рівних собі став висловлювати таку думку, що йому треба дружину хоч без посагу, але красуню, і ще таку думку, що Павло Костянтинович хороший чиновник.

Чим би це кіпчилося, невідомо; але начальник відділу збирався довго, розсудливо, а тут трапилась інша нагода.

Хазяйчин син зайшов до управителя сказати, що матуся просить Павла Костянтиновича взяти зразки різних шпалер, бо матуся хоче наново опоряджати квартиру, в якій живе. А раніше такі накази давалися через дворецького. Звичайно, річ зрозуміла і не для таких бувалих людей, як Марія Олексіївна з чоловіком. Хазяйчин син, зайшовши, просидів більш як півгодини і зволив випити чаю (квіткового). Марія Олексіївна на другий же день подарувала дочці фермуар, що лишився невикупленим у заставі, і замовила дочці два нові плаття, дуже гарні — сама матерія коштувала: на одне плаття 40 крб., на друге 52 крб., а з оборками, та стрічками, та фасоном обидва плаття обійшлися 174 крб.; принаймні так сказала Марія Олексіївна чоловікові, а Вірочка знала, що всіх грошей вийшло на них менше 100 крб., — адже купували все теж при ній, — проте і на 100 крб. можна зробити два дуже гарні плаття. Вірочка раділа платтям, раділа фермуарові, але найбільше раділа з того, що мати нарешті згодилася купувати черевики їй у Корольова: на Товкучому ринку черевики такі незграбні, а корольовські так чудово сидять на нозі.

Плаття не пішли намарне: хазяйчин син унадився до управителя і, звісно, більше розмовляв з дочкою, ніж з управителем та управителькою, які теж, звичайно, послали його на руках. Ну, і мати навчала дочку, усе як слід, — це нема чого й описувати, звісна річ.

Якось після обіду мати сказала:

— Вірочко, вбирайся, та якнайкраще. Я тобі приготувала сюрприз — поїдемо в оперу, я в другому ярусі взяла квиток, де все генеральші бувають. Усе заради тебе,

дурненька. Останньої копійки не шкодую. Батькові від витрат на тебе навіть живіт підвело. У самий пансіон мадамі скільки переплатили, а фортепіаншикові скільки! Ти цього нічого не почуваш, невдячна, нема, видно, душі в тобі, бездушна ти така!

Тільки це й сказала Марія Олексіївна, більше не лаяла дочку, а це яка ж лайка? Марія Олексіївна лише ото так вже й говорила до Вірочки, а сваритися на неї давно перестала, і бити пі разу не била з того часу, як пройшла чутка про начальника відділу.

Поїхали в оперу. Після першого акту ввійшов у ложу хазяйчин син, і з ним двоє приятелів,— один цивільний, сухорлявий і дуже елегантний, другий військовий, огрядний і простіший. Сіли і всілися, і багато шепотілись поміж себе, все більше хазяйчин син з цивільним, а військовий говорив мало. Марія Олексіївна вслухалася, розбирала майже кожне слово, та мало що могла зрозуміти, бо вони розмовляли все по-французькому. Слів із п'ять з їхньої розмови вона знала: *belle, charmante, amour, bonheur**— та яке пуття з цих слів? *Belle, charmante* — Марія Олексіївна і так уже давно чує, що її циганка *belle* і *charmante*; *amour* — Марія Олексіївна і сама бачить, що він по вуха вклепався в *amour*; а коли *amour*, то вже, звісно, і *bonheur*,— яке пуття з цих слів? Та тільки що ж, чи скоро свататиме?

— Вірочко, ти невдячна, справді невдячна,— шепоче Марія Олексіївна дочці: — чого піку вернеш від них? Образили вони тебе, що зайшли? Честь тобі, дурній, роблять. А весілля, пак, по-французькому — мар'яж, чи що, Вірочко? А як молодий з молодією, а вінчатися як по-французькому?

Вірочка сказала.

— Ні, таких слів щось не чути... Віро, та ти мені, мабуть, слова не так сказала? Гляди мені!

* Красива, чарівна, кохання, щастя (франц.).

— Ні, так; тільки цих слів ви від них не почувєте. Їдьмо звідси, я не можу лишатися тут довше.

— Що? що ти сказала, негіднице? — очі у Марії Олексіївни налилися кров'ю.

— Їдьмо звідси. Робіть потім зо мною, що хочете, а я не лишуся. Я вам скажу пізніше чому.— Матінко,— це вже було сказано вголос,— у мене дуже розболілась голова. Я не можу сидіти тут. Прошу вас!

Вірочка підвелася.

Кавалери заметушились.

— Це мипеться, Вірочко,— строго, але поважно сказала Марія Олексіївна: — походи по коридору з Михайлом Івановичем, і перестане боліти голова.

— Ні, не переболить; я почуваю себе дуже погано. Скоріше, матінко.

Кавалери відчинили двері, хотіли вести Вірочку під руки, — відмовилося, негідне дівча! Самі подали салопа, самі пішли садовити в карету. Марія Олексіївна гордо поглядала на лакеїв: «Дивіться, хами, які кавалери,— а ось оцей моїм зятем буде! Сама таких хамів заведу. А ти мені кривляйся, кривляйся, негіднице,— я тобі покривляюсь!» Але стривай, стривай,— щось каже зятьок її поганому дівчиську, саджаючи негідну гордівницю в карету? Santé — це, здається, здоров'я, savoir — довідаюся, visite — і понашому те саме, permettre — прошу дозволу. Не поменшала лють Марії Олексіївни від цих слів; але треба взяти їх до уваги. Карета рушила.

— Що він тобі сказав, коли садовив?

— Він сказав, що завтра вранці заїде довідатися про моє здоров'я.

— Не брешеш, що завтра?

Вірочка мовчала.

— Твоє щастя! — проте не втерпіла Марія Олексіївна, рвонула дочку за волосся, — тільки раз, та й то злегка.— Ну, пальцем не торкну, тільки щоб завтра була весела! Ніч спи, дурна! Не здумай плакати. Гляди, як побачу завтра,

що бліда або очі заплакані! Прощала досі... не прощу. Не пожалію гарненької пики, однаково пропадатиме, то хоч дам, щоб знала!

— Я вже давно перестала плакати, ви знаєте.

— Отож-то, та будь з ним балакучішою.

— Так, я завтра розмовлятиму з ним.

— Отож-то, час уже розуму дійти. Побійся бога та пожалій матір, безсоромна!

Минуло хвилин із десять.

— Вірочко, ти на мене не гнівайся. Я з любові до тебе лаюся, тобі ж добра хочу. Ти не знаєш, які діти любі матерям. Дев'ять місяців тебе в утробі носила! Вірочко, віддяч, будь слухняна, сама побачиш, що тобі ж на користь. Поводься, як я навчаю,— завтра ж освідчиться!

— Матінко, ви помиляєтесь. Він зовсім не думає освідчуватись. Матінко! що вони говорили!

— Знаю, коли не про весілля, то відомо про що. Та не на таких папав. Ми його в дугу зігнемо. У мішку до церкви привезу, за чуба круг наложу обведу, та ще радий буде. Ну, та нічого з тобою багато говорити, і так зайвого наговорила: дівчатам не слід цього знати, це материне діло. А дівчина повинна слухатися, вона ще нічого не розуміє. То будеш з ним розмовляти, як я тобі велю?

— Так, буду з ним розмовляти.

— А ви, Павле Костянтинівичу, чого сидите, мов пень? Скажіть і ви від себе, що й ви, як батько, покажете їй слухатися матері, що мати не вчитиме її лихого.

— Маріє Олексіївно, ти розумна жінка, тільки ж діло небезпечне: чи не занадто круто хочеш вести!

— Дурень! От бовкнув,— при Вірочці! Не рада, що й розворушила! правду приказка мовить: не чіпай лайна, не смердітиме! Ото ляпнув! Ти не мудруй, а скажи: повинна дочка слухатися матері?

— Звичайно, повинна; що й казати, Маріє Олексіївно!

— Ну, то й кажи, як батько.

— Вірочко, слухайся у всьому матері. Твоя мати розумна жінка, досвідчена жінка. Вона не стане вчити тебе лихого. Я тобі як батько наказую.

Карета зупинилась біля воріт.

— Годі, матінко. Я вам сказала, що говоритиму з ним. Я дуже втомилася. Мені треба відпочити.

— Лягай, спи. Не турбуватиму. Це треба для завтраго. Гарнешько виспись.

Справді, увесь час, як вони йшли по сходах, Марія Олексіївна мовчала, — а чого це їй коштувало! і знову, чого їй коштувало, коли Вірочка пішла просто в свою кімнату, сказавши, що не хоче пити чаю, чого коштувало Марії Олексіївні ласкавим голосом сказати:

— Вірочко, підійди до мене! — Дочка підійшла. — Хочу тебе поблагословити на добраніч, Вірочко. Нахили голівку! — Дочка нахилилась. — Хай бог тебе благословить, Вірочко, як я тебе благословляю.

Вона тричі поблагословила дочку й подала їй поцілувати свою руку.

— Ні, матінко. Я вже давно сказала вам, що не цілуватиму вашої руки. А тепер відпустіть мене. Я й справді почуваю себе погано.

Ах, як були знову спалахнули очі Марії Олексіївни. Але перемогла себе і лагідно сказала:

— Іди відпочинь.

Тільки-но Вірочка роздяглася й прибрала плаття, — а втім, на це пішло багато часу, бо вона раз у раз замислювалася: зняла браслет і довго сиділа з ним у руці, вийняла сережку і знову замислилась, і багато часу минуло, поки вона згадала, що вона ж страшенно втомилася, що вона навіть не могла стояти перед дзеркалом, а впала знеможена на стілець, як добрела до своєї кімнати, що треба швидше роздягтися й лягти, — тільки-но Вірочка лягла в постіль, до кімнати ввійшла Марія Олексіївна з підносом, на якому була велика батькова чашка й лежала ціла купа сухарів.

— Пий, Вірочко! Ось, пий на здоров'я! Сама тобі принесла: бачиш, мати пам'ятає про тебе! Сиджу та й думаю: як же це Вірочка лягла спати без чаю? сама п'ю, а сама все думаю. От і принесла. Пий, моя донько люба!

Дивним видався Вірочці матері голос: він справді був лагідний і добрий,— цього піколи не бувало. Вона здивовано подивилася на матір. Щоки Марії Олексіївни палали, і очі трохи блукали.

— Пий, я посиджу, подивлюся на тебе. Вип'єш, принесу другу чашку.

Чай, наполовину палитий густими, смачними вершками, розбуркав апетит. Вірочка звелась на лікоть і стала пити.— «Який смачний чай, коли він свіжий, густий і коли в ньому багато цукру й вершків! Надзвичайно смачний! Зовсім не схожий на той спитий, з одною грудочкою цукру, що аж гідкий. Коли в мене будуть свої гроші, я завжди питиму такий чай, як оце!».

— Дякую вам, матінко.

— Не спи, принесу другу.— Вона повернулася з другою чашкою такого ж чудового чаю.— Пий, а я знову посиджу.

З хвилину вона мовчала, потім ураз заговорила якимось особливо, то дуже швидкою скоромовкою, то розтягуючи слова.

— Ось, Вірочко, ти мені подякувала. Давно я не чула від тебе подяки. Ти думаєш, я зла. Так, я зла, тільки не можна не бути злою! А квола я стала, Вірочко! від трьох пуншів ослабла, а які ще мої літа! Та й ти мене засмутила, Вірочко, дуже засмутила! Я й ослабла. А тяжке моє життя, Вірочко. Я не хочу, щоб ти так жила. Багато живи. Я скільки мук зазнала, Вірочко, ох-ох-ох, скільки! Ти не пам'ятаєш, як ми з твоїм батьком жили, коли він ще не був управителем! Бідно, ох-ох-ох, як бідно жили,— а я тоді була чесна, Вірочко! Тепер я не чесна,— ні, не візьму гріха на душу, не зрешу перед тобою, не скажу, що я тепер чесна! Де вже там,— той час давно минув. Ти, Вірочко, вчена, а я певчена, та я знаю все, що у вас у книжках

написано; там і те написано, що не треба так робити, як зо мною зробили. «Ти, кажуть, нечесна!» От і батько твій,— тобі він справді батько, це Надійці не він був батько,— дурень дурнем, а теж коле мені очі, знущається! Ну, мене й узяла злість: а коли, кажу, по-вашому я нечесна, то я й буду така! Надійка народилася. Ну, то й що ж, що народилася? Мене цього хто навчив? Хто посаду дістав? Тут мого гріха менше було, ніж його. А вони в мене її відняли, у сирітський дім віддали,— і довідатися не можна було, де вона,— так і не бачила її і не знаю, чи жива вона... мабуть, де вже бути живою! Ну, тепер би мені горя мало, а тоді не так легко було,— мене ще більше злість узяла! Ну і стала зла. Тоді й пішло все гаразд. Твоєму батькові, дурневі, посаду добув хто? — я добула. А в управителі хто його вивів? — я вивела. От і стали жити добре. А чому? — тому що я стала нечесна та зла. Це, я знаю, у вас у книжках написано, Вірочко, що тільки нечесним та злим і добре жити на світі. А це правда, Вірочко! Ось тепер і в батька твого гроші є,— я постаралась; і в мене є, може, й більше, ніж у нього,— усе сама добула, на старість шматок хліба наготувала. І батько твій, дурень, мене поважати став, по струнці почав у мене ходити, я його вимуштрувала! А то проганяв мене, знущався з мене. А за що? Тоді не було за що,— а за те, Вірочко, що не була зла. А у вас у книжках, Вірочко, написано, що не годиться так жити,— а ти думаєш, я цього не знаю? Та в книжках у вас написано, що коли не так жити, то треба все по-новому завести, а по-теперішньому заведенню не можна так жити, як вони велять,— то чого ж вони по-новому ладу не заводять? Ех, Вірочко, ти думаєш, я не знаю, який у вас у книжках новий лад розписано? — знаю: гарний. Тільки ми з тобою до нього не доживемо, дуже-бо дурні люди — де з такими людьми гарний лад завести! То житимемо за старим. І ти за ним живи. А старий лад який? У вас у книжках написано: старий лад той, щоб обдирати та обманювати. А це правда,

Вірочко. Значить, коли нового отого ладу немає, за старим і живи: обдирай та обманюй; люблячи тобі говор — хрр...
Марія Олексіївна захропла й повалилася.

II

Марія Олексіївна знала, що говорилося в театрі, але ще не знала, що впливало з цієї розмови.

Тим часом, як вона, засмучена дочкою, вже давно хропла, бо в збептеженні палила забагато рому в свій пушиц, Михайло Іванович Сторешников вечеряв у якомусь дуже модному ресторані з іншими кавалерами, що приходили в ложу. В компанії була ще й четверта особа, — французженка, яка приїхала з офіцером. Вечеря вже закінчувалася.

— Мсьє Сторешнік! — Сторешников надзвичайно зрадів: французженка зверталася до нього втретє за час вечері, — мсьє Сторешнік! Ви дозвольте мені так називати вас, це приємніше звучить і легше вимовляється, — я не думала, що я буду одна дама у вашому товаристві; я сподівалася побачити тут Адель, — це було б приємно, я її так рідко бачу.

— Адель посварилася зо мною, на жаль.

Офіцер хотів сказати щось, але промовчав.

— Не вірте йому, m-Ше Жюлі, — сказав цивільний, — він боїться відкрити вам істину, гадає, що ви розгніваєтесь, коли довідаєтесь, що він покинув французженку заради росіянки.

— Я не знаю, навіщо й ми сюди поїхали! — сказав офіцер.

— Ні, Серж, чого ж, коли Жан просив! і мені було дуже приємно познайомитися з мсьє Сторешніком. Але, мсьє Сторешнік, фі, який у вас поганий смак! Я б нічого не мала заперечити, коли б ви покинули Адель заради тієї грузинки, в ложі якої були з ними обома; та проміняти

француженку на росіянку... уявляю! безбарвні очі, безбарвне ріденське волосся, безглузде, безбарвне обличчя... пробаєте, не безбарвне, а, як ви кажете, кров з вершиками, тобто страва, яку можуть брати в рот тільки ваші ескімоси! Жап, подайте попільничку грішникові проти грацій, хай він посипле попелом свою злочинну голову!

— Ти наговорила стільки нісенітниць, Жюлі, що не йому, а тобі треба посипати попелом голову,— сказав офіцер:— адже та, яку ти назвала грузинкою,— це вона і є ота росіянка.

— Ти смієшся з мене?

— Чистісінька росіянка,— сказав офіцер.

— Неможливо!

— Ти даремно гадася, любя Жюлі, що в нашій нації один тип краси, як у вашій. Та й у вас багато блондинок. А ми, Жюлі, суміш племен, від біловолосих, як фіни («Так, так, фіни»,— зауважила для себе француженка), до чорних, значно чорніших за італійців,— це татари, монголи («Так, монголи, знаю»,— зауважила для себе француженка),— вони всі дали багато своєї крові в нашу! У нас блондинки, яких ти ненавидиш, лише один з місцевих типів,— найпоширеніший, але не переважаючий.

— Це дивно! але вона чудова! Чому вона не піде на сцену? А втім, панове, я кажу тільки про те, що я бачила. Лишається питання дуже важливе: її нога? Ваш великий поет Карасен, розповідали мені, сказав, що в цілій Росії немає п'яти пар маленьких і струпких ніг.

— Жюлі, це сказав не Карасен,— і краще зви його: Карамзін,— Карамзін був історик, та й то не російський, а татарський,— ось тобі новий доказ різноманітності наших типів. Про ніжки сказав Пушкін,— його вірші були гарні для свого часу, але тепер втратили здебільшого свою цінність. До речі, ескімоси живуть в Америці, а наші дикуни, які п'ють оленячу кров, звуться самоїди.

— Дякую, Серж. Карамзін — історик; Пушкін — знаю; ескімоси в Америці; росіяни — самоїди; так, самоїди,— але

це звучить дуже мило: са-мо-ї-ди! Тепер пам'ятатиму. Я, панове, звелю Сержу все це казати мені, коли ми самі або не в нашому товаристві. Це дуже корисно для розмови. До того ж пауки — моя пристрасть; я народилася бути м-ме Сталь, панове. Але це сторонній епізод. Повертаємося до питання: її нога?

— Якщо ви дозволите мені завтра з'явитися до вас, м-ше Жюлі, я матиму честь привезти до вас її черевик.

— Привезіть, я приміряю. Це збуджує мою цікавість.

Сторешников був у захваті: де ж пак? — він ледве чіплявся за Жанів хвіст, Жан ледве чіплявся за Сержів хвіст, Жюлі — одна з найперших французенок між французешками Сержевого товариства, — честь, велика честь!

— Нога задовільна, — підтвердив Жан, — але я, як людина солідна, цікавлюся істотнішим. Я розглядав її бюст.

— Бюст дуже гарний, — сказав Сторешников, підбадьоруваний прихильними словами про предмет його смаку і вже вирішивши, що може говорити компліменти Жюлі, чого досі не смів: — її бюст чарівний, хоч, звичайно, хвалити бюст іншої жінки тут — блюзнірство.

— Ха, ха, ха! Цей добродій хоче сказати комплімент моєму бюстові! Я не іпокритка * і не обманщиця, мсьє Сторешнік, я не хвалюся і не терплю, щоб інші хвалили мене за те, що в мене погане. Хвалити бога, у мене ще досить лишилося, чим я можу хвалитися по правді. Але мій бюст — ха, ха, ха! Жан, ви бачили мій бюст — скажіть йому! Ви мовчите, Жан? Вашу руку, мсьє Сторешнік, — вона схопила його за руку, — відчуваєте, що це не тіло? Помацайте ще тут, — і тут, — тепер знаєте? Я ношу накладний бюст, як ношу плаття, спідницю, сорочку, не тому, що це мені подобається, — на мою думку, було б краще без оцих іпокритств, — а тому, що це так заведено в нашому товаристві. Але жінка, яка стільки жила, як я, — та й ще як жила, мсьє Сторешнік! — я тепер свята схимниця проти

* Лицемірка, ханжа (франц.).

того, що була, — така жіпка не може зберегти бюста! — І раптом вона заплакала: — мій бюст! мій бюст! моя чистота! о боже, чи на те я народилася?

— Ви брешете, панове, — закричала вона, схопилася й ударила кулаком по столу: — ви зводите наклеп! Ви підлі люди! вона не коханка його! він хоче купити її! Я бачила, як вона відверталась од нього, палала обуренням і ненавистю. Це огидно!

— Так, — сказав цивільний, ліниво потягаючись, — ти похвастав, Сторешников! у вас справа ще не завершена, а ти вже наговорив, що живеш з нею, навіть розійшовся з Аделлю, щоб краще упевнити нас. Так, ти описував нам дуже гарно, але описував те, чого ще не бачив; а втім, це байдуже: не за тиждень до сьогоднішнього дня, то через тиждень після сьогоднішнього дня, — це однаково. І ти не розчаруєшся в описах, які робив з уяви; знайдеш навіть щось краще, ніж гадаєш. Я роздивлявся: будеш задоволений.

Сторешников до нестями розлютився:

— Ні, m-lle Жюлі, ви помилилися, смію вас запевнити, у вашому висновку; пробачте, що насмілюся суперечити вам, але вона — моя коханка. Це була звичайна любовна сварка через ревності; вона бачила, що я перший акт сидів у ложі m-lle Матильди, — от і все!

— Брешеш, мій любий, брешеш, — сказав Жан і позіхнув.

— А не брешу, не брешу.

— Доведи. Я людина солідна і без доказів не вірю.

— Які ж докази я можу тобі дати?

— Ну, от і задкуєш, і викриваєш себе, що брешеш. Які докази? Ніби важко знайти? Та ось маєш: завтра ми збираємося вечеряти знову тут. M-lle Жюлі буде така ласкава, що привезе Сержа, я привезу свою любоньку Бертю, ти привезеш її. Якщо привезеш — я програв, вечеря за мій кошт; не привезеш — тебе буде вигнано з неславою з нашого товариства! — Жан смикнув сонетку; увійшов слуга. —

Simon, будьте ласкаві: завтра вечера па шість персон, точнісінько така сама, яка была, коли я вінчався у вас з Бертою, — пам'ятаеце, перед рідвом? — і в тій самій кімнаті.

— Як не пам'ятати такої вечери, мсьє! Буде виконана. Слуга вийшов.

— Мерзотні люди! гидкі люди! я була два роки повією в Парижі, я півроку жила в будишку, де збиралися злодії, я й там не зустрічала трьох таких нищих людей укуш! Боже мій, з ким я змушена жити в товаристві! За віщо така ганьба мені, о боже? — Вона впала навколішки. — Боже! я немічна жінка! Голод я вміла зносити, але в Парижі так холодно взимку! Холод був такий великий, спокуси такі хитрі! Я хотіла жити, я хотіла кохати, — боже! адже це не гріх, — за віщо ж ти так караеш мене? Вирви мене з цього кола, вирви мене з цього бруду! Дай мені силу зробитися зпову повією в Парижі, я не прошу в тебе нічого, я не гідна нічого іншого, але визволи мене від цих людей, від оцих мерзотних людей! — Вона схопилася й підбігла до офіцера: — Серж, і ти теж такий? Ні, ти кращий за них! («Кращий», — флегматично зауважив офіцер). Хіба це не огидно?

— Огидно, Жюлі.

— І ти мовчиш? допускаеш? згоджуєшся? береш участь?

— Сідай до мене на коліна, моя любя Жюлі. — Він став голубити її, вона заспокоїлась. — Як я люблю тебе в такі хвилини! Ти славна жінка. Ну, чом ти не згоджуєшся повінчатися зо мною? скільки разів я прохав тебе про це! Згодься!

— Шлюб? ярмо? забобон? Ніколи! я заборонила тобі говорити такі дурниці. Не гніви мене. Але... Серж, любий Серж! заборони йому! він тебе боїться, — врятуй її!

— Жюлі, будь розважливіша. Це неможливо. Не віш, так інший, однаково. Та ось, глянь, Жан уже думає відбити її в нього, а таких Жанів тисячі, ти знаєш. Від усіх не вбережеш, коли мати хоче торгувати дочкою. Головою муру не проб'єш, кажемо ми, росіяни. Ми розумний народ, Жюлі.

Бачиш, як спокійно я живу, засвоївши цей наш російський принцип.

— Ніколи! Ти раб, французенка вільна. Французенка бореться,— вона падає, але вона бореться! Я не допущу! Хто вона? Де вона живе? Ти знаєш?

— Знаю.

— Ідьмо до неї. Я попереджу її.

— О першій годині почі? Ідьмо краще спати. До побачення, Жап. До побачення, Сторешников. Певна річ, ви не чекатимете Жюлі й мене на вашу завтрашню вечерю: ви бачите, яка вона роздратована. Та й мені, правду кажучи, ця історія не подобається. Звичайно, вас не обходить моя думка. До побачення!

— До чого ж жаряча французенка,— сказав цивільний, потягаючись і позіхаючи, коли офіцер і Жюлі пішли.— Незвичайно пікантна жінка, та це вже западто. Дуже приємно бачити, коли гарненька жінка будирує, але з нею я б не вжився навіть чотири години, не те що чотири роки. Звичайно, Сторешников, наша вечеря не скасовується через її примху. Я привезу Поля з Матильдою замість них. А тепер час додому. Мені ще треба заїхати до Берти й потім до маленької Лотхен, яка дуже мила.

III

— Ну, Віро, добре. Очі не заплакані. Видно, зрозуміла, що мати каже правду, а то все дибки ставала,— Вірочка зробила нетерплячий рух,— ну, гаразд, не казатиму нічого, не хвилюйся. А я вчора так і заснула у тебе в кімнаті, може, наговорила чого зайвого. Я вчора не при собі була. Ти не вір тому, що я сп'яну наговорила,— чуєш? не вір.

Вірочка знову бачила колишню Марію Олексіївну. Учора їй здавалось, що з-під звірячої оболонки проглядають людські риси, тепер знову звір, і тільки. Вірочка силкувалася перебороти в собі огиду, але не могла. Раніше вона тільки

ненавиділа матір, учора думалося їй, що вона перестася її ненавидіти, лише жалітиме,— тепер знову вона почувала ненависть, але їй жалість лишалася в ній.

— Одягайся, Вірочко! мабуть, скоро прийде.— Вона дуже дбайливо оглянула доччине убрання.— Якщо спритно поведешся, подарую сережки з великими смарагдами,— вони старого фасону, та коли переробити, вийде гарна брошка. У заставі лишилися за 150 крб., з процентами 250, а коштують понад 400. Чуєш, подарую.

Прийшов Сторешников. Він учора довго не знав, як йому справитися із завданням, яке накликав на себе; він ішов пішки з ресторану додому і все думав. Але прийшов додому вже спокійний — придумав, поки йшов,— і тепер був задоволений з себе.

Він спитав про здоров'я Віри Павлівни, — «я здорова»; він сказав, що дуже радий, і навіть мову на те, що здоров'ям треба користуватися, — «звичайно, треба», а на думку Марії Олексіївни, «і молодістю теж»; він цілком з цим згоден і гадає, що добре було б скористатися з сьогоднішнього вечора, щоб поїхати за місто: день морозний, дорога чудова.— З ким же він гадає їхати? «Лише втрех: ви, Маріє Олексіївно, Віра Павлівна і я». В такому разі Марія Олексіївна цілком згодна; але зараз вона піде готувати кофе й закуску, а Вірочка заспіває що-небудь. «Вірочко, ти заспіваєш що-небудь?» — додає вона тоном, що не терпить заперечень.— «Заспіваю».

Вірочка сіла до фортепіано й заспівала «Тройку»³ — тоді цю пісню було щойно покладено на музику, — як думала за дверима Марія Олексіївна, ця пісня дуже гарна: дівчина задивилася на офіцера, — а Вірка, коли схоче, розумна, шельма! — Незабаром Вірочка замовкла: і це все так; Марія Олексіївна так і звеліла: трошки поспівай, а тоді почни розмову.— От Вірочка і розмовляє, тільки, на досаду Марії Олексіївни, по-французькому, — «от і дурна ж я, забула сказати, щоб по-російському»; — але Віра говорить тихо... посміхнулася, — ну, значить, нічого, добре. Тільки,

чого ж він ото вирячив очі? а втім, дурень дурнем і залишається, він тільки й уміє кліпати очима. А нам саме таких і треба. От, подала йому руку — розумна стала Вірка, хвалю.

— Мсьє Сторешников, я мушу говорити з вами серйозно. Вчора ви взяли ложу, щоб показати вашим приятелям, ніби я ваша коханка. Я не буду говорити вам, що це безчесно: якби ви були здатні збагнути це, ви не зробили б так. Але я попереджаю вас: якщо ви насмілитесь підійти до мене в театрі, на вулиці, будь-де, — я дам вам ляпаса. Мати замучить мене (саме тут Вірочка й посміхнулася), та хай буде зо мною, що буде, байдуже! Сьогодні ввечері ви дістанете від моєї матері записку, що катання наше не відбудеться, бо я хвора.

Він стояв і кліпав очима, як уже й помітила Марія Олексіївна.

— Я говорю з вами як з людиною, в якій немає ні іскри честі. Але, може, ви ще не остаточно зіпсовані. Якщо так, я прошу вас: не ходіть до нас. Тоді я вибачу вам ваш наклеп. Якщо ви згодні, дайте вашу руку, — вона подала йому руку; він узяв її, сам не розуміючи, що робить.

— Дякую вам. Ідіть же. Скажіть, що вам треба поспішати приготувати коней до поїздки.

Він знову покліпав очима. Вона вже обернулася до нот і почала далі співати «Тройку». Шкода, що не було знавців; цікаво було послухати: мабуть, не часто їм випадало слухати спів з таким почуттям; навіть занадто вже багато було почуття, не артистично.

Через хвилину Марія Олексіївна ввійшла, і куховарка внесла піднос із кавою та закускою. Михайло Іванович, замість того, щоб сісти за каву, задкував до дверей.

— Куди ж ви, Михайле Івановичу?

— Я поспішаю, Маріє Олексіївно, розпорядитися щодо коней.

— Та ще встигнете, Михайле Івановичу.— Але Михайло Іванович був уже за дверима.

Марія Олексіївна кипулася з передпокою в зал з піднятими кулаками.

— Що ти зробила, Вірко проклята? Га? — Та проклятої Вірки вже не було в залі; мати кипулася до неї в кімнату, але двері Віроччиної кімнати були замкнені; мати налягла всім корпусом на двері, щоб виламати їх, одначе двері не піддавалися, а проклята Вірка сказала:

— Якщо ви будете виламувати двері, я розіб'ю вікно і кликатиму на допомогу. А вам не дамся до рук живою.

Марія Олексіївна довго шалепіла, але дверей не ламала; нарешті втомилася кричати. Тоді Вірочка сказала:

— Матінко, раніше я тільки не любила вас, а від учорашнього вечора мені стало вас і жаль. У вас було багато горя, і тому ви стали така. Я раніше не говорила з вами, а тепер хочу говорити, тільки коли ви не будете сердитись. Поговоримо тоді гарненько, як раніше не говорили.

Звичайно, не дуже-то взяла до серця ці слова Марія Олексіївна; але стомлені перви просять відпочинку, і Марія Олексіївна почала вагатися: чи не краще розпочати переговори з дочкою, коли вона, негідниця, вже зовсім відбігає рук? Адже без неї нічого не можна зробити, без неї не одруживши з нею Мишка-дурня! Та ще й невідомо, що вона йому сказала,— вони ж руки потисли одне одному,— що ж це означає?

Так і сиділа стомлена Марія Олексіївна, вагаючись між лютістю і хитрістю, коли пролунав дзвінок. Це були Жюлі із Сержем.

IV

— Серж, чи розмовляє по-французькому її мати? — було перше слово Жюлі, коли вона прокинулася.

— Не знаю; а ти ще не викинула з голови цієї думки?

Ні, не викинула. І коли, зваживши всі прикмети в театрі, вирішили, що, певно, мати цієї дівчини не розмовляє по-

французькому, Жюлі взяла з собою Сержа за перекладача. А втім, така вже була його доля, що довелося б йому їхати, навіть якби Віроччиною матір'ю був кардинал Медзофанті; і він не парікав на долю, а їздив усюди при Жюлі, як ота наперсниця корнелівської героїні. Жюлі прокинулася пізно, по дорозі заїжджала до Віхман, потім, уже не по дорозі, а за ділом, ще в чотири магазини. Таким чином Михайло Іванович устиг все з'ясувати, Марія Олексіївна встигла наказитися й насидітися, поки Жюлі й Серж доїхали з Литейної на Горохову.

— А під яким же приводом ми приїхали? Фі, які гидкі сходи! Таких я й у Парижі не знала.

— Байдуже, що на думку спаде. Мати дає гроші під заставу, скинь брошку. Або от, іще краще: вона дає уроки на фортепіано. Скажемо, що в тебе є племінниця.

Мотрона уперше в житті засоромилася своєї розбитої виллиці, угледівши Сержів мундир і особливо пишність Жюлі: такої важкої дами вона ще ніколи не бачила так близько. Таке саме благоговіння і певимовний подив поїняли і Марію Олексіївну, коли Мотрона оповістила, що зволили прибути полковник NN з дружиною. Особливо це: «з дружиною!» — Те коло, плітки про яке спускалися до Марії Олексіївни, сягало лише до дійсно статського про шарку суспільства, а плітки про справжніх аристократів уже завмирили в просторі на півдорозі до Марії Олексіївни; тому вона так і сприйняла в повному законному розумінні імена «чоловік і жінка», які давали одне одному Серж і Жюлі за паризьким звичаєм. Марія Олексіївна причепурилася нашвидку і вибігла.

Серж сказав, що дуже радий учорашній нагоді й т. ін., що у його дружини є племінниця й т. ін., що його дружина не розмовляє по-російському і тому він за перекладача.

— Так, можу дякувати богові, — сказала Марія Олексіївна: — у Вірочки великий хист учити на фортепіані, і я за щастя матиму, що вона вхожа буде в такий дім; тільки от учителька моя не зовсім здорова, — Марія

Олексіївна говорила особливо голосно, щоб Вірочка почувла й зрозуміла, що настало перемир'я, а сама, при всьому благоговінні, так і впивалася очима в гостей: — не знаю, чи стане в неї сили вийти й показати вам пробу свою на фортепіанах. — Вірочко, друже мій, можеш ти вийти чи ні?

Якісь сторонні люди, — сцени не буде, — чому ж не вийти? Вірочка відімкнула двері, глянула на Сержа й спалахнула від сорому й гніву.

Цього не могли б не помітити й погані очі, а в Жюлі були очі чи не зіркіші, ніж у самої Марії Олексіївни. Француженка почала прямо:

— Люба дитино моя, ви дивуєтесь і пияковієте, бачачи чоловіка, при якому вчора вас так ображали, який, певно, і сам брав у цьому участь. Мій чоловік легковажний, але він все-таки кращий за інших гульвіс. Ви йому пробачте заради мене, я приїхала до вас з добрими памірами. Уроки моєї племінниці — лише привід; але треба підтримати його. Ви заграєте щось, — коротеньке, — ми підемо у вашу кімнату й переговоримо. Слухайтеся мене, дитино моя.

Чи це та Жюлі, яку знає вся аристократична молодь Петербурга? Чи це та Жюлі, яка витворює штуки, від яких червоніють навіть деякі гульвіси? Ні, це княгиня, до вух якої ніколи не долітало жодне грубувате слово.

Вірочка сіла робити свою пробу на фортепіано, Жюлі стала біля неї, Серж розмовляв з Марією Олексіївною, щоб вивідати, які саме у неї справи із Сторешниковим. Через кілька хвилин Жюлі спинила Вірочку, взяла її за стан, пройшлася з нею по залу, потім повела її в її кімнату. Серж пояснив, що його дружина задоволена Віроччиною грою, але хоче поговорити з нею, бо треба знати й характер учительки і т. д., і все навертав розмову на Сторешникова. Все це було чудово, але Марія Олексіївна дивилася дедалі зіркіше й підозріливіше.

— Люба дитино моя, — сказала Жюлі, увійшовши до Віроччиної кімнати: — ваша мати дуже погана жінка. Та щоб мені знати, як говорити з вами, прошу вас, розкажіть

як і чого ви були вчора в театрі? Я вже знаю все це від чоловіка, але з вашої розповіді я визнаю ваш характер. Не бійтеся мене.— Вислухавши Вірочку, вона сказала: — Так, з вами можна говорити, ви маєте характер,— і в найобережніших, найделікатніших висловах розповіла їй про вчорашню парі; на це Вірочка відповіла розповіддю про запрошення кататися.

— Що ж, він хотів обдурити вашу матір, чи вони обоє були в змові проти вас? — Вірочка палко стала говорити, що її мати не така вже погана жінка, щоб бути у змові.— Я зараз це побачу,— сказала Жюлі.— Ви лишайтесь тут,— ви там зайва.— Жюлі повернулась до залу.

— Серж, він уже кликав цю жінку та її дочку кататися сьогодні ввечері. Розкажи їй про вчорашню вечерю.

— Ваша дочка подобається моїй дружині, тепер треба лише умовитися про ціну — і, певно, ми не розійдемося через це. Але дозвольте мені закінчити нашу розмову про нашого спільного знайомого. Ви його дуже хвалите. А чи знаєте ви, що він каже про свої взаємини з вашою родиною,— наприклад, з якою метою він запрошував нас учора до вашої ложі?

В очах Марії Олексіївни, замість запитливого погляду, блиснув здогад: «так і є».

— Я не плетуха,— відповіла вона невдоволено:— сама не розношу чуток і мало їх слухаю! — Це було сказано не без ущипливості, при всьому її благоговінні перед гостем.— Мало що балакають молоді люди проміж себе; це нас не обходить.

— Гарзд; ну, а ось це ви назвете плітками? — Він став оповідати історію вечері. Марія Олексіївна не дала йому докінчити: як тільки він вимовив перше слово про парі, вона схопилася й несамовито закричала, зовсім забувши, що перед нею поважні гості:

— Так он вони, штуки які! Ах він, розбійник! Ах він, негідник! Так от чого він кататися кликав! він хотів мене за містом на той світ спровадити, щоб беззахисну дівчину

збездестити! Ах він, погапець! — і так далі. Потім вона стала дякувати гостеві за врятування життя її і честі її дочки. — Тож-то, батечку, я вже й зразу догадувалася, що ви чогось неспроста приїхали, що уроки уроками, а мста у вас інша, та не те я гадала; я думала, у вас йому інша паречена приготована, ви його в нас відбити хочете, — погрішила на вас, окаянна, даруйте мені, прошу. От, можна сказати, на все життя облагодіяли, — і т. д. Лайки, подяки, перепрошення довго лилися безладним потоком.

Жюлі недовго слухала цю пескіпчену розмову, зміст якої був зрозумілий для неї з тону голосу і жестів; з першими словами Марії Олексіївни французженка підвелася й вернулася до Віроччиної кімнати.

— Так, ваша мати не була його спільницею і тепер дуже сердита на нього. Але я добре знаю таких людей, як ваша мати. У них піякі почуття не встоять довго проти грошових розрахунків; вона пезабаром знову почне ловити жениха, і чим це може скіпчитися, бог відає; в усякому разі, вам буде дуже тяжко. На перших порах вона дасть вам спокій; та я вам кажу, що це ненадовго. Що вам тепер робити? Є у вас родичі в Петербурзі?

— Немає.

— Це шкода. У вас є коханець? — Вірочка не знала, як і відповісти на це, вона лише здивовано розкрила очі. — Пробачте, пробачте, це видно, але тим гірше. Отже, у вас немає притулку. Як же бути? Ну, слухайте. Я не те, чим вам здалася. Я не дружина йому, я його утриманка. Мене знають в усьому Петербурзі як дуже погану жінку. Але я чесна жінка. Прийти до мене — для вас означає втратити репутацію; досить небезпечно для вас і те, що я вже один раз була в цій квартирі, а приїхати до вас удруге — це означало б, напевно, згубити вас. Тим часом треба ще побачитися з вами, може, й не раз, — тобто, якщо ви довіряєте мені. Так? — То коли ви завтра можете бути вільною?

— Годиші о дванадцятій, — сказала Вірочка. Це для Жюлі трохи зарано, але байдуже, вона звелить розбудити

себе й зустрінеється з Вірочкою у тій лінії Гостиного двору, яка протилежна Невському; вона найкоротша, там легко знайти одна одну, і там піхто не знає Жюлі.

— Ага, ось ще щаслива думка: дайте мені паперу, я напишу цьому негідникові листа, щоб узяти його до рук.— Жюлі написала: «Мсьє Сторешников, ви тепер, певно, у великій скруті; якщо хочете вийти з неї, будьте в мене о 7-й годині. Ж. Ле-Телль». — Тепер прощайте!

Жюлі подала руку, але Вірочка кинулася до неї пашию, і цілувала, і плакала, і злову цілувала. А Жюлі й поготів не витримала, — адже вона не була така стримана на слъози, як Вірочка, та й дуже зворушувала її радість і гордість, що вона робить благородну справу; її охопив екстаз, вона говорила, говорила, усе з слізьми й поцілунками, і закінчила вигуком:

— Друже мій, люба моя дитино! о, не дай тобі бог ніколи зазнати, що відчуваю я тепер, коли після багатьох років уперше доторкаються до моїх уст чисті уста. Умри, але не давай поцілунку без кохання!

V

План Сторешникова був не такий душогубний, як здався Марії Олексіївні: вона, за своєю манерою, надала йому надто грубої форми, але суть справи відгадала. Сторешников думав десь пізніше увечері завезти своїх дам до ресторану, де збиралися на вечерю; звичайно, вони всі змерзли й були голодні, треба погрітися й випити чаю; він всипле опіуму в чашку або чарку Марії Олексіївни; Вірочка розгубиться, побачивши, що мати непритомна; він заведе Вірочку до кімнати, де вечеря, — от уже парі й виграно; а далі — як вийде. Може, збентежена Вірочка нічого не зрозуміє і згодиться посидіти в незнайомій компанії, а якщо й зразу піде, — байдуже, це вибачать, бо вона тільки ступила на шлях авантюристки і, натурально, соромиться

перший час. Потім він порозуміється за гроші з Марією Олексіївною, — адже їй нічого вже буде робити.

Але тепер як йому бути? він проклинав своє вихвалання перед приятелями, свою некмітливість під час несподіваного крутого опору Вірочки, бажав собі крізь землю провалитися. І саме під отаку збентеженість і журбу — лист від Жюлі, цілющий бальзам на рану, промінь порятунку серед безпросвітної темряви, битий шлях під ногою потопаючого в бездонному болоті. О, вона допоможе, вона дуже розумна жінка, вона може все придумати! надзвичайно благородна жінка! — Хвилини за десять до 7-ї години він був уже перед її дверима. — «Зволять чекати і наказали прийняти».

Як велично сидить вона, як суворо дивиться! Ледве нахилила голову у відповідь на його уклін. «Дуже рада вас бачити, прощу, сідайте». — Жоден мускул не ворухнувся на її обличчі. Буде добрий прочухан, — дарма, лай, тільки вртуй.

— Мсьє Сторешнік, — почала вона холодним, повільним тоном: — ви знаєте мою думку про справу, в якій ми бачимося тепер і якої, отже, мені не треба знову характеризувати. Я бачила ту молодшу особу, про яку була вчора мова, чула про ваш сьогоднішній візит до них, отже, знаю все і дуже рада, що це звільняє мене від важкого обов'язку розпитувати вас про щось. Ваше становище однаково добре зрозуміле і мені, і вам («господи, краще б лаялася!» — думає підсудний). Мені здається, що ви не можете вийти з нього без сторонньої допомоги і не можете сподіватися на успішну допомогу ні від кого, крім мене. Якщо ви маєте щось заперечити, я чекаю. — Отже (після паузи), ви так само, як і я, гадаєте, що ніхто інший неспроможний допомогти вам, — то вислухайте, що я можу й хочу зробити для вас; якщо запропонована мною допомога здається вам достатньою, я висловлю умови, на яких згодна надати її.

І тим самим довгим, довгим маніром офіційного викладу вона сказала, що може послати Жанові листа, в якому

скаже, що після вчорашнього вибуху гніву передумала, хоче брати участь у вечері, але що сьогоднішній вечір у неї вже не вільний, що тому вона просить Жана умовити Сторешникова відкласти вечерю, — про час її вона потім умовиться з Жаном. Вона прочитала цього листа, — в листі відчувалася певність, що Сторешников виграє парі, що йому прикро буде відстрочувати свій триумф. Чи досить буде цього листа? — безперечно. В такому разі, — веде далі Жюлі тим самим довгим-довгим тоном офіційних записок, — вона пошле листа з двома умовами — «ви можете пристати чи не пристати на них; ви пристаєте на них — я посилаю листа; ви відкидаєте їх — я спалюю листа», і т. д., усе в цій самій безконечній манері, що витягає душу з рятованого. Нарешті й умови. Їх дві: — «Перша: ви припиняєте будь-яке переслідування молодої особи, про яку ми говоримо; друга: ви перестаете згадувати її ім'я у ваших розмовах». — «Оце й усе! — думає рятований: — я гадав, вона вже чортзна-чого зажадає, і вже чорт зна на що був би готовий». Він згоден, і на його обличчі захват від легкості умов, але Жюлі не пом'якшується нічим, і все тягне і все пояснює... «перша — потрібна для неї, друга — так само для неї, але ще більше для вас: я відкладу вечерю на тиждень, потім ще на тиждень, і справа забудеться; але ви зрозумієте, що інші забудуть її лише в тому разі, коли ви не нагадуватимете про неї хоч би яким словом про молоду особу, про яку» і т. д. І все пояснюється, все доводиться, навіть те, що листа Жан одержить іще вчасно. — «Я довідувалася, він обідає у Берти» і т. д., — «він поїде до вас, коли докурить свою сигару», і т. д., і все в такому дусі, і, наприклад, у такому: «Отже, листа буде надіслано, я дуже рада. Будьте ласкаві, перечитайте його, — я не маю і не вимагаю довір'я. Ви прочитали, — будьте ласкаві, самі запечатайте його, — ось конверт. — Я дзвоню. — Поліно, ви потрудіться передати цього листа» і т. д. — «Поліно, я не бачилася сьогодні з мсьє Сторешником, він не був тут, — ви зрозумієте?» — З годину тяглося це болісне рятування.

Нарешті, листа надіслапо, і врятований дихає вільніше, але піт заливає йому очі, і Жюлі веде далі:

— Через чверть години ви повинні будете поспішати додому, щоб Жан застав вас. Та чверть години ви ще маєте, і я скористаюся з неї, щоб сказати вам кілька слів; ви послухаєтесь чи не послухаєтесь поради, яка в них є, але ви розважно обміркуєте її. Я не говоритиму про обов'язки чесноі людини щодо дівчини, ім'я якої ця людина скомпрометувала: я надто добре знаю нашу світську молодь, щоб сподіватися користі від розгляду цього боку питання. Однак я вважаю, що одруження з молододою особою, про яку ми говоримо, було б вигідне для вас. Як жінка одверта, я викладу вам мотиви такої моєї думки цілком ясно, хоч деякі з них і прикрі будуть для вашого слуху, — а втім, одного вашого слова буде досить, щоб я спиилася. Ви людина слабкої вдачі й ризикуєте потрапити до рук поганої жінки, яка мучитиме вас і гратиметься вами. Вона добра й благородна, тому не кривдила б вас. Одруження з нею, незважаючи на низьке її походження і, порівняно з вами, бідність, дуже посупуло б уперед вашу кар'єру: вона, коли її ввести у великий світ, при ваших достатках, при своїй красі, розумі й силі характеру, посіла б у ньому блискуче місце; вигоди від цього для кожного чоловіка зрозумілі. Та, крім тих вигід, які дістав би кожен інший чоловік від такої дружини, ви, через особливості вашої натури, більш ніж будь-хто потребуєте допомоги, — скажу прямо: керівництва. Кожне моє слово було зважене; кожне — ґрунтується на спостереженні над нею. Я не вимагаю довір'я, але рекомендую вам обміркувати мою пораду. Я маю великий сумнів, щоб вона прийняла вашу руку, та якби вона прийняла її, то це було б дуже вигідно для вас. Я не затримую вас більше, вам треба поспішати додому.

Марія Олексіївна, звичайно, вже не претендувала на відмову Вірочки від катання, коли побачила, що Мишкодурень зовсім не такий дурень, а мало навіть не підсидів її. Вірочці дали спокій, і другого ранку вона без будь-якої перешкоди пішла до Гостиного двору.

— Тут морозяно, я не люблю холоду, — сказала Жюлі, — треба кудись піти. Куди б? зачекайте, я зараз повернуся з цього магазину. — Вона купила густу вуаль Вірочці. — Надіньте, тоді можете їхати до мене безпечно. Тільки не піднімайте вуалі, поки ми не лишимося самі. Поліна дуже скромна, але я не хочу, щоб і вона вас бачила. Я надто бережу вас, дитино моя! — Справді, вона сама була в салопі й капелюшку своєї покоївки і під густою вуаллю. Коли Жюлі відігрілася, вислухала все, що мала пового Вірочка, вона розповіла про своє побачення з Сторешниковим.

— Тепер, люба дитино моя, немає ніякого сумніву, що він проситиме вашої руки. Ці люди закохуються по вуха, коли їхні зальоти відкидають. Чи знаєте ви, дитино моя, що ви повелися з ним як досвідчена кокетка? Кокетство, — я кажу про справжнє кокетство, а не про дурні, бездарні підробки під нього: вони огидні, як усяка погана підробка під гарну річ, — кокетство — це розум і такт у стосунках жінки з чоловіком. Тому зовсім наївні дівчата без наміру діють як досвідчені кокетки, якщо мають розум і такт. Може, і мої доводи почасти вплинуть на нього, але головне — ваша твердість. Як би там не було, він проситиме вашої руки, я раджу вам погодитись.

— Ви, яка вчора сказала мені: краще вмерти, ніж дати поцілунок без кохання?

— Люба дитино моя, це було сказано в запалі; в хвилини запалу воно гарно й правдиво! Але життя — проза й розрахунок.

— Ні, ніколи, ніколи! Він гидкий, це бридко! Я не прижусь, хай мене з'їдять, я викинуся з вікна, я піду

старцювати... але віддати руку гідкій, підлій людині — ні, краще вмерти!

Жюлі почала пояснювати вигоди: ви позбудетесь материних переслідувань, вам загрожує небезпека бути проданою, він незлий, а тільки не дуже розумний; не дуже розумний і незлий чоловік кращий за всякого іншого для розумної жінки з характером, ви будете господинею в домі. Вона яскравими фарбами змальовувала становище актрис, танцюристок, які не скоряються чоловікам у коханні, а панують над ними: «Це найкраще становище у світі для жінки, крім того становища, коли до такої самої незалежності і влади ще приєднується з боку суспільства формальне визнання законності такого становища, тобто коли чоловік ставиться до дружини як поклонник актриси до актриси». Вона говорила багато, Вірочка говорила багато, обидві розпалилися, Вірочка, парешті, дійшла до пафосу.

— Ви називаєте мене фантазеркою, питаєте, чого ж я хочу від життя? Я не хочу ні панувати, ні коритися, я не хочу ні обманювати, ні прикидатися, я не хочу зважати на думку інших, добиватися того, що рекомендують мені інші, коли мені самій цього не треба. Я не звикла до багатства — мені самій воно не потрібне, — навщо ж мені шукати його тільки тому, що інші гадають, що воно кожному приємне і, отже, повинно бути приємне мені? Я не була у вищому товаристві, не відчувала, що значить сяяти там, і в мене ще немає потягу до цього, — навщо ж мені жертвувати чимось заради блискучого становища лише тому, що, на думку інших, воно приємне? Заради того, що не потрібне мені самій, я не пожертвую нічим — не тільки собою, навіть найменшою примхою не пожертвую. Я хочу бути незалежною і жити по-своєму; що потрібне мені самій, на те я готова; що мені не потрібне, того не хочу й не хочу. Що потрібне мені буде, я не знаю; ви кажете: я молода, недосвідчена, згодом змінюся, — ну, що ж, коли змінюся, тоді й змінюся, а тепер не хочу, не хочу нічого, чого не хочу! А чого я хочу тепер, ви питаєте? — ну, так, я цього не знаю. Чи

хочу я кохати чоловіка? — Я не знаю, — адже я вчора вранці, коли вставала, не знала, що мені схочеться полюбити вас; за кілька годин до того, як полюбила вас, не знала, що полюблю, і не знала, як це я почуватиму, коли полюблю вас. Отак тепер я не знаю, що я почуватиму, коли я покохаю чоловіка, я знаю лише те, що не хочу нікому піддаватися, хочу бути вільна, не хочу нікому бути зобов'язаною нічим, щоб ніхто не смів сказати мені: ти зобов'язана робити для мене що-небудь! Я хочу робити лише те, чого хотітиму, і хай інші роблять так само; я не хочу ні від кого вимагати нічого, я не хочу обмежувати нічиєї волі й сама хочу бути вільна.

Жюлі слухала й замислювалася, замислювалася й червоніла і, — вона ж не могла не спалахувати, коли поруч був вогонь, — схопилася й уриваним голосом заговорила:

— Так, дитино моя, так! Я й сама б так відчувала, коли б не була розбещена. Не тим я розбещена, за що називають жінку пропащою, не тим, що було зо мною, що я терпіла, від чого страждала, не тим я розбещена, що тіло моє було віддане на паругу, а тим, що я звикла до неробства, до розкошів, що неспроможна жити сама собою, маю потребу в інших, догоджаю, роблю те, чого не хочу, — оце розбещеність! Не слухай того, що я тобі казала, дитино моя: я розбещувала тебе — от мука! Я не можу доторкатися до чистого, не споганюючи; тікай від мене, дитино моя, я гидка жінка, — не думай про вище товариство! Там усі гидкі, гірші за мене; де неробство, там мерзота, де розкіш, там мерзота! — Тікай, тікай!

VII

Сторешников дедалі частіше почав думати: а що, як я справді візьму та й одружуся з нею? З ним стався випадок, звичайнісінький в житті не тільки людей несамостійних, як він, а навіть і людей з незалежним характером. Навіть

в історії народів: цими випадками наповнені томи Юма й Гіббона, Рапке і Тьєррі, люди товпляться, товпляться в один бік лише тому, що не чують слова: «а спробуйте-но, брата, потовпитися в інший»,— почують і почнуть повертатися праворуч кругом, і пішли товпитися в інший бік. Сторешников чув і бачив, що багаті молоді люди беруть собі гарненьких небагатих дівчаток за коханок,— ці, він і добивався зробити Вірочку своєю коханкою: інше слово не спадало йому на думку; почув він інше слово: «можна одружитися»,— ну, й став думати на тему «дружина», як раніше думав на тему «коханка».

Це загальна риса, якою Сторешников дуже задовільно відбивав у своїй особі дев'ять десятих часток історії роду людського. Але історики й психологи кажуть, що в кожному окремому факті загальна причина «індивідуалізується» (як вони висловлювалися) місцевими, часовими, племінними й особистими елементами, і нібито саме вони, особливі оті елементи, і є важливі,— тобто, що всі ложки хоч і ложки, проте кожен сьорбає суп чи борщ тією ложкою, яка у нього, саме-от у нього в руці, і що саме оцю ложку треба розглядати. Чому не розглянути.

Головне вже сказала Жюлі (немов читала вона російські романи, в яких про це згадується!): опір розпалює бажання. Сторешников звик мріяти, як він «володітиме» Вірочкою. Так само, як і Жюлі, я люблю називати грубі речі прямими іменами грубої й пошлої мови, якою майже всі ми майже завжди думаємо й розмовляємо. Сторешников уже кілька тижнів займався тим, що уявляв собі Вірочку в різних позах, і хотілося йому, щоб ці картини збулися. Виявилось, що вона не здійснить їх у званні коханки,— ну, нехай здійснює у званні дружини; це однаково, головне не звання, а пози, тобто володіння. О бруд! О бруд! — «володіти» — хто сміє володіти людиною? Володіють халатом, туфлями.— Дурниці: майже кожен із нас, чоловіків, володіє кимось з вас, наші сестри; знову дурниці: які ви нам сестри? — ви наші лакейки! Деякі з вас,— багато хто,—

панують над нами — це байдуже: адже й багато лакеїв панують над своїми папами.

Думки про пози розігрались в Сторешникова після театру з такою силою, як іще ніколи. Показавши приятелям коханку своєї фантазії, він побачив, що коханка куди краща, ніж він гадав. Адже красу, так само, як розум, як усяку іншу позитивну якість, більшість людей оцінює з точністю лише за загальною думкою. Кожен бачить, що вродливе обличчя вродливе, а до якої саме міри воно вродливе, як це розбереш, поки ранг не визначено дипломом? Вірочку в галереї або в останніх рядах крісел, звичайно, не помічали; але коли вона з'явилася в ложі 2-го ярусу, на неї було наведено дуже багато біноклів; а скільки похвал їй чув Сторешников, коли, провівши її, пішов у фойє! а Серж? о, це людина з найтоншим смаком! — а Жюлі? — ну, ні, коли наклювується таке щастя, тут нема чого розбирати, під яким званням «володіти» ним.

Самолюбство було роздразнене разом із хтивістю. Але воно було зачеплене й з іншого боку: «вона навряд чи піде за вас» — як? не піде за нього, при такому мундирі й будинку? ні, брешеш, французенко, піде! от піде ж, піде!

Була й ще одна причина, подібна до цієї: мати Сторешникова, звичайно, стане опиратися одруженню — мати в цьому разі представниця вищого світу, — а Сторешников досі побоювався матері, і, звичайно, ця залежність від неї була йому прикра. Для людей безхарактерних дуже припадна думка: «я не боюся, у мене є характер».

Звичайно, було й бажання посунутися вперед у своїй світській кар'єрі через дружину.

А до цього додавалося й те, що Сторешников не смів показатися до Вірочки в колишній ролі, а тим часом так і тягне подивитися на неї.

Одним словом, Сторешников з кожним днем все рішучіше думав женитися, і через тиждень, коли Марія Олексіївна в неділю, повернувшись від пізньої обідні, сиділа

і обмірковувала, як ловити його, він сам прийшов освідчуватись. Вірочка не виходила зі своєї кімнати, він міг говорити лише з Марією Олексіївною. Марія Олексіївна, звичайно, сказала, що вона зі свого боку вважає собі за велику честь, але, як любляча мати, повинна спитати думку в дочки й просить завітати за відповіддю завтра вранці.

— Ну, молодець дівка моя Віра,— казала чоловікові Марія Олексіївна, здивована тим, що справа так швидко повернула на добре: — диви-но, як вона прибрала молодця до рук! А я думала, думала, не знала, як і зміркувати! гадала, багато мороки мені буде знову його заманити, гадала, зіпсувала вся справа, а вона, моя голубоночка, не псувала, а на добрий кінець виводила,— знала, як треба робити. Ну, хитра, нічого сказати.

— Господь умудряє младенці,— промовив Павло Костянтинович.

Він рідко відігравав яку роль у домашньому житті. Але Марія Олексіївна суворо додержувала добрих звичаїв, і в такому парадному випадку, як повідомлення дочки про освідчення, вона призначила чоловікові ту почесну роль, яка по праву належить голові родини й володареві. Павло Костянтинович і Марія Олексіївна сіли на канапу, як на вельми урочисте місце, і послали Мотропу просити панночку вийти до них.

— Віро,— почав Павло Костянтинович,— Михайло Іванович робить нам честь, просить твоєї руки. Ми відповіли, як люблячі батьки, що силувати тебе не будемо, але що з одного боку раді. Ти, як добра й слухняна дочка, якою ми тебе завжди бачили, покладешся на нашу досвідченість, що ми не сміли в бога молити такого жениха. Згодна, Віро?

— Ні,— сказала Вірочка.

— Що ти кажеш, Віро? — закричав Павло Костянтинович; справа була така ясна, що й він міг кричати, не спитавши у дружини, як йому поводитися.

— З глузду ти з'їхала, дурна? Посмій повторити ще раз, пегіднице-неслухнянко! — закричала Марія Олексіївна, підводячись з кулаками на дочку.

— Стривайте, матінко, — сказала Віра, встаючи: — якщо ви до мене доторкнетесь, я піду геть з дому, замкнете — кинуся з вікна. Я знала, як ви сприймете мою відмову, і обміркувала, що мені робити. Сядьте й сидіть, або я піду.

Марія Олексіївна знову сіла. «Яку дурницю зробили, передніх дверей не замкнули на ключ! а засув умить відсуне — не впіймаєш, утече! скажена ж!»

— Я не піду за нього. Без моєї згоди не вінчатимуть.

— Віро, ти збожеволіла, — говорила Марія Олексіївна задихаючись.

— Як же це можна? Що ж ми йому скажемо завтра? — казав батько.

— Ви не винні перед ним, що я незгодна.

Години зо дві тривала сцена. Марія Олексіївна казилася, двадцять разів починала кричати й стискала кулаки, але Вірочка говорила: «не вставайте, або я піду». Билися, билися, нічого не могли вдіяти. Скінчилось на тому, що ввійшла Мотрона й спитала, чи подавати обід — пиріг уже перестоявся.

— Подумай до вечора, Віро, одумайся, дурна! — сказала Марія Олексіївна й шепнула щось Мотроні.

— Матінко, ви щось хочете зробити зі мною, витягти ключ з дверей моєї кімнати або щось таке. Не робіть нічого: гірше буде.

Марія Олексіївна сказала куховарці: «не треба». — «От звір який, ця Вірка! Якби не за пику її він її брав, до крові б її всю побити, а тепер як займеш? Скалічить себе, проклята!»

Пішли обідати. Обідали мовчки. Після обіду Вірочка пішла до своєї кімнати. Павло Костянтинович приліг за звичаєм трохи заснути. Та в цьому не пощастило йому: тільки-но став він дрімати, увійшла Мотрона й сказала, що від

хазяйки чоловік прийшов: хазяйка просить Павла Костянтиновича зараз же прибути до неї. Мотрона вся тремтіла, мов осиковий лист; та їй яке діло тремтіти?

VIII

А як же скажете їй не тремтіти, коли через неї скоїлося все це лихо? Тільки-но вона покликкала Вірочку до татуса й матусі, так зараз же й подалася сказати жінці хазяйчиного кухаря, що «ваш пап висватав нашу панночку»; покликали молодшу покоївку хазяйки, почали докоряти, що вона не по-приятельському поводитьсь, нічого їм досі не сказала; молодша покоївка не могла збагнути, за яку потайливість дорікають їй,— вона ніколи нічого не таїла; їй сказали — «я сама нічого не чула»,— її перепросили, що даремно наклепали на неї за потайливість, вона побігла повідомити про вину старшу покоївку, старша покоївка сказала: «видно, це він зробив нишком від матері, коли я нічого не чула, адже я повинна все те знати, що Анна Петрівна знає»,— і пішла повідомити папі. Ось яку історію наробила Мотрона! «Язичок мій проклятий, багато разів він мене губив!» — думала вона. Адже дізнається Марія Олексіївна, через кого вийшло з хати. Та справа пішла так, що Марія Олексіївна забула дослідувати, через кого воно вийшло.

Анна Петрівна ахала, охала, двічі знепритомніла,— па одинці зі старшою покоївкою,— отже, дуже була засмучена,— і послала по сина. Син з'явився.

— Мішель, чи правда те, що я чую? (тоном гнівного страждання).

— Що ви чули, татан?

— Те, що освідчився цій... цій... цій... дочці нашого управителя?

— Освідчився, татан.

— Не слитавши материної думки?

— Я хотів спитати вашої згоди, коли матиму згоду її.

— Я гадаю, що в її згоді ти міг бути більше певним, ніж у моїй.

— Матан, так тепер заведено, що спершу довідуються про згоду дівчини, а тоді вже кажуть родичам.

— Так, на твою думку, заведено? може, по-твоєму, теж заведено: синам добрих фамілій одружуватись бозна з ким, а матерям згоджуватися на це?

— Вона, матан, не бозна-хто; коли ви узнаєте її, ви схвалите мій вибір.

— «Коли я узнаю її!» — я ніколи не узнаю її! «схвалю твій вибір!» — я забороняю тобі всяку думку про цей вибір! чуєш, забороняю!

— Матан, так тепер не заведено; я не маленький хлопчик, щоб вам водити мене за руку. Я сам знаю, куди йду.

— Ах! — Анна Петрівна заплющила очі.

Перед Марією Олексіївною, Жюлі, Вірочкою Михайло Іванович пасував, але то ж були жінки з розумом і характером; а тут щодо розуму бій був рівний, і коли в характері була невеличка перевага на боці матері, то в сина був під ногами надійний ґрунт; він досі боявся матері за звичкою, та вони обом твердо пам'ятали, що насправді хазяйка не хазяйка, а хазяїнова мати, не більше, що хазяйчин син не хазяйчин син, а хазяїн. Тому-то хазяйка й не зважувалася на рішуче слово «забороняю», тягла розмову, сподіваючись збити й стомити сина, перше ніж дійде до справжнього бою. Але син зайшов уже так далеко, що не було вороття, і він хоч-не-хоч повинен був триматися.

— Матан, запевняю вас, що кращої дочки ви не могли б мати.

— Нелюд! Материн убивця!

— Матан, говоритимемо спокійно. Раніше чи пізніше женитися треба, а в одруженої людини більше видатків, ніж в неодруженої. Я б міг, звісно, одружитися з такою, що всі доходи з будинку пішли б на моє господарство. А вона буде шанобливою дочкою, і ми могли б жити з вами, як досі.

— Нелюд! Убивця мій! Геть з моїх очей!

— Матан, не гнівайтесь: я ні в чому не винен.

— Одружується з якоюсь поганню і не винен!

— Ну, тепер, матан, я й сам піду. Я не хочу, щоб при мені називали її такими іменами.

— Убивця мій! — Анна Петрівна знепритомпіла, а Мішель пішов, задоволений з того, що бадьоро витримав першу, найважливішу, сцену.

Бачачи, що сип пішов, Анна Петрівна припинила неприємність. Сип зовсім відбивається від рук! У відповідь на «заборопяю!» він пояснює, що будинок належить йому! — Анна Петрівна поміркувала, поміркувала, вилила свою скорботу старшій покоївці, яка в даному разі цілком поділяла хазяйчине почуття зневаги до управителевої дочки, порадилася з нею і послала по управителя.

— Я була досі дуже задоволена вами, Павле Костянтиновичу; але тепер інтриги, в яких ви, можливо, й не брали участі, можуть змусити мене посваритися з вами.

— Ваше превосходительство, я ні в чому тут не винен, бог свідок.

— Я давно знаю, що Мішель упадає біля вашої дочки. Я не заважала цьому, бо ж молодому чоловікові не можна жити без розваг. Я поблажлива до пустоців молодих людей. Але я не допущу приниження моєї фамілії. Як ваша дочка пасмілилася забрати собі в голову такі наміри?

— Ваше превосходительство, вона не насмілювалася мати таких намірів. Вона шаноблива дівчина, ми її виховали в пошані.

— Тобто, що це означає?

— Вона, ваше превосходительство, супроти вашої волі ніколи не посміє.

Анна Петрівна вухам своїм не вірила. Невже, справді, все так гаразд?

— Ви мали б знати мою волю... Я не зможу погодитися на такий дивний, можна сказати, непристойний шлюб.

— Ми це почуваємо, ваше превосходительство, і Вірочка почуває. Вона так і сказала: я не смію, каже, прогнати їх превосходительство.

— Як же це було?

— Так було, ваше превосходительство, що Михайло Іванович висловили свій намір моїй жінці, а жінка сказала їм, що я вам, Михайле Івановичу, нічого не скажу до завтрашнього ранку, а ми з жінкою мали намір, ваше превосходительство, з'явитися до вас і доповісти про все, бо в такий пізній час, як зараз, не наслідувалися турбувати ваше превосходительство. А коли Михайло Іванович пішли, ми сказали Вірочці, і вона каже: я з вами, татусю й матінко, цілком згодна, що нам про це думати не слід.

— То вона розсудлива й чесна дівчина?

— Як же, ваше превосходительство, шаноблива дівчина!

— Ну, я цьому дуже рада, що ми можемо й надалі лишатися в дружбі. Я нагороджу вас за це. Зараз же ладна нагородити. На парадних сходах, де живе кравець, квартира на 2-му поверсі вже вільна?

— Через три дні звільниться, ваше превосходительство.

— Візьміть її собі. Можете витратити до 100 карбованців на опорядження. Збільшую вам і платню — 240 крб. на рік.

— Дозвольте попросити ручку у вашого превосходительства!

— Гаразд, гаразд. Тетяно! — Увійшла старша покоївка. — Знайди моє синє оксамитове пальто. Це я дарую вашій дружині. Воно коштує 150 крб. (85 крб.), а його лише 2 рази (значно більше 20) одягала. Це я дарую вашій дочці, — Анна Петрівна подала управителеві дуже маленького дамського годинника, — я за нього заплатила 300 крб. (120 крб.). Я вмю нагороджувати й надалі не забуду. Я вибачлива до пустощів молодих людей.

Відпустивши управителя, Анна Петрівна знову гукнула Тетяну.

— Попросіть до мене Михайла Івановича,— або ні, краще я сама піду до нього.— Вона побоялась, що Тетяна перекаже синовому лакеєві, а лакей синові зміст звісток, які розповів управитель, і букет видихається, не так гостро вдарить синові в ніс від її слів.

Михайло Іванович лежав і не без певного задоволення покручував вуса.— «Це ще чого з'явилася сюди? Адже в мене немає нюхальних спиртів від непритомностей»,— думав він, підводячись, коли ввійшла мати. Але він побачив на її обличчі зневажливе торжество.

Вона сіла, сказала:

— Сідайте, Михайле Івановичу, і ми поговоримо,— і довго дивилася на нього з посмішкою; нарешті мовила: — Я дуже задоволена, Михайле Івановичу; відгадайте, з чого я задоволепа?

— Я не знаю, що й подумати, маман; ви так дивно...

— Ви побачите, що апітрохи не дивно; поміркуйте, може, й відгадаєте.

Знову довга мовчанка. Він не знає, що й думати, вона тішиться із свого торжества.

— Ви не можете відгадати,— я вам скажу. Це дуже просто й натурально; коли б у вас була іскра благородного почуття, ви відгадали б. Ваша коханка,— в попередній розмові Анна Петрівна лавірувала, тепер уже не було чого лавірувати: у ворога віднято засіб перемогти її,— ваша коханка,— не заперечуйте, Михайле Івановичу, ви самі всюди розголошували, що вона ваша коханка,— ця істота низького походження, низького виховання, низької поведінки,— навіть ця нікчемна істота...

— Маман, я не хочу слухати таких висловів про дівчину, яка буде моєю дружиною.

— Я й не вживала б їх, коли б гадала, що вона буде вашою дружиною. Та я для того й почала, щоб пояснити вам, що цього не буде і чому не буде. Дайте ж мені скінчити. Тоді ви можете скільки завгодно гудити мене за ті вислови, які тоді лишаться педоречними, на вашу думку,

але тепер дайте мені доказати. Я хочу сказати, що ваша коханка, ця істота без імені, без виховання, без поведінки, без почуття,— навіть вона присоромила вас, навіть вона збагнула всю непристойність вашого наміру...

— Що? Що таке, матан? кажіть же!

— Ви самі затримуєте мене. Я хотіла сказати, що навіть вона,— розумієте, навіть вона! — зуміла збагнути й оцінити мої почуття, навіть вона, довідавшись від матері про ваше освідчення, прислала свого батька сказати мені, що не суперечитиме моїй волі і не зганьбить нашої фамілії своїм забрудненим ім'ям.

— Матан, ви обманюєте?

— На моє й ваше щастя, ні. Вона каже, що...

Але Михайла Івановича вже не було в кімнаті, він уже пакинув шинель.

— Держи його, Петре, держи його! — закричала Анна Петрівна. Петро роззявив рота від такого надзвичайного розпорядження, а Михайло Іванович уже збігав сходами.

IX

— Ну, що? — спитала Марія Олексіївна чоловіка, коли той увіходив.

— Чудово, матінко; вона вже дізналась і каже: як ви насмілюєтесь? а я кажу: ми не насмілюємось, ваше превосходительство, і Вірочка вже відмовила.

— Що? що? Ти так здуру й бухнув, віслюк?

— Маріє Олексіївно...

— Віслюк! негідник! убив! зарізав! Ось же тобі! — чоловік дістав ляпаса.— Ось же тобі! — другий ляпас.— Ось як тебе треба вчити, дурня! — Вона ухопила його за волосся й почала тягати. Наука тривала досить довго, бо Сторешников, який після тривалих пауз і материних повчань убіг до кімнати, застав Марію Олексіївну ще в повному розпалі павчання.

— Віслук, і дверей не замкнув,— в якому вигляді чужі люди застають! посоромився б, свиня ти така! — тільки й знайшла що сказати Марія Олексіївна.

— Де Віра Павлівна? Мені треба бачити Віру Павлівну, зараз же! Невже вона відмовляє?

Обставивши були такі скрутні, що Марія Олексіївна лише махнула рукою. Те саме сталося й з Наполеоном після Ватерлооської битви, коли маршал Груші виявив себе дурнем, як Павло Костянтинович, а Лафайст зняв бучу, як Вірочка: Наполеон теж бився, бився, виявляв чудеса майстерності,— і лишився ні з чим, і міг тільки махнути рукою й сказати: зрікаюся всього, роби, хто хоче, що хоче, і з собою, і зо мною.

— Віро Павлівно! Ви відмовляєте мені?

— Розміркуйте самі, чи можу я не відмовити вам!

— Віро Павлівно! Я жорстоко образив вас, я винець, заслугую покарання, але я не можу знести вашої відмови... — і так далі, і так далі.

Вірочка слухала його кілька хвилин; нарешті пора ж припинити — це тяжко.

— Ні, Михайле Івановичу, досить; перестаньте. Я не можу згодитись.

— Але коли так, я прошу у вас однієї милості: ви тепер ще надто гостро почуваете, як я образив вас... не давайте мені тепер відповіді, лишіть мені час заслужити ваше прощення! Я здаюся вам ницим, підлим, та подивитесь, може, я виправлюся, я докладу всіх зусиль для того, щоб виправитися! Допоможіть мені, не відштовхуйте мене тепер, дайте мені час, я в усьому слухатимуся вас! Ви побачите, який я покірний; можливо, ви побачите в мені й щось гарне, дайте мені час.

— Мені шкода вас,— сказала Вірочка:— я бачу щирість вашого кохання (Вірочко, це ще зовсім не кохання, це сумні різної гидоти з різною поганню,— кохання не те; не кожний той кохає жінку, кому неприємно дістати від неї відмову,— кохання зовсім не те,— але Вірочка ще не знає

цього й зворушена),— ви хочете, щоб я не давала вам відповіді — гаразд. Одначе попереджаю вас, що відстрочка ні до чого не приведе: я піколи не дам вам іншої відповіді, крім тієї, яку дала сьогодні.

— Я заслужу, заслужу іншу відповідь, ви рятуєте мене! — він схопив її руку й став цілувати.

Марія Олексіївна увійшла до кімнати і в щирому пориві хотіла поблагословити любих дітей без формальності, тобто без Павла Костянтиновича, потім покликати його і поблагословити парадно. Сторешников розбив половину її радості, пояснивши їй з поцілуваннями, що Віра Павлівна хоч і не згодилася, але й не відмовила, а відклала відповідь. Погапо, та все-таки добре порівняно з тим, що було.

Сторешников вернувся додому з перемогою. Знову з'явився на сцену будинок, і знову Анні Петрівні доводилося тільки неприємно.

Марія Олексіївна просто не знала, що й думати про Вірочку. Дочка і говорила, і немов діяла рішуче усупереч її намірам. Але виходило так, що дочка перемогла всі труднощі, яких не могла здолати Марія Олексіївна. Якщо судити з ходу справи, то виявлялося: Вірочка хоче того самого, чого й вона, тільки, як учена й тонка штука, обробляє свою матерію іншим способом. Та коли так, чому ж вона не скаже Марії Олексіївні: матусю, я хочу те саме, що й ви, будьте спокійні! Чи то вже вона така люта на матір, що й ту саму справу, в якій обидві мали б діяти заодно, вона хоче провадити без матері? Що вона зволікає з відповіддю, це зрозуміло для Марії Олексіївни: вона хоче цілковито вишколити жениха, так щоб він без неї дихнути не смів, і змусити до покори Анну Петрівну. Очевидно, вона хитріша за саму Марію Олексіївну. Коли Марія Олексіївна міркувала, роздуми приводили її саме до такого висновку. Але очі й вуха раз у раз свідчили проти нього. А тим часом як же бути, коли висновок таки помилковий, коли дочка справді не хоче йти за Сторешникова? Вона такий звір, що не знаєш, як її приборкати. Цілком імовірно, що негідниця Вірка

не хоче виходити заміж, — це навіть папевне, — здоровий розум був надто дужий у Марії Олексіївни, щоб піддатись на її ж власні хитрі міркування про Вірочку як про тонку інтриганку; але це дівчисько влаштовує все так, що коли вийде (а чорт її знає, що в неї на думці, може, й це!), то справді вже буде повною папею і над чоловіком, і над його матір'ю, і над будинком, — що ж линається? Ждати й дивитися, — більш нічого не можна. Тепер Вірка ще не хоче, а призвичаїться, любісінько й схоче, — ну й пристрашити можна буде... тільки вчасно! А тепер треба тільки ждати, коли прийде цей час. Марія Олексіївна й ждала. Але спокуслива була для неї думка, яку заперечував її здоровий розум, що Вірка веде справу до весілля. Усе, крім слів і вчинків Вірочки, підтверджувало цю думку: жених був шовковий. Женихова мати боролася тижнів зо три, та син побивав її будинком, і вона почала скорятися. Висловила бажання позайомитися з Вірочкою, — Вірочка не пішла до неї. В першу хвилину Марія Олексіївна подумала, що якби вона була на місці Вірочки, вона зробила б розумніше, пішла б, однак, поміркувавши, збагнула, що не йти — куди розумніше. О, це хитра штука! — і справді: тижнів через два Анна Петрівна зайшла сама, нібито подивитися нове опорядження нової квартири, була холодна, уципливо чемна; Вірочка після двох-трьох її колючих фраз пішла до своєї кімнати; поки вона не пішла, Марія Олексіївна не думала, що треба піти, думала, що треба відповідати шпильками на шпильки, та коли Вірочка пішла, Марія Олексіївна одразу збагнула: справді, піти пайкраще, — хай їй допікає син, це краще! Тижнів через два Анна Петрівна знову зайшла і вже не виставляла приводів для відвідин, сказала просто, що зайшла відвідати, і при Вірочці не пускала шпильок.

Так минав час. Жених робив подарунки Вірочці; вони робилися через Марію Олексіївну і, звичайно, лишалися в неї, так само як і годинник Анни Петрівни, проте не всі; деякі, дешевші, Марія Олексіївна віддавала Вірочці, ка-

жучи, що це речі, які лишилися невикупленими в заставі: треба ж було, щоб жених бачив хоч дещо із своїх речей на нареченій. Він бачив і переконався, що Вірочка вирішила погодитись,— а то не приймала б його подарунків; чому ж вона зволікає? він сам розумів, і Марія Олексіївна вказувала чому: вона жде, поки цілком об'їздитья Анна Петрівна... І він з подвійним завзяттям ганяв на корді свою родителку,— зацяття, яке його неабияк тішило.

Таким чином Вірочці давали спокій, зазирали їй у вічі. Ця собача догідливість була їй гидка, вона намагалася якомога менше бути з матір'ю. Мати вже не пасмілювалася заходити до її кімнати, і коли Вірочка сиділа там, тобто майже цілий день, її не турбували. Михайлові Івановичу дозволяла вона часом заходити і до її кімнати. Він був з нею слухняний, як дитина; вона веліла йому читати,— він читав старанно, немов готувався до іспиту; пуття від читання було мало, проте деяке пуття було; вона намагалася допомагати йому розмовами,— розмови були йому зрозуміліші за книжки, і він робив деякі успіхи, повільні, дуже маленькі, але все-таки робив. Він уже почав трохи пристойніше, ніж раніш, поводитися з матір'ю, вважав тепер за краще не ганяти її на корді, а просто тримати в шорах.

Так мицало три-чотири місяці. Було перемир'я, був спокій, але щодня могла вибухнути гроза, і у Вірочки завмирало серце від тяжкого очікування — не сьогодні, то завтра або Михайло Іванович, або Марія Олексіївна напосядуть на неї з вимогою згоди,— не вік же вони терпітимуть. Якби я хотів вигадувати ефектні сутички, я б і дав цьому становищу тріскучу розв'язку; та її не було насправді; якби я хотів заманювати невідомістю, я б не став говорити тепер-таки, що нічого подібного не сталося; але я пишу без вивертів і тому наперед кажу: тріскучої сутички не буде, становище розв'яжеться без бур, без громів і блискавок.

Розділ другий

ПЕРШЕ КОХАННЯ І ЗАКОННИЙ ШЛЮБ

I

Відомо, як за старих часів таке кінчалось: чудова дівчина в гидкій родині; жених, якого силоміць нав'язували, поплий чоловік, що їй не подобається, що сам по собі був би паскуднешньою людиною і ставав би дедалі паскуднішою, одначе, силоміць тримаючись біля неї, підкоряється їй і по волі стає схожим на людину так собі, не гарну, але й не погану. Дівчина починала з того, що не піде за нього; та поступово звикала мати його під своєю командою і, переконуючись, що з двох зол — такого чоловіка й такої родини, як її родина, чоловік зло менше, ущасливлювала свого поклошника; спершу було їй гидко, коли вона узнавала, що значить ущасливлювати без кохання; проте чоловік був слухняний; звикне — полюбить, і вона ставала звичайною гарною дамою, тобто жінкою, яка сама по собі хоч і гарна, але примирялася з пошлістю і, живучи на землі, тільки коптить небо. Так бувало колись з чудовими дівчатами, так бувало колись і з чудовими юнаками, які всі ставали гарними людьми, що живуть на землі теж тільки на те, щоб коптити небо. Так бувало колись, бо порядних людей було надто мало: такі, мабуть, були врожаї на них за старих часів, що ріс «колос від колосу — не чути й голосу». А віку не проживеш ні самотньою, ні самотнім, не зачухнувши, — от вони й чахнули або примирялися з пошлістю.

Але тепер дедалі частішими стали інші випадки: порядні люди почали зустрічатися між собою. Та й чому ж воно не може траплятися дедалі частіше, коли кількість порядних людей зростає з кожним роком? А згодом це буде зви-

чайнісіньким випадком, а ще згодом і не траплятимуться інші випадки, бо всі люди будуть порядні люди. Тоді буде дуже добре.

Вірочці й тепер добре. Я тому й розповідаю (з її згоди) про її життя, що, скільки я знаю, вона одна з перших жінок, життя яких улаштувалося добре. Перші випадки мають історичний інтерес. Перша ластівка дуже цікавить північних жителів.

Випадок, з якого почало влаштовуватися її життя добре, був ось який. Треба було готувати до гімназії маленького Віроччиного брата. Батько почав напитувати у товаришів по службі дешевого вчителя. Один з них рекомендував йому медичного студента Лопухова.

Разів п'ять чи шість Лопухов був на своєму новому уроці, перш ніж Вірочка й він побачили одне одного. Він сидів з Федею в одному кінці квартири, вона в другому кінці, у своїй кімнаті. Але наближались іспити в Академії; він переніс уроки з ранку на вечір, бо уранці йому треба було самому працювати, і коли прийшов увечері, то застав усю родину за чаєм.

На дивані сиділи особи знайомі: батько, мати учня, біля матері, на стільці, учень, а трохи оддалік особа незнайома — висока, струнка дівчина, досить смуглява, з чорним волоссям — «густе, гарне волосся», з чорними очима — «очі гарні, навіть дуже гарні», з південним типом обличчя — «немов з Малоросії; а може, навіть скоріше кавказький тип; нічого, дуже вродливе обличчя, тільки дуже холодне, це вже не по-південному; здоров'я гарне: нас, медиків, поменшало б, якби такий був народ! Так, рум'янець здоровий, і груди широкі, — не познайомляться із стетоскопом. Коли увійде в світ, справлятиме ефектне враження. А втім, не цікавлюсь».

Вона й собі глянула на вчителя, коли він увійшов. Студент був уже не юнак, середній на зріст або трохи вищий за середнього, з темним каштановим волоссям, з правильними, навіть гарними рисами обличчя, з гордим і

сміливим виглядом — «непоганий і, мабуть, добрий, тільки надто серйозний».

Вона не додала в думках: «а втім, не цікавлюсь», бо їй питання не було, чи стане вона ним цікавитись. Хіба Федя не оповідав їй стільки, що нудно стало їй слухати? — «Він, сестрице, добрий, тільки небалакучий. А я йому, сестрице, сказав, що ви у нас красуня, а він, сестрице, сказав: «ну, то й що ж?» а я, сестрице, сказав: та красунь же всі люблять, а він сказав: «усі дурні люблять», а я сказав: а хіба ви їх не любите? а він сказав: «мені ніколи». А я йому, сестрице, сказав: то ви з Вірочкою не хочете познайомитись? а він сказав: «у мене й без неї багато знайомих». — Це все наговорив Федя незабаром після першого ж уроку і потім мовчав увесь час подібне, з рівними такими додатками: а я йому, сестрице, сьогодні сказав, що на вас усі дивляться, коли ви десь буваєте, а він, сестрице, сказав: «от і чудово»; а я йому сказав: а ви на неї не хочете подивитись? а він сказав: «ще побачу». — Або потім: а я йому, сестрице, сказав, які у вас ручки маленькі, а він, сестрице, сказав: «вам балакати хочеться, то хіба нема про що інше, цікавіше?»

І вчитель узнав від Феді все, що треба було узнати про сестрицю; він сплянув Федю від балачок про родинні справи, та як ви перешкодите дев'ятилітній дитині вибовкати вам усе, якщо не залякаєте її? на п'ятому слові ви встигаєте перепинити її, але вже пізно, — адже діти починають без вступу, просто із суті справи; і впереміж з іншими поясненнями всіляких родинних справ учитель чув такі початки розмов: «А у сестриці жених багатий!.. А матуся каже: жених дурний!» «А що вже матуся біля жениха упадає!» «А матуся каже: сестриця ловко жениха спіймала!» «А матуся каже: я хитра, а Вірочка хитріша за мене!» «А матуся каже: ми женихову матір з дому виженемо», і так далі.

Природно, що, маючи такі відомості одне про одного, молодим людям не дуже-то хотілося знайомитись. А втім,

ми знаємо поки що тільки, що це було натурально з Віроччиного боку: вона не стояла на тому ступені розвитку, щоб прагнути «перемагати дикунів» і «зробити цього ведмедя ручним», — та й не до того їй було: вона рада була, що її не чіпають; вона була розбита, змучена людина, якій пощастило якось прилягти так, що зламана рука затихла й болю в боці не чути, і яка боїться поворухнутися, щоб не почало знову ломити в усіх суглобах. Куди вже їй було пускатися на нові знайомства, та ще з молодими людьми?

Так, Вірочка так; ну, а він? Він дикун, судячи з Фединих слів, і голова його набита книжками та анатомічними препаратами, що становлять наймилішу приємність, найсолодшу поживу душі для хорошого медичного студента. А може, Федя набрехав на нього?

II

Ні, Федя не набрехав на нього; Лопухов, справді, був такий студент, в якого голова набита книжками, — якими, це ми побачимо з бібліографічних досліджень Марії Олексіївни, — і анатомічними препаратами: не набивши голови препаратами, не можна бути професором, а Лопухов сподівався на це. Та оскільки ми бачимо, що з відомостей, розказаних Федею про Вірочку, Лопухов не дуже добре взнав її, отож і відомості, які розказав Федя про вчителя, слід поповнити, щоб добре взнати Лопухова.

У грошових своїх справах Лопухов належав до тієї дуже незначної меншості медичних вільнослухачів, тобто студентів, що не живуть казенним коштом, меншості, яка не голодує й не терпить від холоду. Як і з чого живе величезна більшість їх — це богові, звичайно, відомо, а людям цього не збагнути. Та наше оповідання не хоче займатися людьми, що не мають чого їсти; тому воно

згадає лише двома-трьома словами про час, коли Лопухов перебував у такому непристойному стані.

Та й перебував він у ньому недовго,— років зо три, навіть менше. До Медичної академії харчувався він досхочу. Батько його, рязанський міщанин, жив, як на міщанський стап, у достатку, тобто його родина мала щі з м'ясом не тільки в педілю і навіть пила чай щодня. Утримувати сина в гімназії він сяк-так міг, а втім, з 15 років син сам полегшував це такими-сякими уроками. Щоб утримувати сина в Петербурзі, батькових ресурсів не вистачало; а втім, перші два роки Лопухов одержував з дому карбованців по 35 на рік, та ще майже стільки ж добував перепискою паперів по вільному найму в одному з кварталів Выборзької часті,— лише в цей от час він і бідував. Та й то був сам винен: його були прийняли на казенний кошт, але він завів якусь сварку і мусив перейти на підпільний корм. Коли він був на третьому курсі, справи його стали кращати: помічник квартального наглядача запропонував йому уроки, потім стали траплятися інші уроки, і ось уже два роки перестав бідувати і понад рік жив на одній квартирі, але не в одній, а в двох різних кімнатах,— отже, не бідно,— з іншим таким самим щасливцем Кірсановим. Вони були найщиріші друзі. Обидва рано звикли пробивати собі дорогу своїми грудьми, не маючи ніякої підтримки; та й взагалі вони мали багато спільного, так що коли б їх зустрічати лише парізно, то обидва вони здавалися б людьми з однаковим характером. А коли ви бачили їх вкупі, то помічали, що хоч обидва вони дуже солідні й дуже одверті, але Лопухов трохи стриманіший, його товариш трохи експансивніший. Ми тепер бачимо тільки Лопухова, Кірсанов з'явиться значно пізніше, а нарізно від Кірсанова про Лопухова можна сказати лише те, що треба було б повторювати й про Кірсанова. Наприклад, Лопухов був тепер найбільш заклопотаний тим, як улаштувати своє життя після закінчення курсу, до якого лишалося йому всього кілька місяців, як

і Кірсанову, а плап майбутнього був у них обох однаковий.

Лопухов напевно знав, що буде ординатором (лікарем) в одному з петербурзьких військових госпіталів — це вважається за велике щастя — і незабаром дістане кафедру в Академії. Практикою він не хотів займатися. Це ризик цікава; протягом останніх років десяти стали випикати у деяких кращих з медичних студентів рішучість не займатися по закінченні курсу практикою, яка лише й дає медикові засоби для достатнього життя, і при першій змозі покинути медицину для однієї з її допоміжних наук — для фізіології, хімії тощо. А кожен же з цих людей знає, що, зайнявшись практикою, він мав би в 30 років гучну репутацію, в 35 років — забезпечення на все життя, у 45 — багатство. Та вони міркують інакше: медицина, бачте, перебуває тепер у такому дитячому стані, що треба ще не лікувати, а тільки готувати майбутнім лікарям матеріали для вміння лікувати. І от вони, для користі улюбленої науки, — вони страшенно охочі лаяти медицину, тільки віддають усі свої сили на її користь, — вони відмовляються від багатства, навіть від достатку, і сидять в госпіталях, роблячи, бачте, цікаві для науки спостереження, ріжуть жаб, розтинають сотні трунів щороку і при першій можливості заводять собі хімічні лабораторії. Наскільки суворо додержують вони цієї високої рішучості, залежить, звичайно, від того, як складається їхнє домашнє життя: коли це не потрібно для їхніх близьких, вони так і не починають займатися практикою, тобто живуть майже в злиднях; але коли змушують родинні обставини, то обзаводяться практикою настільки, наскільки потрібно для родини, тобто дуже незначною мірою, і лікують лише людей, які справді хворі і яких справді можна лікувати при нинішньому, ще жалюгідному стані науки, тобто хворих, зовсім невігідних. До цих от людей належали Лопухов і Кірсанов. Вони мали того року закінчити курс і заявили, що триматимуть (або, як кажуть

в Академії: складатимуть) іспит прямо на ступінь доктора медицини; тепер вони обидва працювали для докторських дисертацій і знищували величезну кількість жаб; обидва вони обрали своєю спеціальністю первову систему і, власне кажучи, працювали спільно; але для дисертаційної форми праця була поділена: один запотопував до матеріалів для своєї дисертації факти, які помічали обидва, з одного питання, другий — з іншого.

Однак час уже нарешті говорити про самого Лопухова. Колись він був неабиякий гультьяй; це було, коли він сидів без чаю, часом і без чобіт. Такий стан дуже сприяє гульні не тільки з погляду готовності, а й з погляду можливості: пити дешевше, ніж їсти й одягатися. Але гульня була наслідком нудьги від безпросвітних злиднів, не більше. Тепер давно вже не було людини, яка вела б суворіше життя, — і не тільки щодо вина. Колись у Лопухова було досить багато любовних пригод. Одного разу, наприклад, сталася така історія, що він закохався у заїжджу танцівницю. Як тут бути? Він подумав, подумав та й подався до неї на квартиру. — «Чого вам треба?» — «Мене прислано від графа такого-то з листом». Студентський мундир слуга легко прийняв за писарський чи якийсь особливий денницький. — «Давайте листа. Відповідь чекатимете?» — «Граф велів чекати». Слуга повернувся здивований. «Звеліла вас покликати до себе». — «Так ось він, ось він! Кричить мені завжди так, що навіть з убиральні впізнаю його голос. Чи багато разів відводили вас до поліції за шаленства на мою честь?» — «Двічі». — «Мало. Ну, чого ви тут?» — «Бачити вас». — «Чудово. А що далі?» — «Не знаю. Що хочете». — «Ну, я знаю, чого хочу. Я хочу снідати. Бачите, прибор на столі. Сідайте й ви». — Подали другий прибор. Вона сміялася з нього, він сміявся з себе. Він молодий, непоганий на вроду, недурний, — та й оригінально, — чому б не подуріти з ним? Дуріла з ним тижнів зо два, потім сказала: «Забирайтеся!» — «Та я вже й сам хотів, тільки ж ніяково

було!» — «Отже, розлучаємося друзями?» — Обнялися ще раз, і чудово. Але не давно, років зо три тому, тепер, років зо два вже, він покинув різні пустощі.

Крім товаришів та двох-трьох професорів, які передбачали в ньому гарного діяча науки, він зустрічався лише з родинами, в яких давав уроки. Але з цими родинами він тільки стрічався: він як вогню боявся фамільярності й тримався дуже сухо, холодно з усіма особами в них, крім своїх маленьких учнів і учениць.

III

Отже, Лопухов увійшов до кімнати, побачив товариство, що сиділо за чайним столом, серед них і Вірочку; ну, звичайно, і товариство побачило, а також і Вірочка побачила, що до кімнати увійшов учитель.

— Прошу, сідайте, — сказала Марія Олексіївна: — Мотроно, дай ще склянку.

— Якщо це мені, то дякую: я не питиму.

— Мотроно, не треба склянки. (Добре вихований молодий чоловік!) Чому ж не питимете? Випили б.

Він дивився на Марію Олексіївну, але тут, наче навмисне, глянув на Вірочку, — а може, й справді навмисне? Може, він помітив, що вона злегка знизала плечима? «А він побачив, що я почервоніла».

— Дякую вам, я п'ю чай тільки вдома.

«Однак він зовсім не такий дикун, він увійшов і уклонився легко, вільно», — зауважують нишком на одному боці стола. — «Однак, якщо вона й зіпсована дівчина, то принаймні соромиться материнної пошлості», — зауважують на другому боці стола.

Але Федя незабаром кінчив чай і пішов учитись. Таким чином, найважливішим наслідком вечора було тільки те, що Марія Олексіївна склала собі сприятливу думку про вчителя, бачачи, що її цукорниця, очевидно, не зазнава-

тиме великої шкоди від перенесення уроків з ранку на вечір.

Через два дні вчитель знову застав родину за чаєм і знову відмовивсь од чаю і тим остаточно заспокоїв Марію Олексіївну. Та цього разу він побачив за столом ще нову особу — офіцера, коло якого упадала Марія Олексіївна. «А, жених!»

А жених, відповідно до свого мундира й будинку, визнав за потрібне не просто побачити вчителя, а, побачивши, зміряти його з голови до ніг недбалим, повільним поглядом, як заведено в доброму товаристві. Та тільки він почав знімати мірку, як відчув, що вчитель не те щоб знімає й собі з нього самого мірку, а навіть гірше: дивиться йому просто у вічі, і так пильно, що, замість того, щоб далі мірити, жених сказав:

— А важкий ваш ґах, мсьє Лопухов, — я кажу, лікарський ґах.

— Так, важкий. — І все дивиться просто у вічі.

Жених відчув, що лівою рукою, не знати навіщо, перебирає другий і третій згори гудзики свого віцмундира; ну, коли дійшло до гудзиків, значить, немає іншого порятунку, як швидше допитати склянку, щоб попрохати в Марії Олексіївни другу.

— На вас, якщо не помиляюся, мундир такого-то полку?

— Так, я служу в такому-то полку, — відповідає Михайло Іванович.

— І давно служите?

— Дев'ять років.

— Одразу поступили на службу до цього полку?

— Одразу.

— Маєте роту чи ще ні?

— Ні, ще не маю. (Та він мене допитує, немов я до нього за ординарця прибув).

— Скоро сподіваєтесь одержати?

— Ні ще.

— Гм.— Учитель вирішив, що вже досить, і припинив допит, ще раз пильно подивившись у вічі уявлюваному ординарцеві.

«Одначе — одначе»,— думає Вірочка,— що таке «одначе»? — Нарешті знайшла, що таке це «одначе» — одначе» він так поводитьсь, як поводився б Серж, який тоді приїжджав з доброю Жюлі. Який же він дикун? Але чому ж він так дивно говорить про дівчат, про те, що красунь люблять дурні, і — і — що таке «і» — знайшла, що таке «і»,— і чому ж він не хотів нічого слухати про мене, сказав, що це не цікаво?

— Вірочко, ти б заграла що-небудь на фортепіанах, ми з Михайлом Івановичем послухали б! — каже Марія Олексіївна, коли Вірочка ставить на стіл другу чашку.

— Гаразд.

— І якби ви заспівали що-небудь, Віро Павлівно,— додає запобігливим тоном Михайло Іванович.

— Гаразд.

Проте це «гаразд» звучить схоже на «я готова, аби тільки відчепитися»,— думає вчитель. І от він уже хвилини з п'ять сидить тут і хоч па неї не дивився, але знає, що вона ні разу не глянула на жениха, хіба тільки тепер, коли відповідала йому. А оце подивилася на нього точнісінько так, як дивилася на матір і на батька,— холодно і зовсім не приязно. Тут щось не так, як оповідав Федя. А втім, найімовірніше, що дівчина справді горда, холодна і хоче ввійти у великий світ, щоб панувати й сяяти в ньому, їй неприємно, що не трапився для цього жених кращій; але, зневажаючи жениха, вона приймає його руку, бо немає іншої руки, яка ввела б її туди, куди хочеться ввійти. А втім, це трохи цікаво.

— Федю, а ти допивай швидше,— зауважила мати.

— Не квапте його, Маріє Олексіївно, я хочу послухати, якщо Віра Павлівна дозволить.

Вірочка взяла перші, які трапилися, ноти, навіть не подивившись, що це таке, розгорнула зошит знову-таки,

де трапилося, і почала грати машинально, — однаково, що б не заграти, аби швидше відбутися. Але п'єса попалася зі змістом, щось з якоїсь непоганої опери, і незабаром дівчина заграла жвавіше. Скінчивши, вона хотіла встати.

— Але ви обіцяли заспівати, Віро Павлівно; коли б я смів, я попрохав би вас проспівати з «Ріголетто» (тієї зими «*La donna è mobile*»⁴ була модною арією).

— Будь ласка. — Вірочка проспівала «*La donna è mobile*», встала й пішла до своєї кімнати.

«Ні, вона не холодна дівчина без душі. Це цікаво».

— А правда ж, гарно? — сказав Михайло Іванович до вчителя вже простим голосом і без знімання мірки; адже не треба бути в поганих відносинах з такими людьми, які допитують ординарців, чому ж не заговорити без претензій до вчителя, щоб він не сердився?

— Так, гарно.

— А ви знаєтесь на музиці?

— Так собі.

— І сам музикант?

— Трохи.

У Марії Олексіївни, яка слухала розмову, майнула щаслива думка.

— А на чому ви граєте, Дмитре Сергійовичу? — спитала вона.

— На фортепіано.

— Можна попросити вас зробити нам приємність?

— Дуже радий.

Він заграв якусь п'єсу. Грав він не дуже добре, але так собі, мабуть, що й непогано.

Коли він закінчував урок, Марія Олексіївна підійшла до нього і сказала, що завтра у них маленький вечір — день народження дочки — і що вона просить його завітати.

Певна річ, кавалерів обмаль, як водиться на всіх таких вечорах; та однаково, він подивиться ближче на цю

дівчину,— в ній чи з нею є щось цікаве.— «Дуже вдячний, буду».— Але вчитель помилився: Марія Олексіївна мала мету значно важливішу для неї, ніж для танцюючих панночок.

Читачу, ти, звичайно, знаєш наперед, що на цьому вечорі буде розмова, що Вірочка й Лопухов покохають одне одного? — Безперечно.

IV

Марія Олексіївна хотіла зробити великий вечір в день народження Вірочки, а Вірочка просила, щоб не кликали ніяких гостей; одній хотілося влаштувати виставку жениха, другій виставка була прикра. Погодилися на тому, щоб зробити невеличкий вечір, запросити лише кількох близьких знайомих. Покликали товаришів по службі (звісно, старших чинами й вищих посадами) Павла Костянтиновича, двох приятельок Марії Олексіївни, трьох дівчат, найближчих приятельок Вірочки.

Оглядаючи гостей, що зібралися, Лопухов побачив, що кавалерів не бракує: при кожній з дівчат був молодий чоловік, кандидат у женихи або й зовсім жених. Отже, Лопухова запросили не як кавалера; навіщо ж? Поміркувавши, він пригадав, що, перш ніж запросити, випробували його гру на фортепіано. Отже, його запрошено для скорочення видатків, щоб не брати тапера. «Гаразд,— подумав він: — вибачайте, Маріє Олексіївно»,— і підійшов до Павла Костянтиновича.

— А що, Павле Костянтиновичу, час би влаштувати віст: бачите, старички нудьгують?

— А ви по якій грасте?

— По всякій.

Зараз же склалася партія, і Лопухов сів грати. Академія на Виборзькій стороні — класична установа щодо карт. Там не дивина, що в якомусь номері (тобто в кімнаті

казенних студентів) грають по півтори доби поспіль. Слід відзначити, що суми, які бувають в обороті на карточних столах, там значно менші, ніж в Англійському клубі, але рівень майстерності картярів вищий. Багато грав свого — тобто безгрошового — часу й Лопухов.

— Mesdames, як же бути? — грати по черзі, це так; але ж нас лишається тільки семеро; не вистачатиме кавалера або дами для кадрили.

Перший робер закінчувався, коли одна з дівчат, пайметкіша, підлетіла до Лопухова.

— Мсьє Лопухов, ви повинні танцювати.

— З однією умовою, — сказав він, встаючи й клапаючи чись.

— Якою?

— Я прошу у вас першу кадрили.

— Ах, боже мій, я на першу ангажована; другу — будь ласка.

Лопухов знову низенько вклонився. Двос з кавалерів по черзі грали. На третю кадрили Лопухов запросив Вірочку, — першу вона танцювала з Михайлом Івановичем, другу він з меткою дівчиною.

Лопухов стежив за Вірочкою й остаточно переконався, що перше його уявлення про неї, як про бездушну дівчину, що холодно, з розрахунку виходить за людину, яку зневажає, було помилкове: він бачив перед собою звичайну молоденьку дівчину, яка від щирої душі танцює, регоче; так, на сором Вірочці, треба сказати, що вона була звичайна собі дівчина, яка любила танцювати. Вона наполягала, щоб вечора зовсім не було, але вечір улаштовано маленький, без виставки, отже, необтяжливий для неї, і вона — чого ніяк не сподівалася — забула про своє горе: в ці роки горювати так не хочеться, бігати, реготати й веселитися так хочеться, що найменша можливість забути примушує забути на якийсь час горе. Лопухов тепер був кращої думки про неї, але ще багато що було йому незрозуміле.

Його зацікавило дивне становище Вірочки.

— Мсьє Лопухов, я аж ніяк не сподівалася, що ви танцюєте,— почала вона.

— Чому ж? Хіба це так важко танцювати?

— Взагалі — звичайно, ні; для вас — певна річ, так.

— Чому ж для мене?

— Тому, що я знаю вашу таємницю,— вашу й Федину: ви зневажаєте жінок.

— Федя не зовсім правильно зрозумів мою таємницю: я не зневажаю жінок, але я уникаю їх,— і знаєте чому? у мене є наречена, дуже ревнива, яка, щоб примусити мене уникати їх, розповіла мені їхню таємницю.

— У вас є наречена?

— Так.

— От несподіванка! студент — і вже заручений! Вона гарна на вроду, ви закохані в неї?

— Так, вона красуня, і я дуже люблю її.

— Вона брюнетка чи блондинка?

— Цього я не можу вам сказати. Це таємниця.

— Ну, бог з нею, коли таємниця. Але яку ж таємницю жінок вона відкрила вам, щоб примусити вас уникати їхнього товариства?

— Вона помітила, що я не люблю бути в поганому настрої, і шепнула мені таку їхню таємницю, що я не можу бачити жінки без того, щоб у мене не зіпсувався настрій,— і тому я уникаю жінок.

— Ви не можете бачити жінки без того, щоб у вас не зіпсувався настрій? Однак ви не вмієте говорити компліменти.

— Як же сказати інакше? Жаліти — значить бути в поганому настрої.

— Хіба ми такі жалюгідні?

— Та хіба ви не жінка? Мені досить тільки сказати вам найщиріше ваше бажання — і ви згодитесь зі мною. Це бажання всіх жінок.

— Скажіть, скажіть.

— Ось воно: «ах, як би мені хотілося бути чоловіком!» Я не зустрічав жінки, в якій б не можна було знайти цієї задушевної таємниці. А здебільшого не треба й дошукуватися її — вона прямо висловлюється, навіть без будь-якого виклику, тільки-но жінка чимось збентежена, — зараз же чуєш щось отаке: «Бідолашні ми істоти, жінки!», або: «Чоловік зовсім не те, що жінка», або навіть і так, прямими словами: «Ах, чому я не чоловік!»

Вірочка посміхнулася: правда, це можна чути від кожної жінки.

— От бачите, які жалюгідні жінки, що коли б здійснилося найщиріше бажання кожної з них, то на світі не лишилося б жодної жінки.

— Так, здається, так, — сказала Вірочка.

— Однаково, як не лишилося б на світі жодного бідного, коли б збулося найщиріше бажання кожного бідного. Бачите, хіба ж не жалюгідні жінки! Такі ж жалюгідні, як і бідні. Кому приємно бачити бідних? От точнісінько так само неприємно мені бачити жінок з того часу, як я узнав їхню таємницю. А її відкрила мені моя ревнива наречена в самий день заручин. До того часу я дуже любляв жіноче товариство; після того — наче відвернуло. Наречена вилікувала.

— Добра й розумна дівчина ваша наречена; так, ми, жінки, — жалюгідні істоти, бідні ми! — сказала Вірочка: — тільки, хто то ж ваша наречена? ви говорите так загадково.

— Це моя таємниця, якої Федя не розповість вам. Я цілком поділяю бажання бідних, щоб їх не було, і колись це бажання збудеться: адже раніше чи пізніше ми зуміємо улаштувати життя так, що не буде бідних; але...

— Не буде? — перебила Вірочка: — я сама думала, що їх не буде; але як їх не буде, цього я не вмiла придумати, — скажіть як?

— Цього я сам не вмю сказати; це вмє розповідати лише моя наречена; я тут один, без неї, можу сказати лише: вона дбає про це, а вона дуже сильна, вона сильніша за всіх на світі. Але ми говоримо не про неї, а про жінок. Я цілком згодний з бажанням бідних, щоб їх не було на світі, бо це й зробить моя наречена. Та я не згодний з бажанням жінок, щоб жінок не було на світі, бо це бажання не може здійснитися: з тим, чого не може бути, я не згоджуюсь. Та в мене є інше бажання: мені хотілося б, щоб жінки здружилися з моєю нареченою,— вона й про них дбає, як дбає багато про що, про все. Коли б вони здружилися з нею, і в мене не було б причини жаліти їх, і вони не думали б більше: «Ах, чому я не народилася чоловіком!» При знайомстві з нею і жінкам було б не гірше, ніж чоловікам.

— Мсьє Лопухов! ще одну кадриль! неодмінно!

— Похвалю вас за це! — Він потис її руку, та так спокійно й серйозно, мовби він її подруга або вона його товариш.— Яку саме?

— Останню.

— Гарзд.

Марія Олексіївна кілька разів шмигала повз них під час цієї кадрилі.

Що подумала Марія Олексіївна про таку розмову, коли підслухала її? Ми, що чули її всю, від початку до кінця, усі скажемо, що така розмова під час кадрилі — дуже дивна.

Настала остання кадриль.

— Ми все розмовляли про мене,— почав Лопухов: — а це ж дуже нечемно з мого боку, що я все говорив про себе. Тепер я хочу бути чемним — говорити про вас, Віро Павлівно. Знаєте, я був про вас ще багато гіршої думки, ніж ви про мене. А тепер... ну, та це потім. Але все ж я не вмю відповісти собі на одне. Відповідайте ви мені. Скоро буде ваше весілля?

— Ніколи.

— Я так і думав,— останні три години, відтоді, як вийшов сюди з-за карточного стола. Але чому ж його вважають женихом?

— Чому його вважають женихом? — чому! — одного я не можу сказати вам, мені тяжко. А друге можу сказати: мені жаль його. Він так любить мене. Ви скажете: треба сказати йому прямо, що я думаю про наше одруження,— я говорила, він відповідає: не кажіть, це вбиває мене, мовчить.

— Це друга причина, а першу, якої ви не можете сказати мені, я можу сказати вам: ваше становище в родині жахливе.

— Тепер воно не таке нестерпне. Тепер мене ніхто не мучить,— чекають і лишають або майже лишають саму.

— Але ж це не може так тривати довго. До вас почнуть приставати. Що тоді?

— Нічого. Я думала про це і зважилася. Я тоді не лишуся тут. Я можу бути актрисою. Яке це завидне життя! Незалежність! Незалежність!

— І оплески.

— Так, і це приємно. Але головне — незалежність! Робити, що хочу, жити, як хочу, нікого не питаючись, нічого ні від кого не вимагаючи, ні в кому, ні в кому не мати потреби! Я так хочу жити!

— Це так, це добре! Тепер у мене до вас прохання: я довідаюсь, як це зробити, до кого треба звернутися,— гаразд?

— Дякую.— Вірочка потисла йому руку.— Робіть це швидше: мені так хочеться якнайшвидше вирватися з цього гидкого, нестерпного, принизливого стану! Я кажу: «я спокійна, мені не так погано»,— хіба це справді так? Хіба я не бачу, що роблять моїм ім'ям? Хіба я не знаю, як думають про мене всі, хто тут є? Інтриганка, хитрує, хоче бути багатою, хоче увійти в світське товариство, сяяти там, триматиме чоловіка в шорах, крутитиме ним,

обманюватиме його,— хіба я не знаю, що всі про мене так думають? Не хочу так жити, не хочу! — Раптом вона замислилася.— Не смійтеся з того, що я скажу: адже мені жаль його,— він так мене кохає!

— Він вас кохає? Отак він на вас дивиться, як ось я, чи ні? Такий у нього погляд?

— Ви дивитесь прямо, просто. Ні, ваш погляд мене не ображає.

— Бачте, Віро Павлівно, це тому... Але байдуже. А він так дивиться?

Вірочка почервоніла й мовчала.

— Значить, він вас не кохає. Це не кохання, Віро Павлівно.

— Але...— Вірочка не доказала й зупинилась.

— Ви хотіли сказати: але що ж це, коли не кохання? Хай це буде що завгодно. Але що це не кохання, ви самі скажете. Кого ви більш за всіх любите? — я кажу не про цю любов,— але з рідних, з подруг?

— Здається, нікого особливо. З них нікого сильно. Але ні, нещодавно мені зустрілася одна дуже дивна жінка. Вона дуже погано говорила мені про себе, заборонила далі знатися з нею,— ми бачилися із зовсім особливою приводу,— сказала, що коли мені буде скрутно, але так, що лишалося б тільки вмерти, щоб тоді я звернулася до неї, тільки в цьому разі. Її я дуже полюбила.

— Ви бажаєте, щоб вона зробила для вас що-небудь таке, що їй неприємно або шкідливе?

Вірочка посміхнулась.

— Як же це можна?

— Та ні, уявіть собі, що вам дуже, дуже треба було б, щоб вона зробила для вас що-небудь, і вона сказала б вам: «якщо я це зроблю, це мучитиме мене»,— чи вимагали б ви удруге, наполягали б?

— Швидше б умерла.

— От ви самі кажете, що це — любов. Тільки ця любов — просто почуття, а не пристрасть. А що ж таке

любов — пристрасть? Чим одрізняється пристрасть від простого почуття? Силою. Значить, якщо при простому почутті, слабкому, надто слабкому порівняно з пристрастю, любов ставить вас у такі відносини до людини, що ви кажете: «краще вмерти, ніж бути причиною муки для неї»; якщо просте почуття так каже, що ж скаже пристрасть, яка в тисячу разів сильніша? Вона скаже: «Скоріше умру, ніж — не те що вимагатиму, не те що прохатиму, — а скоріше, ніж допущу, щоб ця людина зробила для мене щось, крім того, що їй самій приємне; умру скоріше, ніж допущу, щоб вона заради мене до чогось примушувала себе, чимось обмежувала себе». Ось така пристрасть, яка говорить так, це — кохання. А якщо пристрасть не така, то вона пристрасть, але зовсім не кохання. Я зараз іду звідси. Я все сказав, Віро Павлівно.

Вірочка потисла йому руку.

— До побачення! Що ж ви не поздоровите мене? Адже сьогодні день мого народження.

Лопухов подивився на неї.

— Можливо... можливо! Якщо ви не помилилися, добре для мене.

V

«Як це так швидко, як це так несподівано, — думає Вірочка, сама в своїй кімнаті, коли вечір скінчився, — вперше розмовляли і стали такі близькі! за півгодини зовсім не знати одне одного і через годину бачити, що стали такі близькі! як це дивно!»

Ні, це зовсім не дивно, Вірочко. У цих людей, як Лопухов, є магичні слова, що притягають до них кожную засмучену, скривджену істоту. Це їх наречена підказує їм такі слова. А от що справді дивно, Вірочко, — тільки не нам з тобою, — що ти така спокійна. Адже думають, що кохання — тривожне почуття. А ти заснеш так тихо, мов

дитина, і не бентежитимуть, не хвилюватимуть тебе піякі сини,— хіба що присняться веселі дитячі розваги, фанти, горюдуб або, може, танці, тільки теж веселі, безтурботні. Це іншим дивно, а ти не знаєш, що це дивно, а я знаю, що це не дивно. Тривога в коханні — не саме кохання,— тривога в ньому щось не так, як слід бути, а саме воно веселе й безтурботне.

«Як це дивно,— думає Вірочка: — адже я сама все це передумала, серцем відчула те, що він каже і про бідних, і про жінок, і про те, як треба любити,— звідки я це взяла? Чи це було в книжках, які я читала? Ні, там не те: там усе це або з сумнівами, або з такими застереженнями, і все це немовби щось надзвичайне, пеймовірне. Немовби мрії, які хоч і гарні, та тільки не збудуться! А мені здавалося, що це просто, найпростіше за все, що це найзвичайнісіньке, без чого не можна бути, що це певно все так буде, що це найпевніше за все! А я ж думала, що це найкращі книжки. Адже от Жорж Занд — така добра, благородна,— а в неї все це лише мрії! Або наші — ні, у наших уже зовсім нічого цього немає. Або в Діккенса — у нього це є, тільки він мовби цього не сподівається; лише бажає, тому що добрий, а сам знає, що цього не може бути. Як же вони не знають, що без цього не можна, що це справді треба зробити і що це неодмінно зробиться, щоб зовсім ніхто не був ні бідний, ні нещасний. Та хіба вони цього не кажуть? Ні, їм тільки шкода, а вони думають, що справді так і лишиться, як тепер,— трохи краще буде, а все так само. А того вони не кажуть, що я думала. Якби вони *це* казали, я б знала, що розумні й добрі люди так думають; а то ж мені все здавалося, що це тільки я так думаю, бо я дурненька дівчинка, що, крім мене, дурненької, ніхто так не думає, ніхто цього насправді не сподівається. А от він каже, що його наречена розтлумачила всім, хто її любить, що це саме все так буде, як мені здавалося, і розтлумачила так зрозуміло, що всі вони стали дбати, щоб це швидше так було. Яка його наречена

розумна! Тільки хто ж вона така? Я довідаюся, неодмінно довідаюся. Справді, от гарно буде, коли бідних не буде, ніхто нікого не силуватиме, всі будуть веселі, добрі, щасливі...»

І з цим Вірочка заснула, і спала міцно, і нічого не бачила вві сні.

Ні, Вірочко, це не дивно, що передумала й узяла близько до серця все це ти, простеньке дівча, яке не чуло й прізвищ тих людей, що стали цього вчити й довели, що це так мусить бути, що це неодмінно так буде, що цього не може не бути; не дивно, що ти зрозуміла й узяла близько до серця ці думки, яких не могли тобі ясно подати твої книжки: твої книжки писані людьми, які вчилися цих думок, коли вони були ще думками; ці думки здавалися дивними, чудовими — та й годі. Тепер, Вірочко, ці думки вже виразно позначилися в житті, і написані інші книжки, іншими людьми, які вважають, що ці думки гарні, але дивного немає в них нічого, і тепер, Вірочко, ці думки носяться в повітрі, як аромат на полях, коли настає пора квітів; вони скрізь проникають, ти їх чула навіть від твоєї п'яної матері, яка казала тобі, що треба жити і чому треба жити обманом та здирством; вона хотіла говорити проти твоїх думок, а сама розвивала твої ж такі думки; ти їх чула від зухвалої, зіпсованої французьки, яка тягає за собою свого коханця, немов покоївку, робить з нього все, що хоче, і все-таки, щойно прийде догяти, вважає, що вона не має своєї волі, повинна догоджати, силувати себе, що це дуже тяжко,— чи ж їй, здається, не життя з її Сергієм, і добрим, і делікатним, і лагідним,— а проте вона каже: «і навіть мені, такій поганій, такі взаємини погані». Тепер, Вірочко, неважно набратися таких думок, які є в тебе. Та інші не беруть їх близько до серця, а ти взяла — це добре, але теж не дивно: що ж дивного, що тобі хочеться бути вільною й щасливою людиною! Адже це бажання — не бозна-яке хитромудре відкриття, не бозна-який подвиг героїства.

А от що дивно, Вірочко, що є такі ж люди, в яких немає цього бажання, в яких зовсім інші бажання, і їм, мабуть, здається дивним, з якими думками ти, мій друже, засинаєш у перший вечір твого кохання, що від думки про себе, про свого милого, про своє кохання ти перейшла до думок, що всім людям слід бути щасливими і що треба сприяти цьому, щоб воно швидше настало. А ти не знаєш, що це дивно, а я знаю, що це не дивно, що лише це й натурально, лише це й по-людському; просто по-людському, — «я почуваю радість і щастя» — значить «мені хочеться, щоб усі люди стали радісні й щасливі» — по-людському, Вірочко, ці обидві думки одне. Ти добра дівчина; ти не дурна дівчина; але, ти мені пробач, я нічого незвичайного не вбачаю в тобі; може, половина дівчат, яких я знав і знаю, а може, й більше ніж половина, — я не лічив, та багато їх, нащо лічити, — не гірші за тебе, а деякі й кращі, ти мені пробач.

Лопухову здається, що ти надзвичайна дівчина, це так; але це не дивно, що воно йому здається, — адже ж він покохав тебе! І тут немає нічого дивного, що покохав: тебе можна покохати; а якщо покохав, то йому так і повинно здаватись.

VI

Марія Олексіївна шмигала повз дочку й учителя під час першої їхньої кадрили; але під час другої вона не показувалась біля них і вся була заклопотана як господиня, готуючи закуску на зразок вечері. Скінчивши ці клопоти, вона спитала про вчителя — вчителя вже не було.

Через два дні вчитель прийшов на урок. Подали самовар, — це завжди припадало на час уроку. Марія Олексіївна вийшла до кімнати, де вчитель давав Феді урок; раніше кликала Федю Мотрона; вчитель хотів лишитись

на своєму місці, бо він не п'є чаю, і перегляне за цей час Федин зошит, але Марія Олексіївна просила його зайти посидіти з ними, їй треба поговорити з ним. Він пішов, сів до чайного столу.

Марія Олексіївна почала розпитувати його про Федині здібності, про те, яка гімназія краща, чи не краще буде віддати хлопця до гімназичного пансіону, — розпитування дуже натуральні, тільки чи не передчасні трошки? Під час цієї розмови вона так щиро й люб'язно просила вчителя випити чаю, що Лопухов згодився відступитись од свого правила, узяв склянку. Вірочка довго не виходила, — вийшла; вона й учитель привіталися поклонами, ніби нічого між ними не було, а Марія Олексіївна все ще розмовляла про Федю. Потім раптом круто звернула розмову на самого вчителя й стала розпитувати, хто він, що він, які в нього батьки, чи мають достаток, як він живе, як гадає жити; вчитель відповідав коротко й невиразно, що батьки є, живуть у провінції, люди небагаті, він сам живе з уроків, лишиться медиком у Петербурзі; одним словом, з усього цього не виходило нічого. Бачачи таку впертість, Марія Олексіївна взялася до справи пряміше:

— От ви кажете, що залишитеся тут лікарем; а тутешнім лікарям, слава богу, можна жити; ще не думасте про сімейне життя, чи маєте дівчину на прикметі?

Що це? учитель уже й забув про свою фантастичну наречену, хотів був сказати «не маю на прикметі», але згадав: «ах, та вона ж підслухувала!» Йому стало смішно, — яку ж бо дурницю тоді придумав! Як це я вигадав таку алегорію, та й зовсім не треба було! Ну от, бач, кажуть, пропаганда шкідлива — он як на неї вплинула пропаганда, коли в неї серце чисте і не має нахилу до шкідливого; ну, підслухала й зрозуміла, так мені яке діло?

— Як же, маю, — сказав Лопухов.

— І заручені, чи ні ще?

— Заручений.

— І формально заручені, чи тільки так, між собою говорили?

— Формально заручений.

Бідна Марія Олексіївна! Вона чула слова «моя наречена» — «ваша наречена» — «я її дуже люблю» — «вона красуня», — і заспокоїлася щодо зальотів з боку вчителя; і другу кадриль уже могла цілком віддати клопотам про закуску на зразок вечері. Але їй хотілося докладніше й ґрунтовніше знати цю заспокійливу історію. Вона розпитувала далі; кожному ж приємні заспокійливі розмови, та й, у всякому разі, цікаво, — адже все цікаво. Вчитель відповідав ґрунтовно, хоча, за своїм правилом, коротко. Чи гарна його наречена? — Надзвичайно. — Чи є посаг? — Тепер нема, але одержує велику спадщину. — Велику? — Дуже велику. — Яку саме велику? — Дуже велику. — Тисяч до ста? — Багато більше. — А скільки ж? — Та що про це казати, досить того, що дуже багато. — Грішми? — Є й грішми. — Може, і маєтками? — Так, є й маєтки! — Скоро? — Скоро. — А весілля скоро? — Скоро. — Так і слід, Дмитре Сергійовичу, поки ще не одержала спадщини, а то ж від женихів відбою не буде. — Цілком правильно. — Та як це бог послав йому таке щастя, та як це не перехопили інші? — Та так; майже ніхто ще не знає, що вона має одержати спадщину. — А він дізнався? — Дізнався. — Та як же? — Та він, правду кажучи, давно довідувався, ну, знайшов. — І певно довідався? — Ще б пак, документи сам перевіряв. — Сам? — Сам. З того й почав. — З того й почав? — Аякже, хто при своєму розумі, без документів кроку не ступить. — Правда, Дмитре Сергійовичу, не ступить. Яке щастя, га! Мабуть, за молитви батьківські! — Мабуть.

Вчитель і раніше подобався Марії Олексіївні тим, що не п'є чаю; з усього знати було, що він людина солідна, поважна; говорив він мало — тим краще, не вертихвіст; але що говорив, те говорив гарно — особливо про гроші; та від позавчорашнього вечора вона побачила, що цей

вчитель справжній таки скарб,— є нездоланна перепона, що не дозволить йому упадати за дівчатами в родинях, де дає уроки: така нездоланна перепона рідко буває в таких молодих людей. А тепер вона була цілком задоволена з нього. Справді, яка солідна людина! І не вихвалявся ж, що в нього багата наречена: кожне слово з нього треба було обценьками витягати. І як пронохував, бач,— мабуть, давно вже думав підшукати багату паречену,— і, гляди, мабуть, як підсипався до неї! Ну, цей, можна сказати, вмів свої справи вести. І з документів просто так і почав, та й говорить же як! «без цього, каже, не можна, хто при своєму розумі»,— надивовижу поважний молодий чоловік!

Вірочка спершу ледве стримувала надто помітну посмішку, але поступово їй стало здаватися,— як це їй стало здаватися? — ні, це не так, ні, це так! — що Лопухов, хоч відповідав Марії Олексіївні, але говорить він не до Марії Олексіївни, а до неї, Вірочки, що з Марії Олексіївни він глузує, а серйозно і правду, і тільки правду, каже лише їй, Вірочці.

Чи то так тільки здавалося Вірочці, чи й справді так було, хто знає? Він знав, і вона знала; а нам, мабуть, і не треба знати; нам потрібні тільки факти. А факт був той, що Вірочка, слухаючи Лопухова, спершу посміхалась, далі серйозно думала, що він говорить не до Марії Олексіївни, а до неї, і не жартома, а правду, а Марія Олексіївна, яка від самого початку слухала Лопухова серйозно, звернулася до Вірочки й сказала: «друзе мій, Вірочко, чого ти так, наче мурмило яке, сидиш? Ти тепер з Дмитром Сергійовичем знайома, попрохала б його заграти тобі в акомпанемент, а сама б заспівала!», і сенс цих слів був: «ми вас дуже поважаємо, Дмитре Сергійовичу, і бажаємо, щоб ви були близьким знайомим нашої родини; а ти, Вірочко, не цурайся Дмитра Сергійовича, я скажу Михайлові Івановичу, що вже в нього є наречена, і Михайло Іванович тебе до нього не ревнува-

тима». — Це було для Вірочки й для Дмитра Сергійовича, — він тепер уже і в думках Марії Олексіївни був не «вчитель», а «Дмитро Сергійович»; — а для самої Марії Олексіївни слова її мали третій, дуже простий і справжній сенс: «треба його приголубити; знайомство може згодом придатись, коли буде багатий, шельма»; це був загальний сенс слів Марії Олексіївни для Марії Олексіївни, а крім загального, був у них для неї й окремий сенс: «приголубивши, почну йому казати, що ми люди небагаті, що нам важко платити по карбованцю за урок». Ось скільки сенсів мали слова Марії Олексіївни. Дмитро Сергійович сказав, що зараз він закінчить урок, а потім залюбки пограє на фортепіано.

VII

Багато смислів мали слова Марії Олексіївни, і не менше мали вони наслідків. Щодо окремого сенсу їх для неї самої, тобто заощадження плати за уроки, Марія Олексіївна досягла більшого успіху, ніж сама сподівалася; коли через два уроки вона повела мову про те, що вони люди небагаті, Дмитро Сергійович став торгуватися, дуже торгувався, довго не спускав, довго тримався на п'ятизлотнику (тоді ще були п'ятизлотники, тобто, якщо пам'ятаєте, монета в 75 коп.); Марія Олексіївна й сама не сподівалася спустити нижче, але, несподівано, встигла збити на 60 коп. за урок. Видно, окремий сенс її слів, — надія збити плату, — суперечив її ж таки думці про Дмитра Сергійовича (не про Лопухова, а про Дмитра Сергійовича) як про зажерливого пройдисвіта: з якої речі користолюб поступатиметься грошима заради нашої бідності? а якщо Дмитро Сергійович поступився, то, по-справжньому, слід би їй було розчаруватися в ньому, побачити в ньому людину легковажну і, отже, шкідливу. Звичайно, так вона й розсудила б у чужій справі. Але так

уже створена людина, що важко їй судити про свої справи за загальним правилом: охоча вона робити винятки на свою користь. Коли колезький секретар Іванов запевняє колезького радника Івана Івановича, що відданий йому душею й тілом, то Іван Іванович знає по собі, що відданості душею й тілом не можна сподіватися ні від кого, а тим більше знає, що, зокрема, Іванов п'ять разів продав батька рідного за дуже помірну ціну і тим навіть перевершив його самого, Івана Івановича, який устиг продати свого батька тільки тричі, а проте Іван Іванович вірить, що Іванов відданий йому, тобто і не вірить йому, а прихильний до нього за це, і хоч не вірить, а дає йому дурити себе,— отже, все-таки вірить, хоч і не вірить. Що накажете робити з цією властивістю людського серця? Вона погана, вона шкідлива; але Марія Олексіївна не була, на жаль, позбавлена цієї вади, властивої майже всім користолюбам, хитрунам і паскудним людям. Від неї є порятунок лише в двох крайніх сортах моральної гідності: або в тому, коли людина вже трансцендентальний* негідник, восьме чудо світу шахрайської віртуозності, щось на зразок Алі-паші Янінського, Джеззар-паші Сірійського, Мегемет-Алі Єгипетського, які обдурювали європейських дипломатів і (Джеззар) самого Наполеона Великого так легко, як дітей, коли шахрайстворосло на людині таким абсолютно міцним панциром, крізь який не можна пробратися до жодної людської слабості: ні до амбіції, ні до честолюбства, ні до властолюбства, ні до самолюбства, ні до чого; але таких героїв шахрайства надзвичайно мало, майже не трапляється в європейських землях, де віртуозність негідництва вже псується багатьма людськими слабостями. Тому, якщо вам покажуть хитруна й скажуть: «ось цього чоловіка ніхто не обдурить»,— сміливо ставте 10 крб. проти 1 крб., що ви, хоч ви людина й не хитра, обдурите цього хитруна, якщо тільки схочете,

* Тут у розумінні надзвичайний.

а ще сміливіше ставте 100 крб. проти 1 крб., що він сам себе на чомусь водить за носа, бо це звичайнісінька, спільна риса в характері у хитрунів — на чомусь водити себе за носа. Уже які, здається, меткі були Луї-Філіпп і Меттерніх, а бач, як чудово вивели самі себе за носа з Парижа й Відня⁵ у місця злячні й спокійні, щоб буколично тішитися картиною того, як там, у тих місцях, Макар телят ганяє. А Наполеон I який був хитрий,— набагато хитріший за них обох, та ще при такій хитрості мав, кажуть, геніальний розум,— а як майстерно провів себе за носа на Ельбу, та ще мало здалося, схотів далі, і пощастило, пощастило так, що дотяг себе за носа до Св. Єлени! А до чого ж важко було — майже неможливо,— а зумів подолати всі перепони на шляху до острова Св. Єлени! Прочитайте лишень «Історію кампанії 1815 р.» Шарраса — аж зворушила та старанність і майстерність, з якими він тяг тут себе за носа! На жаль, і Марія Олексіївна не була вільна від цього шкідливого нахилу.

Мало є людей, яким за панцер проти оман править викінчена досконалість щодо ошукування інших. Зате багато є таких людей, яким надійно в цьому відношенні слугує звичайна чесність серця. Як свідчать усі Відоки⁶ і Ваньки-Каїни, немає нічого важчого, ніж обдурити чесну, нелукаву людину, коли вона має хоч трохи розуму й життєвого досвіду. Недурні чесні люди поодинці не піддаються на оману. Але у них є інший, такий же шкідливий гатунок цієї слабості: вони піддаються омані всі гуртом. Шахрай не може взяти жодного з них за носа; але носи всіх їх, як однієї компанії, завжди готові до послуг. А шахраїв, поодинці слабких щодо незалежності своїх носів, компаніонально не проведеш за носа. В цьому вся таємниця світової історії.

Та заглиблюватися нам у світову історію буде вже зайве: коли взявся оповідати, то оповідай.

Першим наслідком слів Марії Олексіївни було здешевлення уроків. Другим наслідком — те, що від здешевлення

вчителя (чи то пак, уже не вчителя, а Дмитра Сергійовича) Марія Олексіївна ще більше упевнилася, що він людина поважна, дійшла навіть до переконання, що розмови з ним будуть корисні для Вірочки, схилитимуть Вірочку до вінчання з Михайлом Івановичем,— цей висновок був уже дуже блискучий, і Марія Олексіївна своїм розумом не дійшла б до нього, але трапився їй такий ясний доказ, що не можна було не помітити цієї користі для Вірочки від впливу Дмитра Сергійовича. Як трапився цей доказ, ми зараз побачимо.

Третім наслідком слів Марії Олексіївни було, звичайно, те, що Вірочка й Дмитро Сергійович стали, з її дозволу й заохочування, проводити вкупі досить багато часу. Закінчивши урок годині о восьмій, Лопухов лишався у Розальських ще години дві-три: грав часом у карти з матір'ю родини, батьком родини й женихом; розмовляв з ними; грав на фортепіано, а Вірочка співала, або Вірочка грала, а він слухав; іноді й розмовляв з Вірочкою, і Марія Олексіївна не заважала, не зиркала скоса, хоч певна річ, не лишала без нагляду.

О, звичайно, не лишала, бо хоч Дмитро Сергійович і дуже гарний молодий чоловік, та все ж недарма приказка мовить: не клади погано, не призводь злодія до гріха. А що Дмитро Сергійович злодій — не в осудливому, а в похвальному розумінні,— немає ніякого сумніву: а то за віщо ж його й поважати і робити близьким знайомим? Невже з дурнями знайомитися? Звісно, слід і з дурнями, коли від них можна мати користь. Та у Дмитра Сергійовича поки що немає ще нічого; отже, з ним можна приятелювати лише за його добрі якості, тобто за розум, тобто за поважність, розважливість, уміння вести свої справи. А якщо в кожній людині казна-що на думці, то в такої розумної людини й поготів. Отже, за Дмитром Сергійовичем треба наглядати та наглядати. Марія Олексіївна й наглядала дуже старанно. Але всі спостереження лише стверджували поважність і благонаміреність Дмитра

Сергійовича. Наприклад, з чого враз можна помітити амурні зальоти? Із заглядання за корсет. Ось Вірочка грає, Дмитро Сергійович стоїть і слухає, а Марія Олексіївна дивиться, чи не запускає він очей за корсет,— ні, і не думає запускати! або от і зовсім не дивиться на Вірочку, а так куди-небудь дивиться, куди трапиться, або от і дивиться на неї, так просто в обличчя їй дивиться, та так байдуже, що одразу видно: дивиться на неї тільки з чемності, а сам думає про посаг нареченої,— очі в нього не розгоряються, як у Михайла Івановича. Знов же, в чому ще можна помітити амурні справи? — в любовних словах; п'яких любовних слів не чути; та й розмовляють вони одне з одним мало,— він більше розмовляє з Марією Олексіївною. Або от почав він приносити книжки Вірочці. Якось Вірочка пішла до подруги, і Михайло Іванович тут сидів. От Марія Олексіївна взяла книжки, принесла Михайлові Івановичу.

— Подивіться-но, Михайле Івановичу, французьку я сама майже розібрала: «Вітальня» — значить, самовчитель світського поводження, а німецької не доберу.

— Ні, Маріє Олексіївно, це не «Вітальня», це Destinée — доля.

— Яка ж це доля? роман, чи що, так зветься, чи оркул, тлумачення снів?

— А от зараз побачимо, Маріє Олексіївно, з самої книжки.— Михайло Іванович перегорнув кілька сторінок.— Тут усе про серії більше пишеться, Маріє Олексіївно,— вчена книжка ⁷.

— Про серії? Це добре; значить, як грошові обороти провадити.

— Так, усе про це, Маріє Олексіївно.

— Ну, а німецька?

Михайло Іванович повільно прочитав: «Про релігію, твір Людвіга» ⁸ — Людовика Чотирнадцятого, Маріє Олексіївно, твір Людовика XIV; це був, Маріє Олексіївно,

французський король, батько тому королеві, на місце якого теперішній Наполеон сів.

— Виходить, про божественне?

— Про божественне, Маріє Олексіївно.

— Це добре, Михайле Івановичу; тож-то я й знаю, що Дмитро Сергійович солідний молодий чоловік, а все-таки треба пильно стежити за всякою людиною!

— Звичайно, у нього не те на думці, Маріє Олексіївно, а я все ж таки дуже вам вдячний, Маріє Олексіївно, за ваш нагляд.

— Не можна, наглядаю, Михайле Івановичу; такий уже материн обов'язок, щоб дочку в чистоті зберегти, і можу вам поручитися за Вірочку. Тільки ось що я думаю, Михайле Івановичу: король отой французський якої був віри?

— Католик, натурально.

— То він там не в папську віру, бува, навертає?

— Не думаю, Маріє Олексіївно. Якиби це католицький архієрей писав, він, справді, став би навертати у папську віру. А король не стане цим займатися: він, як мудрий правитель і політик, просто навчатиме благочестя.

Здається, чого ще? Марія Олексіївна не могла не бачити, що Михайло Іванович, при всьому своєму обмеженому розумі, міркував дуже слушно; проте вивела справу остаточно на світ. Днів через два, через три вона раптом сказала Лопухову, граючи з ним і Михайлом Івановичем у преферанс:

— А що, Дмитре Сергійовичу, я хочу у вас спитати: колишнього французького короля батько, того короля, на місце якого теперішній Наполеон сів, велів у папську віру хреститися?

— Ні, не велів, Маріє Олексіївно.

— А гарна папська віра, Дмитре Сергійовичу?

— Ні, Маріє Олексіївно, не гарна. А я сім у бубнах зіграю.

— Це я так, з цікавості спитала, Дмитре Сергійовичу, як я жіпка невчена, а знати цікаво. А як багато ви ремізів списали, Дмитре Сергійовичу!

— Не можна, Маріє Олексіївно, того нас в Академії вчать. Медикові не можна не вміти грати.

Для Лопухова досі лишається загадкою, навіщо Марії Олексіївні треба було знати, чи велів Філіпп Егаліте хреститися в папську віру.

Ну як після всього цього можна було не простити Марії Олексіївні, якби вона й перестала втомлювати себе невсипущим наглядом? І очей не запускає за корсет, і обличчя байдуже, і божественні книжки дає читати,— здається, цього досить. Але ні, Марія Олексіївна не вдовольнилася наглядом, а влаштувала навіть пробу, ніби вчила «логіку», яку і я вчив напам'ять і яка каже: «спостереження явищ, що відбуваються самі собою, повинно бути перевірюване дослідами, які провадяться за обдуманим планом, щоб якнайглибше проникнути в таємниці таких відносин»,— і влаштувала вона цю пробу так, ніби читала Саксона Грамматіка, що оновідає, як випробовували Гамлета у лісі дівчиною.

VIII

ГАМЛЕТІВСЬКЕ ВИПРОБУВАННЯ

Одного разу Марія Олексіївна сказала за чаєм, що в неї розболілася голова; наливши чай і замкнувши цукорницю, пішла й лягла. Віра і Лопухов лишилися сидіти в чайній кімнаті, біля спальні, куди пішла Марія Олексіївна. Через кілька хвилин хвора гукнула Федю. «Скажи сестрі, що їхня розмова не дає мені заснути; хай підуть кудись далі, щоб не заважали. Та скажи чемменько, щоб не образити Дмитра Сергійовича: бачиш, як він про тебе дбає». Федя пішов і сказав, що матуся просить ось про що.— «Ходімо в мою кімнату, Дмитре Сергійовичу,—

вопа далеко від спальні, там не заважатимемо». Цього, звісно, й ждала Марія Олексіївна. Через чверть години вона в самих панчохах, без черевиків, підкралася до дверей Віроччиної кімнати. Двері були прочинені; між дверима й одвірком була така гарна щілина,— Марія Олексіївна приклала до неї око й нашорошила вуха.

Побачила вона ось що:

У Віроччиній кімнаті було двоє вікон, між вікнами стояв письмовий стіл. Біля одного вікна, з одного краю стола, сиділа Вірочка й плела вовняний нагрудник батькові, свято виконуючи замовлення Марії Олексіївни; біля другого вікна, з другого краю стола, сидів Лопухов; ліктем однієї руки сперся на стіл, і в цій руці була сигара, а друга рука в нього була засунута в кишеню; відстань між ним і Вірочкою була аршинів зо два, як не більше. Вірочка більше дивилася на своє плетиво; Лопухов більше дивився на сигару. Диспозиція заспокійлива.

Почула вона ось що:

— ...Треба так дивитись на життя? — з цих слів почала слухати Марія Олексіївна.

— Так, Віро Павлівно, так треба.

— Виходить, правду кажуть холодні практичні люди, що людиною керує тільки розрахунок вигоди?

— Вони кажуть правду. Те, що звать високими почуттями, ідеальними прагненнями,— все це в загальному ході життя зовсім нікчемне перед прагненням кожного до своєї користі, і в основі само складається з того ж таки прагнення до користі.

— Так ви, наприклад, хіба ви такий?

— А який же, Віро Павлівно? Ви послухайте, в чому істотна пружина всього мого життя. Суть мого життя полягала досі в тому, що я вчився, я готувався бути медиком. Чудово. Навіщо віддав мене батько до гімназії? Віп казав мені: «учись, Митю: вивчишся — чиновником будеш, пас із матір'ю годуватимеш, та й самому буде добре». От чому я вчився; без цього розрахунку батько не віддав би мене

вчитися: адже родині потрібний був робітник. Та й сам я, хоч і полюбив навчання, чи став би витратити час на нього, якби не думав, що витрата винагородиться з процентами? Я став кінчати курс у гімназії; умовив батька відпустити мене до Медичної академії, замість того щоб віддавати в чиновники. Як це сталося? Ми з батьком бачили, що медики живуть значно краще за канцелярських чиновників і столоначальників, вище від яких я б ніколи не вибився. Ось вам причина того, що я опинився й лишився в Академії,— гарний шматок хліба. Без цього розрахунку я не вступив би до Академії і не лишився б у ній.

— Але ж ви любили вчитися в гімназії, ви ж полюбili потім медичні науки?

— Так. Це прикраса; вона й корисна для успіху справи; але справа звичайно буває і без цієї прикраси, а без розрахунку не буває. Любов до науки була лише наслідком, що виникав із справи, а не причиною її; причина була одна — вигода.

— Припустімо, ви маєте рацію,— так, ви маєте рацію. Усі вчинки, які я можу розглянути, пояснюються вигодою. Але ж ця теорія холодна.

— Теорія повинна бути сама по собі холодною. Розум повинен судити про речі холодно.

— Але вона нещадна.

— До фантазій, які марні й шкідливі.

— Але вона прозаїчна.

— Для науки непридатна віршована форма.

— Отже, ця теорія, якої я не можу не допустити, прикрає людей на життя холодне, безжальне, прозаїчне?..

— Ні, Віро Павлівно: ця теорія холодна, але вчить людину здобувати тепло. Сірник холодний, бік коробочки, об яку треться він, холодний, дрова холодні, але від них вогонь, який готує теплу їжу людині й гріє її саму. Ця теорія безжальна, але, йдучи за нею, люди не будуть жалюгідним об'єктом марного співчуття. Ланцет не повинен гнутися — інакше треба буде жаліти пацієнта, якому

не стане легше від наших жалощів. Ця теорія прозаїчна, але вона розкриває справжні мотиви життя, а поезія в правді життя. Чому Шекспір видатний поет? Тому, що в ньому більше правди життя, менше омани, ніж у інших поетів.

— То буду і я нещадною, Дмитре Сергійовичу,— сказала Вірочка посміхаючись: — ви не тіште себе думкою, що мали в мені уперту супротивницю вашої теорії розрахунку вигід і придбали їй нову прихильницю. Я сама давно думала щось подібне до того, що прочитала у вашій книжці й почула від вас. Але я думала, що це мої особисті думки, що розумні і вчені люди думають інакше, тому й вагалася. Усе, що читаєш, бувало,— усе написане в протилежному дусі, сповнене осуду, сарказмів проти того, що помічаєш у собі й інших. Природа, життя, розум ведуть в один бік, книжки тягнуть в інший, вказують: це погано, низько. Знаєте, мені самій були почасти смішні ті заперечення, які я вам робила!

— Так, вони смішні, Віро Павлівно.

— Однак,— сказала вона, сміючись: — ми робимо одне одному дивні компліменти. Я вам: ви, Дмитре Сергійовичу, будь ласка, не дуже задирайте носа; ви мені: ви смішні з вашими сумнівами, Віро Павлівно!

— Що ж,— сказав він, посміхнувшись і собі,— ми не бачимо користі в тому, щоб говорити присмні речі, тому ми й не кажемо їх.

— Гаразд, Дмитре Сергійовичу; люди — егоїсти, адже так? От ви говорили про себе,— і я хочу поговорити про себе.

— Так і слід; кожен думає найбільше про себе.

— Гаразд. Побачимо, чи не спіймаю я вас на питаннях про себе.

— Побачимо.

— У мене є багатий жених. Він мені не подобається. Чи повинна я прийняти його освідчення?

— Зважайте, як для вас корисніше.

— Як для мене корисніше! Ви знаєте, я дуже небагата. З одного боку — неприхильність до людини; з другого — панування над нею, завидне становище в суспільстві, гроші, юрба залицяльників.

— Зважте все; що корисніше для вас, те й вибирайте.

— І якщо я виберу — чоловікове багатство і юрбу залицяльників?

— Я скажу, що ви вибрали те, що вам здавалося відповіднішим вашому інтересу.

— І що треба буде сказати про мене?

— Якщо ви вчинили розсудливо, холодно обміркувавши, то треба буде сказати, що ви вчинили розважливо і, певно, не шкодуватимете за цим.

— Але чи заслуговуватиме мій вибір на осуд?

— Люди, які говорять різні дурниці, можуть говорити про нього, як їм схочеться; люди, які мають правильний погляд на життя, скажуть, що ви вчинили так, як вам слід було вчинити; якщо ви так зробили, значить, така була ваша особистість, що не можна вам було вчинити інакше за таких обставин; вони скажуть, що вчинити так вас примусили обставини, що, власне кажучи, у вас і не було іншого вибору.

— І ніякого осуду моєму вчинкові?

— Хто має право засуджувати висновки з факту, коли існує факт? Ваша особистість в даній обстановці — факт; ваші вчинки — необхідні висновки з цього факту, роблені природою речей. Ви за них не відповідаєте, а засуджувати їх — нерозумно.

— Однак ви не відстунаєте од своєї теорії. То я не заслужу вашого осуду, якщо прийму освідчення мого нареченого?

— Я був би нерозумним, якби став засуджувати.

— Отже, дозвіл, — може, навіть схвалення, — може, навіть пряма порада вчинити так, як я кажу?

— Порада завжди одна: розраховуйте, що для вас корисно; якщо ви йдете за цією порадою — схвалення.

— Дякую вам. Тепер моя особиста справа розв'язана. Повернімося до першого, загального питання. Ми почали з того, що людина діє з необхідності, її дії визначаються впливами, від якими відбуваються; дужчі впливи беруть гору над іншими; тут ми й спинились на міркуванні, що коли вчинок має життєву вагу, ці мотиви зветься вигодами, гра їх у людині — зважуванням вигід, що через те людина завжди діє, керуючись розрахунком вигід. Так я переказую зв'язок думок?

— Так.

— Бачите, яка з мене гарна учениця. Тепер це окреме питання про вчинки, які мають життєву вагу, розв'язане. Але в загальному питанні лишаються труднощі. Ваша книжка каже: людина діє з необхідності. Але ж є випадки, коли здається, що від моєї волі залежить вчинити так або інакше. Наприклад: я граю і перегортаю сторінки нот; я перегортаю їх часом лівою рукою, часом правою. Припустимо, тепер я перегорнула правою; хіба я не могла перегорнути лівою? чи не залежить це від моєї волі?

— Ні, Віро Павлівно; якщо ви перегортаєте, не думаючи нічого про те, якою рукою перегорнути, ви перегортаєте тією рукою, якою зручніше, волі тут немає; якщо ви подумали: «дай перегорну правою рукою» — ви перегорнете під впливом цієї думки, але ця думка з'явилась не з вашої волі; вона неминуче народилася від інших...

Але на цьому слові Марія Олексіївна вже припилила своє підслухування: «чу, тепер зайнялися вчепістю, — не про мене це, та й непотрібно. Який розумний, поважний, можна сказати, благородний молодий чоловік! Яких розсудливих правил навчає Вірочку! І що то значить вчена людина: адже ось я те саме почну казати їй — не слухас, ображається: не можу їй догодити, бо не вмію по-вченому розмовляти. А от як він по-вченому каже, вона й слухас, і бачить, що правда, і згоджується. Тож недарма кажуть: учення — світ, невчення — тьма. Коли б я була освіченою жінкою, хіба б те було, що тепер? Чоловіка генералом

зробила б, по провіантській лінії місце йому дістала б чи по якій іншій, подібній до цього. Ну, звісно, справи б за нього сама вела з підрядчиками: де йому — нікудишній! Будинок би не такий поставила, як оцей. Не одну б тисячу душ купила. А тепер не можу. Тут треба найперше в генеральському товаристві себе зарекомендувати, — а я як зарекомендую? — ні по-французькому, ні по-якому по-їхньому не вмію. Скажуть: манер не має, тільки па Сінній лаятися може. От і нездатна. Невчення — тьма. Справді-таки: учення — світ, а невчення — тьма».

От саме ця підслухана розмова й переконала Марію Олексіївну, що бесіди з Дмитром Сергійовичем не тільки не небезпечні для Вірочки, — це вона й раніше думала, — а навіть принесуть їй користь, допоможуть її турботам про те, щоб Вірочка облишила дурні, підказані дівочою недосвідченістю думки і швидше закінчила вінчанням справу з Михайлом Івановичем.

IX

Взаємини Марії Олексіївни і Лопухова скидаються на фарс, сама Марія Олексіївна постає через них у смішному вигляді. Те й друге рішуче проти моєї волі. Якби я хотів дбати про те, що зветься у нас художністю, я приховав би взаємини Марії Олексіївни і Лопухова, розповідь про які падає цій частині роману водевільного характеру. Приховати їх було б легко. Істотний хід справ можна було б показати і без них. Що дивного було б, коли б учитель і без дружби з Марією Олексіївною мав би нагоду перекинутися іноді, хоч зрідка, кількома словами з дівчиною, в родині якої дає уроки? Хіба багато треба слів, щоб зростало кохання? В допомозі Марії Олексіївни зовсім не було потреби для тієї розв'язки, яку дістала зустріч Вірочки з Лопуховим. Але я розповідаю справу не так, як треба, щоб здобути собі художницьку репутацію,

а як вона була. Я, як романіст, дуже засмучений тим, що написав кілька сторінок, які принижуються до водільності.

Мій памір виставляти справу так, як вона була, а не так, як мені зручніше було б розповідати про неї, спричиняється і до іншої прикрасі: я дуже невдоволений з того, що Марія Олексіївна малюється в смішному вигляді з міркуваннями своїми про наречену, яку вигадав Лопухов, з такими ж фантастичними відгадуваннями змісту книжок, які давав Лопухов Вірочці, з балачками про те, чи не навертав людей до папської віри Філіпп Егаліте та які твори писав Людовик XIV. Помилитися може кожний, помилки можуть бути безглузді, якщо людина судить про речі, чужі її поняттям; але було б несправедливо робити з безглуздох промахів Марії Олексіївни висновок, що її прихильність до Лопухова ґрунтувалася лише на цих нісенітницях: ні, жодні фантазії про багату наречену й побожність Філіппа Егаліте ні на хвилину не потьмарили б її здорового глузду, коли б у справжніх вчинках і словах Лопухова вона помітила щось підозріле. Але він справді поведився так, як, на думку Марії Олексіївни, могла поводитися тільки людина, подібна до неї самої; адже він, молодий, меткий чоловік, не запускав очей за корсет дуже гарненької дівчини, не волочився за нею слідом, грав з Марією Олексіївною в карти, не відмовляючись, не говорив, що «краще я посиджу з Вірою Павлівною», висловлювався про речі в дусі, який здавався Марії Олексіївни її власним духом; так само, як і вона, він казав, що все на світі робиться для вигоди, що коли шахрай шахрає, то нема чого тут впадати в азарт і галасувати про принципи честі, яких слід би було додержуватися цьому шахраєві, що й сам шахрай зовсім не випадково шахрай, а таким йому й треба бути через його обставини, що не бути йому шахраєм,— не кажучи вже про те, що це неможливо,— було б безглуздо, просто сказати, неро-

зумно з його боку. Так, Марія Олексіївна мала рацію, вбачаючи чимало спорідненого з собою у Лопухові.

Я розумію, як дуже компрометує Лопухова в очах освіченої публіки співчуття Марії Олексіївни до його напрямку думок. Проте я не хочу попускати нікому і не приховую цієї обставини, такої шкідливої для репутації Лопухова, хоча й довів, що міг приховати такий негарний бік взаємин Лопухова з родиною Розальських; я роблю навіть більше: я сам берусь пояснити, що він саме й заслуговував на прихильність Марії Олексіївни.

Справді-бо, з розмови Лопухова з Вірочкою виявляється, що напрям його думок куди швидше міг здатися гарним таким людям, як Марія Олексіївна, аніж красномовним партизанам всяких прекрасних ідей.⁹ Лопухов бачив речі такими, якими уявляються вони всій масі роду людського, крім партизанів прекрасних ідей. Якщо Марія Олексіївна залюбки могла повторити від своєї особи те, що він казав Вірочці щодо освідчення Сторешникова, то й він міг би залюбки написати «Правда» під її п'яною сповіддю Вірочці. Схожість їхніх поглядів була така велика, що освічені й благородні романісти, журналісти та інші повчальники нашої публіки давно проголосили: «такі люди, як-от Лопухов, нічим не відрізняються од людей на зразок Марії Олексіївни». Коли такі освічені й благородні письменники так зрозуміли людей типу Лопухова, то невже ми осуджуватимемо Марію Олексіївну за те, що вона не розгляділа в Лопухові нічого, крім того, що зрозуміли в людях його розряду кращі наші письменники, мислителі й навчителі?

Звичайно, якби Марія Олексіївна знала бодай половину того, що знають ці письменники, у неї вистачило б розуму зміркувати, що Лопухов погана компанія для неї. Але, крім того, що вона була жінка невчена, ще й інше виправдувало її помилку: Лопухов не говорив з нею до кінця. Він був пропагандист, проте не такий, як любитель прекрасних ідей, які постійно клопочуться тим, щоб

причепити Маріям Олексіївнам благородні поняття, якими захоплюються самі в собі. Він мав стільки розсудливості, щоб не випрямляти 50-літнього дерева. Він і вона розуміли факти однаково й розмовляли про них. Як людина, теоретично освічена, він міг робити з фактів висновки, яких не вміли робити люди, подібні до Марії Олексіївни, що не знають нічого, крім щоденного особистого клопоту та звичайних афоризмів простонародної загальнолюдської мудрості: приказок, прислів'їв і інших подібних старих і старовинних, древніх і ветхих висловів. Але до висновків у них справа не доходила. Коли б, приміром, він став пояснювати, що таке «вигода», про яку він розмовляє з Вірочкою, може, Марія Олексіївна скривилася б, побачивши, що ця вигода не зовсім схожа з її вигодою, та Лопухов не пояснював цього Марії Олексіївни, а в розмові з Вірочкою теж не було такого пояснення, бо Вірочка знала, який зміст надається цьому слову в тих книжках, з приводу яких вони вели свою розмову. Звичайно, і те правда, що, пишучи на п'яній сповіді Марії Олексіївни «Правда», Лопухов додав би: «а оскільки за вашим власним визнанням, Маріє Олексіївно, нові порядки кращі, ніж колишні, то я й не забороняю піклуватися про їх запровадження тим людям, які знаходять собі в тому втіху; що ж до дурості народу, яку ви вважаєте перешкодою до запровадження нових порядків, то справді, вона таки перешкоджає; але ви самі не заперечуватимете, Маріє Олексіївно, що люди досить швидко розумнішають, коли помічають, що їм вигідно стало порозумнішати, в чому раніше вони не помічали потреби; ви погодитесь також, що раніше й не було змоги навчитися уму-розуму, а дайте їм цю змогу, то, певне ж, вони й скористаються з неї». Але до цього він не добалакувався з Марією Олексіївною, і навіть не з обережності, хоч був обережний, а просто виходячи з того ж таки здорового глузду й пристойності, через які не розмовляв з нею латинською мовою і не обтяжував її слуху дуже цікавими для нього самого

міркуваннями про новітні успіхи медицини: він мав до-
сить глузду й делікатності, щоб не мучити людину декла-
маціями, незрозумілими для цієї людини.

Та все це я кажу лише на виправдання недогляду Марії Олексіївни, яка не встигла вчасно розкусити, що за лю-
дина Лопухов, а ніяк не на виправдання самого Лопухова. Лопухова виправдувати було б негарно, а чому негарно, побачиш нижче. Люди, які, не виправдуючи його, захоті-
ли б, з людяності своєї, вибачити йому, не могли б виба-
чити. Наприклад, вони сказали б, на вибачення йому, що
він був медик і вивчав природничі науки, а це схиляє до
матеріалістичного погляду. Але таке пояснення дуже
вразливе. Мало які науки схиляють до такого ж погля-
ду? — і математичні, і історичні, і суспільні, та й усякі
інші. Та хіба всі геометри, астрономи, всі історики, по-
літико-економісти, юристи, публіцисти і всякі інші вчені
уже й матеріалісти? Зовсім ні. Отже, з Лопухова не зні-
мається його вина. Жалісливі люди, не виправдуючи його,
могли б також сказати, на вибачення йому, що він не
позбавлений деяких похвальних рис: свідомо й твердо
зважився зректися всяких життєвих вигід і пошани за-
ради праці на користь іншим, вважаючи, що насолода
від такої праці — найкраща вигода для нього; на дівчину,
яка була така гарна, що він закохався в неї, він дивився
таким чистим поглядом, яким не кожен брат дивиться на
сестру; але проти цього вибачення його матеріалізові
треба сказати, що й взагалі ж немає жодної людини, яка
була б зовсім без усяких ознак чогось доброго, і що мате-
ріалісти, хоч би які вони були, все-таки матеріалісти, а
цим самим уже вирішено й доведено, що вони люди низькі
й неморальні, яким вибачити не можна, бо вибачати їм
означало б потурати матеріалізові. Отже, не виправдую-
чи Лопухова, вибачити йому не можна. А виправдати його
так само не годиться, бо любителі прекрасних ідей і обо-
ронці високих прагнень, які оголосили матеріалістів люди-
ми низькими й неморальними, остачім часом так чудово

зарекомендували себе щодо розуму, та й щодо характеру, в очах усіх порядних людей, чи то матеріалістів, чи то нематеріалістів, що боронити будь-кого від їхнього осуду стало зайвим, а звертати увагу на їхні слова стало непристойним.

Х

Звичайно, головним змістом розмов Вірочки з Лопуховим було не те, який напрям думок треба вважати за справедливий, але взагалі вони розмовляли одне з одним досить мало, і довгі розмови у них, що бували рідко, велися тільки про речі сторонні, як от напрям думок та інші подібні сюжети. Адже вони знали, що за ними стежать двоє дуже пильних очей. Тому про головний предмет, який їх цікавив, вони обмінювалися лише кількома словами — звичайно в той час, як перебирали ноти для гри й співу. А цей головний предмет, що посідав так мало місця у їхніх не дуже частих тривалих розмовах, і навіть у коротких розмовах посідав теж лише непомітне місце, цей предмет був не їхнє почуття одне до одного, — ні, про почуття вони не казали й слова після перших невизражних слів у першій їхній розмові на святковому вечорі: їм ніколи було про це розмовляти; за дві-три хвилини, які випадали на обмін думками без побоювання, що їх підслухують, ледве встигали вони переговорити про інший предмет, який не лишав їм ні часу, ні бажання для розмов про почуття, — це були турботи й роздуми про те, коли і як пощастить Вірочці визволитися з її страшного становища.

Другого ж ранку після першої розмови з нею Лопухов уже розпитував про те, як треба взятися до справи влаштування її актрисою. Він знав, що дівчині трапляється багато неприємних небезпек на шляху до сцени, але гадав, що при твердому характері може вона пробитися прямою

дорогою. Виявилось — не так. Прийшовши через два дні на урок, він мусив сказати Вірочці: «Раджу вам облишити думку про те; щоб зробитися актрисою». — «Чому?» — «Тому, що вже краще було б вам іти за вашого жениха». На тому розмова й скінчилася. Це було сказано, коли він і Вірочка брали ноти, він — щоб грати, вона — щоб співати. Вірочка похнюпила була голову й кілька разів збивалася з такту, хоч співала п'єсу дуже знайому. Коли п'єсу було закінчено і вони стали говорити про те, яку вибрати тепер другу, Вірочка вже сказала: «А це мені здавалося найкращим. Тяжко було почути, що це неможливо. Ну дарма — важче буде жити, а все-таки можна буде жити. Піду в гувернантки».

Коли він знову був через два дні у них, вона сказала:

— Я не могла знайти, через кого б мені шукати місце гувернантки. Поклопочіться, Дмитре Сергійовичу: крім вас, нікому.

— Шкода, у мене мало знайомих, які могли б тут стати в пригоді. Родини, в яких я даю або давав уроки, усе люди небагаті, і їхні знайомі майже всі такі самі, але спробуємо.

— Друже мій, я віднімаю у вас час, але як же бути.

— Віро Павлівно, годі говорити про мій час, адже я ваш друг.

Вірочка і усміхнулась, і почервоніла: вона сама не помітила, як ім'я «Дмитро Сергійович» замінилося в неї ім'ям «друг».

Лопухов усміхнувся й собі.

— Ви не хотіли цього сказати, Віро Павлівно, — відповіть у мене це ім'я, якщо шкодуєте, що дали його.

Вірочка усміхнулася:

— «Пізно» — і почервоніла, — «і не шкодую», — і почервоніла ще дужче.

— Коли буде треба, то побачите, що вірний друг.

Вони потисли одне одному руки.

Ось вам і всі перші дві розмови після того вечора.

Через два дні в «Полицейських ведомостях» було надруковано оголошення, що «благородна дівчина, яка розмовляє по-французькому й по-німецькому та ін., шукає місця гувернантки і що спитати про неї можна у чиновника такого-то в Коломні, у NN вулиці, в будинку NN».

Тепер Лопухову довелося витратити таки багато часу у Віроччиній справі. Кожного ранку він вирушав, здебільшого пішки, з Виборзької сторони в Коломну до свого знайомого, адреса якого була виставлена в оголошенні. Мандрівка була далека; але іншого такого знайомства, ближче до Виборзької сторони, не знайшлося; адже треба було, щоб у знайомому поєднувалося багато умов: пристойна квартира, гарні родинні обставини, поважний вигляд. Убога квартира спричиниться до того, що пропонуватимуть невідгідні умови гувернантці; без поважності й видимого гарного родинного життя тієї особи, яка дає рекомендацію, не матимуть вигідної думки про рекомендовану дівчину. А свої ж адреси, звичайно, ніяк не міг Лопухов виставити в оголошенні: що подумали б про дівчину, про яку нікому подбати, крім студента! Таким чином Лопухов і робив чималий моціон. Забравши у чиновника адреси осіб, які з'являлися шукати гувернантку, він пускався далі в мандрівку: чиновник казав, що він далекий родич дівчині і тільки посередник, а є в неї племінник, який завтра сам приїде переговорити докладніше. Племінник, замість того щоб приїжджати, приходив, придивлявся до людей і, звичайно, здебільшого лишався невдоволений з обстановки: в одній родині надто гордовиті; у другій мати родини гарна, а батько дурень, у третій навпаки, і т. д.; в інших і можна б жити, та умови неможливі для Вірочки: або треба розмовляти по-англійському,— вона не розмовляє; або хочуть мати власне не гувернантку, а няньку; або люди всім гарні, крім того,

що самі бідні і в квартирі немає приміщення для гувернантки, крім дитячої кімнати, з двома великими дітьми, двома маленькими, нянькою й мамкою. Та оголошення все з'являлося в «Полицейских ведомостях», з'являлися й особи, що шукали гувернантку, і Лопухов не втрачав надії.

У цих шуканнях минуло тижнів зо два. На п'ятий день, коли Лопухов, повернувшись після ходіння по Петербургу, лежав на своєму дивані, Кірсанов сказав:

— Дмитре, ти став поганим товаришем мені в роботі. Зникаєш щодня на весь ранок, і на половину днів зникаєш вечорами. Нахапався уроків, чи що? Так хіба час тепер набирати їх? Я хочу кинути й ті, що в мене є. У мене є карбованців 40 — вистачить на три місяці до закінчення курсу. А в тебе було більше грошей у запасі, здається, карбованців сто.

— Більше, з півтораєста. Та в мене не уроки: я їх кинув усі, крім одного. У мене справа. Скінчу її — не скажитимешся на мене, що відстаю од тебе в роботі.

— Яка саме?

— Бачиш, на тому уроці, якого я не кинув, родина паскудна, а в ній є порядна дівчина. Хоче бути гувернанткою, щоб піти з родини. От я й шукаю їй місце.

— Хороша дівчина?

— Хороша.

— Ну, це добре. Шукай.— На тому розмова й скінчилась.

Ех, панове Кірсанов і Лопухов, учені ви люди, а не догадались, що тут особливо добре! Правда, і те добре, про що ви розмовляли. Кірсанов і не подумав спитати, чи вродлива та дівчина, Лопухов і не подумав згадати про це. Кірсанов і не подумав сказати: «та ти, брат, чи не закохався, що так ревно клопочешся», Лопухов і не подумав сказати: «а я, брат, дуже певно зацікавився» або,

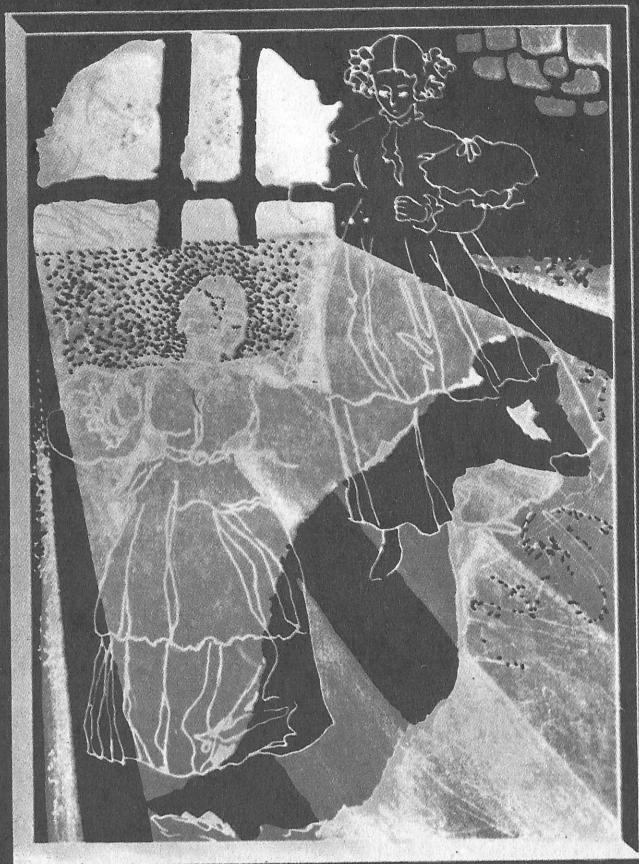
якщо не хотів казати цього, то й не подумав сказати, щоб занобігти такому здогадві: «ти не подумай, Олександрє, що я закохався». Їм, бачте, обом думалося, що коли йдеться про визволення людини з тяжкого становища, то аж ніяк не важить, чи вродливе обличчя у цієї людини, хоч би навіть це була й молода дівчина, а про закоханість чи незакоханість тут нема й мови. Вони навіть і не подумали того, що думають це; а от саме це і є найкраще, що вони й не помічали, що думають це.

А втім, чи не показує це проникливому сорту читачів (більшості завзятих літературних суддів показує,— адже вона складається з найпроникливіших панів), чи не показує це, кажу я, що Кірсанов і Лопухов були люди сухі, без естетичної жилки? Це був ще недавно модний вислів у естетичних літераторів з високими прагненнями: «естетична жилка», може, й тепер лишається модним у них висловом — не знаю, я давно їх не бачив. Чи натурально, щоб молоді люди, коли в них є крапля смаку і хоч маленький шматочок серця, не поцікавилися питанням про обличчя, розмовляючи про дівчину? Звичайно, це люди без художнього почуття (естетичної жилки). А на думку інших, що вивчали натуру людини в колах, ще багатших на естетичне почуття, ніж компанія наших естетичних літераторів, молоді люди в таких випадках неодмінно побалакають про жінку навіть із самого пластичного боку. Воно так і було, та не тепер, панове; воно й тепер так буває, та не серед тієї частини молоді, яка одна й зветься нинішньою молоддю. Це, панове, дивна молодь.

XI

— Що, мій друже, все ще немає місця?

— Немає ще, Віро Павлівно; але не журіться, знайдеться. Щодня я буваю у двох, у трьох родинях. Не може ж

бути, щоб не знайшлося нарешті порядної, в якій можна жити.

— Ах, та коли б ви знали, мій друже, як тяжко, тяжко мені лишатися тут. Коли передо мною не стояла близько можливість визволитися від цього приниження, цієї гідоти, я силоміць тримала себе в якійсь мертвій нечутливості. Але тепер, мій друже, надто задушливо в цьому гнилому, гидкому повітрі.

— Терпіння, терпіння, Віро Павлівно, знайдемо!

Подібні розмови тривали з тиждень.

Вівторок:

— Терпіння, терпіння, Віро Павлівно, знайдемо!

— Друже мій, скільки турбот вам, скільки втрати часу! Чим я віддячу вам?

— Ви віддячите мені, мій друже, якщо не розгніваєтесь.

Лопухов сказав і зніжковів. Вірочка подивилася на нього — ні, він не те що не доказав, він не думав продовжувати, він чекає від неї відповіді.

— Та за віщо ж, мій друже, що ви зробили?

Лопухов іще дужче зніжковів і немовби посмутнів.

— Що з вами, мій друже?

— Так, ви й не помітили, — він сказав це так сумно і потім засміявся так весело. — Ах, боже мій, який я дурний, який я дурний! Пробачте мені, мій друже!

— Ну, що таке?

— Нічого. Ви вже віддячили мені.

— Ах, от що! Який же ви дивак! — Ну гаразд, звіль так.

У четвер було гамлетівське випробування за Саксоном Граммати́ком. Після того на кілька днів Марія Олексіївна дає собі деякий (невеликий) перепочинок у нагляді.

Субота. Після чаю Марія Олексіївна іде лічити білизну, принесену пралею.

— Мій друже, справа, здається, влаштується.

— Справді? Якщо так... ах, боже мій... ах, боже мій... швидше! Я, здається умру, якщо це ще триватиме. Коли ж і як?

— Вирішиться завтра. Майже, майже безсумнівна надія.

— Що ж, як же?

— Заспокойтесь, мій друже: помітять! Ви мало не стрибасте з радощів. Адже Марія Олексіївна може зараз увійти за чимось.

— А сам гарний! Увійшов, сяє, так що матінка довго дивилася на вас.

— Що ж, я їй сказав, чому я веселий, я помітив, що треба було їй сказати, я так і сказав: «я знайшов чудову посаду».

— Противний, противний! Ви все застерігаєте мене, а й досі нічого не сказали. Що ж саме, кажіть нарешті.

— Сьогодні вранці Кірсанов,— ви знаєте, мій друже, прізвище мого товариша Кірсанов...

— Знаю, противний, противний, знаю! Кажіть же швидше, без цих дурниць.

— Самі заважаєте, мій друже!

— Ах, боже мій! І все зауваження, замість того щоб казати діло. Я не знаю, що я з вами зробила б,— я вас навколішки поставлю: тут не можна,— звелю вам стати навколішки на вашій квартирі, коли ви повернетесь додому, і щоб ваш Кірсанов дивився і прислав мені записку, що ви стояли навколішках,— чуєте, що я з вами зроблю?

— Гарзд, я стоятиму навколішках. А тепер мовчу. Коли виконаю покарання, дістану прощення, тоді й говоритиму.

— Прощаю, тільки кажіть, противний.

— Дякую вам. Ви прощасте, Віро Павлівно, коли самі винні. Самі все перебивали.

— Віра Павлівна? Це що? А де ж ваш друг?

— Так, це була догана, мій друже. Я людина образлива й сувора.

— Догана? Ви смієте давати мені догани? Я не хочу вас слухати.

— Не хочете?

— Звичайно, не хочу. Що мені ще слухати? Адже ви вже все сказали; що справа майже скінчена, що завтра вона вирішиться,— бачите, мій друже, ви ж самі ще нічого не знаєте сьогодні. Що ж слухати? До побачення, мій друже!

— Та послухайте, мій друже... Друже мій, послухайте ж!

— Не слухаю і йду.— Вернулася.— Кажіть швидше, не перебиватиму. Ах, боже мій, якби ви знали, як ви мене порадували! Дайте вашу руку. Бачите, як міцно, міцно тисну.

— А сльози на очах нащо?

— Дякую вам, дякую вам.

— Сьогодні вранці Кірсанов дав мені адресу дами, яка призначила мені завтра бути в неї. Я особисто не знайомий з нею, але дуже багато чув про неї від нашого спільного знайомого, який і був за посередника. Чоловіка її знаю я сам,— ми бачилися в цього знайомого багато разів. Судячи з усього цього, я певен, що в її родині можна жити. А вона, коли давала адресу моєму знайомому для передачі мені, сказала, що певна, що зійдеться за мною в умовах. Отже, мій друже, справу можна вважати майже зовсім скінченою.

— Ах, як це буде добре! Яка радість! — повторювала Вірочка.— Але я хочу знати це швидше, якомога швидше. Ви від неї приїдете просто до нас?

— Ні, мій друже, це викличе підозру. Адже я буваю у вас тільки заради уроків. Ми зробимо ось що. Я надішлю міською поштою листа до Марії Олексіївни, що не можу бути на уроці у вівторок і перенешу його на середу. Якщо буде написано: на середу ранок — значить, справа влаштувалася; на середу вечір — невдача. Але майже безсумнівно «на ранок». Марія Олексіївна це розповість і Феді, і вам, і Павлу Костянтиновичу.

— Коли ж прийде лист?

— Увечері.

— Так довго! Ні, в мене не вистачить терпіння. І про що ж я довідаюсь з листа? Лише «так» — і потім чекати до середи! Це мука! Коли «так», я якомога швидше переїду до цієї дами. Я хочу знати зараз же. Як же це зробити? Я зроблю ось що: я чекатиму вас на вулиці, коли ви підете від цієї дами.

— Друже мій, та це було б ще необережніше, ніж мені приїхати до вас. Ні, вже краще я приїду.

— Ні, тут, може, не було б змоги й говорити. І, в усякому разі, матінка стала б підозрівати. Ні, краще так, як я надумала. У мене є така густа вуаль, що ніхто не впізнає.

— А що ж, і справді, здається, це можна. Дайте подумати.

— Ніколи думати. Матінка може ввійти щохвилини. Де живе та дама?

— На Галерній, біля мосту.

— О котрій годині ви будете в неї?

— Вона призначила о дванадцятій.

— З дванадцятої я сидітиму на Кінногвардійському бульварі, на останній лаві з того краю, який ближче до мосту. Я сказала, що на мені буде густа вуаль. Та ось вам прикмета: я триматиму в руці згорток нот. Якщо мене ще не буде, значить, мене затримали. Але ви сідайте на цю лаву й чекайте. Я можу спізнитися, та буду неодмінно. Як я гарно придумала! Яка я вам вдячна! Яка я буду щаслива! Як поживає ваша наречена, Дмитре Сергійовичу? Ви вже розжалувані з друзів на Дмитра Сергійовича. Яка я рада, яка я рада! — Вірочка побігла до фортепіано й почала грати.

— Друже мій, яка зневага до мистецтва! Яке псування вашого смаку! Опері кинуті заради галопів!

— Кинуті, кинуті!

Через кілька хвилин увійшла Марія Олексіївна. Дмитро Сергійович пограв з нею в преферанс удвох, спочатку

вигравав, потім дав одігратися, навіть програв 35 копійок,— це вперше потішив він її торжеством і, йдучи додому, лишив її дуже вдоволеною — не з грошей, а власне з торжества: є суто ідеальні радощі у серцець, що зовсім погрузли в матеріалізмі, чим і доводиться, що матеріалістичне пояснення життя незадовільне.

XII

ПЕРШИЙ ВІРОЧЧИН СОН

І сниться Вірочці сон.

Сниться їй, що замкнута її у вогкому, темному підвалі. І раптом двері розчинилися, і Вірочка опинилась у полі, бігає, пустує і думає: «як же це я могла не вмерти у підвалі?» — «це тому, що я не бачила поля; коли б я бачила його, я б умерла в підвалі», — і знову бігає, пустує. Сниться їй, що вона розбита паралічем, і вона думає: «як же це я розбита паралічем? Це бувають розбиті старі люди, а молоді дівчата не бувають». — «Бувають, часто бувають,— каже чийсь незнайомий голос,— а ти тепер будеш здорова, ось тільки я доторкнусь до твоєї руки,— бачиш, ти вже й здорова, вставай же». — Хто ж це говорить? — А як стало легко! — уся хвороба минула,— і Вірочка встала, йде, біжить, і знову в полі, і знову пустує, бігає, і знову думає: «як же це я могла зносити параліч?» — «це тому, що я народилася в паралічу, не знала, як ходять і бігають; а коли б знала, не знесла б», — і бігає, пустує. А ось іде полем дівчина,— як дивно! — і обличчя, і хода, усе змінюється, безперестанно змінюється в ній, ось вона англійка, французенка, ось вона вже німкеня, полька, ось стала й росіянка, знову англійка, знову німкеня, знову росіянка,— як же це в неї весь час одне обличчя? Адже англійка не схожа на французенку, німкеня на росіянку, а в неї змінюється обличчя, і все одне обличчя,— яка дивна! І вираз обличчя безперестанно змінюється: яка лагідна! яка гнівна! ось сумна, ось весела,—

усе змінюється! а все добра,— як же це, і коли гнівається, усе добра? та тільки яка ж вона красуня! хоч як змінюється обличчя, з кожною зміною все краще, все краще. Підходить до Вірочки.— «Ти хто?» — «Він раніше звав мене: Віра Павлівна, а тепер зве: мій друже».— «А, так це ти, та Вірочка, що мене полюбила?» — «Так, я вас дуже люблю. Тільки хто ж ви?» — «Я наречена твого жениха».— «Якого жениха?» — «Я не знаю. Я не знаю своїх женихів. Вони мене знають, а мені не можна їх знати: у мене їх багато. Ти кого-небудь з них вибери собі за жениха, лише з них, з моїх женихів».— «Я вибрала...» — «Імені мені не треба, я їх не знаю. Але тільки вибирай з них, з моїх женихів. Я хочу, щоб мої сестри й женихи вибирали лише одне одного. Ти була замкнена в підвал? Була розбита паралічем?» — «Була».— «Тепер визволилася?» — «Так.— «Це я тебе випустила, я тебе вилікувала. Пам'ятай же, що ще багато невипущених, багато невилікуваних. Випускай, лікуй. Будеш?» — «Буду. Тільки як же вас звать? Мені так хочеться знати».— «У мене багато імен. У мене різні імена. Кому як треба мене звати, таке ім'я я йому й кажу. Ти мене зви любов'ю до людей. Це і є моє справжнє ім'я. Мене мало хто так зве. А ти зви так».— І Вірочка йде по місту: ось підвал — у підвалі замкнені дівчата. Вірочка доторкнулась до замка — замок злетів: «ідіть!» — вони виходять. Ось кімната,— в кімнаті лежать дівчата, розбиті паралічем: «вставайте!» — вони встають, ідуть, і всі вони знову на полі, бігають, пустують,— ах, як весело! з ними вкупі куди веселіше, ніж самій! Ах, як весело!

ХІІІ

Останнім часом Лопухову ніколи було зустрічатися зі своїми академічними знайомими. Кірсанов, який стрічався з ними і тепер, на запитання про Лопухова відповідав,

що в нього, між іншим, ось який клопіт, і один з їхніх спільних приятелів, як ми знаємо, дав йому адресу дами, до якої тепер ішов Лопухов.

«Як чудово влаштується, коли це буде так, — думав Лопухов о дорозі до неї: — через два, щонайбільше через два з половиною роки я матиму кафедру. Тоді можна буде жити. А поки що вона проживе спокійно у Б., — якщо тільки Б. справді гарна жінка, — та в цьому не можна й сумніватися».

Справді, Лопухов побачив, що пані Б. жінка розумна, добра, без претензій, хоч по службі чоловіка, по своєму майну, рідні вона могла б мати великі претензії. Її умови були гарні, родинна обстановка для Вірочки дуже спокійна, — усе було чудово, як і сподівався Лопухов. Пані Б. теж задовольняли відповіді Лопухова про Віроччин характер, справа швидко йшла на лад, і, поговоривши з півгодини, пані Б. сказала, що «коли ваша молоденька тіточка пристане на мої умови, прошу її переселятися до мене, і чим швидше, тим приємніше для мене».

— Вона згодна; вона уповноважила мене погодитися за неї. Але тепер, коли ми вирішили, я мушу сказати вам те, про що даремно було б говорити перше, ніж ми порозумілися. Ця дівчина мені не родичка. Вона дочка чиновника, у якого я даю уроки. Крім мене, вона не мала людини, якій могла б доручити клопоти. Але я зовсім стороння для неї людина.

— Я це знала, мсьє Лопухов. Ви, професор N. (вона назвала прізвище знайомого, через якого одержано було адресу) і ваш товариш, що розмовляв з ним про вашу справу, знаєте один одного як людей достатньо чистих, щоб вам можна було говорити між собою про дружбу одного з вас із молодого дівчиною, не компрометуючи цієї дівчини в очах двох інших. А N такої ж думки про мене, і, знаючи, що я шукаю гувернантку, він визнав за можливе сказати мені, що ця дівчина не родичка вам. Не засуджуйте його за нескромність, — він дуже добре знає

мене. Я теж чесна людина, мсьє Лопухов, і повірте, я розумію, кого можна поважати. Я вірю N стільки ж, як сама собі, а N вам стільки ж, як сам собі. Але N не знав її імені; тепер, здається, я можу вже спитати його, адже ми скінчили, і сьогодні-завтра вона увійде в нашу родину.

— Її звуть Віра Павлівна Розальська.

— Тепер ще пояснення з мого боку. Вам може здатися дивним, що я, так дбаючи про дітей, зважилася скінчити справу з вами, не бачивши тієї, яка так близько стоятиме до моїх дітей. Але я дуже, дуже добре знаю, з яких людей складається ваш гурток. Я знаю, що коли один з вас так по-дружньому піклується про людину, то ця людина має бути рідкісною знахідкою для матері, яка бажає бачити свою доньку справді хорошою людиною. Тому огляд мені здавався цілком зайвою неделікатністю. Я кажу комплімент не вам, а собі.

— Я дуже радий тепер за m-ше Розальську. Її домашнє життя було таке тяжке, що вона почувала б себе дуже щасливою в кожній пристойній родині. Але я не мріяв, щоб знайшлося для неї таке справді гарнє життя, яке вона матиме у вас.

— Так, N казав мені, що їй було погано жити в батьків.

— Дуже погано,— Лопухов почав розповідати те, що треба було знати пані Б., щоб у розмовах з Вірою уникати тем, які нагадували б дівчині її колишні неприємності. Пані Б. слухала співчутливо, нарешті потисла руку Лопухову:

— Ні, годі, мсьє Лопухов, а то я розчулюся, а в мої літа — адже мені під 40 — було б смішно показати, що я досі не можу байдуже слухати про родиннє тиранство, від якого сама терпіла замолоду.

— Дозвольте ж сказати ще лише одне; це настільки неважливе для вас, що, може, й не було б потреби говорити. Але все-таки краще попередити. Тепер вона тікає від жениха, якого їй нав'язує мати.

Пані Б. замислилась, Лопухов дивився, дивився на неї і теж замислився.

— Якщо не помиляюсь, ця обставина не здається вам такою незначною, якою уявлялася мені?

Пані Б. видавалася зовсім збентеженою.

— Простіть мені,— казав він далі, бачачи, що вона зовсім розгубилася: — простіть мені, але я бачу, що це вам стає на перешкоді.

— Так, це справа дуже серйозна, мсьє Лопухов. Поїхати з дому проти волі батьків — це, звичайно, вже означає викликати велику сварку. Та це, як я вам казала, було б ще нічого. Якби вона тікала лише від брутальності й тиранства їхнього, з ними можна було б порозумітися так чи інакше,— в крайньому разі, трохи зайвих грошей, і вони задоволені. Це байдуже. Але... така мати нав'язує їй жениха; отже, жених багатий, дуже вигідний.

— Звичайно,— сказав Лопухов зовсім сумним тоном.

— Звичайно, мсьє Лопухов, звичайно, багатий; саме це мене й збентежило. Адже в такому разі матері не можна буде нічим примирити. А ви знаєте права батьків! У цьому разі вони скористаються з них цілком. Вони почнуть процес і поведуть його до кінця.

Лопухов устав.

— Отже, мені лишається просити вас, щоб те, що я казав, було забуте вами.

— Ні, зоставайтесь. Дайте ж мені хоч трохи виправдатися перед вами. Боже мій, якою поганою маю я здаватися вам! Те, що повинно примушувати кожную порядну людину співчувати, захищати,— це саме зупиняє мене. О, які ми жалюгідні люди!

На неї справді жаль було дивитися: вона не прикидалась. Їй було справді боляче. Досить довго її мова була безладна, така вона була сконфужена за себе; потім думки її набрали ладу, але й безладні, і в ладу вони вже не говорили Лопухову нічого нового. Та й сам він був теж засмучений. Він так заглибився у відкриття, яке вона

зробила йому, що не міг уже з такою ж увагою слухати її пояснення з приводу цього відкриття. Давши їй наговоритися досхочу, він сказав:

— Усе, що ви казали на виправдання собі, було марне. Я повинен був лишатися, щоб не бути грубим, не дати вам подумати, що я звинувачую або гніваюся. Але, признаюсь вам, я не слухав вас. О, якби я не знав, що ви маєте рацію! Так, як це було б гарно, якби ви не мали рації. Я сказав би їй, що ми не зійшлися в умовах або що ви не сподобались мені! — та й годі, і ми з нею мали б надію зустріти іншу нагоду визволення. А тепер що я їй скажу?

Пані Б. плакала.

— Що я їй скажу? — повторював Лопухов, ідучи сходами. — Як же це їй бути? Як же це їй бути? — думав він, виходячи з Галерної на вулицю, яка веде на Кінногвардійський бульвар.

Звичайно, пані Б. не мала рації в тому безперечному розумінні, в якому мають рацію люди, доводячи малим дітям, що місяць не можна дістати рукою. При її становищі в суспільстві, при досить значних службових зв'язках її чоловіка, дуже ймовірно, навіть безперечно, що коли б вона вже неодмінно схотіла, щоб Вірочка жила в неї, то Марія Олексіївна не могла б ні вирвати Вірочку з її рук, ні завдати серйозних неприємностей ні їй, ні її чоловікові, який був би офіційним відповідачем на процесі й за якого вона боялася. Та все-таки пані Б. довелося б мати досить клопоту, можливо, й деякі неприємні розмови; треба було б користуватися в чужій справі з ласки людей, послуги яких краще приборегти для своїх справ. Хто повинен і яка розсудлива людина схоче робити не так, як пані Б.? ми не маємо ніякого права засуджувати її; та й Лопухов не був неправий, зневірившись у визволенні Вірочки.

А Вірочка давно, давно сиділа на умовленій лаві, і скільки разів починало швидко-швидко битися її серце, коли з-за рогу показувався військовий кашкет. — Нарешті! він! друг! — Вона схопилася, побігла назустріч.

Може, він і підбадьорився б, підходячи до лави, але його застукали зненацька, раніше, ніж він сподівався показати їй свою фігуру, вона побачила його похмуре обличчя.

— Невдача?

— Невдача, мій друже.

— Та це ж було так певно? Як же невдача? Чому ж, мій друже?

— Ходімо додому, мій друже, я вас проведу. Поговоримо. Я через кілька хвилин скажу, в чому невдача. А тепер дайте подумати. Я досі ще не зібрався з думками. Треба придумати щось нове. Не будемо втрачати надії, придумаємо. — Він уже підбадьорився на останніх словах, але дуже мало.

— Скажіть зараз, адже чекати нестерпно. Ви кажете: придумати щось нове, — виходить, те, що ми раніше придумали, зовсім не годиться? Мені не можна бути гувернанткою? Бідна я, нещасна я!

— Навіщо вас обманювати? Так, не можна. Я це хотів сказати вам. Одначе — терпіння, терпіння, мій друже! Будьте тверді! Хто твердий, доб'ється удачі.

— Ах, мій друже, я тверда, але як тяжко!

Вони йшли кілька хвилин мовчки.

Що це? так, вона щось несе у руці під пальтом.

— Друже мій, ви несете щось, — дайте, я візьму.

— Ні, ні, не треба. Це не важко. Нічого.

Знову йдуть мовчки. Довго йдуть.

— А я ж до другої години не спала від радості, мій друже. А коли заснула, який сон бачила! Ніби я визволяюсь із задушливого підвалу, ніби я була в паралічу

і видужала, і вибігла в поле, і зо мною вибігло багато подруг, що теж, як я, вирвалися з підвалів, видужали від паралічу, і нам було так весело, так весело бігати по просторому полю! Не справдився сон! А я думала, що вже не вернуся додому.

— Друже мій, дайте ж, я візьму ваш вузлик, адже тепер він уже не секрет.

Знову йдуть мовчки. Довго йдуть і мовчать.

— Друже мій, бачите, до чого ми домовилися з цією дамою: вам не можна піти з дому без волі Марії Олексіївни. Це неможливо — ні, ні, підемо під руку, а то я боюся за вас.

— Ні, нічого, тільки мені душно під цією вуаллю.

Вона відкинула вуаль. — Тепер нічого, добре.

— («Яка бліда!») Ні, мій друже, ви не думайте того, що я сказав. Я не так сказав. Усе влаштуємо якось.

— Як влаштуємо, мій любий? це ви кажете, щоб утішити мене. Нічого не можна зробити.

Він мовчить. Знову йдуть мовчки.

— («Яка бліда! яка бліда!») Мій друже, є один засіб.

— Який, мій любий?

— Я вам скажу, мій друже, але тільки коли ви трохи заспокоїтесь. Це вам треба буде обміркувати спокійно.

— Кажіть зараз! Я не заспокоюся, поки не почую.

— Ні; тепер ви надто схвильовані, мій друже. Тепер ви не можете приймати важливих рішень. Через деякий час. Незабаром. Ось під'їзд. До побачення, мій друже. Як тільки помічу, що ви будете відповідати спокійно, я вам скажу.

— Коли ж?

— Післязавтра на уроці.

— Надто довго!

— Навмисно буду завтра.

— Ні, швидше!

— Сьогодні ввечері.

— Ні, я вас не відпущу. Ходімо зо мною. Я не спокійна, ви кажете; я не можу міркувати, ви кажете,— гаразд, обідайте у нас. Ви побачите, що я буду спокійна. Після обіду мама спить, і ми можемо розмовляти.

— Але як же я зайду до вас? Якщо ми ввійдемо разом, ваша матінка буде знову підозрівати.

— Підозрівати! — Що мені! Ні, мій друже, і для цього вам краще вже зайти. Адже я йшла з піднятою вуаллю, нас могли бачити.

— Ваша правда.

XV

Марія Олексіївна дуже здивувалася, побачивши, що дочка й Лопухов увіходять разом. Дуже пильно почала вона вдивлятися в них.

— Я зайшов до вас, Маріє Олексіївно, сказати, що післязавтра вечір у мене зайнятий, і я замість того прийду на урок завтра. Дозвольте мені сісти. Я дуже стомлений і засмучений. Мені хочеться відпочити.

— Справді, що з вами, Дмитре Сергійовичу? Ви страшенно похмурі.

З амурних справ вони чи так зустрілися? Якби з амурних справ, він був би веселий. А коли б в амурних справах вони посварилися, через її незгоду на його бажання, тоді б, справді, він був сердитий, тільки тоді вони ж посварилися б,— не став би її проводити. І знов-таки вона пройшла прямо в свою кімнату і на нього не глянула, а сварки непомітно,— ні, мабуть, так зустрілися. А чорт їх знає, треба дивитися пильніше.

— Я нічого особливого, Маріє Олексіївно, а от Віра Павлівна немовби бліда,— чи мені так здалося?

— Вірочка? З нею буває.

— А може, мені тільки так здалося. У мене, признаюсь вам, від усіх думок голова йде обертом.

— Та що ж таке, Дмитре Сергійовичу? Чи не з нареченою, бува, яка незгода?

— Ні, Маріє Олексіївно, нареченою я вдоволений. А от з батьками хочу сваритися.

— Що це ви, батечку? Дмитре Сергійовичу, як це можна з батьками сваритися? Я про вас, батечку, не так думала.

— Та не можна, Маріє Олексіївно, така родина. Вимагають от людини бозна-чого, що вона неспроможна й зробити.

— Це інша річ, Дмитре Сергійовичу,— усіх не обділиш, треба міру знати, це правда. Якщо так, тобто за гроші сварка, не могу вас засуджувати.

— Дозвольте мені бути нечемним, Маріє Олексіївно: я такий збентежений, що треба мені відпочити в приємному й шанованому мною товаристві; а такого товариства я ніде не знаходжу, крім як у вашому домі. Дозвольте мені запроситися обідати у вас сьогодні й дозвольте зробити деякі доручення вашій Мотроні. Здається, тут є недалеко погріб Денкера, у нього вино не бозна-яке, але добре.

Обличчя Марії Олексіївни, що дуже було розлютилося при першому слові про обід, змело з себе рішучий гнів при згадці про Мотрону й набрало очікуючого вигляду: — «побачимо, голубчику, що саме додаси від себе до обіду? — у Денкера,— мабуть, щось гарне!» Але голубчик, зовсім не дивлячись на її обличчя, уже вийняв портсигар, відірвав клаптик паперу від листа, що завалаявся в ньому, витяг олівець і писав.

— Якщо смію спитати, Маріє Олексіївно, ви яке вино п'єте?

— Я, батечку Дмитре Сергійовичу, правду вам кажучи, мало розуміюся на вині, майже й не п'ю: не жіноче заняття.

«Воно й по пиці з першого погляду знати було, що не п'єш».

— Звичайно, так, Маріє Олексіївно, але мараскін п'ють навіть дівчата. Мені дозволите написати?

— Це що таке, Дмитре Сергійовичу?

— Просто не вино навіть, можна сказати, а сироп.— Він витяг червоненьку.— Мабуть, вистачить? — він повів очима по записці,— на всякий випадок, дам ще 5 карбованців.

Заробіток за три тижні, прожиток на місяць. Але не можна інакше, треба доброго хабара Марії Олексіївни.

У Марії Олексіївни очі взялися вологою, і обличчям нестримно опанувала солодесенька посмішка.

— У вас є й кондитерська недалеко? Не знаю, чи знайдеться готовий пиріг з волоських горіхів,— на мій смак, це найкращий пиріг, Маріє Олексіївно; але якщо немає такого — який є, не прогнівайтеся.

Він подався на кухню й послав Мотрону робити покупки.

— Погуляємо сьогодні, Маріє Олексіївно. Хочу пропити сварку з батьками. Чому не погуляти, Маріє Олексіївно? Справа з нареченою на лад іде. Тоді не так заживемо,— весело заживемо,— правда, Маріє Олексіївно?

— Правда, батечку Дмитре Сергійовичу. Тож-то я дивлюся, щось ви грішми дуже розкидаєтесь, чого я від вас не сподівалася, як від людини поважної. Мабуть, від нареченої завдаточок одержали?

— Завдаточку не одержав, Маріє Олексіївно, а якщо гроші завелися, то гульнути можна. Що завдаточок? Тут не в завдаточковій справа. Навіщо завдаточками перебиватися? Справу треба одверто вести, а то ще підозріння буде. Та й неблагогородно, Маріє Олексіївно.

— Неблагогородно, Дмитре Сергійовичу, справді, неблагогородно. По-моєму, треба у всьому благородства додержувати.

— Правда ваша, Маріє Олексіївно.

З півгодини або з три чверті години, що лишалися до обіду, тривала дуже приязна розмова в цьому дусі про різні

благородні речі. Тут Дмитро Сергійович, між іншим, признався, в пориві одвертості, що його одруження дуже наблизилося за цей час.— А як з весіллям Віри Павлівни? — Марія Олексіївна нічого не може сказати, бо не силує дочки.— Звичайно, але, як він помічає, Віра Павлівна пезабаром зважиться на одруження; вона йому нічого не казала, тільки ж він очі має.— Адже ми з вами, Маріє Олексіївно, старі горобці, нас на полову не піймаєш. Мені хоч років небагато, а я теж старий горобець, бита голова, чи так, Маріє Олексіївно?

— Так, батечку, бита голова, бита голова!

Одним словом, приємна щира розмова з Марією Олексіївною так звеселила Дмитра Сергійовича, що де й подівся його сум! він був такий веселий, яким його Марія Олексіївна ще ніколи не бачила.— Тонка бестія, шельма отакій! Хапнув у нареченої вже не одну тисячу,— а батьки, бач, і провідали, що він кишеню набив, та й напосілися; а він їм: ні, татусю й матусю, як син, я вас ладен поважати, а грошей у мене для вас немає. От шельма який! — Приємно розмовляти з такою людиною, особливо коли, почувши, що Мотрона вернулася, збігавш на кухню, сказавши, що йдеш до своєї спальні по носову хусточку, і побачиш, що вина куплено на 12 крб. 50 коп.,— адже тільки третину вип'ємо за обідом,— і кондитерський пиріг за 1 крб. 50 коп.,— ну, це, можна сказати, викинуті гроші на цей пиріг! та все ж зостанеться й пиріг: можна буде кумам подати замість варення, все ж не збиток, а заощадження.

XVI

А Вірочка сидить у своїй кімнаті.

«Чи добре я зробила, що примусила його зайти? Матінка дивилася так пильно.

І в яке скрутне становище поставила я його. Як лишитися обідати?»

Боже мій, що зо мною, бідною, буде?

Є один засіб,— каже він,— ні, мій милий, немає ніякого засобу!

Ні, є засіб — ось він: вікно. Коли буде вже надто тяжко, кинуся з нього.

Яка я смішна: «коли буде надто тяжко»,— а тепер?

А коли кинешся у вікно, як швидко, швидко полетиш,— немов не падаєш, а справді летиш,— це, мабуть, дуже приємно. Тільки потім ударишся об тротуар — ах, як твердо! і боляче? ні, я думаю, болю не встигнеш відчути,— а тільки дуже твердо! Та це ж одна коротесенька мить; а зате перед цим — повітря, немов найм'якша перина,— розступається так легко, ніжно... Ні, це добре...

Так, а потім? Усі дивитимуться — голова розбита, обличчя розбите, а крові, в грязюці... Ні, коли б можна було на це місце посипати чистого піску,— тут і пісок увесь брудний... ні, найбільшого, найчистішого... от би добре було. І обличчя б лишилося не розбите, чисте, не лякало б нікого.

А в Парижі бідні дівчата душаться чадом. Оце добре: це дуже, дуже добре. А кидатися з вікна недобре. А це добре.

Як вони голосно там розмовляють. Про що вони розмовляють? — Ні, нічого не чути.

І я б лишила йому записку, в якій би все написала. Адже я йому тоді сказала: «сьогодні день мого народження». Яка смілива тоді я була. Як це я була така? Таж я тоді була дурненька, адже я тоді не розуміла.

Справді, які розумні в Парижі бідні дівчата! А що ж, хіба я не буду розумною? От як смішно буде: увіходять до кімнати — нічого не видно, тільки чадно, і повітря зелене; злякалися, що таке? де Вірочка? матінка кричить на татуся: «Чого ти стоїш, вибий вікно!» — вибили вікно і бачать: я сиджу біля туалета й схилила голову на туалет, а обличчя затулила руками.— «Вірочко, ти вчаділа?» — а я мовчу.— «Вірочко, чого ти мовчиш?» — «Ах, та вона

задушилася!» Починають кричати, плакати. Ах, як це буде смішно, що вони плакатимуть, і матінка стане розповідати, як вона мене любила.

Так, а він же жалітиме.— Що ж, я йому залишу записку.

Так, подивлюся, подивлюся та й зроблю, як бідні паризькі дівчата. Адже коли я скажу, то зроблю. Я не боюся.

Та й чого тут боятись? це ж так добре! Тільки от піджду, який це засіб, про який він каже. Та ні, ніякого немає. Це тільки так, він заспокоював мене.

Навіщо це люди заспокоюють? Зовсім не треба заспокоювати. Хіба можна заспокоювати, коли не можна допомогти? Він же розумний, а теж так зробив. Навіщо це він зробив? Цього не треба.

Про що ж це він так говорить? Мовби йому весело, такий веселий голос!

Невже він справді придумав засіб?

Та ні, засобу ніякого немає.

А коли б він не придумав, хіба б він був веселий?

Що ж це він придумав?»

XVII

— Вірочко, йди обідати! — гукнула Марія Олексіївна.

Справді, Павло Костянтинович вернувся, пиріг давно готовий,— не кондитерський, а в Мотрони, з начинкою з яловичини від учорашнього супу.

— Маріє Олексіївно, ви не пробували ніколи перед обідом чарку горілки? Це дуже корисно, особливо ось цієї, гіркої померанцевої. Я вам кажу як медик. Будь ласка, покуштуйте. Ні, ні, неодмінно покуштуйте. Я як медик приписую покуштувати.

— Хіба що тільки медика треба слухати, та й то півчарочки.

— Ні, Маріє Олексіївно, півчарочки користі не дасть.

— А самі що ж, Дмитре Сергійовичу?

— Старий став, до розуму дійшов, Маріє Олексіївно.
Зарікся пити.

— Справді, аж зогріває неначе!

— В тому й користь, Маріє Олексіївно, що зогріває.
(«Який він веселий, справді! Невже справді є засіб?
І як це він з нею так заприятелював? А на мене й не дивиться, — ач, який хитрий!»)

Сіли до столу.

— А от ми з Павлом Костянтиновичем оцього вип'ємо, так вип'ємо. Ель — це все одно, що пиво, не більше як пиво. Покуштуйте, Маріє Олексіївно.

— Коли ви кажете, що пиво, будь ласка, — пива чому не випити!

(«Господи, скільки пляшок! Ах, яка я дурненька! Так ось вона, дружба!»)

(«От шельма який! Сам, бач, не п'є. Тільки губи приклав до своєї елі. А добра ця ель, — і немовби кваском відгонить, і сила є, добра сила є. Коли Мишка з нею обкручу, горілку покину, саму цю ель питиму. — Ну, цей розуму не проп'є! Хоч би доторкнувся, каналія! Ну, та мені ж краще. А гляди, мабуть, коли б схотів пити, мастак пити!»)

— Та ви б самі випили хоч чого-небудь, Дмитре Сергійовичу.

— Е, на моєму віку багато випито, Маріє Олексіївно, — у запас випито, надовго вистачить! Не було діла, не було грошей — пив; є діло, є гроші — не треба вина, і без нього весело.

І таким чином іде весь обід. Подають кондитерський пиріг.

— Люба Мотроно Степанівно, а що до цього слід?

— Зараз, Дмитре Сергійовичу, зараз, — Мотрона повертається з пляшкою шампанського.

— Віро Павлівно, ви не пили, і я не пив. Тепер вип'ємо й ми. За здоров'я моєї нареченої й вашого жениха!

«Що це?» — «Невже це?» — думас Вірочка.

— Дай боже вашій нареченій і Віроччиному женихові щастя,— каже Марія Олексіївна: — а пам, старим, дай боже швидше Віроччиного весілля діждати.

— Нічого, скоро діждетеся, Маріє Олексіївно. Так, Віро Павлівно? Так!

«Невже він справді це каже?» — думас Вірочка.

— Так, Віро Павлівно, звичайно, так. Кажіть же «так».

— Так,— каже Вірочка.

— Так, Віро Павлівно, нащо даремно матусю у сумнів уводити. «Так», та й годі. То тепер треба другий тост. За близьке весілля Віри Павлівни! Пийте, Віро Павлівно! нічого, гаразд буде. Цокнімся. За ваше близьке весілля!

Цокаються.

— Дай боже, дай боже! Дякую тобі, Вірочко, втішаєш ти мене, Вірочко, на старості літ! — каже Марія Олексіївна і втирає сльози. Англійська ель і мараскін привели її в розчулений настрій.

— Дай боже, дай боже,— каже й Павло Костянтинович.

— Які ми вдоволені вами, Дмитре Сергійовичу,— каже Марія Олексіївна, коли кінчили обідати; — такі вже вдоволені! у нас же та нас же почастували; — от уже, можна сказати, свято зробили! — Очі її дивляться вже більш приємно, ніж бадьоро.

Не все так хитро робиться, як хитро виходить. Лопухов не сподівався на цей результат, коли купував вино: він хотів лише дати хабара Марії Олексіївні, щоб не втратити її прихильності, набившись на обід. Чи ж напиватиметься вона при сторонній людині, якій хоч і співчуває в усьому, але не довіряє, бо кому ж вона може довіряти? — Та й сама вона не сподівалася від себе таких швидких дій: вона гадала гарненько порозкошувати після чаю. Але слабка кожна людина. Проти горілки й інших знайо-

мих трунків вона встояла б, але ж ель та інші подібні принади спокусили її недосвідченість.

Обід вийшов цілком парадний і панський, і тому Марія Олексіївна розпорядилася, щоб Мотрона поставила самовар, як годиться після панського обіду. Та з цієї делікатності скористалися лише вона й Лопухов. Вірочка сказала, що не хоче чаю, і пішла до своєї кімнати. Павло Костянтинівич, людина неосвічена, зараз же після останньої страви пішов прилягти, як завжди. Дмитро Сергійович пив поволі; випив чашку, попросив другу. Тут Марія Олексіївна вже знемогла, вибачилась, сказавши, що почуває себе недобре з самого ранку,— гість просив не церемонитись і лишився сам. Випив другу чашку, випив третю й закуняв у кріслах, певно, теж насмоктався, мов наше золото, як міркувала Мотрона. А золото вже хропіло; мабуть, це хропіння й розбудило Дмитра Сергійовича, коли Мотрона зовсім пішла на кухню, прибравши самовар і чашки.

XVIII

— Пробачте мені, Віро Павлівно,— сказав Лопухов, увіходячи до її кімнати,— як тихо він говорить, і голос тремтить, а за обідом кричав,— і не «друже мій», а «Віро Павлівно»: — пробачте мені, що я був зухвалий. Ви знаєте, що я казав: так, жінку й чоловіка не можуть розлучити. Тоді ви вільні.

— Любий мій! Ти бачив, я плакала, коли ти ввійшов,— це з радості.

Лопухов поцілував її руку, і багато разів поцілував її руку.

— От, мій любий, ти мене випускаєш на волю з підвалу: який ти розумний і добрий! Як ти це надумав?

— Та як танцювали ми з тобою тоді, так і надумав.

— Любий мій, і я тоді ж подумала, що ти добрий. Випускаєш мене на волю, мій любий. Тепер я ладна терпіти; тепер я знаю, що піду з підвалу, тепер мені буде не так задушливо в ньому, бо тепер я знаю, що вийду з нього. А як же я піду з цього, мій любий?

— А ось як, Вірочко. Тепер уже кінець квітня. На початку липня закінчатся мої роботи по Академії,— їх треба закінчити, щоб можна було нам жити. Тоді ти й підеш з підвалу. Тільки місяців зо три потерпи ще, навіть менше. Ти вийдеш. Я дістану посаду лікаря. Платня невелика; але так тому й бути, матиму трохи практики,— наскільки буде необхідно,— і будемо жити.

— Ах, мій любий, нам буде дуже, дуже мало треба. Та тільки я не хочу так: я не хочу жити на твої гроші. Адже я й тепер маю уроки. Я їх втрачу тоді — матінка ж усім розповість, що я лиходійка. Але знайдуться інші уроки. Я стану жити. Правда, адже так треба? Адже мені не слід жити на твої гроші?

— Хто це тобі сказав, мій любий друже Вірочко?

— Ах, ще питає, хто сказав. Та чи не ти сам говорив усе про це? А в твоїх книжках? у них ціла половина про це написано.

— У книжках? Я казав тобі це? Та коли ж, Вірочко?

— Ах, коли! А хто казав, що все засновано на грошах? Хто це казав, Дмитре Сергійовичу?

— Ну, то що ж?

— А ти думаєш, я вже така дурненька, що не можу, як висловлюються ваші книжки, зробити висновок із посилок?

— Та який же висновок? Ти бозна-що кажеш, мій любий друже Вірочко.

— Ах, хитрун! Він хоче бути деспотом, хоче, щоб я була його рабою! Ні, цього не буде, Дмитре Сергійовичу,— розумієте?

— Та ти скажи, я й зрозумію.

— Усе засновано на грошах, кажете ви, Дмитре Сергійовичу; у кого гроші, у того влада й право, кажуть наші книжки; отже, поки жінка живе коштом чоловіка, вона залежна від нього,— так, Дмитре Сергійовичу? Ви гадали, що я цього не розумію, що я буду вашою рабою,— ні, Дмитре Сергійовичу, я не дозволю вам бути деспотом наді мною; ви хочете бути добрим, благодійним деспотом, а я цього не хочу, Дмитре Сергійовичу! Ну, мій миленький, а ще як будемо жити? Ти різатимеш руки й ноги людям, поїтимеш їх гидкими мікстурами, а я даватиму уроки на фортепіано. А ще як ми будемо жити?

— Так, так, Вірочко. Кожен хай охороняє свою незалежність усіма силами від усякого, хоч би як любив його, хоч би як вірив йому. Удасться тобі те, що ти кажеш, чи ні, не знаю, але це майже однаково: хто зважився на це, той уже майже оборонив себе; він уже почуває, що може обійтися сам собою, відмовитися від чужої опори, коли треба, і цього почуття майже досить. А які ж ми смішні люди, Вірочко! Ти кажеш: «не хочу жити на твої кошти», а я тебе хвалю за це. Хто ж так говорить, Вірочко?

— Смішні, то й смішні, мій миленький,— яке нам діло? Ми житимемо по-своєму, як нам краще. Як же ми будемо жити ще, мій миленький?

— Віро Павлівно, я вам запропонував свої думки про одну сторону нашого життя,— ви зволили зовсім відкинути їх вашим планом, назвали мене тираном, поневолювачем,— будь ласка, придумайте ж самі, як будуть влаштовані інші сторони наших взаємин! Я вважаю, що це марна річ пропонувати свої міркування для того, щоб вони були так само зламани вами. Друже мій, Вірочко, та ти сама скажи, як ти думаєш жити; напевно, мені залишиться тільки сказати: моя люба! як вона розумно думає про все!

— Це що? ви zvolите говорити компліменти? Ви хочете бути люб'язним? Але я надто добре знаю: лестять на те, щоб панувати під виглядом покори. Прошу вас надалі

говорити простіше! Любий мій, ти захвалиш мене! Мені соромно, мій любий,— ні, не хвали мене, щоб я не стала падго горда.

— Гаразд, Віро Павлівно, я почну казати вам грубощі, якщо вам це приємніше. У вашій натурі, Віро Павлівно, так мало жіночності, що ви, певно, висловіте цілком чоловічі думки.

— Ах, мій любий, скажи: що це значить ота «жіночість»? Я розумію, що жінка говорить контральто, чоловік — баритоном, то що ж із того? Чи варто багато розводитися про те, щоб ми говорили контральто? Чи варт просити нас про це? Навіщо ж усі так товчуть нам, щоб ми не втрачали жіночності? Адже це дурниця, мій любий?

— Дурниця, Вірочко, і дуже велика пошлість.

— То я, мій любий, вже й не дбатиму про жіночість; гаразд, Дмитре Сергійовичу, я говоритиму вам цілком чоловічі думки про те, як ми будемо жити. Ми будемо друзями. Тільки я хочу бути першим твоїм другом. Ах, я ще тобі не казала, як я ненавиджу отого твого любого Кірсанова!

— Не слід, Вірочко: він дуже добра людина.

— А я його ненавиджу. Я забороняю тобі зустрічатися з ним.

— Чудовий початок. Така залякана моїм деспотизмом, що хоче зробити з чоловіка ляльку. І як же ми можемо з ним не зустрічатися, коли ми живемо вкупі?

— Авжеж, і все сидите обнявшись.

— Аякже. За чаєм і за обідом. Тільки руки зайняті, важко обнятися.

— І цілі дні нерозлучні.

— Певно. Він зі своєю кімнатою, я — з своєю, майже нерозлучні.

— А якщо так, чому ж ти не можеш перестати з ним зустрічатися зовсім?

— Так ми ж друзі, часом хочеться порозмовляти, і розмовляємо, поки не набриднемо один одному.

— Усе сидять вкупі, обнімаються та сваряться, обнімаються та сваряться. Ненавиджу його.

— Та з чого ти це взяла, Вірочко? Сваритися ми ні разу не сварились. Живемо майже нарізно, друзі, це правда, але що з того?

— Ах, мій любий, як я тебе обдурила, як я тебе славно обдурила! ти не хотів мені сказати, як ми з тобою будемо жити, а сам усе розказав! Як я тебе обдурила! Слухай же, як ми будемо жити,— за твоєю ж таки розповіддю. По-перше, у нас буде дві кімнати, твоя й моя, і третя, в якій ми питимемо чай, обідатимемо, прийматимемо гостей, які буватимуть у нас обох, а не в тебе самого, не в мене самої. По-друге, я до твоєї кімнати не смію заходити, щоб не надокучати тобі; адже Кірсанов не сміє,— тому ви й не сваритесь. Ти до моєї теж. Це друге. Тепер третє,— ах, мій любий, я й забула спитати про це: Кірсанов втручається до твоїх справ або ти до його? Ви маєте право питати один одного про що-небудь?

— Е, та тепер я вже знаю, до чого цей Кірсанов! Не скажу.

— Ні, я його все-таки ненавиджу. І не кажи, не треба. Я сама знаю: не маєте права ні про що питати один одного. Отже, по-третє: я не маю права ні про що питати тебе, мій милий. Коли тобі хочеться або треба сказати мені що-небудь про твої справи, ти сам мені скажеш. І точнісінько те саме павпаки. Ось три правила. Що іще?

— Вірочко, друге правило потребує пояснень. Ми зустрічаємося з тобою в нейтральній кімнаті за часом і за обідом. Тепер уяви собі такий випадок. Ми напилися чаю вранці, я сиджу в своїй кімнаті і не смію поса показати в твою, виходить, не побачу тебе до обіду — адже так?

— Звичайно.

— Чудово. Приходить до мене знайомий і каже, що о другій годині буде в мене інший знайомий; а я о першій годині йду десь у сиравах; чи можу я попросити тебе переказати цьому знайомому, який зайде о другій годині,

відповідь, яка йому потрібна,— можу я попросити тебе про це, якщо ти думаєш лишатися дома?

— Звичайно, можеш. Чи візьмусь я за це — інша річ. Якщо я відмовляюсь, ти не можеш претендувати, не можеш і питати, чому я відмовляюсь. Але спитати, чи не погоджусь я зробити тобі цю послугу,— спитати про це ти можеш.

— Чудово. Але ж за чаєм я ще не знав цього, а ввійти до твоєї кімнати не можу. Як же я спитаю?

— О боже, який він простак,— ця мала дитина! Чи ба, яке нерозуміння! Ви робите ось як, Дмитре Сергійовичу. Ви виходите в нейтральну кімнату й кажете: «Віро Павлівно!» Я відповідаю із своєї кімнати: «Що вам потрібно, Дмитре Сергійовичу?» Ви кажете: «я йду; без мене зайде до мене добродій А. (ви називаєте прізвище вашого знайомого). Маю деякі відомості, щоб переказати йому. Чи можу я просити вас, Віро Павлівно, переказати їх йому?» Якщо я відповідаю «ні», нашій розмові кінець. Якщо я відповідаю «так», я виходжу до нейтральної кімнати, і ви розповідаєте мені, що я маю переказати вашому знайомому. Тепер ви знаєте, маленька дитинко, як треба робити?

— Так, люба Вірочко, жарти жартами, але ж справді найкраще жити, як ти кажеш. Тільки звідки ти набралася таких думок? Я їх знаю, та я пам'ятаю, звідки я їх вичитав. А до ваших же рук ці книжки не доходять. У тих, що я тобі давав, таких подробиць не було. Чути? — не було від кого. Бо ж чи не першого мене ти зустріла з порядних людей.

— Ах, мій любий, та хіба важко до цього додуматись? Адже я бачила родинне життя,— я кажу не про свою родину: вона така особлива,— але ж у мене є подруги, я ж бувала в їхніх родинях; боже мій, скільки неприємностей між чоловіками і жінками — ти не можеш собі уявити, мій любий!

— Ну, я, Вірочко, уявляю.

— А знаєш, що мені здається, мій любий? Так не слід жити людям, як вони живуть: усе вкупі, усе вкупі. Треба зустрічатися одному з одним або тільки в справах, або коли збираються вкупі відпочити, повеселитися. Я завжди дивлюся й думаю: чому із сторонніми людьми кожен такий делікатний? чому при чужих людях усі намагаються здаватися кращими, ніж у своїй родині? — і справді, при сторонніх людях бувають кращими, — чому це? Чому із своїми гірші, хоч їх і дужче люблять, аніж з чужими? Знаєш, мій любий, про що я б тебе просила: поведься зо мною завжди так, як поведився досі; адже це не заважало ж тобі любити мене, адже все-таки ми з тобою були одне одному найближчі. Як ти досі поведився? Чи відповідав нечемно, чи дорікав? — ні! Кажуть, як це можна бути нечемним із сторонньою жінкою або дівчиною, як можна дорікати їй? Гаразд, мій любий: от я твоя наречена, буду твоєю дружиною, а ти все-таки поведься зо мною, як велять поводитися із сторонньою: це, мій друже, здається мені, краще для того, щоб була міцна згода, щоб підтримувалася любов. Так, мій любий?

— Я не знаю, Вірочко, що мені й думати про тебе. Та ти мене й раніше дивувала.

— Миленький мій, ти хочеш захвалити мене! Ні, мій друже, це зрозуміти не так важко, як тобі здається. Такі думки не в мене самої, мій любий: вони у багатьох дівчат і молоденьких жінок, таких же простеньких, як я. Тільки вони не можуть сказати своїм женихам або чоловікам того, що вони думають; вони знають, що за це про них подумають — ти розбещена. Я за те тебе й полюбила, мій любий, що ти не так думаєш. Знаєш, коли я тебе полюбила, коли ми вперше розмовляли в день мого народження? коли ти став говорити, що жінки бідолашні, що їх жаль: от я тебе й полюбила.

— А я коли тебе полюбив? того ж таки дня, це вже я казав, тільки коли?

— Який ти чудний, миленький! Так сказав, що не можна не вгадати; а вгадаю, знову станеш хвалити.

— А ти все-таки вгадай.

— Шу, звісно, коли: коли я спитала, чи правда, що можна зробити так, щоб людям гарно жилося?

— За це треба знову поцілувати твою ручку, Вірочко.

— Годі, мій любий, це мені не подобається, коли жінкам цілують руки.

— Чому ж, Вірочко?

— Ах, мій любий, ти сам знаєш, чому,— навіщо ж мене питаєш? Не питай так, мій миленький.

— Так, мій друже, це правда: не слід так питати. Це негарно. Я питатиму лише тоді, коли справді не знатиму, що ти хочеш сказати. А ти хотіла сказати, що нікому не слід цілувати рук.

Вірочка засміялася.

— Ось тепер я тобі прощаю, бо самій пощастило з тебе посміятися. Бачиш, хотів мене екзаменувати, а сам не знав головної причини, чому це негарно. Нікому не слід цілувати рук, це правда, але ж я не про це казала, не взагалі, а тільки про те, що не треба чоловікам цілувати рук у жінок. Це, мій любий, повинно б дуже ображати жінок; це значить, що їх не вважають за таких самих людей, гадають, що чоловік не може принизити своєї гідності перед жінкою, що вона настільки нижча за нього, що, скільки б він не припинювався перед нею, він усе не буде рівний їй, а набагато вищий за неї. А ти ж не так думаєш, мій миленький, то навіщо ж тобі цілувати в мене руку? А послухай, що мені здалося, мій миленький: ніби ми з тобою не наречений з нареченою.

— Так, це правда, Вірочко, не дуже схоже на це, тільки що ж таке — ми з тобою?

— Бог знає що, мій миленький,— або ось що: мовби ми давно, давно повінчані!

— Та що ж, мій друже: адже це й правда. Давні друзі, нічого не змінилося.

— Тільки одне змінилося, мій миленький: що я тепер знаю, що з підвалу на волю виходжу.

ХІХ

Так вони поговорили,— трохи дивна розмова як на першу розмову нареченого з нареченою,— і потисли одне одному руки, і пішов собі Лопухов додому, і Вірочка замкнула за ним двері сама, бо Мотрона засиділася в полушівній, сподіваючись на те, що її золото ще довго хроптиме. І справді, її золото ще довго хропіло.

Повернувшись додому годині о сьомій, Лопухов хотів узятися до роботи, але довго не міг почати. В голові було не те, а все те саме, що й усю довгу дорогу від сусідства Семеновського мосту до Виборзької. Звичайно, любовні мрії. Так, вони, тільки не зовсім любовні й не зовсім мрії. Життя людини незабезпеченої має свої прозаїчні інтереси, саме про них Лопухов і роздумував. Зрозуміла річ: матеріаліст все тільки думає про вигоди. Він і справді думав усе про вигоди, замість високих поетичних і пластичних мрій він віддався таким любовним мріям, які личать грубому матеріалістові.

«Жертва — адже цього майже ніяк не можна буде вибити з її голови. А це погано. Коли думаєш, що чимось особливим завдячуєш людині, взаємини з нею вже трохи натягнуті. А довідається. Приятелі пояснять, що от яка мала бути кар'єра. Та хоч і не пояснили б, сама зміркує: «ти, мій друже, заради мене он чого зрієся, кар'єри, якої сподівався»,— ну, скажімо, не грошей,— цього не прикинуть мені ні приятелі, ні вона сама,— ну, хоч і те добре, що не думатиме, що «він заради мене лишився у злиднях, коли без мене був би багатим». Цього не думатиме. Але довідається, що я прагнув ученої слави і мав би її. От

і журитиметься: «ах, яку він заради мене приніс жертву!» І не думав жертвувати. Не був досі таким дурнем, щоб приносити жертви — сподіваюся, що й ніколи не буду. Як для мене краще, так і зробив. Не така людина, щоб приносити жертви. Та їх і не буває, ніхто й не приносить; це фальшиве поняття: жертва — на вербі груші. Як приємніше, так і дієш. А от спробуй розтлумач це. В теорії воно зрозуміле; а як бачить перед собою факт, людина й розчулюється: ви, каже, мій благодійник. І вже ж показалися сходи цих майбутніх жнив: «ти, — каже, — мене з підвалу випустив, — який ти до мене добрий». Дуже треба було мені випускати тебе, коли б самому це не подобалось. Це я тебе випускаю, ти думаєш? — став би я турбуватися, де ж пак, дожидайся, коли б це самому мені не давало втіхи! Може, я самого себе випустив. Авжеж, звісно, себе: самому жити хочеться, любити хочеться, — розумієш? — самому, задля себе все роблю. Як би це зробити, щоб не розвинулося в ній це шкідливе почуття вдячності, яке стало б обтяжувати її. Ну, та якось зробимо, — вона ж розумна, збагне, що це дурниці. Звичайно, я не так гадав зробити. Думав, що коли вона встигне піти з родини, то відкласти справу років на два; за цей час устиг би стати професором, грошові справи були б задовільні. Вийшло, що відстрочити не можна. Ну, а мені який збиток? Хіба я про себе, чи що, думав, коли міркував, що спершу треба влаштувати грошові справи? Чоловікові що? Чоловікові байдуже. Брак грошей позначається на жінці. Чоботи є, лікті не подерті, щі є, в кімнаті тепло — якої мені ще болячки треба? А це в мене буде. То який же мені збиток? Але жінці, молоденькій, гарненькій, цього замало. Їй потрібні розваги, потрібен успіх у товаристві. А на це в неї не буде грошей. Звичайно, вона не думатиме, що їй цього бракує; вона розумна, чесна дівчина; думатиме собі: це дурниці, це погань, яку я зневажаю, — і зневажатиме. Та хіба допомагає те, що людина не знає, чого їй бракує, або навіть певна, що воно

їй не потрібне? Це ілюзія, фантазія. Натура заглушена розумом, обставинами, гордістю,— і мовчить, і не дає знати про себе свідомості, а нишком все-таки діє і підточує життя. Не так повинна жити молоденька, не так повинна жити красуня; це не годиться, коли вона й одягнена не так гарно, як інші, і не сяє на людях, бо бракує коштів. Жаль тебе, бідненька: я гадав, що все-таки трохи краще для тебе влаштується. А мені що? Я виграю,— ще невідомо, чи пішла б вона за мене через два роки; а тепер іде...»

— Дмитре, йди чай пити.

— Іду,— Лопухов пішов до кімнати Кірсанова і дорогою встиг думати: «а до чого ж правдиво, що *Я* завжди на першому плані — і почав із себе, і скінчив собою. І з чого почав: «жертва» — яке шахрайство; мовби я вченої слави зрікаюся і кафедри — яка нісенітниця! Чи ж не однаково, так само працюватиму, і так само дістану кафедру, і так само послужу медицині. Приємно людині як теоретикові спостерігати, як грає егоїзм її думками на практиці».

Я про все попереджаю читача, тож скажу йому, щоб він не думав, ніби цей монолог Лопухова приховує в собі таємничий натяк автора на якийсь важливий мотив дальшого розвитку взаємин між Лопуховим і Вірою Павлівною; життя Віри Павлівни не підточуватиметься браком можливості сяяти в товаристві й гарно вдягатися, і її ставлення до Лопухова не псуватиметься «шкідливим почуттям» вдячності. Я не з тих художників, у яких в кожному слові захована якась пружина, я переказую те, що думали й робили люди, та й годі; коли якийсь вчинок, розмова, монолог у думках потрібен для характеристики особи чи становища, я розповідаю його, хоч би він і не відбився ніякими наслідками на дальшому ході мого роману.

— Тепер, Олександрє, не скаржитимешся на мене, що відстаю од тебе в роботі. Надолужу.

— Що, скінчив клопотатися в справі тієї дівчини?

— Скінчив.

— Стає за гувернантку до Б.?

— Ні, за гувернантку не стає. Влаштувалося інакше. Її тепер можна буде поки що непогано жити в її родині.

— Що ж, це добре. Бо в гувернантках тяжко. А я, брат, оце із зоровим нервом закінчив і беруся до дальшої пари. А ти на чому спинився?

— Та мені ще треба скінчити роботу над...

І пішли анатомічні й фізіологічні терміни.

XX

«Тепер 28 квітня. Він сказав, що його справи влаштуються на початку липня,— припустімо, 10-го: адже це вже не початок, 10-е число можна взяти. Або, щоб певніше, візьму 15-е; ні, краще 10-е — скільки ж лишається днів? Сьогоднішнього дня вже нема чого лічити — лишається тільки п'ять годин; у квітні лишається 2 дні, травень — 31 та 2, 33; червень — 30 та 33, 63; з липня 10 днів,— усього тільки 73 дні,— чи ж багато це, тільки 73 дні? І тоді вільна! Вийду з цього підвалу! Ах, яка я щаслива! Миленький мій, як він розумно це надумав! Яка я щаслива!»

Це було у неділю ввечері. В понеділок — урок, перенесений з вівторка.

— Друже мій, миленький мій, яка я рада, що знову з тобою, хоч на хвилиночку! Знаєш, скільки мені лишилося сидіти в цьому підвалі? Твої справи коли скінчаться? до 10 липня закінчаться?

— Закінчаться, Вірочко.

— То тепер мені лишилося сидіти в підвалі тільки 72 дні та сьогоднішній вечір. Я один день уже викреслила,— адже я зробила табличку, як роблять пансіонерки

й школярі, і викреслюю дні. Як весело викреслювати!

— Миленька моя Вірочко, миленька моя. Так, уже недовго тобі нудьгувати тут, два з половиною місяці минуть швидко, і будеш вільна.

— Ах, як весело буде! Тільки ти, мій миленький, тепер зовсім не розмовляй зо мною, і не дивися на мене, і на фортепіано не кожного разу гратимемо. І не кожного разу виходитиму при тобі зі своєї кімнати. Ні, не втерплю, вийду завжди, тільки на одну хвилиночку, і так холодно дивитимусь на тебе, непривітно. І тепер зараз же піду до своєї кімнати. До побачення, мій любий. Коли?

— У четвер.

— Три дні! Як довго! А тоді вже тільки 68 днів лишиться.

— Лічи менше: десь близько 7-го числа тобі можна буде вивратися звідси.

— 7-го! То уже тепер тільки 69 днів? Як ти мене порадував! До побачення, мій миленький.

Четвер.

— Мій миленький, тільки 66 днів мені тут сидіти.

— Так, Вірочко, час лине швидко.

— Швидко? Ні, мій любий. Ах, які довгі стали дні! Іншим часом, здається, встиг би цілий місяць минути, поки йшли ці три дні. До побачення, мій миленький, нам же не треба довго розмовляти, — адже ми хитрі — правда? — До побачення. Ах, ще 66 днів мені лишилося сидіти в підвалі!

(«Гм, гм. Мені, звісно, непомітно — за роботою час летить. Та й не я ж у підвалі. Гм, гм! Так».)

Субота.

— Ах, мій миленький, ще 64 дні лишилось! Ах, яка нудьга тут! Ці два дні йшли довше за ті три дні. Ах, яка

нудьга! Гидота яка тут, коли б ти знав, мій миленький. До побачення, мій милий, голубе мій,— до вівторка; а ці три дні будуть довші за всі п'ять днів. До побачення, мій милий.

(«Гм, гм! Так! Гм! — Очі негарні. Вона плакати не любить. Це негаразд. Гм! Так!»)

Вівторок.

— Ах, мій миленький, я вже й дні лічити облишила. Не минають, зовсім не минають.

— Вірочко, моє серденько, у мене є прохання до тебе. Нам треба поговорити гарненько. Ти дуже нудьгуєш за волею. Ну, дай собі трохи волі, адже нам треба поговорити?

— Треба, мій миленький, треба.

— Так ось про що я тебе прошу. Завтра, коли тобі буде зручніше,— в який час, байдуже, тільки скажи,— будь знову на тій лаві на Кінногвардійському бульварі. Будеш?

— Буду, мій миленький, неодмінно буду. Об 11-й — так?

— Гаразд. Дякую тобі, серденько.

— До побачення, мій миленький. Ах, яка я рада, що ти це надумав. Як це я сама, дурненька, не надумала. До побачення. Поговоримо; все-таки я дихну вільним повітрям. До побачення, миленький. Об 11-й неодмінно.

П'ятниця.

— Вірочко, ти куди це збираєшся?

— Я, матінко? — Вірочка почервоніла,— до Невського проспекту, матінко.

— То й я з тобою піду, Вірочко, мені в Гостиний двір треба. Та що це, Вірочко, кажеш, ідеш на Невський, а таке плаття вдягла! Треба краще, коли на Невський,— там люди.

— Мені це плаття подобається. Почекайте одну секунду, матінко: я тільки візьму в своїй кімнаті одну річ.

Вирушають. Ідуть. Дійшли до Гостиного двору, ідуть тією лінією, що вздовж Садової, вже недалеко до рогу Невського, — ось і крамниця Рузанова.

— Матінко, я вам два слова скажу.

— Що з тобою, Вірочко?

— До побачення, матінко; не знаю, чи скоро; якщо не гніватиметеся, до завтра.

— Що, Вірочко? я щось не розберу.

— До побачення, матінко. Я тепер до чоловіка. Ми з Дмитром Сергійовичем позавчора повінчалися. — Поганяй на Караванну, візник.

— Четвертачок, пані.

— Гаразд, поганяй швидше. Він до вас сьогодні ввечері зайде, матінко. А ви не гнівайтесь на мене, матінко.

Ці слова вже ледве долинули до Марії Олексіївни.

— Та ти не на Караванну, то я тільки так сказала, щоб ти не думав довго, щоб мені швидше від тієї дами від'їхати. Ліворуч, по Невському. Мені багато далі, ніж на Караванну, — на Васильєвський острів, на 5-у лінію, за Середнім проспектом. Поганяй гарненько, набавлю.

— Ах, пані, обдурити мене зволили! Треба вже буде півкарбованчика покласти.

— Якщо добре поїдеш.

XXI

Весілля влаштувалося не дуже складним, хоч і не зовсім звичайним чином.

Днів зо два після розмови про те, що вони жених і наречена, Вірочка раділа близькому визволенню; на третій день уже вдвоє нестерпнішим, ніж перше, став здаватися їй «підвал», як вона висловлювалась, на четвертий день вона вже поплакала, чого дуже не любила, але поплакала

тропки, на п'ятій більше, на шостій уже не плакала, а тільки не могла заснути з нудьги.

Лопухов подивився,— коли проказав монолог «гм, гм»,— подививсь удруге і проказав монолог «гм, гм! так! гм!» Першим монологом він зробив якесь припущення, тільки яке припущення, сам не знав, а в другому монолозі з'ясував собі, яке саме в першому зробив припущення. «Не годиться, показавши волю, лишати людину в неволі», і після цього думав дві години: півтори години по дорозі від Семеновського мосту на Виборзьку і півгодини на своїй кушетці; першу чверть години думав, не нахмурюючи лоба, решту — годину й три чверті — думав, хмурячи лоб, коли ж минуло дві години, ударив себе по лобі і, сказавши «гірше гоголівського поштмейстера, телятина!» — подивився на годинник.— «10-а, ще можна»,— і пішов з квартири.

Першу чверть години, не хмурячи лоба, він думав так: «усе це дурниці, навіщо треба закінчувати курс? І без диплома не пропаду,— та й не потрібний він. Уроками, перекладами дістану не менше,— певно, що й більше, ніж мав би від свого докторства. Пусте».

Отже, тут нічого було хмурити лоба,— сказати правду; завдання було не морочливе почасти й тому, що ще від минулого уроку передчувалося йому щось подібне до такого міркування. Це він зрозумів тепер. А коли б йому нагадати міркування, що починалося на тему «жертва» і кінчалося думками про вбрання, то можна було б викрити його, що передчувалося вже й від того самого часу щось подібне до цієї обставини, бо інакше чого б і виникла тоді в ньому думка: «відмовляюся від ученої кар'єри». Тоді йому уявлялося, що не відмовляється, а інстинкт уже казав: «відмовишся, відстрочки не буде». І коли б обвинуватити Лопухова як практичного мислителя в тодішній необґрунтованості його «не відмовляюся», він тріумфував би як теоретик і сказав би: «ось вам новий приклад, як егоїзм керує нашими думками! — адже

я мусив би бачити, але не бачив, бо хотілося бачити не те, — і нашими вчинками, бо навіть ж примусив дівчину сидіти в підвалі зайвий тиждень, коли слід було передбачити і все влаштувати тоді ж таки!»

Та нічого цього не згадалося йому, тому що треба було нахмурити лоба і, нахмуривши його, думати годину й три чверті над словами «хто повинчає?» — і все була одна відповідь — «ніхто не повинчає!» І раптом замість «ніхто не повинчає» — зринуло у нього в думці прізвище «Мерцалов»; тоді він ударив себе по лобу і вилаяв справедливо: як же він із самого початку не згадав про Мерцалова? А почасти й несправедливо: адже незвично було думати про Мерцалова як про людину, що вінчає.

В Медичній академії є багато людей усяких сортів, є, між іншим, і семінаристи; вони мають знайомства в Духовній академії, — через них були в ній знайомства і в Лопухова. Один із знайомих йому студентів Духовної академії — не близький, але добрий знайомий — закінчив курс рік тому і був священиком в якомусь будинку з нескінченними коридорами на Васильєвському острові. Ось до нього й подався Лопухов — і, зважаючи на екстреність справи та пізній час, навіть візником.

Мерцалов сидів дома сам і читав якийсь новий твір — чи то Людовика XIV, чи то когось іншого з тієї ж династії.

— Ось така й така справа, Олексію Петровичу! Знаю, що для вас це дуже серйозний ризик; добре, якщо ми помиримося з батьками, а якщо вони почнуть справу? вам може бути біда, та й напевно буде; але... Ніякого «але» не міг відшукати в своїй голові Лопухов; як, справді, переконати людину, щоб вона за нас стромляла шию в зашморг!

Мерцалов довго думав, теж шукав «але», щоб уповноважити себе на такий ризик, і теж не міг придумати ніякого «але».

— Як же з цим бути? Адже хотілося б... те, що ви тепер робите, зробив і я рік тому, та став не вільний у собі, як і ви будете. А совісно: треба б допомогти вам. Та коли є дружина, воно й страшно вато йти не оглядаючись.

— Здрастуй, Альошо. Мої всі тобі кланяються, здрастуйте, Лопухов; давно ми з вами не бачились. Що ви тут кажете про дружину? Все у вас дружини винні,— сказала, вернувшись від батьків, дама років 17, гарненька й жвава блондинка.

Мерцалов переповів дружині справу. У молодій дами заблищали оченята.

— Альошо, та не з'їдять же тебе!

— Є риск, Наташо.

— Дуже великий риск,— підтвердив Лопухов.

— Ну, що робити, ризикни, Альошо,— я тебе прошу.

— Якщо ти мене не осуджуватимеш, Наташо, що я забув про тебе, йдучи на небезпеку, тоді годі й балакати. Коли хочете вінчатись, Дмитре Сергійовичу?

Отже, перешкод не лишалося.

У понеділок уранці Лопухов сказав Кірсанову:

— Знаєш що, Олександрє? подарую я, мабуть, тобі ту половину нашої роботи, яка була моєю часткою. Бери мої папери й препарати, я кидаю. Виходжу з Академії, ось і прохання. Одружуюсь.

Лопухов розповів історію двома словами.

— Якби ти був дурний, або я був би дурний, сказав би я тобі, Дмитре, що так роблять божевільні. А тепер не скажу. Усі заперечення ти, мабуть, старанніше за мене обміркував. А якщо й не обміркував, то однаково. Чи нерозумно ти чиниш, чи розумно — не знаю; але принаймні сам не робитиму тієї дурниці, щоб пробувати відраджувати, коли знаю, що це відраджу. Я тобі тут потрібен на щось чи ні?

— Треба квартиру підшукати десь у дешевому районі, три кімнати. Мені треба клопотатись в Академії,

щоб швидше видали папери, щоб завтра ж. То пошукай квартиру ти.

У вівторок Лопухов одержав свої папери, подався до Мерцалова, сказав, що весілля завтра.

— В який час для вас зручніше, Олексію Петровичу? — Олексію Петровичу байдуже, він завтра весь день дома.— Втім, я гадаю, що встигну прислати Кірсанова попередити вас.

У середу об 11-й годині, прийшовши на бульвар, Лопухов досить довго ждав Вірочку й починав уже непокоїтись; аж ось і вона, так поспішає.

— Вірочко, друже мій, чи не скоїлося чого з тобою?

— Ні, миленький, нічого, я спізналась тільки тому, що проспала.

— Це значить, ти о якій же годині заснула?

— Миленький, я не хотіла тобі сказати: о 7-й годині, миленький, а то все думала; ні, раніше, о 6-й.

— Ось про що я хотів тебе просити, моя люба Вірочко: нам треба швидше повінчатися, щоб обом бути спокійними.

— Авжеж, миленький, треба. Швидше треба.

— Так днів через чотири, через три...

— Ах, коли б так, миленький, от би ти був розумник.

— Через три, мабуть, уже знайду квартиру, закуплю, що треба по господарству, тоді нам і можна буде оселитися з тобою укупі?

— Можна, мій голубе, можна.

— Але спершу ж треба повінчатись.

— Ах, я й забула, миленький, треба повінчатися спершу.

— Так вінчатись і сьогодні можна,— про це я й хотів просити тебе.

— Ходімо, миленький, повінчаємось; та як же ти це все влаштував? який ти розуменький, миленький!

— А от дорогою все розповім, їдьмо.

Приїхали, пройшли довгими коридорами до церкви, розшукали сторожа, послали до Мерцалова; Мерцалов жив у тому ж будинку з безконечними коридорами.

— Тепер, Вірочко, у мене до тебе ще прохання. Адже ти знаєш, у церкві примушують молодих цілуватися?

— Так, мій миленький; тільки як це соромно!

— Так от, щоб не було тоді надто соромно, поцілуймося тепер.

— Гаразд, мій миленький, поцілуймося, але хіба не можна без цього?

— Таж у церкві не можна без цього, то приготуймося.

Вони поцілувались.

— Миленький, добре, що встигли приготуватися, он уже сторож іде, тепер у церкві не так соромно буде.

Але прийшов не сторож — сторож побіг до дядька, — увійшов Кірсанов, що дожидав їх у Мерцалова.

— Вірочко, оце й є Олександр Матвійович Кірсанов, якого ти ненавидиш і з яким хочеш заборонити мені стрічатися.

— Віро Павлівно, за віщо ж ви хочете розлучити наші ніжні серця?

— За те, що вони ніжні, — сказала Вірочка, подаючи руку Кірсанову, і, все ще усміхаючись, замислилася: — а чи зумію я любити його, як ви? Адже ви його дуже любите?

— Я? я нікого, крім себе, не люблю, Віро Павлівно.

— І його не любите?

— Жили — не сварилися, і того досить.

— І він вас не любив?

— Не помічав щось. А втім, спитаймо в нього: ти любив, чи що, мене, Дмитре?

— Особливої ненависті до тебе не мав.

— Ну, коли так, Олександре Матвійовичу, я це заборонятиму йому зустрічатися з вами й сама любитиму вас.

— Оце куди краще, Віро Павлівно.

— А ось і я готовий,— підійшов Олексій Петрович: — ходімо до церкви.— Олексій Петрович був веселий, жартував; але коли почав вінчати, голос його трохи затремтів — а що, як почнеться процес? Наташо, йди до батька, чоловік не годувальник, а погапе життя при живому чоловікові на батьківських хлібах! А втім, після кількох слів, він знову цілком опанував себе.

На половині відправи прийшла Наталія Андріївна, або Наташа, як звав її Олексій Петрович; після вінчання попросила молодих зайти до неї; у неї був приготовлений маленький сніданок; зайшли, посміялися, навіть протанцювали дві кадрилі на дві пари, навіть вальсували; Олексій Петрович, що не вмів танцювати, грав їм на скрипці; години півтори промайнуло легко й непомітно. Весілля було жваве.

— Мене, я гадаю, дома ждуть уже обідати,— сказала Вірочка: — пора. Тепер, мій миленький, я й три, і чотири дні проживу в своєму підвалі, не нудьгуючи, мабуть, що й більше проживу,— стану я тепер нудьгувати! адже мені тепер нічого боятися — ні, ти мене не проводи: я поїду сама, щоб не побачили, бува.

— Нічого, не з'їдять мене, не докоряйте собі, панове! — казав Олексій Петрович, проводжаючи Лопухова й Кірсанова, які лишалися ще кілька хвилин, щоб дати від'їхати Вірочці: — я тепер дуже радий, що Наташа підбадьорила мене.

Другого дня, після чотириденних пошуків, знайшлася гарна квартира в далекому кінці 5-ї лінії Васильєвського острова. Маючи всього карбованців 160 у запасі, Лопухов розмірковував із своїм приятелем, що не можуть вони з Вірочкою думати про те, щоб одразу обзаводитися своїм господарством, меблями, посудом; тому й найняли три кімнати з меблями, посудом і харчуванням від пожильців-міщан: старого, який мирно проводив дні свої з лотком гудзиків, стрічок, шпильок тощо біля паркана на Середньому проспекті між 1-ю і 2-ю лінією, а вечори в розмо-

вах із своєю старою, що проводила дні свої, латаючи сотні її тисячі усякого дрантя, яке до неї приносили оберемками з Товкучого ринку. Прислуга теж була від господарів, тобто самі господарі. Усе це коштувало 30 карбованців на місяць. Тоді — років з 10 тому — були в Петербурзі часи, ще дешеві як на петербурзький масштаб. Таким чином, готових коштів на прожиток вистачало на три, а то й на чотири місяці; адже на чай 10 карбованців на місяць досить? а за чотири місяці Лопухов сподівався знайти уроки, якусь літературну роботу, працю в якійсь купецькій конторі, — однаково. Того ж таки дня, як було знайдено квартиру, — і, справді, квартиру чудову: тому-то й шукали довго, зате й знайшли, — Лопухов, будши на уроці у четвер, як звичайно, сказав Вірочці:

— Завтра переїжджай, мій друже; ось адреса. Більше тепер нічого не казатиму, щоб не помітили.

— Миленський мій, ти врятував мене!

Тепер як піти з дому? Сказати? Вірочка й подумала була, але мати кинеться битися, може замкнути. Вірочка вирішила лишити листа в своїй кімнаті. Коли Марія Олексіївна, почувши, що дочка збирається на Невський, сказала, що піде разом з нею, Вірочка повернулась до своєї кімнати і взяла листа: їй здалося, що краще, чесніше буде, якщо вона сама у вічі скаже матері — адже не битиметься мати на вулиці? тільки треба, коли казатиме, трохи оддалік від неї зупинитися, швидше сідати на візника і їхати, щоб вона не встигла схопити за рукав.

Таким от чином і відбулася ефектна сцена біля крамниці Рузанова.

XXII

Але ми бачили тільки ще половину тієї сцени.

З хвилину — ні, трохи менше, — Марія Олексіївна, що й гадки ні про що подібне не мала, стояла приголомшена,

силкуючись зрозуміти і ніяк не розуміючи, що ж це каже дочка, що ж це означає і як же це? Але тільки з хвилину чи й менше... Вона стрепенулась, вигукнула якусь лайку, та дочка вже виїжджала на Невський; Марія Олексіївна пробігла кілька кроків у той бік, — треба візника, — кинулась на тротуар — «візник!» — «Куди накажете, пані?» — куди вона накаже? Почулося, що дочка казала «на Караванну», але звернула дочка ліворуч по Невському. Куди ж накаже вона? «Наздоганяти оту, негідницю!» — «Наздоганяти, пані? Та ви скажіть до пуття, куди; а то як же без умови їхати, а який кінець, невідомо». — Марія Олексіївна вкрай розгнівалася, лайнула візника, — «п'яна ти, пані, я бачу, ось що», сказав візник і відійшов. Марія Олексіївна і лаяла його навздогін, і гукала інших візників, і кидалася у різні боки на кілька кроків, і махала руками, і остаточно спинилася знов під колонадою, і тупала, й казилася; а навколо неї вже стояло із п'ятеро хлопців, що продають усяку всячину біля колон Гостипого двору; хлопці любувалися нею, перекидалися один з одним зауваженнями більш чи менш неповажливого змісту, зверталися до неї з похвалами дотепного й порадами розсудливого змісту: «Оце так пані, раненько встигла надудлитися, зух, пані!» — «пані, гей, панійко, купи п'ятірку лимонів у мене, ними добре закушувати, тобі дешево віддам!» — «пані, гей, панійко, не слухай його, лимон не пособить, а ти піди похмелись!» — «пані, гей, панійко, ловко ти ласшся; давай об заклад лаятись, хто кого перелас!» Марія Олексіївна, сама не тямлячи, що робить, ляснула по вуху найближчого із співрозмовників — парубка років 17, що не без грації висував їй язика: шапка злетіла, а волосся тут, якраз під рукою; Марія Олексіївна вчепилася в нього. Це сповнило репиту співрозмовників певним ентузіазмом: «Оце так пані! — Смали його, папі!» Дехто зауважував: «Федько, а дай лиш їй здачі», проте більшість співрозмовників була рішуче на боці Марії Олексіївни: «Куди Федьці проти папі! — Смали, папі, смали

Федьку, так йому, падлюці, й треба». Було вже багато глядачів, крім співрозмовників: і візники, й прикажчики з крампиць, і перехожі. Марія Олексіївна немовби отямилась і, останнім машинальним рухом далеко відштовхнувши Федьчину голову, попростувала через вулицю. Захоплені похвали співрозмовників проводжали її.

Вона побачила, що йде додому, коли поминула вже ворота Пажеського корпусу, взяла візника і приїхала щасливо, побила біля дверей Федю, який відчинив їй, кинулась до шафки, побила Мотрону, що виткнулася на шум, кинулась знову до шафки, кинулась у Віроччину кімнату, через хвилину вибігла до шафки, побігла знов у Віроччину кімнату, довго залишалася там, потім пішла по кімнатах, лаючись, але бити було вже нікого: Федя втік на чорні сходи, Мотрона, підглядаючи у щілину Віроччиної кімнати, втекла прожогом, побачивши, що Марія Олексіївна підводиться, у кухню не потрапила, а опинилася в спальні під ліжком Марії Олексіївни, де й пробула щасливо до мирного виклику.

Чи довго, чи коротко Марія Олексіївна лаялась і кричала, ходячи по порожніх кімнатах, сказати вона не могла, але, мабуть, довго, бо ось і Павло Костянтинівич повернувся з роботи, — перепало і йому, ідеально й матеріально перепало. Та як усьому буває кінець, то Марія Олексіївна закричала: «Мотроно, подавай обідати!» Мотрона побачила, що штурм скінчився, вилізла з-під ліжка й подала обідати.

За обідом Марія Олексіївна справді вже не лаялась, а тільки ричала і вже без будь-яких наступальних намірів, а так лише, для власного вжитку; потім лягти не лягла, але сіла й сиділа сама, і мовчала, і бурчала, а далі й бурчати перестала, а все мовчала, парешті гукнула:

— Мотроно! Збуди пана, звели до мене прийти.

Мотрона, що, чекаючи на розпорядження, не сміла піти ні в полупивну, ні будь-куди, виконала наказ, Павло Костянтинівич з'явився.

— Іди до хазяйки, скажи, що дочка з твоєї волі вийшла за того чорта. Скажи: я проти жінки був. Скажи: зробив, щоб вам догодити, бо бачив, що не було вашого бажання. Скажи: моя жінка була одна винна, я вашу волю чинив. Скажи: я сам їх і звів. Зрозумів, чи що?

— Зрозумів, Маріє Олексіївно: це ти дуже розумно міркуєш.

— Ну, іди ж! Хоч обідає, однаково виклич, підніми від столу. Поки не знає.

Правдивість слів Павла Костянтиновича була така безсумнівша, що хазяйка повірила б їм, хоч би він і не мав хисту оповідати з переконливою побожністю. А переконливість цього хисту була така велика, що хазяйка простила б Павла Костянтиновича, навіть коли б і не було безсумнівних доказів, що він повсякчас діяв супроти дружини й навмисне звів Вірочку з Лопуховим, щоб відвернути неблагородне одруження Михайла Івановича.— Як же вони повітчалися? — Павло Костянтинович не пошкодував посагу; дав 5 тисяч Лопухову грішми, весілля і все обладнання справив на свій кошт. Через нього вони й записочками передавалися; у його товариша по службі на квартирі, у столоначальника Філантьєва,— «жонатого чоловіка, ваше превосходительство, бо хоч я й маленька людина, але дівоча честь дочки, ваше превосходительство, мені дорога,— мали при мені побачення, і хоч наші гроші не такі, щоб хлопчаків в таких літах учителів паймати, та немовби привід дав, ваше превосходительство, і т. д. Недобрі заміри дружини Павло Костянтинович ниямував найчорнішими словами.

Як було не переконатися і не помилувати Павла Костянтиновича? А головне — велика, несподівана радість! Радість пом'якшує серце. Хазяйка почала свою відпускну промову дуже довгим поясненням мерзенності думок і вчинків Марії Олексіївни і спочатку вимагала, щоб Павло Костянтинович прогнав дружину від себе; але він благав, та й вона сама сказала це більше для годиться.

апійж для діла; парешті резолюція вийшла така, що Павло Костянтинович лишається управителем, квартиру на вулицю відбирають, і його переводять на задній двір з тим, щоб дружина його не сміла й показуватися у ті місці першого двору, на які може впасти хазяйчин погляд, і повинна виходити на вулицю не інакше, як ворітьми, далекими від хазяйчиних вікон. З 20 крб. на місяць прибавки до платні 15 крб. відбирають, а 5 крб. лишають як винагороду за покірність управителя хазяйчиній волі, а також і на відшкодування його видатків на доччине весілля.

XXIII

У Марії Олексіївни було на думці кілька проектів про те, як повестися з Лопуховим, коли він з'явиться увечері. Найдошкульніший полягав у тому, щоб сховати в кухні двох двірників,— вони кинуться на Лопухова за даним сигналом і відлупцюють його. Найпатетичніший полягав у тому, щоб урочисто проголосити устами своїми й Павла Костянтиновича батьківське прокляття неслухняній дочці і йому, розбійникові, з поясненням, що воно сильне,— навіть земля, як відомо, не приймає праху проклятих батьками. Але це були такі ж самі мрії, як у хазяйки думка розлучити Павла Костянтиновича з дружиною; такі проекти, як усяка поезія, правлять, власне, не для практики, а щоб потішити серце, стаючи основою для нескінченних роздумів на самоті та для інших пояснень у майбутніх розмовах, що, мовляв, я от що могла (або, зважаючи на стать особи: міг) зробити і хотіла (хотів), та через доброту свою пожаліла (пожалів).

Проекти побити Лопухова й проклясти дочку були ідеальною стороною думок і почувань Марії Олексіївни. Реальна сторона її розуму й душі мала напрям не такий високий і більш практичний — різниця, неминуха через

слабкість кожної людської істоти. Коли Марія Олексіївна отямилася біля воріт Пажеського корпусу, збагнула, що дочка справді зникла, вийшла заміж і пішла геть від неї, цей факт відбився в її свідомості у формі ось якого вигуку в думці: «обікрала!» І всю дорогу вона вигукувала в думці, а часом і вголос: «обікрала!» Тому, затримавшись лише на кілька хвилини, щоб поділитися скорботою своєю з Федею й Мотроною — така вже людська слабкість, кожна людина захоплюється виявленням почуттів до такої міри, що забуває в пориві душі життєві інтереси хвилини, — Марія Олексіївна пробігла у Віроччину кімнату, кинулась до шухлядок туалета, до гардероба, озирнула все квапливим поглядом, — ні, начебто все ціле! — і потім заходилася перевіряти це заспокійливе враження докладним переглядом. Виявилось, що справді всі речі й плаття лишилися в неї, крім пари простеньких золотих сережок, та старого кисейного плаття, та старого пальта, в яких Вірочка пішла з дому. В цьому питанні реального напрямку Марія Олексіївна сподівалася, що Вірочка дасть Лопухову список своїх речей, щоб вимагати їх, і твердо вирішила із золотих і інших таких речей не давати нічого, з платтів дати чотири, які простіші, і дати трохи білизни, яка більше зношена: нічого не дати не можна, благородна пристойність не дозволяє, а Марія Олексіївна завжди пильно дбала про благородну пристойність.

Друге питання реального життя було: ставлення до хазяйки; ми вже бачили, що Марії Олексіївни пощастило розв'язати його вдало.

Тепер третє питання: що робити з поганкою і негідником, з дочкою і непроханим зятем? Проклясти? — це не важко, але годиться лише як десерт до чогось істотнішого. Істотніше можливе тільки одне: подати прохання, почати справу, притягти до суду. Спершу, розхвилювавшись, Марія Олексіївна дивилась на таке розв'язання справи ідеально, і з ідеальної точки зору воно уявлялося дуже принадним. Але в міру того, як угамовувалася кров від

утоми бурею, справа почала поставати в іншому світі. Ніхто не знав краще за Марію Олексіївну, що судові справи ведуться грішми і грішми, а такі справи, як оця, що вабила її своєю ідеальною принагідністю, ведуться великими й великими грішми і тягнуться дуже довго і, витягши силу грошей, закінчуються зовсім нічим.

Що ж робити? Врешті-решт виходило, що лишаються тільки дві речі: полаятися з Лопуховим так, щоб як слід натішитись і відстояти від його вимог Віроччині речі, а як засіб до цього — пригрозити поданням скарги. Але полаятися треба дуже сильно, досхочу.

Не пощастило й полаятися. Прийшов Лопухов і почав у той спосіб, що ми з Вірочкою просимо вас, Маріє Олексіївно й Павле Костянтиновичу, пробачити нам, що без вашої згоди...

Марія Олексіївна на цьому слові закричала: «Я прокляну її, негідницю!»

Та замість слова «негідницю» встигла вимовити лише негі...», бо Лопухов сказав дуже голосно: «Вашої лайки я не слухатиму, я прийшов говорити про справу. Ви гніваєтесь і не можете розмовляти спокійно, то ми поговоримо самі, з Павлом Костянтиновичем, а ви, Маріє Олексіївно, пришліть Федю або Мотрону покликати нас, коли заспокоїтесь», — і, кажучи це, вже вів Павла Костянтиновича із залу в його кабінет, а говорив так голосно, що перекричати його не було змоги, а тому й довелося припинити свою мову.

Довів він Павла Костянтиновича до дверей залу, тут спинився, обернувся і сказав:

— А то, Маріє Олексіївно, тепер уже й з вами говоритиму, тільки ж про справу треба розмовляти спокійно.

Вона ладна була знову закричати, але він знову перебив:

— Ну, не можете розмовляти спокійно, то ми йдемо.

— Та ти чого йдеш, дурню? — прокричала Марія Олексіївна.

— Та він мене веде.

— А коли Павло Костянтинович теж не захоче розмовляти спокійно, то й я піду, мабуть,— мені однаково. Тільки навіщо ж ви, Павле Костянтиновичу, дозволяєте називати себе такими іменами? Марія Олексіївна на справах не розуміється, вона, мабуть, думає, що з нами можна бозна-що зробити, а ви чиновник, ви діловий порядок повинні знати. Ви скажіть їй, що тепер вона з Вірочкою нічого не вдіє, а зо мною й поготів.

«Знає, падлюка, що з ним нічого не вдієш»,— подумала Марія Олексіївна й сказала Лопухову, що в першу хвилину вона погарячкувала, як мати, а тепер може розмовляти спокійно.

Лопухов вернувся з Павлом Костянтиновичем, посадили; Лопухов попросив її слухати, доки він докаже те, що почне, а її мова буде далі, і почав говорити, дуже підвищуючи голос, коли вона пробувала перебивати його, і щасливо довів до кінця свою промову, яка полягала в тому, що розвінчати їх не можна, тому справа із Сторешниковим — справа пропаша, як ви самі знаєте, отже, й даремно турбуватимете себе, а втім, як хочете: коли зайві гроші є, то навіть раджу спробувати; та що, й журитися нема чого, бо ж Вірочка ніколи не хотіла йти за Сторешникова, отже, ця справа завжди була нездійсненна, як ви й самі бачили, Маріє Олексіївно, а дівчину так чи так треба віддавати заміж, а це діло взагалі збиткове для батьків: треба посаг, та й весілля само по собі багато грошей коштує, а головне — посаг; отже, ще треба вам, Маріє Олексіївно й Павле Костянтиновичу, дякувати дочці, що вона вийшла заміж без жодних витрат для вас! Ось так він говорив, та інше подібне, і говорив він докладно цілісіпських півгодини.

Коли він скінчив, то Марія Олексіївна бачила, що з таким розбійником нема чого балакати, і тому прямо завела мову про почуття, що їй було прикро, власне, через те, що Вірочка вийшла заміж, не спитавши згоди

батьків, бо це для материнського серця дуже боляче; ну, а коли мова зайшла про материнські почуття й прикросці, то, натурально, вона стала являти для обох сторін більше той тільки інтерес, що, мовляв, не можна ж не говорити й про це, що так годиться для пристойності; додержали звичаю, поговорили,— Марія Олексіївна, що вона, як любляча мати, була засмучена,— Лопухов, що вона, як любляча мати, може й не журитися; а коли додержали міри пристойності належною довжиною міркувань про почуття, то перейшли до другого пункту, якого вимагала пристойність, що ми завжди бажали своїй дочці щастя,— з одного боку, а з другого боку, була відповідь, що це, звісно, річ безперечна; коли розмову було доведено до пристойної довжини і в цьому пункті, то почали прощатися, теж з висловлюваннями такої довжини, якої вимагає благородна пристойність, і наслідком усього виявилось, що Лопухов, розуміючи засмученість материнського серця, не просить Марію Олексіївну тепер-таки дозволити дочці бачитися з нею, бо зараз це, може, було б ще тяжко для материнського серця, а що от Марія Олексіївна чутиме, що Вірочка живе щасливо, в чому, звичайно, завжди й полягало єдине бажання Марії Олексіївни, і тоді материнське серце її зовсім заспокоїться, отже, тоді вона спроможна буде зустрічатися з дочкою, не засмучуючись.

Так на тому й вирішили і розійшлися миролобно.

— От розбійник! — сказала Марія Олексіївна, вирядивши зятя.

Уночі навіть приснився їй сон такого змісту, що сидить вона під вікном і бачить: вулицею їде карета, найкраща, і спиняється ця карета, і виходить із карети пишна дама, і чоловік з дамою, і входять вони до неї в кімнату, і дама каже: подивіться, матусю, як мене чоловік наряджає! і дама ця — Вірочка. І дивиться Марія Олексіївна, матерія на платті у Вірочки найдорожжча, і Вірочка каже: «Сама матерія 500 крб. коштує, і це для

нас, матінко, дрібниці: у мене таких платів ціла дюжина; а ось, матінко, це дорожче коштує,— ось, на пальці подивіться!» — Дивиться Марія Олексіївна на Віроччині пальці, а на пальцях персні з великими брильєнтами! — Цей перстень, матінко, коштує 2000 крб., а цей, матінко, дорожче — 4000 крб., а ось на груди подивіться, матінко, ця брошка ще дорожча, вона коштує 10 000 крб.! А чоловік каже, і цей чоловік Дмитро Сергійович: «Це все для нас ще дрібниці, любя матінко, Маріє Олексіївно! а справді важливе ось у мене в кишені: ось, любя матінко, подивіться гаманець, який товстий і набитий усе самими лише сотенними папірцями, і цей гаманець я вам, матінко, дарую, бо й це для нас дрібниці! а ось цього гаманця, який ще товщий, любя матінко, я вам не подарую, бо в ньому папірців нема, а в ньому самі банкові білети та векселі, і кожен білет і вексель дорожче коштує, ніж увесь гаманець, який я вам подарував, любя матінко, Маріє Олексіївно!» — Вміли ви, любий сину, Дмитре Сергійовичу, зробити щасливою мою дочку і всю нашу родину; тільки звідки ж, любий сину, ви таке багатство дістали? — «Я, любя матінко, по відкупах пішов!»

І, прокинувшись, Марія Олексіївна думає пишком: «Істинно, йому б по відкупах іти».

XXIV

ПОХВАЛЬНЕ СЛОВО МАРІЇ ОЛЕКСІЇВНІ

Ви перестаете бути важливою дійовою особою у Віроччиному житті, Маріє Олексіївно, і, розлучаючись з вами, автор цього оповідання просить вас не парікати на те, що вас відпускають зі сцени з розв'язкою, трохи невігідною для вас. Не думайте, що ви через це втратили повагу. Вас пошито в дурпі, але це апітрохи не знижує нашої думки про ваш розум, Маріє Олексіївно: ваша помилка не свідчить проти вас. Ви зустрілися з людьми, яких не

звикли зустрічати раніше, і не гріх вам було помилитися в них, керуючись попереднім вашим досвідом. Усе ваше попереднє життя привело вас до висновку, що люди поділяються на два розряди — дурнів і шахраїв: «хто не дурень, той шахрай, неодмінно шахрай, думали ви, а не шахраєм може бути тільки дурень». Цей погляд був дуже правдивий, Маріє Олексіївно, до недавнього часу був цілком правдивий, Маріє Олексіївно. Ви зустрічали, Маріє Олексіївно, людей, які говорили дуже гарно, і ви бачили, що всі ці люди, без винятку, — або хитруни, які морочать людей гарними словами, або дорослі дурні діти, що не знають життя і не вміють ні за що взятися. Тому ви, Маріє Олексіївно, не вірили гарним словам, вважали їх за дурість чи облуду, і ви мали рацію, Маріє Олексіївно. Ваш погляд на людей уже цілком сформувався, коли ви зустріли першу жінку, яка не була дурна і не була шахрайка; ви мали підстави збентежитися, спинитися у роздумі, не знати, як думати про неї, як поводитися з нею. Ваш погляд на людей уже цілком сформувався, коли ви зустріли першу благородну людину, яка не була простодушною, жалюгідною дитиною, знала життя не гірше за вас, мала думку про нього не менш правдиву, ніж ви, вміла робити діло не менш ґрунтовно, ніж ви; ви мали підстави помилитися і вважати її за такого ж пройди-світа, як ви. Ці помилки, Маріє Олексіївно, не зменшують моєї поваги до вас, як до жінки розумної й ділової. Ви вивели вашого чоловіка з нікчемності, забезпечили себе на старість, — це речі гарні, і для вас були речами дуже важкими. Ваші засоби були погані, але ваші обставини не давали вам інших засобів. Ваші засоби належать вашим обставинам, а не вашій особі, за них безчестя не вам, — але честь вашому розумові й силі вашого характеру.

Чи вдоволені ви, Маріє Олексіївно, визнанням цих ваших гарних якостей? Звичайно, ви були б вдоволені й цим, бо ви й не думали ніколи претендувати на те, що ви мила або добра; в хвилину мимовільної одвертості ви

самі визнавали, що ви людина зла й нечесна, і не вважали злоби й нечесності своєї за безчестя для себе, доводячи, що інакшою ви не могли бути через обставини вашого життя. Отже, ви не дуже цікавитиметеся тим, що до похвали вашому розумові й силі вашого характеру не додано похвали вашим чеснотам, ви й не вважаєте, що маєте їх, мати їх ви вважаєте не за гарну властивість, а швидше за ознаку дурості. Отже, ви не вимагали б ще іншої похвали, крім тієї, попередньої. Та я можу сказати на вашу честь ще одне: з усіх людей, яких я не люблю і з якими не бажав би мати справи, я все-таки охочіше матиму справу з вами, ніж з іншими. Звичайно, ви нещадні там, де це потрібно для вашої вигоди. Але коли ви не вбачаєте вигоди в тому, щоб комусь шкодити, ви не станете робити цього з якоїсь дурної примхи; ви розраховуєте, що не варт вам витратити час, зусилля, гроші без користі. Ви, звісно, раді були б спекти на повільному вогні вашу дочку і її чоловіка, але ви уміли вгамувати мстиве почуття, щоб спокійно обміркувати справу, і зрозуміти, що спекти їх не вдалося б вам; а це ж цінна якість, Маріє Олексіївно, вміти усвідомлювати неможливість! Усвідомивши її, ви й не почали процесу, який не згубив би людей, що роздратовали вас; ви зміркували, що ті дрібні неприємності, яких наробили б їм клопотами по процесу, завдали б вам самій багато більшого клопоту й збитків, і тому ви не почали процесу. Якщо не можна перемогти ворога, якщо, завдаючи йому дріб'язкових утрат, сам втрачаєш ще більше, тоді нема чого починати боротьбу; усвідомивши це, ви маєте досить здоровий розум і мужність, щоб скорятися неможливості, не шкодячи марно ні собі, ні іншим,— це теж дуже цінна якість, Маріє Олексіївно. Так, Маріє Олексіївно, з вами ще можна мати справу, бо ви не хочете зла заради зла на шкоду собі самій — це дуже рідка, дуже цінна якість, Маріє Олексіївно! Мільйони людей, Маріє Олексіївно, шкідливіші за вас і для себе, й для інших, хоч не мають того

жахливого вигляду, який маєте ви. З тих, негарних, ви ще краща за інших саме тому, що ви не безрозсудна й не тупоумна. Я радий був би стерти вас з лиця землі, але я поважаю вас: ви не псуєте ніякої справи; тепер ви займаєтесь поганими справами, бо так вимагають ваші обставини, але досить дати вам інші обставини, і ви залюбки станете нешкідливою, навіть корисною, бо без грошової вигоди ви не хочете робити зла, а якщо вам вигідно, то можете робити що завгодно,— отже, навіть і діяти чесно й благородно, коли так буде треба. Ви здатні на це, Маріє Олексіївно; не ви винні в тому, що ця здібність пропадає у вас, що замість неї діють протилежні здібності, але вона є у вас, а цього не можна сказати про всіх. Паскудні люди не здатні ні на що; ви ж лише погана людина, а не паскудна людина. Ви вищі за багатьох і моральним масштабом.

— Чи вдоволені ви, Маріє Олексіївно?

— Чого, батечку мій, маю бути вдоволена? Справи ж мої поганенькі?

— Оце й чудово, Маріє Олексіївно.

ЗАМІЖЖЯ І ДРУГЕ КОХАННЯ

I

Минуло три місяці з того часу, як Вірочка вирвалася з підвалу. Справи Лопухових ішли добре. Він уже мав непогані уроки, дістав роботу в якогось книгопродавця — переклад підручника з географії. Віра Павлівна теж мала два уроки, хоч і незавидних, але й не дуже поганих. Удвох вони одержували вже карбованців із 80 на місяць; на ці гроші не можна жити інакше, як дуже незможно, проте зазнавати їм злиднів не доводилося, достаток їхній потроху зростав, і вони сподівалися, що місяців ще через чотири або навіть швидше вони зможуть уже обзавестися своїм господарством (воно так і було потім).

Життя їхнє налагодилося, звичайно, не зовсім у тому вигляді, як напівжартома, напівсерйозно влаштувала його Віра Павлівна в день своїх фантастичних заручин, та все ж дуже схоже на те. Старий і стара, в яких вони оселилися, багато балакали одне з одним про те, як дивно живуть молоді, — немов зовсім і не молоді, — навіть не чоловік і жінка, а так, — наче не знати хто.

— Значить, як сам бачу і ти, Петрівно, кажеш, па те скидається, ніби вона йому, скажімо, сестрою доводиться, або він їй братом.

— Знайшов до чого прирівняти! Між братом і сестрою ніякої церемонності немає, а в них як? Він устане, пальто вдягне й сидить, докидає, поки самовар принесеш. Злагодить чай, гукне її, вона теж уже вдягнена виходить. Які ж тут брат із сестрою? А ти так скажи: от буває теж, що небагаті люди через нестатки живуть дві сім'ї в одній квартирі — от до цього можна прирівняти.

— І як це, Петрівно, щоб чоловік до жінки зайти не міг: не вдягнута, значить, не можна. Це на що схоже?

— А ти от краще скажи, як вони увечері розходяться. Каже: прощай, миленький, на добраніч! Розійдуться, кожне в своїй кімнаті сидить, книжки читають, він ще пише. Ти слухай, що раз було. Лягла вона спати, лежить, читає книжку; тільки чую через перегородку,— на мене теж чогось сну не було,— чую, встає. Тільки, що ж ти думаєш? Чую, перед дзеркалом стала, значить, волосся пригладити. Ну от чисто як до гостей вийти збирається. Чую, пішла. Ну, і я в коридор вийшла, стала на стілець, дивлюся до нього в кімнату крізь шибку. Чую, підійшла. «Можна увійти, миленький?» А він: «Зараз Вірочко, хвилинку почекай».— Лежав теж. Одежину нап'яв, пальто: ну, думаю, галстук підв'язувати почне: ні, галстука не підв'язав, обсмикався, каже: «Тепер можна, Вірочко». «Я, каже, ось у цій книжці не розумію, ти поясни». Він пояснив: «Ну, каже, пробач, миленький, що я тебе потурбувала». А він каже: «Нічого, Вірочко, я так собі лежав, ти не перешкодила». Ну, вона й пішла.

— Так і пішла?

— Так і пішла.

— І він нічого?

— І він нічого. Та ти не з того дивуйся, що пішла, а ти ось з чого дивуйся: убралася, пішла; він каже: почекай; убрався, тоді каже: заходь. Ти про це кажи: яке це заведення?

— А от що, Петрівно: це секта така, значить; бо є всякі секти.

— Та воно скидається на те. Мабуть, що й правдиве твоє слово.

Друга розмова.

— Даниловичу, а я таки її спитала про їхнє заведення. Ви, кажу, не розгніваєтесь, що я вас спитаю: ви якої віри будете? — Звісно, якої, російської, каже.— А чоловік ваш? — Теж, каже, російської.— А секти ніякої не зво-

лите держати? — Ніякої, каже, а вам чого таке подумалося? — Та ось чого, пані, чи панею, чи панночкою вас узивати, не знаю: ви з чоловіченьком своїм живете? — засміялася; живемо, каже.

— Засміялася?

— Засміялася: живемо, каже. Так чого ж у вас заведення таке, що ви не вбрана не бачите його, мов ви з ним не живете? — Та це, каже, тому, що навіщо ж розпатланою виходити? а секти тут ніякої нема.— Так що ж тут таке? кажу.— А це для того, каже, що так любові більше, і сварок немає.

— А це так, Петрівно, на правду скидається. Значить, завжди у своєму вигляді.

— Та вона ще яке слово сказала: коли, каже, я не хочу, щоб інші мене нечупарою бачили, то чоловіка ж я більше люблю, отже, до нього й поготів не доводиться, не вмившись, на очі лізти.

— А й це на правду скидається, Петрівно: чого ж на чужих жінок ласяться? Того, що їх причепуреними бачать, а свою — нечупарою. Так у писанні сказано, в притчах Соломонових. Дуже премудрий цар був.

II

Добре йшло життя в Лопухових. Віра Павлівна була завжди весела. Але одного разу,— це було місяців через п'ять після одруження,— Дмитро Сергійович, повернувшись з уроку, застав дружину в якомусь особливому настрої: в її очах сяяла і гордість, і радість. Ураз Дмитро Сергійович пригадав, що вже кілька днів можна було помітити в ній ознаки приємної тривоги, усміхненої задумливості, ніжної гордості.

— Друже мій, у тебе є щось радісне: чому ж ти не поділишся зо мною?

— Здається, є, мій любий, але почекай ще трохи: скажу тобі тоді, коли це буде певно. Треба зачекати ще кілька днів. А це буде мені велика радість. Та й ти радітимеш, я знаю; і Кірсанову, і Мерцаловим сподобається.

— Але що ж таке?

— А ти забудь, мій миленький, нашу умову: не розпитувати? Скажу, коли буде певно.

Минув ще з тиждень.

— Мій миленький, розповім тобі свою радість. Тільки ти мені порадь, ти ж усе це знаєш. Бачиш, мені вже давно хотілося що-небудь робити. Я й придумала, що треба завести швейну майстерню; адже це добре?

— Ну, мій друже, у нас була умова, щоб я не цілував тобі рук, але ж те говорилося взагалі, а про такий випадок умови не було. Давайте руку, Віро Павлівно.

— Потім, мій миленький, коли пощастить зробити.

— Коли пощастить зробити, тоді й не мені даси цілувати руку, тоді й Кірсанов, і Олексій Петрович, і всі поцілують. А тепер поки що я сам. І намір вартий того.

— Насильство? Я закричу.

— Ну й кричи.

— Миленький мій, я засоромлюся і не скажу нічого. Нібито це й справді таке важливе!

— А ось яке важливе, мій друже: ми всі балакаємо і нічого не робимо. А ти пізніше за нас усіх стала думати про це — і раніше за всіх вирішила взятися до діла.

Вірочка припала головою до чоловікових грудей, сховалася:

— Любий мій, ти захвалив мене.

Чоловік поцілував її в голову:

— Розумна голівка.

— Та годі, миленький мій. От тобі й сказати не можна; бач який ти.

— Не буду більше: кажи, моя добра.

— Не смій так називати.

— Ну, зла.

— Ах, який ти! Усе заважаєш. Ти слухай, сиди спокійно. Адже тут, мені здається, головне те, щоб із самого початку, коли вибираєш небагатьох, робити обачно, щоб це були справді люди чесні, хороші, не легковажні, стійкі, наполегливі й разом з тим лагідні, щоб вони не заводили пустих сварок і щоб уміли вибирати інших, — так?

— Так, мій друже.

— Тепер я знайшла трьох таких дівчат. Ах, скільки я шукала! Адже я, мій миленький, вже місяців зо три заходила до магазинів, знайомилася — і знайшла. Такі славні дівчата. Я з ними добре познайомилась.

— І треба, щоб вони знали добре своє діло; адже підприємство повинне бути солідним, все має ґрунтуватись на торговельному розрахунку.

— Ах, ще б пак, це само собою зрозуміло.

— То що ж іще? Про що зо мною радитись?

— Та подробиці, мій миленький.

— Розповідай подробиці; та, мабуть, ти сама все обміркувала і зумієш пристосуватися до обставин. Ти знаєш, тут найважливіше за все принцип, та характер, та вміння. Подробиці визначаються самі собою, з особливих умов кожної обстановки.

— Знаю, але все-таки, коли ти скажеш, що це так, я буду певніша.

Вони розмовляли довго. Лопухов не знайшов нічого, що слід було б виправити в жінчиному плані; але для неї самої план її розвинувся і прояснився від того, що вона розповіла його.

Другого дня Лопухов одніс до контори «Полицейских ведомостей» оголошення, що «Віра Павлівна Лопухова приймає замовлення на пошиття жіночого одягу, білизни» і т. ін. «за помірну ціну» тощо.

Того ж таки ранку Віра Павлівна подалася до Жюлі. Теперішнього мого прізвища вона не знає, — скажіть, що «m-lle Розальська».

— Дитино моя, ви без вуалі, відкрито, до мене, і називаєте своє прізвисьце слугі, але ж це безумство, ви губите себе, моя дитино!

— Та я ж тепер заміжня і можу бути всюди й робити, що хочу.

— Але ваш чоловік — він довідається.

— Він через годину буде тут.

Почалися розпитування про те, як вона вийшла заміж. Жюлі була захоплена, обнімала її, цілувала, плакала. Коли пароксизм минув, Віра Павлівна почала розповідати про мету свого візиту.

— Ви знаєте, старих друзів не згадують інакше, як тоді, коли вони потрібні. У мене до вас велике прохання. Я заводжу швейну майстерню. Давайте мені замовлення й рекомендуйте мене вашим знайомим. Я сама добре шию, і помічниці у мене добрі, — та ви знаєте одну з них.

Справді, Жюлі знала одну з них як чудову швачку.

— Ось вам зразки моєї роботи. І це плаття я шила собі сама: ви бачите, як гарно лежить.

Жюлі дуже уважно роздивлялася, як лежить плаття, роздивлялася шитво хустки, рукавчиків і була задоволена.

— Моя дитино, ви могли б мати значний успіх, у вас є майстерність і смак. Але для цього треба мати розкішний магазин на Невському.

— Так, я заведу згодом; це буде моя мета. Тепер я приймаю замовлення дома.

Покінчили справу, почали знову розмовляти про Вірочине одруження.

— А цей Сторешнік, він два тижні пиячив страшенно; але потім помирився з Аделлю. Я дуже рада за Адель: він хороший хлопець; шкода тільки, що Адель не має характеру.

Осідлавши свого коника, Жюлі пустилася балакати про пригоди Аделі й інших: тепер m-lle Розальська вже дама, отже, Жюлі не вважала за потрібне стримуватися; спочатку вона говорила розсудливо, потім захоплювалася,

захоплювалася й стала описувати гульбища із захватом, і пішла, і пішла; Віра Павлівна зніяковіла, Жюлі нічого не помічала; Віра Павлівна опанувала себе й слухала вже з тією тяжкою цікавістю, з якою роздивляєшся риси любого обличчя, спотворені хворобою. Але ввійшов Лопухов. Жюлі вмить перетворилася на солідну світську даму, сповнену найсуворішого такту. Проте і цю роль вона витримала недовго. Почавши поздоровляти Лопухова з дружиною, такою красунею, вона знову розпалилася: «Ні, ми повинні святкувати ваше одруження»; звеліла подати сніданок нашвидкуруч, подати шампанське, Вірочка мусила випити півсклянки за своє одруження, півсклянки за свою майстерню, півсклянки за саму Жюлі. У неї пішла обертом голова, зняли вони з Жюлі крик, галас, гамір: Жюлі ущипнула Вірочку, схопилася, побігла, Вірочка за нею: біганина по кімнатах, стрибання по стільцях; Лопухов сидів і сміявся. Кінчилося тим, що Жюлі надумала вихвалитися силою: «Я вас підніму в повітря однією рукою». — «Не піднімете». Заходились боротися, попадали обидві на диван і вже не захотіли вставати, а тільки все кричали, сміялися, і обидві заснули.

З давнього часу це був перший випадок, коли Лопухов не знав, що йому робити. Будити? шкода, зіпсуєш усе веселе побачення невдалим кінцем. Він обережно встав, пішов кімнатою, чи не попадеться яка книжка. Книжка попалася — «Chronique de l'Oeil de Bœuf» *, твір, перед яким «Фоблаз» в'янув¹⁰; він уместився на дивані, в другому кінці кімнати, почав читати і через чверть години сам заснув від нудьги.

Години через дві Поліна збудила Жюлі: був час обідати. Сіли самі, без Сержа, що був на якомусь парадному обіді; Жюлі й Вірочка знову покричали, знову посолідничали, прощаючись, стали зовсім солідні, і Жюлі надумала спитати, — раніш не спало на думку, — навіщо Вірочка

* Хроніка овального вікна (франц.).

заводить майстерню? адже коли вона думає про гроші, то куди легше їй зроби́тися актрисою, навіть співачкою: у неї такий сильний голос; з цього приводу знову посідали. Вірочка почала викладати свої думки, і Жюлі знову впала в ентузіазм, і посипались благословення, перемішані з тим, що вона, Жюлі Ле-Телльє, пропаща жінка, — і сльози, але що вона знає, що таке «добročесність» — і знову сльози, і обійми, і знову благословення.

Днів через чотири Жюлі приїхала до Віри Павлівни й зробила досить багато замовлень від себе, дала адреси кількох своїх приятельок, від яких теж можна одержати замовлення. Вона привезла з собою Сержа, сказавши, що без цього не можна: Лопухов був у мене, ти мусиш тепер зробити йому візит. Жюлі поводитися солідно й витримала солідність до кінця, хоч просиділа у Лопухових довго; вона бачила, що тут не стіни, а блаженські перегородки, а вона вміла шанувати чуже ім'я. Вона не розпаллялася, а впадала більше в буколічний настрій, із захватом входячи в усі подробиці бідненького побуту Лопухових і визнаючи, що саме так слід жити, що інакше не можна жити, що тільки серед скромної обстановки можливе справжнє щастя, і навіть заявила Сержу, що вони з ним виїдуть жити в Швейцарію, оселяться в маленькому будиночку серед ланів і гір, на березі озера, кохатимуть одне одного, вудитимуть рибу, доглядатимуть свій город; Серж сказав, що він цілком згоден, але подивиться, що вона говоритиме години через три-чотири.

Торохкотіння пишної карети й тупіт чудових коней Жюлі справили різке враження серед населення 5-ї лінії між Середнім і Малим проспектами, де нічого подібного не бачили, принаймні від часів Петра Великого, як не раніше. Багато очей дивилося, як дивний феномен зупинився біля замкнутих воріт одноповерхового дерев'яного будиночка на 7 вікон, як з дивовижної карети вийшов новий, ще дивовижніший феномен, розкішна дама з блискучим офіцером, велика гідність якого не підлягала

сумніву. Усіх засмутило те, що через хвилину ворота відімкнулися і карета в'їхала у двір: цікавість позбулася надії бачити величного офіцера й ще величнішу даму вдруге, під час їхнього від'їзду. Коли Данилович повернувся додому з торгівлі, у Петрівни з ним відбулася розмова.

— Даниловичу, а пожильці наші, мабуть, із значних людей. Приїздили до них генерал з генеральшею. На генеральші таке вбрання, що й розказати не можна, а на генералові дві зірки.

Яким чином Петрівна бачила зірки на Сержеві, котрий ще й не мав їх, та коли б і мав, то, певно, не носив би їх, їздячи в справі Жюлі, — це річ дивна; але що справді вона бачила їх, що не помилилася й не хвастала, це не вона запевняє, це я за неї теж ручуся: вона бачила їх. Це ми знаємо, що на ньому їх не було; та він мав такий вигляд, що з погляду Петрівни не можна було не побачити на ньому двох зірок, — вона й побачила їх; без жартів я вам кажу: побачила.

— І на лакеві ліврея яка, Даниловичу: сукно англійське, по 5 карбованців аршин; він суворий такий, поважний, але чемний, відповідає; давав і помацати на рукаві, чудове сукно. Видно, що грошей кури не клюють. І сиділи вони у наших, Даниловичу, годин зо дві, і наші з ними говорять просто, ось як я з тобою, і не кланяються їм, і сміються з ними; і наш, чуєш, сидить з генералом, обидва розвалившись, у кріслах, і курять, і наш курить при генералові, і розвалився; та чого? — цигарка погасла, то він узяв у генерала та й закурив свою. А вже з якою шанобою генерал ручку поцілував у нашої, то й сказати не можна. Як же тепер це діло розуміти, Даниловичу?

— Усе від бога, я так міркую; отже, і знайомство чи там рідня яка — від бога.

— Звісно, Даниловичу, від бога, що й казати; а я й так гадаю, що або наш, або наша доводяться чи братом,

чи сестрою або генералові, або генеральші. І признатись, я більше на неї думаю, що вона генералові сестра.

— Як же це буде по-твоєму, Петрівно? Не схоже щось. Коли б так, у них би гроші були.

— А так, Даниловичу, що мати не в шлюбі породила, або батько не в шлюбі породив. Того й лице не те: подоби, справді, нема.

— Це може бути, Петрівно, що не в шлюбі. Буває.

Петрівна на цілих чотири дні набула великої ваги у своїй крамничці з дрібним товаром. Ця крамничка цілих три дні відтягала частину публіки з тієї, що навскіс. Петрівна в інтересах просвіти навіть трохи занедбала в ці дні своє латання, вгамовуючи спрагу тих, хто прагнув знання.

Наслідком усього цього було те, що через тиждень з'явився до дочки й зятя Павло Костянтинович.

Марія Олексіївна збирала відомості про життя дочки й розбійника — не те щоб постійно й старанно, а так, взагалі теж більше з суто наукового інстинкту любові до знання. Одній з незначних її кумась, що жила на Васильєвському, було доручено довідуватись про Віру Павлівну, коли випаде йти мимо, і кумася приносила їй вісті, іноді раз на місяць, іноді й частіше, як трапиться. Лопухови живуть між собою у згоді. Бешкету ніякого немає. Одне тільки: молодих людей багато буває, та все чоловікові приятелі, й скромні. Живуть небагато; але видно, що гроші є. Не те щоб продавати, а купують. Пошила собі два шовкових плаття. Купили два дивани, стіл до дивана, півдюжини крісел, випадково; заплатили 40 крб., а меблі гарні, карбованців сто треба дати. Сказали господарям, щоб шукали нових пожильців: ми, кажуть, через місяць на свою квартиру переїдемо, а вам, господарям тобто, дуже вдячні за ласку; ну, а господарі й собі: і ми, кажуть, вам теж.

Марія Олексіївна втішалася цими чутками. Жінка дуже груба й дуже погана, вона мучила дочку, ладна була й

*І от Віра Павлівна засинає,
і снигься Вірі Павлівні сон.*

Поле, ~

*і полем ходять чоловік,
тобто миленький,
і Олексій Петрович...*

убити, і запапастити її заради своєї вигоди, і кляла її, коли та розладнала її плани збагатитися,— це так; але чп впливає з цього, що вона не почувала до дочки ніякої любові? Аж ніяк не впливає. Коли діло скінчлося, коли дочка безповоротно вирвалася з її рук, що ж було робити? Що з воза впало, те пропало. А все-таки дочка; і тепер, коли вже не випадало ніякої нагоди, щоб якусь шкоду Вірі Павлівні Марія Олексіївна могла обернути собі на користь, мати щиро зичила дочці добра. І знов — не те, щоб зичила вже бозна-як, але це однаково: принаймні вона все-таки не бозна-як пильно шпигувала за нею. Заходи для стеження за дочкою були вжиті лише так, між іншим, бо, згодьтеся, не можна ж не стежити; ну, й добра зичили теж між іншим, бо, згодьтеся, все-таки дочка. Чому ж і не помиритися? Тим більше, що розбійник зять, з усього видно, людина статечна, може, згодом і стане в пригоді. Таким чином Марія Олексіївна приходила потроху до думки відновити зносини з дочкою. Потрібно було б ще з півроку, а то й рік, щоб доплентатись до цього: не було чого квапитись, часу досить. Але звістка про генерала з генеральшею враз рушила історію вперед на всю другу половину шляху. Розбійник таки справді був шельма. Відставний студентик без чину, з двома шелягами, завів дружбу з молодим, отже, дуже вже значним, багатим генералом і здружив свою жінку з його жінкою: такий чоловік далеко піде. Чи це Віра здружилася з генеральшею і чоловіка здружила з генералом? однаково, значить, Віра далеко піде.

Отож негайно після одержання звістки про візит було відряджено батька, щоб той сказав дочці, що мати просила її й кличе до себе. Віра Павлівна й чоловік пішли з Павлом Костянтиновичем і просиділи початок вечора. Побачення було холодне й нещире. Розмовляли найбільше про Федю, бо це предмет не дражливий. Він ходив до гімназії; умовили Марію Олексіївну віддати його до пансіону гімназії,— Дмитро Сергійович буде там навідувати

його, а на свята Віра Павлівна братиме його до себе. Сяк-так дотягли час до чаю, потім спішили розійтися: Лопухови сказали, що в них сьогодні будуть гості.

Півроку Віра Павлівна дихала чистим повітрям, груди її вже зовсім одвикли від тяжкої атмосфери хитрих слів, з яких кожне вимовляється з корисливим наміром, від вислуховування шахрайських думок, низьких планів, і страшне враження справив на неї її підвал. Бруд, пошлість, цинізм усякого гатунку — все це впадало тепер у вічі їй з різкістю новизни.

«Як у мене вистачало сил жити в такій гидкій скруті? Як я могла дихати в цьому підвалі? І не тільки жила, навіть лишилася здорова. Це дивно, незбагненно. Як я могла тут вирости з любов'ю до добра? Незрозуміло, неймовірно», думала Віра Павлівна, повертаючись додому, і почувала себе як людина, що відпочиває після задухи.

Коли вони приїхали додому, у них трохи згодом зібралися гості, яких вони ждали, — звичайні тодішні гості: Олексій Петрович з Наталією Андріївною, Кірсанов, — і вечір пройшов, як звичайно проходив з ними. Яким подвійно радісним видалося Вірі Павлівні її нове життя з чистими думками в товаристві чистих людей! Як завжди, велася їй весела розмова з безліччю спогадів, велася їй серйозна розмова про все на світі: від тогочасних історичних подій (міжусобна війна в Канзасі, провісниця нинішньої великої війни Півночі з Півднем, провісниця ще більших подій не в самій лише Америці ¹¹, цікавила цей маленький гурток: тепер про політику говорять усі, тоді цікавилася нею дуже небагато людей; серед небагатьох — Лопухов, Кірсанов, їхні приятелі) до тогочасної суперечки про хімічні основи рільництва за теорією Лібіха ¹², і про закони історичного прогресу, без яких не обходилася тоді жодна розмова в подібних гуртках, і про велику важливість розрізняти реальні бажання, що шукають і знаходять собі задоволення, від фантастичних, які не знахо-

дять, та які і не повинні знайти собі задоволення, так само, як і фальшива справа під час гарячки, яким, так само, як їй, потрібне одне задоволення: вилікувати організм, хворобливим станом якого вони породжуються через спотворення реальних бажань, і про важливість цього докорінного розрізнення, проголошену тоді антропологічною філософією, і про все таке інше й не таке інше, але споріднене. Дами часом і вслухалися в ці вченості, про які говорилося так просто, ніби це й не вченості, і втручалися в них своїми запитаннями, а більше — більше, звичайно, не слухали, навіть оббризкали водою Лопухова й Олексія Петровича, коли ті надто вже захопилися великою важливістю мінерального добрива; але Олексій Петрович і Лопухов розмовляли про свої вченості непохитно. Кірсанов мало допомагав їм, був більше, навіть зовсім, на боці дам, і вони втрюх грали, співали, реготали до пізньої ночі, коли, втомившись, розвели нарешті і непохитних поборників серйозної розмови.

III

ДРУГИЙ СОН ВІРИ ПАВЛІВНИ

І от Віра Павлівна засинає, і сниться Вірі Павлівні сон.

Поле, і полем ходять чоловік, тобто миленький, і Олексій Петрович, і миленький каже:

— Вам цікаво знати, Олексію Петровичу, чому з однієї грязі родить пшениця така біла, чиста й ніжна, а з іншої грязі не родить? Цю різницю ви самі зараз побачите. Подивіться на корінь цього чудового колоса: навколо кореня грязь, але ця грязь свіжа, можна сказати, чиста грязь; чуєте запах вогкий, неприємний, але не затхлий, не скислий. Ви знаєте, що мовою філософії, якої ми з вами дотримуємось, ця чиста грязь зветься реальна грязь. Вона брудна, це правда; та придивіться до неї гарненько, ви

побачите, що всі елементи, з яких вона складається, самі по собі здорові. Вони утворюють грязь у цій сполуці, але хай трохи зміниться розташування атомів, і вийде щось інше; і все інше, що вийде, буде так само здорове, бо основні елементи здорові. Звідки ж здорова властивість цієї грязі? зверніть увагу на положення цієї галявини: ви бачите, що вода тут має куди збігати, і тому тут не може бути гнилої.

— Так, рух є реальність,— каже Олексій Петрович,— бо рух — це життя, а реальність і життя — те саме. Але головним елементом життя є праця, а тому головний елемент реальності — праця, і найпевніша ознака реальності — діяльність.

— Отже, бачите, Олексію Петровичу, коли сонце почне нагрівати цю грязь і тепло почне переміщати її елементи у складніші хімічні сполуки, тобто у сполуки вищих форм, колос, який виросте з цієї грязі від сонячного світла, буде здоровий колос.

— Так, бо це грязь реального життя,— каже Олексій Петрович.

— Тепер перейдімо на цю галявину. Візьмемо й тут рослину, теж розглянемо її корінь. Він так само у грязі. Зверніть увагу на характер цієї грязі. Неважко помітити, що це грязь гнила.

— Тобто фантастична грязь, за науковою термінологією,— каже Олексій Петрович.

— Так; елементи цієї грязі перебувають у нездоровому стані. Натурально, що, хоч би як вони переміщалися і хоч би які інші речі, не схожі на грязь, виходили з цих елементів, усі ці речі будуть нездорові, нікчемні.

— Так, бо самі елементи нездорові,— каже Олексій Петрович.

— Нам не важко буде відкрити причину цього нездоров'я...

— Тобто цієї фантастичної гнилої,— каже Олексій Петрович.

— Так, гнилості цих елементів, якщо ми звернемо увагу на положення цієї поляни. Ви бачите, вода не має куди збігати, тому вона застоюється, гниє.

— Так, відсутність руху є відсутність праці,— каже Олексій Петрович,— бо праця вважається в антропологічному аналізі корінною формою руху, яка дає основу й зміст усім іншим формам: розвазі, відпочинку, забаві, веселощам; вони без попередньої праці не мають реальності. А без руху немає життя, тобто реальності, бо це грязь фантастична, тобто гнила. До недавнього часу не знали, як повертати здоров'я таким галявам, але тепер відкрито засіб; це — дренаж: зайва вода збігає по канавах, лишається води скільки треба, і вона має рух, і галява набуває реальності. Але поки цього засобу не вжито, ця грязь лишається фантастичною, тобто гнилою, а на ній не може бути доброї рослинності; тим часом як дуже природно, що на грязі реальній з'являються гарні рослини, бо то грязь здорова. Що й треба було довести: *Quaedam*, як кажуть по-латині.

Як кажуть по-латині, «що й треба було довести», Віра Павлівна не може розчутити.

— А ви, Олексію Петровичу, любите розважатися кухонною латинню й силогістикою? * — каже миленький, тобто чоловік.

Віра Павлівна підходить до них і каже:

— Та годі вам балакати про свої аналізи, тотожності й антропологізми, будь ласка, панове, що-небудь інше, щоб і я могла брати участь у розмові, або краще давайте грати.

— Давайте грати,— каже Олексій Петрович,— давайте сповідатися.

* Кухонною латинню тут названо латинську мову середньовічної, зокрема медичної, науки; силогістикою — безпредметні міркування.

— Давайте, давайте, це буде дуже весело, — каже Віра Павлівна, — однак ви подали думку, ви покажіть і зразок виконання.

— Охоче, сестро, моя, — каже Олексій Петрович, — але вам скільки років, люба сестро моя, вісімнадцять?

— Скоро буде дев'ятнадцять.

— Але ще немає; тому покладемо вісімнадцять, і будемо всі сповідатись до вісімнадцяти років, бо треба, щоб були однакові умови. Я сповідатимуся за себе й за дружину. Мій батько був дячок у губернському місті й займався налітурництвом, а мати пускала на квартиру семінаристів. З ранку до ночі батько й мати все клопоталися й говорили про шматок хліба. Батько часом пив, але тільки коли обсідали нестерпні злидні, — це реальне горе, або коли дохід був чималенький; тоді він віддавав матері всі гроші й казав: «ну, матінко, тепер, хвалити бога, на два місяці злиднів не побачиш; а я собі півкарбованчика залишив, з радості вип'ю» — це реальна радість. Моя мати часто сердилась, іноді била мене, але тоді, коли в неї, як вона казала, німів поперек від тягання горщиків та чавунів, від прання білизни на нас п'ятьох та на п'ятеро семінаристів, і миття підлог, забруднених нашими двадцятьма ногами, що не носили калош, та від догляду за коровою; це — реальне роздратування нервів через надмірну працю без відпочинку; і коли, при всьому цьому, «кінці не сходились», як вона казала, тобто не вистачало грошей, щоб купити чоботи комусь із нас, братів, або на черевики сестрам, — тоді вона била нас. Вона й голубила нас, коли ми, ще нерозумні дітлахи, самі набивалися допомагати їй у роботі, або коли ми робили щось інше розумне, або коли випадала їй рідка хвилинка відпочити і її «поперек відпускало», як вона казала, — це все реальні радощі...

— Ах, досить уже ваших реальних прикростей і радощів, — каже Віра Павлівна.

— У такому разі слухайте сповідь за Наташу.

— Не хочу слухати: в ній такі самі реальні прикροщі й радощі,— знаю.

— Чиста правда.

— То, може, вам цікаво буде вислухати мою сповідь,— каже Серж, який хтозна-звідки взявся.

— Подивимось,— каже Віра Павлівна.

— Мої батько й мати, хоч були люди багаті, теж завжди клопоталися й говорили про гроші; і багаті люди не позбавлені таких самих турбот...

— Ви не вмієте сповідатися, Серж,— ввічливо каже Олексій Петрович,— ви скажіть, чому вони клопоталися про гроші, які витрати їх непокоїли, які потреби важко їм було задовольняти?

— Так, звичайно, я розумію, до чого ви питаєте,— каже Серж,— та облишмо цей предмет, звернімося до іншої сторони їхніх думок. Вони теж піклувались про дітей.

— А шматок хліба було забезпечено їхнім дітям? — питає Олексій Петрович.

— Звичайно; але ж треба було подбати про те, щоб...

— Не сповідайтесь, Серж,— каже Олексій Петрович,— ми знаємо вашу історію; турботи про зайве, думки про непотрібне,— ось ґрунт, на якому ви виростили; цей ґрунт фантастичний. Тому подивіться ви на себе: ви від природи людина і не дурна, і дуже гарна, можливо, не гірша й не дурніша за нас, а до чого ви придатні, на що ви потрібні?

— Придатний до того, щоб супроводити Жюлі всюди, куди вона бере мене з собою; потрібен на те, щоб Жюлі могла бенкетувати,— відповідає Серж.

— З цього ми бачимо,— каже Олексій Петрович,— що фантастичний або нездоровий ґрунт...

— Ах, як ви обридли з вашою реальністю й фантастичністю! Давно зрозуміло, а вони все товчуть! — каже Віра Павлівна.

— Так чи не хочеш, бува, погомоніти зо мною? — каже Марія Олексіївна, яка теж не знати звідки взя-

лася: — ви, панове, ідіть собі, бо мати хоче говорити з дочкою.

Усі зникають. Вірочка бачить себе віч-па-віч з Марією Олексіївною. Обличчя Марії Олексіївни прибирає насмішкуватого вигляду.

— Віро Павлівно, ви освічена дама, ви така чиста й благородна,— каже Марія Олексіївна, і голос її тремтить од злості,— ви така добра... як же мені, грубій і злій п'яниці, розмовляти з вами? У вас, Віро Павлівно, зла й погана мати; а дозвольте вас спитати, добродійко, про що ця мати турбувалася? про шматок хліба; це, по-вашому, по-вченому, реальна, справжня людська турбота, адже так? Ви чули лайку, ви бачили огидні справи й підлоту; а дозвольте вас спитати, яку мету вони мали? пусту, нікчемну? Ні, добродійко. Ні, добродійко, хоч би яке було життя вашої родини, та це було не пусте, фантастичне життя. Бачите, Віро Павлівно, я вивчилася говорити по-вашому, по-вченому. Але вам, Віро Павлівно, прикро й соромно, що ваша мати погана й зла жінка? Вам хочеться, Віро Павлівно, щоб я була доброю й чесною жінкою? Я відьма, Віро Павлівно, я вмію чаклувати, я можу здійснити ваше бажання. Прошу, дивіться, Віро Павлівно, ваше бажання збувається: я, зла, зникаю; дивіться на добру матір і її дочку.

Кімната. Біля порога хропе п'яний, неголений, бридкий чоловік. Хто саме — цього не можна впізнати, обличчя наполовину затулене рукою, наполовину вкрите сницями. Ліжко. На ліжку жінка,— та це Марія Олексіївна, тільки добра! зате яка ж вона бліда, старезна у свої 45 років, яка виснажена! Біля ліжка дівчина років 18, та це я сама, Вірочка; тільки яка ж я обірвана? Та що це? У мене й колір обличчя якийсь жовтий, та й риси грубіші, та й кімната яка вбога! Меблів майже немає.— «Вірочко, друже мій, ангел мій,— каже Марія Олексіївна,— ляж, спочинь, серденько, ну, чого на мене дивитися, я й так полежу. Адже ти третю ніч не спиш».

— Нічого, матінко, я не стомилася,— каже Вірочка.

— А мені ніяк не кращає, Вірочко; як то ти без мене зостанешся? У батька платня маленька, та й сам він погана тобі підпора. Ти дівчина вродлива; лихих людей на світі багато. Остерегти тебе буде нікому. Боюсь я за тебе.— Вірочка плаче.

— Люба моя, ти не засмучуйся, я тобі не докоряючи це кажу, а щоб перестерегти: ти чого в п'ятницю з дому виходила, за день перед тим, як я занедужала? — Вірочка плаче.

— Він тебе обдурить, Вірочко, покинь ти його.

— Ні, матінко.

Два місяці. Як це воно, за одну хвилину, минуло два місяці? Сидить офіцер. На столі перед офіцером пляшка. На колінах в офіцера вона, Вірочка.

Ще два місяці минуло за одну хвилину.

Сидить пані. Перед панею стоїть вона, Вірочка.

— А прасувати вмієш, люба?

— Вмію.

— А з яких ти, люба? кріпачка чи вільна?

— Мій батько чиновник.

— Так з благородних, люба? То я тебе найняти не можу. Яка ж із тебе буде служниця? Іди собі, моя люба, не можу.

Вірочка на вулиці.

— Мамзель, чуєте, мамзель,— каже якийсь п'яний юнак,— ви куди йдете? Я вас проведу.— Вірочка біжить до Неви.

— Що, моя люба, надивилася, яка ти у доброї матері була? — каже колишня, справжня Марія Олексіївна.— Чи добре я чаклувати вмію? Хіба не вгадала? Чого мовчиш? Язика ж маєш? Та я з тебе слова видушу: чи ти бач, не йдуть з язика! По магазинах ходила?

— Ходила,— відповідає Вірочка, а сама тремтить.

— Бачила? Чула?

— Так.

— Добре їм жити? Вчені вони? Книжки читають, про нові ваші порядки думають, як би людям добро робити? Думають, чи що? — кажи!

Вірочка мовчить, а сама тремтить.

— Чи бач, з тебе й слова не йдуть. Добре їм жити? — питаю.

Вірочка мовчить, а сама холоне.

— Не йдуть, бач, з тебе слова. Добре їм жити? — питаю; чи гарні вони? — питаю; такою хотіла б бути, як вони? — Мовчиш! пику вернеш! — Тож слухай ти, Вірко, що я скажу. Ти вчена — на мої злодійські гроші вчена. Ти про добре думаєш, а коли б я не зла була, так ти б і не знала, що воно таке добром зветься. Розумієш? Усе від мене, моя ти дочка, розумієш? Я тобі мати.

Вірочка і плаче, і тремтить, і холоне.

— Матінко, чого ви від мене хочете? Я не можу любити вас.

— А я хіба прошу: полюби?

— Мені хотілося б принаймні поважати вас; але я й цього не можу.

— А я потребую твоєї поваги?

— Чого ж вам треба, матінко? Навіщо ви прийшли до мене так страшно розмовляти зо мною? Чого ви хочете від мене?

— Дякуй хоч, невдячна. Не люби, не поважай. Я зла: чого мене любити? Я погана: чого мене поважати? Але ти зрозумій, Вірко, що коли б я не така була, і ти б не така була. Гарна ти — від мене поганої; добра ти — від мене злої. Зрозумій, Вірко, вдячна будь.

— Ідіть собі, Маріє Олексіївно, тепер я поговорю з сестрицею.

Марія Олексіївна зникає.

Наречена своїх женихів, сестра своїх сестер бере Вірочку за руку.

— Вірочко, я хотіла завжди бути доброю з тобою, адже ти добра, а я така, яка сама людина, з котрою я розмов-

ляю. Але ти тепер сумна,— бачиш, і я сумна; подивись, чи гарна я, коли сумна?

— Все-таки пайкраща за всіх на світі.

— Поцілуй мене, Вірочко, ми обидві засмучені. Адже твоя мати казала правду. Я не люблю твоєї матері, та вона мені потрібна.

— Хіба без неї не можна вам?

— Згодом буде можна, коли не треба буде людям бути злими. А тепер не можна. Бачиш, добрі не можуть самі стати на ноги, злі дужі, злі хитрі. Але бачиш, Вірочко, злі бувають різні: одним треба, щоб на світі ставало гірше, іншим, так само злим, щоб ставало краще: так треба для їхньої користі. Бачиш, твоїй матері було треба, щоб ти була освічена: адже вона брала в тебе гроші, які ти заробляла за уроки; адже вона хотіла, щоб її дочка спіймала багатого зятя їй, а для цього їй треба було, щоб ти була освічена. Бачиш, у неї були погані думки, але з них виходила користь людині: адже тобі вийшла користь? А в інших злих не так. Коли б твоею матір'ю була Анна Петрівна, хіба б ти вчилася так, щоб ти стала освіченою, пізнала добро, полюбила його? Ні, тобі б не дали пізнати щось гарне, з тебе зробили б ляльку,— так? Такій матері потрібна дочка-лялька, бо вона сама лялька і все грається з ляльками в ляльки. А твоя мати людина погана, та все-таки людина, їй треба було, щоб ти не була лялькою. Бачиш, які злі бувають різні? Одні заважають мені: адже я хочу, щоб люди стали людьми, а вони хочуть, щоб люди були ляльками. А інші злі допомагають мені,— вони не хочуть допомагати мені, але дають простір людям ставати людьми, вони збирають засоби людям ставати людьми. А мені тільки цього й треба. Так, Вірочко, тепер мені не можна без таких злих, які були б проти інших злих. Мої злі,— злі, та під їхньою злою рукою росте добро. Так, Вірочко, будь вдячна своїй матері. Не люби її, вона зла, але ти їй усім зобов'язана, знай це: без неї не було б тебе.

— І завжди так буде? Ні, так не буде?

— Справді, Вірочко, згодом так не буде. Коли добрі будуть сильні, мені не потрібні будуть злі. Це скоро буде, Вірочко. Тоді злі побачать, що їм не можна бути злими; і ті злі, які були людьми, стануть добрими: адже вони були злими тільки тому, що їм шкодило бути добрими, а вони ж знають, що добро краще за зло, вони полюблять його, коли можна буде любити його без шкоди.

— А ті злі, які були ляльками, що з ними буде? Мені і їх жаль.

— Вони гратимуться в інші ляльки, тільки вже у нешкідливі ляльки. Але ж у них не буде таких дітей, як ви: адже в мене всі люди будуть людьми; і їхніх дітей я навчу бути не ляльками, а людьми.

— Ах, як це буде добре!

— Так, але й тепер добре, бо готується це добре; принаймні тим і тепер дуже добре, хто готує його. Коли ти, Вірочко, допомагаєш куховарці готувати обід, адже в кухні душно, чадно, а тобі ж добре, дарма що душно й чадно? Усім добре сидіти за обідом, та найкраще тому, хто допомагав готувати його: тому він удвоє смачніший. А ти любиш солодко поїсти, Вірочко,— правда?

— Правда,— каже Вірочка й посміхається, що її спіймано на любові до солодкого печива й поранні з ним на кухні.

— Так за чим же сумувати? Та ти вже й не сумуєш.

— Яка ви добра!

— І весела, Вірочко, я завжди весела, і коли сумна, все-таки весела.— Правда?

— Так, коли мені сумно, ви прийдете теж немов сумна, а завжди зразу проженете сум; з вами весело, дуже весело.

— А пам'ятаєш мою пісеньку: «*Donc, vivons*»? *

* Отже, живемо (*франц.*).

— Пам'ятаю.

— То давай співати.

— Давайте.

— Вірочко! Та я збудив тебе? А втім, уже чай готовий. Я, було, злякався: чую, ти стогнеш, увійшов, ти вже співаєш.

— Ні, мій миленький, не збудив, я сама б прокинулась. А який я сон бачила, миленький, я тобі розповім за чаєм. Іди, я одягнуся. А як ви сміли увійти до моєї кімнати без дозволу, Дмитре Сергійовичу? Ви забуваєтесь. Злякався за мене, мій миленький? підійди, я тебе поцілую за це. Поцілувала; іди ж, іди, мені треба одягатися.

— Так тому й бути, давай я тобі послугую замість покоївки.

— Ну, добре, миленький; тільки як це соромно!

IV

Майстерня Віри Павлівни палагодилася. Основи були прості, спочатку навіть такі прості, що нема чого про них і говорити. Віра Павлівна не сказала своїм трьом першим швачкам нічого нічого, крім того, що дасть їм платню трохи, небагато більшу за ту, яку швачки одержують у магазинах; у всьому цьому не було нічого особливого; швачки бачили, що Віра Павлівна жінка не пуста, не легковажна, тому, нітрохи не дивуючись, пристали на її запрошення працювати в неї: нічого дивного в тому не було, що небагата дама хоче завести швейну майстерню. Ці троє дівчат знайшли ще трьох чи чотирьох, вибрали їх з тією обачністю, про яку просила Віра Павлівна; в цих умовах вибору теж не було нічого, що викликало б підозру, тобто нічого особливого: молода й скромна жінка бажає, щоб робітниця в майстерні були дівчата прямодушні, доброї вдачі, розсудливі, лагідні, що ж тут особливого? Не хоче сварок, та й годі; отже, розумно, і більш нічого. Віра

Павлівна сама познайомилася і з цими вибраними, добре познайомилася, перш ніж сказала, що бере їх, це натурально; це так само рекомендує її як жінку поважну, та й годі. Роздумувати тут нема над чим, недовіряти нічому.

Таким чином, попрацювали місяць, одержуючи вчасно умовлену платню. Віра Павлівна завжди була в майстерні, і вже вони встигли узнати її дуже близько як жінку розважну, обачну, розсудливу, хоч і дуже добру, так що вона здобула цілковите довір'я. Особливого тут нічого не було й не передбачалося, а тільки те, що хазяйка — добра хазяйка, у якої діло піде: вміє вести.

Та коли минув місяць, Віра Павлівна прийшла в майстерню з якоюсь рахунковою книгою, попрохала своїх швачок припинити роботу й послухати, що вона казатиме.

Почала вона говорити пайпростішою мовою речі зрозумілі, дуже зрозумілі, але яких від неї, та й ні від кого раніше, не чули її швачки.

— Ось ми тепер добре знаємо одна одну, — почала вона, — я можу про вас сказати, що ви й добрі робітниці, і добрі дівчата. А ви про мене не скажете, щоб я була якась дурна. Отже, я можу тепер поговорити з вами отверто, які в мене думки. Якщо вам здається щось дивним у них, то ви тепер уже подумаєте про це гарненько, а не скажете одразу ж, що в мене думки пусті, бо знаєте мене як жінку не яку-небудь пусту. Так ось які мої думки.

Добрі люди кажуть, що можна завести такі швейні майстерні, щоб швачкам було працювати в них багато вигідніше, ніж у тих майстернях, які ми всі знаємо. Мені й захотілося спробувати. Судячи з першого місяця, здається, що й справді можна. Ви одержували платню справно, а ось я вам скажу, скільки, крім цієї платні й усіх інших витрат, лишилось у мене грошей у прибутку. — Віра Павлівна прочитала рахунок прибутків і видатків за місяць. До видатків було зараховано, крім видапої платні, всі інші витрати: на наймання кімнати, на освітлення, навіть

витрати Віри Павлівни на візника у справах майстерні, щось із карбованець.

— Ви бачите,— казала вона далі: — у мене в руках лишається стільки-то грошей. Тепер: що робити з ними? Я завела майстерню на те, щоб ці прибуткові гроші йшли в руки тим самим швачкам, за чью роботу одержані. Тому я й роздаю їх вам; на перший раз усім нарівню, кожній окремо. Згодом подивимось, чи так краще розпоряджатися ними, чи можна ще в якийсь інший спосіб, ще вигідніший для вас. — Вона роздала гроші.

Швачки якийсь час не могли отямитись від подиву, потім почали дякувати. Віра Павлівна дала їм досить часу поговорити про їхню вдячність за одержані гроші, щоб не образити їх відмовою слухати, яка скидалася б на байдужість до їхніх думок і настрою; потім повела далі:

— Тепер треба мені розповісти вам найтрудніше з усього, про що доведеться нам будь-коли говорити, і не знаю, чи зумію я розповісти це гарненько. А все-таки поговорити треба. Чому я цих грошей не лишила в себе, і яка охота була мені заводити майстерню, коли не брати від неї прибутку? Ми з чоловіком живемо, як ви знаєте, не бідуючи: люди небагаті, але всього у нас вдосталь. А коли б мені чогось було мало, мені досить було б тільки чоловікові сказати, та й казати не треба було б, він сам помітив би, що мені потрібно більше грошей, і було б у мене більше грошей. Він тепер займається не такими справами, які вигідніші, а такими, які йому більше до душі. Але ж ми з ним одне одного дуже любимо, і йому найприємніше робити те, що для мене приємно, так само як і мені для нього. Тому, коли б мені бракувало грошей, він зайнявся б такими справами, які вигідніші, ніж теперішня його праця, а він зумів би знайти, бо він людина розумна й спритна, — ви ж його трохи знаєте. А якщо він цього не робить, значить, з мене досить і тих грошей, які у нас із ним є. Це тому, що в мене немає великої пристрасті до грошей; адже ви знаєте, що в різних людей

різні пристрасті, не у всіх же тільки до грошей: у тих — пристрасть до балів, у інших — до гарного вбрання чи карт, і всі такі люди ладні навіть розоритися заради своєї пристрасті, і багато й розоряються, і ніхто з цього не дивується, що їхня пристрасть їм дорожча за гроші. А в мене пристрасть ось до того, чим зайнятись я з вами пробую, і на свою пристрасть я не те що не розоряюсь, а навіть і зовсім не витрачаю ніяких грошей, тільки що рада її вдовольняти і не маючи прибутку від неї. Що ж, по-моєму, тут немає нічого дивного: хто ж від своєї пристрасті шукає прибутку? Кожен ще гроші на неї витрачає. А я й того не роблю, не витрачаю. Отже, мені ще більша вигода, ніж іншим, якщо я свою пристрасть вдовольняю і маю собі втіху без збитку собі, коли іншим їхня утіха коштує грошей. Чому ж у мене ця пристрасть? — А ось чому. Добрі й розумні люди написали багато книжок про те, як треба жити на світі, щоб усім було добре; і тут найголовніше, — кажуть вони, — те, щоб майстерні завести за новим порядком. От мені й хочеться подивитись, чи зуміємо ми з вами завести такий порядок, який треба. Це однаково, як ото одному хочеться збудувати гарний дім, іншому — розвести гарний сад чи оранжерею, щоб ними милуватися; так от мені хочеться завести гарну швейну майстерню, щоб весело було милуватися нею.

Звичайно, вже й те було б добре, коли б я стала тільки щомісяця роздавати вам прибуток, як оце тепер. Але розумні люди кажуть, що можна зробити ще багато краще, так що й зиску буде більше, і можна вигідніше використовувати його. Кажуть, ніби можна влаштувати дуже добре. Ось ми побачимо. Я вам потроху розповідатиму, що ще можна зробити, за словами розумних людей, та ви й самі придивлятиметесь, то помічатимете, і як тільки вам здасться, що можна зробити щось добре, ми й будемо пробувати це робити, — поволеньки, як можна буде. Та тільки треба вам сказати, що я без вас нічого нового

*Вірочка бачить себе
віч-на-віч
з Марією Олексіївною.*

не заводитиму. Тільки те й буде нове, чого ви самі схочете. Розумні люди кажуть, що тільки те й виходить добре, що люди самі схочуть робити. І я так само думаю. Отже, вам нема чого боятись нового, все буде по-старому, крім того, що самі ви схочете змінити. Без вашого бажання нічого не буде.

А ось тепер моє останнє хазяйське розпорядження без вашої поради. Ви бачите, що треба вести рахунки й пильнувати, щоб не було зайвих витрат. Минулого місяця я сама це робила; а тепер сама робити не хочу. Оберіть двох з-поміж себе, щоб вони робили це разом зі мною. Я без них нічого не робитиму. Адже гроші ваші, а не мої, отже, вам треба й наглядати за ними. Тепер це діло ще нове; не знати, хто з вас найздібніший до нього, то для спроби треба спершу обрати на короткий час, а через тиждень побачите, чи інших обрати, чи тих самих лишити на посаді.

Довгі розмови пішли після цих незвичайних слів. Але Віра Павлівна вже здобула довір'я; та й говорила вона просто, не забігаючи далеко наперед, не малюючи ніяких особливо принадних перспектив, які після хвилинного захоплення породжують недовір'я. Тому дівчата не подумали, що вона божевільна, а тільки й треба було, щоб не визнали за божевільну. Діло пішло потроху.

Звичайно, потроху. Ось коротка історія майстерні за цілих три роки, протягом яких ця майстерня була найголовнішою стороною історії самої Віри Павлівни.

Дівчата, з яких утворилася основа майстерні, були вибрані обачно, були гарні швачки, були безпосередньо зацікавлені в успіху роботи; тому, натурально, робота йшла дуже успішно. Майстерня не втрачала жодної з тих дам, які раз пробували зробити їй замовлення. Виникла деяка заздрість з боку кількох магазинів і майстерень, але це не мало ніякого впливу — крім того, що для усунення будь-яких причіпок Вірі Павлівні дуже швидко довелося дістати право мати на майстерні вивіску. Незабаром

замовлень стало надходити більше, ніж могли виконувати дівчата, які від самого початку працювали в майстерні, і склад її поступово зростав. Через півтора року в ній було щось із двадцятіро дівчат, згодом і більше.

Одним з перших наслідків того, що вирішальний голос у всьому управлінні дістали самі швачки, було рішення, якого й слід було сподіватися: в перший же місяць управління дівчата вирішили, що не годиться самій Вірі Павлівні працювати без винагороди. Коли вони заявили їй про це, вона сказала, що й справді так слід. Хотіли дати їй третищу прибутку. Вона відклала ці гроші якийсь час, поки розтлумачила дівчатам, що це суперечить основному задумові їхнього порядку. Вони досить довго не могли зрозуміти цього; але потім погодилися, що Віра Павлівна відмовляється від особливої частки зиску не з самолюбства, а тому, що так треба по суті справи. На цей час майстерня вже так зросла, що Віра Павлівна не вправлялася сама бути закрійницею, треба було мати ще й другу; Вірі Павлівні покладали таку ж платню, як і другій закрійниці. Гроші, які вона раніше відклала з прибутку, тепер прийняли назад до каси, на її прохання, крім тих, що належали їй як закрійниці; решта пішла на влаштування банку. Щось із рік Віра Павлівна більшу частину дня проводила в майстерні й працювала таки справді не менше всякої іншої за кількістю часу. Коли вона побачила, що є змога бути в майстерні вже не цілий день, платню їй зменшували, як зменшувався час її праці.

Як ділити прибуток? Вірі Павлівні хотілося довести до того, щоб прибуток ділили нарівно між усіма. Цього досягли лише в половині третього року, а перед тим пройшли кілька різних ступенів, починаючи з розподілу прибутку пропорційно до заробітної платні. Перш за все побачили, що коли дівчина пропускала без роботи кілька днів через хворобу чи з інших поважних причин, то недобре за це зменшувати її частку з прибутку, який придано не власне цими днями, а всією роботою й загаль-

ним станом майстерні. Далі погодилися, що закрійниці й інші дівчата, які дістають окрему платню, розвозячи замовлення, та за інші посади, достатньо вже винагороджуються своєю особливою платнею і що несправедливо їм брати більше за інших ще й з прибутку. Прості швачки, які не мали ніяких посад, були такі делікатні, що не вимагали цієї зміни, коли помітили несправедливість попереднього порядку, ними ж заведеного: ті, хто мав посади, самі відчули незручність користування зайвим і відмовилися від нього, коли достатньо зрозуміли дух нового порядку. Слід, проте, сказати, що ця тимчасова делікатність — терпіння одних і відмова інших — не була якимось особливим подвигом при невпинному поліпшенні справ тих і тих. Найважче було прищепити розуміння того, що прості швачки повинні усі одержувати однаково частку з прибутку, хоч одні встигають заробляти більше, ніж інші, що швачки, які працюють успішніше за інших, вже достатньо винагороджуються за успішність своєї роботи тим, що встигають заробляти більше грошей. Це й була остання зміна в розподілі прибутку, зроблена в половині третього року, коли майстерня зрозуміла, що одержання прибутку — не винагорода за вмільсть тієї чи іншої особи, а наслідок загального характеру майстерні, — наслідок її устрою, її мети, а мета ця — цілковита однаковість користі від праці для всіх, хто бере участь у праці, які б не були особисті властивості; що від цього характеру майстерні залежить уся участь робітниць у прибутку; а характер майстерні, її дух, порядок утворюється одностайністю всіх, а для одностайності однаково важлива кожна учасниця: мовчазна згода найнесміливішої чи найменш обдарованої не менш корисна для збереження й розвитку порядку, корисного для всіх, для успіху всього діла, ніж діяльна дбайливість найжвавішої і найобдарованішої.

Я пропускаю силу подробиць, бо не описую майстерні, а лише говорю про неї тільки в тій мірі, в якій це потрібно, щоб змалювати діяльність Віри Павлівни. Якщо

я згадую про деякі подробиці, то лише для того, щоб видно було, як діяла Віра Павлівна, як вона вела діло крок за кроком, і терпляче, і невтомно, і як твердо дотримувалася свого правила: не розпоряджатися нічим, а тільки радити, пояснювати, пропонувати свою допомогу, сприяти виконанню того, що ухвалила її компанія.

Прибуток розподілявся щомісяця. Спочатку кожна дівчина брала його весь і витрачала окремо від інших; у кожної були невідкладні потреби, і не було звички діяти дружно. Коли від постійної участі у справах вони набули звичку зважувати весь хід роботи в майстерні, Віра Павлівна звернула їхню увагу на те, що в їхньому ремеслі кількість замовлень розподіляється по місяцях року дуже неоднаково і що в місяці особливо вигідні непогано було б відкладати частину прибутку, щоб вирівнювати невигідні місяці. Рахунки велися дуже точні, дівчата знали, що коли хтось із них покине майстерню, то без затримки дістане свою частку, яка лишається в касі. Тому вони пристали на пропозицію. Утворився невеличкий запасний капітал, він поступово зростає; почали шукати, як його використати. Одразу ж усі зрозуміли, що з нього можна давати позики тим учасникам, у яких виникає негайна потреба в грошах, і ніхто не захотів нараховувати проценти на позичені гроші: бідні люди знають, що добра грошова допомога буває без процентів. Після утворення цього банку організували комісіонерство для закупівель: дівчата вирішили, що вигідно купувати чай, каву, цукор, взуття, багато інших речей через посередництво майстерні, яка брала крам не потрошку, отже, дешевше. Від цього трохи згодом пішли далі: зміркували, що вигідно буде таким самим способом налагодити купівлю хліба та інших припасів, які купують щодня в булочних і крамничках з дрібним товаром; але одразу ж побачили, що для цього треба всім жити по сусідству: почали гуртуватися по кілька на одну квартиру, вибирати квартири поблизу майстерні. Тоді виникло у майстерні своє агент-

ство в справах зносин з булочною й крамничкою з дрібним товаром. А років через півтора майже всі дівчата уже жили на одній великій квартирі, спільно харчувалися, запасалися провізією в той спосіб, як це робиться у великих господарствах.

Половина дівчат були істоти самотні. Деякі мали стареньких родичок, матерів або тіток, дві утримували старих батьків; у багатьох були маленькі брати або сестри. Через ці родинні відносини троє дівчат не могли оселитися в спільній квартирі: в однієї мати була нелагідної вдачі; у другої мати була чиновниця й не хотіла жити разом з мужічками, у третьої батько був п'яниця. Вони користувалися лише з послуг агентства; так само й ті швачки, що були не дівчата, а заміжні жінки. Але, крім трьох, усі інші дівчата, що мали родичів на своїх руках, жили в спільній квартирі. Самі вони жили в одних кімнатах, по дві, по три в кімнаті; їхні родичі чи родички розташувалися, кому як зручніше: дві старі мали окремі кімнати кожна, інші старі жили вкупі. Для маленьких хлопчиків була своя кімната, дві інших — для дівчаток. Ухвалено було, що хлопчики можуть лишатися тут до 8 років; тих, кому було більше, віддавали до майстрів.

Усьому вели дуже точний рахунок, щоб уся компанія жила твердо думкою, що ніхто нікого не кривдить, ніхто нікому не завдає збитків. Розрахунки самотніх дівчат за квартиру й харчування були нескладні. Після деяких вагань вирішили нараховувати за брата або сестру до 8 років четверту частину витрат дорослої дівчини, потім утримання дівчинки до 12 років лічилося за третину, з 12 — за половину утримання сестри її, з 13 років дівчатка поступали ученицями до майстерні, якщо не влаштовувалися інакше, і ухвалено було, що з 16 років вони стають повноправними учасницями компанії, якщо визнають, що вони навчилися добре шити. За утримання дорослих родичів вираховувалося, звичайно, стільки ж, як за утримання швачок. За окремі кімнати була особлива

плата. Майже всі старухи і всі три старики, що жили в майстерні-квартирі, займалися роботою на кухні чи іншими господарськими справами; за це, звичайно, нараховувалася їм платня.

Усе це дуже швидко розповідається на словах, та й на ділі здалося дуже легким, простим, натуральним, коли влаштувалося. Але влаштовувалося поволі, і кожний новий захід викликав дуже багато розмов, кожен перехід здійснювався після цілої низки турбот. Було б надто довго й сухо оповідати про інші сторони порядку майстерні так само докладно, як про розподіл і використання прибутку; про багато що доведеться й зовсім не оповідати, щоб не надокучити, про інше лише побіжно згадати; наприклад, що майстерня завела своє агентство по продажу готових речей, пошитих у час, вільний від виконання замовлень,— окремого магазину вона ще не могла мати, але уклала угоду з однією з крамниць Гостиного двору, завела маленьку крамничку на Товкучому ринку,— дві старі були прикажчицями в крамниці. Але треба трохи докладніше розповісти про одну сторону життя майстерні.

Віра Павлівна з перших же днів стала приносити книжки. Зробивши свої розпорядження, вона починала читати вголос, читала півгодини, годину, якщо раніше не відривала її потреба знову робити розпорядження. Потім дівчата відпочивали від слухання; далі знову читання, і знову відпочинок. Нема чого й казати, що дівчата з перших же днів дуже захопилися читанням, деякі охочі були до нього й раніше. Через два-три тижні читання під час роботи набрало регулярного характеру. Через три-чотири місяці виявилось кілька таких, що майстерно читали вголос; було ухвалено, що вони змінятимуть Віру Павлівну, читатимуть по півгодини, і що ці півгодини зараховуватимуться їм як робота. Коли з Віри Павлівни зняли обов'язок читати вголос, Віра Павлівна, яка вже й раніше заміняла іноді читання розповідями, стала оповідати частіше й більше; потім розповіді перетворилися на щось

подібне до легких курсів різних знань. Потім — це був дуже великий крок — Віра Павлівна побачила, що можна запровадити й правильне викладання: дівчата стали такі жадібні до знання, а робота їхня пішла так успішно, що вони вирішили влаштувати серед робочого дня, перед обідом, велику перерву, щоб слухати уроки.

— Олексію Петровичу, — сказала Віра Павлівна, будвши одного разу у Мерцалових, — у мене є до вас прохання. Наташа вже на моєму боці. Моя майстерня стає ліцеєм всіляких знань. Будьте одним з професорів.

— Що ж я їм викладатиму? хіба латинську й грецьку, чи логіку й риторику? — сказав сміючись Олексій Петрович. — Адже моя спеціальність не дуже цікава, на вашу думку і ще на думку однієї людини, про яку я знаю, хто вона.

— Ні, ви потрібні саме як спеціаліст: ви правитимете за щит доброзвичайності й доброго спрямування наших наук.

— А це правда. Бачу, без мене було б негарно. Призначайте кафедру.

— Наприклад, російська історія, нариси із загальної історії.

— Чудово. Але це я викладатиму, а вважатиметься, що я спеціаліст. Чудово. Дві посади: професор і щит.

Наталія Андріївна, Лопухов, два-три студенти, сама Віра Павлівна були іншими професорами, як вони жартома називали себе.

Разом з навчанням улаштовували й розваги. Бували вечори, бували прогулянки за місто: спочатку зрідка, а згодом, коли було вже більше грошей, то й частіше; брали ложі в театрі. На третю зиму абонували десять місць у бокових місцях італійської опери.

Скільки було радості, скільки щастя Вірі Павлівні; дуже багато праці й турбот, були й прикрощі. Особливо сильно вразило не тільки її, але й весь гурток нещастя

однієї з найкращих дівчат майстерні. Сашенька Прибиткова, одна з тих трьох швачок, яких знайшла сама Віра Павлівна, була дуже гарненька, була дуже делікатна. У неї був наречений, добрий, гарний молодий хлопець, чиновник. Якось ішла вона вулицею, досить пізно. До неї причепився якийсь пан. Вона прискорила ходу. Він за нею, схопив її за руку. Вона рвонулася й вирвалася; але, вириваючись, рухом руки зачепила його за груди, на тротуарі забряжчав, відірвавшись, годинник ласкавого пана. Ласкавий пан схопив Прибиткову вже з апломбом і почуттям законного права і закричав: «Злодійство! будочник!» Прибігло двоє будочників і відвели Прибиткову в розправу. У майстерні три дні нічого не знали про її долю і не могли придумати, де вона зникла. На четвертий день добрий солдат, один із служителів при поліції, приніс Вірі Павлівні записку від Прибиткової. Зараз же Лопухов подався клопотати. Йому наговорили грубощів, він наговорив їх удвоє і подався до Сержа. Серж і Жюлі були на якомусь далекому й великому пікніку і повернулись лише на другий день. Через дві години після того, як вернувся Серж, пристав перепросив Прибиткову, поїхав перепрошувати її нареченого. Але нареченого він не застав. Наречений уже був напередодні у Прибиткової в розправі, довідався від будочників, які затримали її, ім'я франта, прийшов до нього, викликав його на дуель; до виклику франт перепрошував його за свою помилку досить глузливым тоном, а почувши виклик, розреготався. Чиновник сказав: «так от від цього виклику не відмовитесь»,— і вдарив його в обличчя; франт схопив палицю, чиновник штовхнув його в груди; франт упав, на шум убігли слуги: пан лежав мертвий, він дуже забився, падаючи, і потрапив скронею на гострий виступ різьбленої ніжки стола. Чиновник опинився в острозі, почалася судова справа, і не видно було кінця цій справі. Що далі? далі нічого, тільки з того часу жаль було дивитись на Прибиткову.

Було в майстерні ще кілька історій, не таких кримінальних, але теж невеселих: історії звичайні, ті, від яких дівчатам бувають довгі сльози, а молодим чи літнім людям недовга, але приємна розвага. Віра Павлівна знала, що, за теперішніх понять і обставин, ці історії неминучі, що не може завжди уберегти від них будь-яке піклування інших про дівчат, будь-яка обережність самих дівчат. Це те саме, що в давнину була віспа, поки не навчилися запобігати їй. Тепер хто захворіє на віспу, той уже винен сам, а ще більше його близькі; а колись було не те: нікого було винуватити, крім гидкої пошесті або гидкого міста, села та хіба що однієї людини, яка, хворіючи на віспу, доторкнулася до іншої, а не замкнулася в карантин, поки видужає. Отак тепер з цими історіями: колись і цієї віспи люди позбудуться, навіть і ліки відомі, тільки ще не хочуть вживати їх, так само як довго, дуже довго не хотіли вживати й ліків проти віспи. Знала Віра Павлівна, що ця гидка пошесть ще невідворотно гуляє містами і селами і хапає жертви навіть із найдбайливіших рук; — але це ще погана утіха, коли знаєш тільки, що «я в твоїй біді не винна, і ти, мій друже, в ній не винна»; проте кожна з таких звичайних історій завдавала Вірі Павлівні багато прикрощів, а ще більше діла: часом треба було шукати, щоб допомогти; частіше шукати не було потреби, треба було лише допомагати: заспокоїти, відроджувати бадьорість, відроджувати гордість, напоумлювати, що «перестань плакати, — як перестанеш, то й не буде за чим плакати».

Але значно більше — о, значно більше! — було радості. Та все було радість, крім прикрощів; а прикрощі ж були лише поодинокими, та й рідкими випадками: сьогодні, через півроку, прикро тобі стане за одну, а водночас радієш за всіх інших; а мине два-три тижні, і за цю одну так само вже можна знову радіти. Ясно й весело йшло щодня діло, завжди радувало Віру Павлівну. А коли й бували часом у ньому тяжкі порушення від прикрощів,

зате траплялися й особливо радісні випадки, і вони бували частіше, ніж прикрощі: ось пощастило дуже гарно влаштувати маленьку сестру чи брата тієї або іншої дівчини; на третій рік двоє дівчат склали іспит на домашніх вчительок,— це ж було яке щастя для них! Було кілька різних таких гарних випадків. А найчастіше причиною веселощів для всієї майстерні й радості для Віри Павлівни бували весілля. Їх бувало досить багато, і всі були вдалі. Весілля справляли дуже бучно: багато бувало вечорів і перед ним і після нього, багато сюрпризів нареченій від подруг по майстерні; з резервного фонду справляли їй посаг; але знову-таки, скільки й клопоту бувало тут Вірі Павлівні,— повні руки, звичайно! Одне тільки спочатку здавалося майстерні неделікатним з боку Віри Павлівни: перша молода просила її бути весільною матір'ю і не впросила; друга теж просила і не впросила. Найчастіше весільною матір'ю бувала Мерцалова або її мати, теж дуже гарна дама, а Віра Павлівна ніколи: вона й одягала, і їхала з молодою до церкви, але тільки як одна з подруг. Перший раз подумали, що вона відмовилася, бо невдоволена чимось, але ні: Віра Павлівна була дуже рада запрошенню, тільки не прийняла його; другий раз зрозуміли, що це просто скромність: Вірі Павлівні не хотілося офіційно бути патроншею молодої. Та й взагалі вона всіляко уникала будь-чим впливати, намагалася висувати наперед інших і мала в цьому успіх, так що багато дам, які приїжджали до майстерні для замовлень, не відрізняли її від двох інших закрійниць. А Віра Павлівна відчувала чи не найприємнішу з усіх своїх радостей від майстерні, коли пояснювала комусь, що весь цей порядок заведено і підтримується самими дівчатами; цими поясненнями вона намагалася переконати саму себе в тому, що їй хотілося думати: що майстерня могла б іти без неї, що можуть виникнути цілком самостійно інші такі самі майстерні і навіть — чому ж ні? от було б гарно! — це було б найкраще! — навіть без будь-якого

керівництва з боку кого-небудь не з розряду швачок, а виключно думкою й умінням самих швачок; це була найулюбленіша мрія Віри Павлівни.

V

І от таким чином минуло майже три роки з часу за-снування майстерні, понад три роки з часу одружен-ня Віри Павлівни. Як тихо й діяльно минули ці роки, які сповнені були вони і спокоєм, і радістю, і всім добрим.

Віра Павлівна, прокинувшись, довго ніжитья в посте-лі; вона любить ніжитись, і трошки ніби дримає, і не дримає, а думає, що треба зробити; і так полежить, не дримає і не думає — ні, думає: «як тепло, м'яко, гарно, любо ніжитись уранці»; так і ніжитья, поки з нейтральної кімнати, — ні, треба сказати: однієї з нейтральних кімнат, тепер уже дві їх, адже це вже четвертий рік заміжжя, — чоловік, тобто «миленький», каже: «Вірочко, прокину-лась?» — «Так, миленький». Це значить, що чоловік може готувати чай: уранці він готує чай, і що Віра Павлівна, — ні, у своїй кімнаті вона не Віра Павлівна, а Вірочка, — починає одягатись. Як же довго вона вдягається! — ні, вона вдягається швидко, за одну хвилину, але вона довго хлюпається у воді, вона любить хлюпатись, і потім довго зачісує волосся, — ні, не зачісує довго, це вона робить за одну хвилину, а довго так пустує ним, бо вона любить своє волосся; а втім, часом довго займається вона й однією із справжніх частин туалету, узуванням черевиків: у неї чудові черевики; вона вдягається дуже скромно, але чере-вики її пристрасть.

Ось вона й виходить до чаю, обнімає чоловіка: — «як спочивав, миленький?», розповідає йому за чаєм різні дрібниці й недрібниці, а втім, Віра Павлівна — ні, Віроч-ка: вона і за ранішнім чаєм ще Вірочка — п'є не так чай,

як вершки: чай лише привід для вершків, їх більше, ніж півчашки; вершки — це теж її пристрасть. Нелегко мати гарні вершки в Петербурзі, але Вірочка розшукала справді чудові, без будь-якої домішки. У неї є мрія мати свою корову; що ж, коли справи підуть, як ішли, це можна буде зробити через рік. Але ось десята година. «Миленький» іде на уроки або до контори одного фабриканта, де він служить. Віра Павлівна — тепер вона вже остаточно Віра Павлівна аж до наступного ранку — порастаєся по господарству: адже в неї одна служниця, молоденька дівчина, яку треба вчити всього; а тільки вивчиш, треба привчати нову до порядку: служниці не держаться у Віри Павлівни, все виходять заміж — півроку, трохи більше, дивишся, Віра Павлівна вже й шие собі якусь пелеринку або рукавички, готуючись бути весільною матір'ю, тут уже не можна відмовитись, — «як же, Віро Павлівно, ви ж самі все влаштували, нікому бути, крім вас». Справді, багато клопоту по господарству. Потім треба йти на уроки, їх таки чимало, годин 10 на тиждень: більше було б важко, та й ніколи. Перед уроками треба досить надовго зайти до майстерні, повертаючись з уроків, теж треба заглянути до неї. А ось і обід з «миленьким». За обідом частенько буває хто-небудь: один, багато двоє, — більше двох не можна; коли й двоє обідають, уже треба трохи клопотатися, готувати нову страву, щоб вистачило їжі. Якщо Віра Павлівна повертається стомлена, обід буває простіший; вона перед обідом сидить у своїй кімнаті, відпочиваючи, і обід лишається такий, який почато з її допомогою, а докінчено без неї. Якщо ж вона повертається не стомлена, у кухні починає кипіти робота, і до обіду з'являється додаток, якесь печиво, найчастіше що-небудь таке, що їдять з вершками, тобто, що може правити за привід для вершків. За обідом Віра Павлівна знову розповідає і розпитує, але більше розповідає; та й як його не розповідати? Скільки нового треба сказати про саму майстерню. По обіді сидить ще

чверть години з миленьким, «до побачення», і розходяться по своїх кімнатах, і Віра Павлівна знову на своє ліжечко, і читає, і ніжиться; частенько навіть спить, навіть дуже часто, навіть мало не половину днів спить годину-півтори,— це слабість, і навіть чи не слабість поганого тону, але Віра Павлівна спить після обіду, коли заснетесь, і навіть любить, щоб заснулось, і не почуває ні сорому, ні каяття за цю слабість поганого тону. Встає, задрімавши чи так поніжившись години півтори-дві, одягається, знову в майстерню, лишається там до чаю. Якщо ввечері немає нікого, то за чаєм знову розповідь миленькому, і з півгодини сидять у нейтральній кімнаті; потім «до побачення, миленький», цілуються й розходяться до завтрашнього чаю. Тепер Віра Павлівна часом досить довго, години до другої, працює, читає, відпочиває від читання за фортепіано,— рояль стоїть в її кімнаті; рояль недавно купили, раніше абонували; це була теж чимала радість, коли купили свій рояль,— та це ж і дешевше. Його куплено при нагоді, за 100 карбованців, маленький ерарівський, старий, полагодити коштувало щось із 70 карбованців; та зате рояль справді дуже гарного тону. Зрідка «миленький» приходять послухати співу, але тільки зрідка: в нього дуже багато роботи. Так минає вечір: робота, читання, гра, співи, найбільше читання й співи. Це — коли нікого немає. Але дуже часто вечорами бувають гості — здебільшого молоді люди, молодші за «миленького», молодші за саму Віру Павлівну,— серед них і викладачі майстерні. Вони дуже шанують Лопухова, вважають його за одного з найрозумніших у Петербурзі, може, вони й не помиляються, і справжній зв'язок їх з Лопуховим полягає саме в цьому: вони вважають корисними для себе розмови з Дмитром Сергійовичем. До Віри Павлівни вони ставляться з безмежним благоговінням, вона навіть дає їм цілувати свою руку, не почувавши собі приниження, і поводитьсь з ними так, немовби на п'ятнадцять років старша за них, тобто поводитьсь так,

коли не пустує, але, правду сказати, здебільшого пустує, бігає, жартує з ними, і вони в захопленні, і тут буває досить багато галопування й вальсування, досить багато звичайної біганини, багато гри на фортепіано, багато балачок і реготні і чи не найбільше співів; але біганина, реготня тощо аж ніяк не заважає цій молоді цілковито, безумовно й безмежно благоговіти перед Вірою Павлівною, поважати її так, як дай боже поважати старшу сестру, як не завжди поважають матір, навіть добру. А втім, співи вже не пустоці, хоч часом не минають без пустощів; але здебільшого Віра Павлівна співає серйозно, іноді й без співів грає серйозно, і слухачі тоді сидять у німій тиші. Не дуже рідко бувають гості й трохи старші, рівня Лопуховим: здебільшого колишні товариші Лопухова, знайомі його колишніх товаришів, чоловіка два-три молодих професорів, майже все люди безсімейні; з сімейних людей майже самі Мерцалови. Лопухови бувають у гостях не так часто, майже тільки в самих Мерцалових, та в матері й батька Мерцалової; у цих добрих і простих стариків є багато синів, що посідають досить значні посади по всіляких відомствах, і тому в домі стариків, які живуть з деяким достатком, Віра Павлівна бачить дуже різноманітне й різнокаліберне товариство.

Вільне, просторе, діяльне життя, і не без деякого сибаритства: лежання, ніжачись, у своїй теплій, м'якій постельці, вершків та печива з вершками,— воно дуже подобається Вірі Павлівні.

Чи буває краще життя на світі? Вірі Павлівні ще здається: ні.

Так, на початку молодості навряд чи буває.

Але роки минають, і з роками стає краще, коли життя йде, як повинно йти, як тепер іде у небагатьох. Як буде колись іти у всіх.

Одного разу,— це було вже паприкінці літа,— дівчата зібрались, як звичайно, у неділю на прогулянку за місто. Влітку вони майже щосвята їздили човнами на острови. Віра Павлівна звичайно їздила з ними, а цього разу поїхав і Дмитро Сергійович, ось чому прогулянка й була чудова: він дуже рідко брав у них участь, і того літа їхав ще тільки вдруге. Майстерня, довідавшись про це, була дуже вдоволена: Віра Павлівна буде ще веселіша, ніж звичайно, і треба сподіватись, що прогулянка буде особливо, особливо жвавою. Ті, хто мав намір провести неділю інакше, змінив свій план і приєднався до тих, хто збирався їхати. Довелося взяти замість чотирьох великих яликів п'ять, і того виявилось замало, взяли шостий. В компанії було чоловік з п'ятдесят, а то й більше: понад двадцять швачок,— тільки шість не брали участі в прогулянці,— троє літніх жінок, з десяток дітей, матері, сестри й брати швачок, троє юнаків, наречені: один був підмайстром у годинникаря, другий — дрібний торговець, і обидва ці мало поступалися манерами перед третім, вчителем повітової школи, чоловік із п'ять інших юнаків, різношерстого звання, серед них навіть двоє офіцерів, чоловік із вісім університетських та медичних студентів. Узяли з собою чотири великих самовари, цілі купи всяких булочних виробів, величезні запаси холодної телятини тощо: народ молодий, руху буде багато, та ще на повітрі,— на апетит можна розраховувати; було й з півдюжини пляшок вина: на 50 чоловік, серед них понад 15 юнаків, здається, небагато.

І справді, прогулянка дуже вдалася. Тут було всього: танцювали в 16 пар, і лише в 12 пар, зате і в 18, одну кадриль навіть у 20 пар; грали в горю-дуба, мало не в 22 пари, імпровізували троє гойдалок між деревами; поміж усім цим пили чай, закушували; з півгодини — ні, менше, багато менше — мало не половина компанії навіть

слухала суперечку Дмитра Сергійовича з двома студентами, найщирішими його приятелями з-поміж усіх молодших його приятелів; вони вишукували один в одному неконсеквентності, модерантизм, буржуазність, — це були взаємні ославлення; але, зокрема, в кожного знаходили й особливий гріх. У одного студента — романтизм, у Дмитра Сергійовича — схематистика, у другого студента — ригоризм; зрозуміла річ, сторонній людині важко витримати такі розшуки довше, ніж п'ять хвилин, навіть один із суперечників, романтик, не витримав більш ніж півтори години, утік до тих, що танцювали, але втік не без слави. Він обурився на якогось модерантиста, чи не на мене навіть, хоч мене тут і не було, і, знаючи, що предметові його гніву вже чимало років, він скрикнув: «та що ви про нього говорите? я наведу вам слова, сказані мені цими днями однією порядною людиною, дуже розумною жінкою: лише до 25 років людина може зберігати чесний напрям думок». — Та ж я знаю, хто ця дама, — сказав офіцер, що, на лихо романтикові, підійшов до суперечників: — це пані N; вона при мені це й сказала; і вона справді чудова жінка, тільки її одразу ж викрили, що за півгодини перед тим вона хвалилася, що їй 26 років, і пам'ятаєш, скільки вона реготала разом з усіма? — І тепер усі четверо зареготали, і романтик з реготом утік. Але офіцер заступив його в суперечці, і закрутилося тут ще дужче, аж до самого чаю. І офіцера, який жорстокіше, ніж романтик викривав ригориста й схематиста, самого звинуватили в огюст-контизмі¹³. Після чаю офіцер заявив, що поки він ще має роки чесного напряму думок, він не від того, щоб приєднатись до інших людей таких самих років; Дмитро Сергійович, а тоді вже мимоволі й ригорист, наслідували його приклад: танцювати не танцювали, але в горю-дуба грали. А коли чоловіки надумали бігати наввипередки, стрибати через канаву й боротися, то троє мислителів показали себе найщирішими змагальниками у мужніх вправах: офіцер здобув першість у стрибанні

через канаву, Дмитро Сергійович, людина неабиякої сили, ввійшов у великий азарт, коли офіцер поборов його,— він сподівався бути першим на цьому поприщі після ригориста, який дуже спритно піднімав у повітря й клав на землю офіцера й Дмитра Сергійовича разом; це не вводило в амбіцію ні Дмитра Сергійовича, ні офіцера; ригорист був визнаний атлет, але Дмитрові Сергійовичу ніяк не хотілося лишити на собі того афронту, що він не може побороти офіцера; п'ять разів брався він з ним боротися, і всі п'ять разів офіцер валив його, хоч і не без зусиль. Після шостої сутички Дмитро Сергійович визнав себе безперечно слабкішим: вони обидва знесилились. Троє мислителів прилягли на траву, провадили далі суперечку: тепер виявилось, що огюст-контистом був уже Дмитро Сергійович, а схематистом офіцер, а ригорист так і лишився ригористом.

Додому рушили об 11-й годині. Старі жінки й діти так і заснули в човнах; добре, що запасли багато теплого одягу; зате інші говорили не вгаваючи, і на всіх шести яликах не вщухали жарти й сміх.

VII

Через два дні, за вранішнім чаєм, Віра Павлівна зауважила чоловікові, що колір його обличчя їй не подобається. Він сказав, що справді цю ніч спав не зовсім добре і вчора звечора почував себе погано, але що це нічого, трохи застудився на прогулянці, звичайно, тоді, коли довго лежав на землі після біганини й борюкання; вилаяв себе за необережність, але запевнив Віру Павлівну, що це пусте. Він пішов, як завжди, на свою роботу, за вечірнім чаєм казав, що, здається, зовсім усе минуло, але вранці на другий день сказав, що йому треба буде деякий час посидіти дома. Віра Павлівна, яка дуже стурбувалась і вчора, тепер серйозно злякалася й зажадала, щоб

Дмитро Сергійович запросив медика.— «Та я ж сам медик і сам зумію лікуватись, якщо треба буде; а тепер поки що не треба»,— відмовлявся Дмитро Сергійович. Але Віра Павлівна була невідступна, і він написав записку Кірсанову, казав у ній, що хвороба пуста і що він просить його, щоб догодити дружині.

Тому Кірсанов не поспішав: пробув у госпіталі аж до обіду і приїхав до Лопухових уже десь о 6-й вечора.

— Ні, Олександрє, я добре зробив, що покликав тебе,— сказав Лопухов:— небезпеки немає і, певно, не буде; але в мене запалення в легенях. Звичайно, я й без тебе вилікувався б, але ти все-таки навідуї. Не можна, потрібно для очистки совісті: адже я не бурлака, як ти.

Довго вони мацали боки одному з них, Кірсанов слухав груди, і дійшли висновку обидва, що Лопухов не помилився: небезпеки немає і, певно, не буде, але запалення в легенях сильне. Доведеться пролежати тижнів півтора. Трохи запустив Лопухов свою хворобу, та все-таки ще нічого.

Кірсанову довелося довго говорити з Вірою Павлівною, заспокоювати її. Нарешті вона повірила цілком, що її не обманюють, що, цілком імовірно, хвороба не тільки не небезпечна, але й не тяжка; але це ж тільки «ймовірно», а мало чого не буває і проти всякої ймовірності?

Кірсанов став бувати по двічі на день у хворого: вони з ним обидва бачили, що хвороба проста й не небезпечна. На четвертий день уранці Кірсанов сказав Вірі Павлівні:

— Дмитрові нічого, добре: ще три-чотири дні буде тяженько, але не тяжче, ніж учора, а потім стане вже й видужувати. Але про вас, Віро Павлівно, я хочу поговорити з вами серйозно. Ви погано робите: навіщо не спати ночами? Йому зовсім не потрібна сиділлка, та й я не потрібен. А собі ви можете зашкодити, і цілком без потреби. Адже у вас і тепер нерви вже досить розладнані.

Довго він урезонував Віру Павлівну, але без будь-якого успіху. «Ніяк», і «нізащо», і «я сама рада б, та не можу»,

тобто спати ночами й лишати чоловіка без догляду. Нарешті вона сказала: «Таж усе, що ви мені кажете, він мені вже казав, і багато разів, ви ж знаєте. Звичайно, я швидше б. послухалася його, ніж вас,— отже, не можу».

Проти такого аргументу нічого було сперечатись. Кірсанов похитав головою і пішов.

Приїхавши до хворого о десятій годині вечора, він просидів біля нього разом з Вірою Павлівною з півгодини, потім сказав: «Тепер ви, Віро Павлівно, йдіть відпочиньте. Ми обидва просимо вас. Я лишуся тут ночувати».

Вірі Павлівні було совісно: вона сама наполовину, більше ніж наполовину, знала, що ніби й немає потреби сидіти цілу ніч біля хворого, і от примушує ж Кірсанова, людину зайняту, марнувати час. Що ж це справді? так, ніби й не треба?.. «ніби», а хто знає? ні, не можна лишити «миленького» самого, мало що може статися? та нарешті пити схоче, може, чаю схоче, він же делікатний, будити не стане, виходить, і не можна не сидіти біля нього. Але Кірсанову сидіти не треба, вона не дозволить. Вона сказала, що не піде, бо не дуже стомилася, що вона багато відпочиває вдень.

— В такому разі, пробачте мені, але я прошу вас піти, рішуче прошу.

Кірсанов узяв її за руку і майже силоміць відвів до її кімнати.

— Мені справді совісно перед тобою, Олександрє,— промовив хворий: — яку смішну роль ти граєш, сидячи ніч біля хворого, хвороба якого зовсім не потребує цього. Але я тобі дуже вдячний. Адже я не можу умовити її взяти хоч би сиділку, якщо боїться лишити самого,— нікому не могла довірити.

— Коли б я цього не бачив, що вона не може бути спокійна, довіривши тебе комусь іншому, я, звичайно, не став би порушувати свого комфорту. Але тепер, сподіваюся, засне: адже я медик і твій приятель.

Справді, Віра Павлівна, як дійшла до свого ліжка, так і впала й заснула. Три безсонні ночі самі по собі не багато б важили. І тривога сама не багато б важила. Але тривога разом з безсонними ночами, та без будь-якого відпочинку вдень, справді була небезпечна; ще дві-три доби без сну, воша б занедужала серйозніше за чоловіка.

Кірсанов пробув ще три ночі з хворим; його це мало стомлювало, звичайно, тому, що він спокійнісінько спав, тільки з обережності замикав двері, щоб Віра Павлівна не могла побачити такої безтурботності. Вона й здогадувалася, що він спить на своєму чергуванні, проте була спокійна: адже він медик, то чого ж боятися? Він знає, коли можна йому спати, коли ні. Йй було совісно, що вона не могла раніше заспокоїтись, щоб не турбувати його, але тепер уже він не зважав на її запевнення, що вона спатиме, хоч би його тут і не було: — «ви винні, Віро Павлівно, і за те мусите нести кару. Я вам не довіряю».

Та через чотири дні було вже очевидно для неї, що хворий майже перестав бути хворим, спростувати її скептицизм було дуже легко: цього вечора вони втрьох грали в карти, Лопухов уже напівлежав, а не лежав, і говорив дуже хорошим голосом. Кірсанов міг припинити свої сонні чергування і сказав про це.

— Олександрє Матвійовичу, чому ви зовсім забули мене, саме мене? З Дмитром ви все-таки приятелюєте, він буває у вас досить часто; а ви у нас перед його хворобою не були, мабуть, з півроку; та й давно так. А пам'ятаєте, спочатку ж ми з вами були друзі.

— Люди змінюються, Віро Павлівно. Та в мене ж і роботи сила, можу похвалитись. Я майже ні в кого не буваю; ніколи, ліньки. Так натомишся з 9-ї до 5-ї в госпіталі та в Академії, що потім відчуваєш неможливість будь-якого іншого переходу, крім як з мундира просто в халат. Дружба — гарна річ, але не гнівайтесь, сигара на канапі, в халаті — ще краще.

Справді, Кірсанов уже понад два роки майже зовсім не бував у Лопухових. Читач не помічав його імені серед їхніх звичайних гостей, та й серед рідких одвідувачів він давно став найрідшим.

VIII

Проникливий читачу,— я звертаюсь лише до читача: читачка надто розумна, щоб надокучати своєю здогадливістю, тому я до неї не звертаюсь, кажу це раз назавжди; є й поміж читачами чимало людей досить розумних: до цих читачів я так само не звертаюсь; але більшість читачів, серед них майже всі літератори й літературники, люди проникливі, з якими мені завжди приємно розмовляти,— отже, проникливий читач каже: я розумію, до чого йдеться; в житті Віри Павлівни починається новий роман, у ньому відіграватиме роль Кірсанов; я розумію навіть більше: Кірсанов уже давно закоханий у Віру Павлівну, саме тому він і перестав бувати у Лопухових. О, який ти кмітливий, проникливий читачу: як тільки тобі скажеш щось, ти зараз же зауважуєш: «я зрозумів це», і захоплюєшся своєю проникливістю. Схиляюсь перед тобою, проникливий читачу.

Отже, в історії Віри Павлівни з'являється нова особа, і треба було б описати її, якби її вже не було описано. Коли я розповідав про Лопухова, то мені важко було відокремити його від його щирого приятеля, і я не міг сказати про нього майже нічого такого, чого не треба було б повторити й про Кірсанова. І справді, все, що може (проникливий) читач довідатися з дальшого опису прикмет Кірсанова, буде повторенням прикмет Лопухова. Лопухов був син міщанина, заможного, як на свій стан, тобто такого, який досить часто мав м'ясо у щак; Кірсанов був син писаря повітового суду, тобто людини, яка часто не має м'яса у щак,— значить, і навпаки, яка часто має

м'ясо у шах. Лопухов з дуже молодих літ, майже з дитинства, добував гроші на своє утримання; Кірсанов з 12 років допомагав батькові переписувати папери, з IV класу гімназії теж давав уже уроки. Обидва грудьми, без зв'язків, без знайомства прокладали собі шлях. Лопухов був яка людина? в гімназії по-французькому не навчалися, а по-німецькому навчалися відмінити *der, die, das* із невеликими помилками; а вступивши до Академії, Лопухов незабаром побачив, що на російській мові далеко не заїдеш у науці; він узяв французький словник та які трапилися французькі книжечки, а трапилися: «Телемак»¹⁴, та повісті пані Жанліс, та кілька ліврезонів* нашого розумного журналу «*Revue Étrangère*»**, — книжки все не дуже принадні, — узяв їх, а сам, звісно, був страшенно охочий читати, та й сказав собі: «не розгорну жодної російської книжки, поки не почну вільно читати по-французькому; ну, і почав вільно читати. А з німецькою мовою влаштувався інакше: найняв куток у квартирі, де було багато німців-майстрових; куток був гідкий; німці нудні, ходити до Академії було далеко, а він все-таки вжив тут, скільки йому було треба. У Кірсанова було інакше; він німецької мови вчився з різних книжок з лексиконом, як Лопухов французької, а по-французьки навчився інакшим способом, по самій книжці, без лексикона: Євангеліє — книга дуже знайома; от він добув Новий завіт у женецькому перекладі та й прочитав його вісім разів; на дев'ятий раз уже все розумів — отже, готово. Яка людина був Лопухов? — Ось яка: ішов він в обідраному мундирі Камінноострівським проспектом (з уроку, по 50 коп. урок, версти з три за лицеем). Іде йому назустріч хтось поважний, моціон робить та, як поважний, прямо на нього, не оступається з дороги; а в Лопухова було в той час правило: крім жінок, нікому перший не оступаюсь; заче-

* Книг (видань).

** Іноземний огляд.

пили один одного плечима, той, зробивши півоберт, сказав: «що ти за свиня, скотина»,— готуючись повчати далі, а Лопухов зробив повний оберт до того, узяв його на оберемок і поклав у канаву, дуже обережно, і стоїть над ним, і каже: ти не ворущись, а то далі протягну, де багно глибше. Проходили двоє селян, заглянули, похвалили; проходив чиновник, заглянув, не похвалив, але солодко посміхнувся; проїжджали екіпажі,— з них не заглядали: не було видно, що лежить у канаві; постояв Лопухов, знову взяв того, не на оберемок, а за руку, підвів, вивів на шосе й каже: «Ах, шановний пане, як же це ви зволили спіткнутися? Не пошкодили нічого собі, сподіваюсь? Дозвольте вас обтерти?» Проходив селянин, став допомагати обтирати, проходило двоє міщан, стали допомагати обтирати, обтерли того й розійшлися. З Кірсановим не було такого випадку, а був інший випадок. Одна дама, в якої дехто був на побігеньках, надумала, що треба скласти каталог бібліотеки, яка лишилася після чоловіка-вольтер'янця, що вмер двадцять років перед тим. Навіщо саме через двадцять років знадобився каталог, невідомо. Скласти каталог нагодився Кірсанов, узявся за 80 крб.; працював півтора місяця. Раптом дама надумала, що каталог не потрібен, увійшла до бібліотеки й каже: «не трудіться більше, я передумала; а ось вам за ваші труди»,— і подала Кірсанову 10 крб.— «Я, ваше ***, даму назвав по титулу, зробив уже більшу половину роботи: з сімнадцяти шаф переписав десять».— «Ви вважаєте, що я вас скривдила в грошах? Nicolas, іди сюди, переговори з цим добродієм». Улетів Nicolas. «Ти як смієш грубіянити маман?» — «Та ти, молокосос,— вислів безпідставний з боку Кірсанова: Nicolas був старший за нього років на п'ять,— вислухав би спершу».— «Слуги!» — гукнув Nicolas.— «Ах, слуги? Ось я тобі покажу слуг!» Вмить дама вискнула і впала непритомна, а Nicolas відчув, що не може ворухнути руками, які притиснуто до його боків, немов залізним поясом, і що притиснуто їх

правою рукою Кірсанова, і збагнув, що ліва рука Кірсанова, смикнувши його за чуба, вже тримає його за горло і що Кірсанов каже: «подивись, як легко можу тебе задушити» — і стиснув горло; і Nicolas збагнув, що задушити справді легко, і рука вже відпустила горло, можна дихати, тільки все тримається за горло. А Кірсанов каже, звертаючись до голіафів, що з'явилися на дверях: «Стій! а то його задушу. Розступіться, а то його задушу». Усе це збагнув Nicolas в одну мить і зробив рух носом, що, мовляв, той не жартує. «Тепер проведи-но, брат, мене до сходів», сказав Кірсанов, знову звернувшись до Nicolas і, все обнімаючи Nicolas, вийшов до передпокою і зійшов зі сходів, здаля супроводжуваний зворушеними поглядами голіафів, і на останній сходинці відпустив горло Nicolas, одіпхнув самого Nicolas і пішов у крамницю купувати кашкет замість того, який лишився здобиччю Nicolas.

Ну, що ж відмінного скажете ви про таких людей? Усі різко визначені риси їхні — риси не індивідуумів, а типу, типу, до того не схожого на звичні тобі, проникливий читачу, що його спільними властивостями закриваються особисті відмінності в ньому. Ці люди серед інших, немов серед китайців кілька чоловік європейців, яких не можуть відрізнити одного від одного китайці: у всіх бачать одне, що вони «червоноволосі варвари, які не розуміються на церемоніях»; адже, на їхній погляд, і французи такі самі «червоноволосі», як і англійці. Та китайці й мають рацію: у відносинах з ними всі європейці наче один європеєць, не індивідууми, а представники типу, та й годі; однаково не їдять тарганів і мокриць, однаково не ріжуть людей на дрібні шматочки, однаково п'ють горілку й виноградне вино, а не рисове, і навіть єдине, що бачать свого рідного в них китайці — чай, — п'ють не так, як китайці: з цукром, а не без цукру. Так і люди того типу, до якого належали Лопухов і Кірсанов, здаються однаковими людям не того типу. Кожен з них — людина відважна, яка не вагається, не відступає, вміє

взятися за діло — і якщо візьметься, то вже міцно хапається за нього, так що воно не вислизне з рук, — це один бік їхньої вдачі; з другого боку, кожен з них людина бездоганної чесності, такої, що навіть і не спадає на думку питання: «чи можна покластися на цю людину в усьому безумовно?» Це ясно, як те, що вона дихає грудьми; поки дихають ці груди, вони гарячі й незрадливі, — сміливо кладіть на них свою голову, на них можна відпочити. Ці спільні риси такі виразні, що за ними стираються всі особисті відмінності.

Недавно зародився у нас цей тип. Раніше були тільки поодинокі особи, що провіщали його; вони були винятком, і, як винятки, почували себе самотніми, безсилими і тому були бездіяльні, або занепадали духом, або екзальтувалися, романтизували, фантазували, тобто не могли мати головної риси цього типу, не могли мати холоднокровної практичності, рівної і розважливої діяльності, діяльної розсудливості. То були люди, хоч і тієї самої натури, але ще не розвинутої до цього типу, а він, цей тип, зародився недавно; в мій час його ще не було, хоч я не дуже старий, навіть зовсім не старий чоловік. Я й сам не міг вирости таким, — ріс не в таку епоху; якраз тому, що я сам не такий, я й можу не соромлячись висловлювати свою повагу до нього; на жаль, я не себе прославляю, коли кажу про цих людей: славні люди.

Недавно народився цей тип і швидко розплodжується. Його породив час, він знамення часу, і, чи сказати? — він зникне разом із своїм часом, недовгим часом. Його недавньому життю судилося бути й недовгим життям. Шість років тому цих людей не бачили; три роки тому зневажали; тепер... та чи не однаково, що думають про них тепер; через кілька років, дуже небагато років, їх благатимуть: врятуйте нас!, і щб вони казатимуть, будуть виконувати всі; ще трохи років, може, й не років, а місяців, і почнуть їх проклинати, і їх проженуть зі сцени, ошканих, зганьблених. То що ж, шикайте й ганьбіть,

женіть і проклинайте, ви мали від них користь, цього для них досить, і під шум шикання, під грім прокльонів вони зійдуть зі сцени, горді й скромні, суворі й добрі, які й були. І не залишиться їх на сцені? — Ні. Як же буде без них? — Погано. Але після них буде все-таки краще, ніж до них. І минуть роки, і скажуть люди: «після них стало краще; та все ж таки погано й тепер». І коли скажуть це, значить, прийшов час відродитися цьому типові, і він відродиться у ще численніших людях, у кращих формах, тому що тоді всього гарного буде більше, і все гарне буде краще; і знову та сама історія в новому вигляді. І так триватиме доти, доки люди скажуть: «ну, тепер нам добре», тоді вже не буде цього окремого типу, бо всі люди будуть цього типу, і важко буде їм збагнути, як же це був час, коли його вважали за особливий тип, а не за загальну натуру всіх людей?

ІХ

Але як європейці між китайцями всі на один кшталт і на один манір лише щодо китайців, а насправді, між європейцями незрівнянно більше різноманітності, ніж між китайцями, так і в цьому, на перший погляд, одному типові різноманітність осіб розвивається на відмінності, куди численніші й несхожі одна на одну, ніж усі відмінності всіх інших типів різняться між собою. Тут є всякі люди: і сибарити, і аскети, і суворі, і ніжні, і всякі, всякі. Тільки як найжорстокіший європеець дуже лагідний, найбоягузливіший дуже хоробрий, найрозпусніший дуже моральний перед китайцем, так і вони: найаскетичніші з них вважають за потрібне для людини більше комфорту, ніж уявляють люди не їхнього типу, найсластолюбніші більш суворі в моральних правилах, ніж моралізатори не їхнього типу. Але все це вони уявляють собі якимось по-своєму: і моральність, і комфорт, і чуттєвість, і добро розуміють вони на особливий лад, і всі на один лад, і не

тільки всі на один лад, а й усе це якось на один лад, так що і моральність, і комфорт, і добро, і чуттєвість,— все це виходить у них ніби те саме. Та все це знов-таки, якщо рівняти до понять китайців, а самі між собою вони знаходять дуже великі відмінності розуміння, через відмінність натур. Та як його тепер вловити ці відмінності натур і понять між ними?

У розмовах про справи між собою, але тільки між собою, а не з китайцями, виявляють свої відмінності європейські натури. Так і в людей цього типу видно буває дуже велику різноманітність, коли справи ведуться між ними, але тільки між ними, а не зі сторонніми. Ми бачили перед собою двох людей цього типу: Віру Павлівну й Лопухова, і бачили, як склалися взаємини між ними. Тепер входить третя особа. Подивимось, які відмінності виявляться від можливості одному з них порівнювати двох інших. Віра Павлівна бачить перед собою Лопухова й Кірсанова. Раніше їй не було вибору; тепер є.

Х

Але треба ж сказати два-три слова про зовнішні прикмети Кірсанова.

У нього, як і в Лопухова, були правильні, гарні риси обличчя. Одні вважали, що вродливіший той, інші — цей. У Лопухова, смагливішого, було темно-каштанове волосся, блискучі карі очі, що здавалися майже чорними, орлиний ніс, товсті губи, обличчя трохи овальне. У Кірсанова було русяве волосся, досить темного відтінку, темно-голубі очі, рівний грецький ніс, маленький рот, обличчя довгасте, надзвичайно біле. Обидва вони були люди досить високі на зріст, стрункі, Лопухов трохи ширшої кості, Кірсанов трохи вищий.

Зовнішні обставини Кірсанова були досить гарні. Він уже мав кафедру. Величезна більшість тих, хто обирав його, були проти нього: йому б не тільки не дали кафедри,

його б не випустили доктором, та не можна було. Двоє троє молодих людей, та один немолодий чоловік з його колишніх професорів, його приятелі, давно наговорили іншим, ніби є на світі якийсь Фірхов¹⁵, і живе в Берліні, і якийсь Клод Бернар, і живе в Парижі, і ще якісь такі самі, яких не запам'ятаєш, які теж живуть по різних містах, і немовби ці Фірхов, Клод Бернар та ще хтось — немовби вони світила медичної науки. Все це було дуже неправдоподібне, бо світила науки нам відомі: Бургав, Гуфеланд; Гарве теж був великий вчений, відкрив кровообіг; також Дженнер, навчив прищеплювати віспу; так ми ж знаємо їх, а цих Фірховів та Клодів Бернарів ми не знаємо, які ж із них світила? А втім, чорт їх знає. Так ось цей самий Клод Бернар висловлювався з повагою про праці Кірсанова, коли Кірсанов ще закінчував курс,— ну, й не можна: дали Кірсанову докторство, дали років через півтора кафедру. Студенти казали, що з його вступом партія хороших професорів помітно посилилася. Практики він не мав і говорив, що покинув практичну медицину; але в госпіталі бував дуже подовгу: випадали дні, коли він там і обідав, а часом то й ночував. Що ж він там робив? Він казав, що працює заради науки, а не заради хворих: «я не лікую, а лише спостерігаю й роблю досліди». Студенти підтверджували це, додаючи, що нині лікують лише дурні, бо нині лікувати ще не можна. Служники міркували інакше: «Ну, цього Кірсанов бере до своєї палати,— значить, трудний»,— говорили вони між собою, а потім хворому: «Будь спокійний: проти цього лікаря мало яка хвороба може встояти, мастак; і справжній тобі батько».

XI

Перший час після одруження Віри Павлівни Кірсанов бував у Лопухових дуже часто, майже через день, а точніше сказати, то й щодня, і незабаром, та мало не з пер-

шого ж таки дня, надзвичайно заприятелював з Вірою Павлівною, так, як із самим Лопуховим. Так тривало з півроку. Одного разу вони сиділи утрюх: він, чоловік і вона. Розмова точилася, як звичайно, без будь-яких церемоній; Кірсанов балакав більше за всіх, але раптом замовк.

— Що з тобою, Олександрє?

— Чого ви притихли, Олександрє Матвійовичу?

— Так, чогось нудьга напала.

— Це з вами рідко буває, Олександрє Матвійовичу,— сказала Віра Павлівна.

— Без причини навіть ніколи,— сказав Кірсанов якимсь вимушеним тоном.

Трохи згодом, раніше, ніж звичайно, він підвівся й пішов, попрощавшись, як завжди, просто.

Днів через два Лопухов сказав Вірі Павлівні, що заходив до Кірсанова, і, як йому здалося, зустрів він його досить дивно. Кірсанов начебто хотів бути з ним чемним, що було зовсім зайве між ними. Лопухов, подивившись на нього, сказав прямо:

— Ти, Олександрє, чогось сердишся; на кого, на мене, чи що?

— Ні.

— На Вірочку?

— Ні.

— То що з тобою сталося?

— Нічогосінько; що це тобі здалося?

— Та ти негарний зо мною сьогодні, ненатуральний, чемний, і видно, що сердишся.

Кірсанов почав гаряче запевняти, що нітрохи, і тим остаточно виявив, що сердиться. Потім йому, мабуть, стало соромно, він зробився простим, гарним, як слід. Лопухов, скориставшись з того, що людина прийшла до розуму, спитав знову:

— Ну, Олександрє, скажи, за віщо ж ти сердився?

— Я й не думав сердитися,— і знову став нудним і противним.

Що за чудо? Лопухов не міг пригадати нічого, чим би міг образити його, та й як це можна при їхній повазі один до одного, при палкій дружбі. Віра Павлівна теж дуже старанно пригадувала, чи не вона чим-небудь образила його, і теж не могла нічого знайти, і теж знала, з тієї ж причини, що й у чоловіка, що це неможливо з її боку.

Минуло ще два дні; не зайти до Лопухових чотири дні підряд було справою незвичайною для Кірсанова. Віра Павлівна навіть подумала: чи не хворий він? Лопухов зайшов подивитися, чи не занедужав справді. Де там занедужав! дусться й досі. Лопухов напосівся на нього. Той, після довгих відмагань, почав верзти якусь безглузду нісенітницю про свої почуття до Лопухова й до Віри Павлівни, що він дуже любить і поважає їх; але з усього цього випливало, що вони до нього неуважні, на що,— і це найгірше,— не було, проте, ніякого натяку в його пишномовності. Ясно було, що добродій удався в амбіцію. Все це так дико було бачити в людині, за яку Лопухов вважав Кірсанова, що гість сказав господарю: — «послухай, адже ми з тобою приятелі: це ж, зрештою, мусить бути соромно тобі». Кірсанов з вишуканою терплячістю відповів, що справді, це з його боку, можливо, дріб'язковість, але що ж робити, коли його багато що ображало.— «Ну, що ж саме?» Він почав вираховувати силу випадків, які ображали його останнім часом, все на зразок: «ти сказав, що чим світліше в людини волосся, тим ближче вона до безбарвності. Віра Павлівна сказала, що тепер чай подорожчав. Це бажання шпигнути мене за мій колір волосся. Це натяк на те, що я вас об'їдаю». У Лопухова й руки опустились: звихнувся чоловік на амбіціозності або, певніше сказати, просто зробився дурнем і пошляком.

Лопухов вернувся додому навіть засмучений: гірко було побачити такі риси в людині, яку він так любив. На розпитування Віри Павлівни, про що він довідався, він від-

повів сумно, що краще про це не говорити, що Кірсанов плів неприємні нісенітницї, що він, певно, хворий.

Через три-чотири дні Кірсанов, мабуть, опам'ятався, побачив дику пошлість своїх вибриків; прийшов до Лопухових, поведився як слід, потім почав говорити, що він був пошлий; із слів Віри Павлівни він помітив, що вона не чула від чоловіка його дурниць, щиро дякував Лопухову за цю скромність, почав сам, щоб покарати себе, розповідати все Вірі Павлівні, розчулився, перепрошував, казав, що був хворий, і знову виходило якось гидко. Віра Павлівна спробувала сказати, щоб він облишив балакати про це, що це дрібницї, він причепився до слова «дрібницї» і почав верзти такі ж пошлі нісенітницї, як у розмові з Лопуховим: дуже делікатно й тонко став розвивати ту тему, що звичайно, це «дрібницї», бо він розуміє, як мало важить для Лопухових, але що на більше він і не заслуговує і т. д., і все це говорилося дуже туманними тонкими натяками у надмірно чемних висловах поваги, відданості. У Віри Павлівни, коли вона слухала це, так само опустилися руки, як перед тим у чоловіка. Коли він пішов, вони пригадали, що вже за кілька днів до свого явного опошлення він був якийсь чудний; тоді вони не помітили й не зрозуміли, тепер ці тодішні вибрики стали зрозумілі: вони були подібні до цих, тільки менш виразні.

Після цього Кірсанов став було заходити досить часто; але підтримувати колишні щирі взаємини було вже неможливо: з-під маски порядної людини витикалось кілька днів таке довге 'осляче вухо, що Лопухови втратили б значну частину поваги до колишнього друга, якби це вухо й сховалося назавжди; проте воно час від часу знову визирало: висувалося не таке довге й квапливо ховалося, але було жалюгідне, бридке, пошле.

Незабаром до Кірсанова й справді почали ставитись холодно, він дійсно мав уже причину не знаходити собі приємності в Лопухових і перестав бувати.

Але він зустрічався з Лопуховим в одних знайомих. Через якийсь час огида Лопухова до нього послабшала: той був нічого, як слід. Лопухов став заходити до нього. Через рік Кірсанов навіть почав знову навідуватись до Лопухових і був колишнім, чудовим Кірсановим, простим і чесним. Але бував рідко: видно було, що йому ніяково згадувати безглузду історію, яку він розіграв. Лопухов майже забув про неї. Віра Павлівна теж. Але раз перервані стосунки не відновлювалися. Зовні він і Лопухов були знову друзі, та й на ділі Лопухов став майже так само, як і раніше, поважати його і заходив до нього частенько; Віра Павлівна теж повернула йому частину колишньої прихильності, але вона дуже рідко бачила його.

XII

Тепер хвороба Лопухова, краще сказати, надзвичайна відданість Віри Павлівни чоловікові, змусила Кірсанова бути понад тиждень у близьких щоденних стосунках з Лопуховими. Він розумів, що стає на небезпечний для себе шлях, зважуючись просиджувати вечори з ними, щоб відбивати у Віри Павлівни чергування; адже він був такий радий і гордий з того, що тоді, років зо три тому, помітивши в собі ознаки пристрасті, умів так твердо зробити все, що було треба, щоб не дати їй розвинутися. Йому було так гарно від цього. Два-три тижні його тягло тоді до Лопухових, але і в цей час він мав більше втіхи від свідомості своєї непохитності в боротьбі, ніж болю від втрати, а через місяць болю зовсім не стало, і лишилося саме вдоволення із своєї чесності. Так спокійно, так мило було в нього на душі.

А тепер небезпека була більша, ніж тоді: за ці три роки Віра Павлівна, звичайно, набагато розвинулася морально; тоді вона була наполовину ще дитиною, тепер уже не те; почуття, яке його вона викликала, вже не могло скидатися

па жартівливу прихильність до дівчинки, яку любиш і з якої злегка кепкуєш водночас. І не лише морально розвинулася вона: якщо врода жінки — справжня врода, то у нас на півночі жінка довго кращає з кожним роком. Так, три роки життя в цю пору розвивають багато гарного і в душі, і в очах, і в рисах обличчя, і в усій людині, якщо людина гарна й життя гарне.

Небезпека була велика, але тільки для нього, Кірсанова: для Віри Павлівни яка ж небезпека? Вона кохає чоловіка. Кірсанов не такий пустий і дурний, щоб вважати себе за небезпечного суперника Лопухову. Не з фальшивої скромності він думає це: всі порядні люди, які знають його й Лопухова, ставлять їх нарівні. А на боці Лопухова та незмірна перевага, що він уже заслужив її кохання, так, заслужив його, що він уже цілком здобув її серце. Вибір зроблено, вона дуже вдоволена й щаслива з вибору, їй і на думку не може спасти шукати кращого; хіба їй не гарно? Про це смішно й думати, це побоювання за неї і за Лопухова було б безглуздою пихою з боку його, Кірсанова.

Так невже ж через дурниці, через те, що Кірсанову доведеться понудьгувати місяць, щонайбільше два невже через ці дурниці давати жінці псувати собі нерви, ризикувати серйозною хворобою від сидіння ночами біля ліжка хворого? Невже для того, щоб не порушити трохи й ненадовго спокою власного життя, допускати серйозну шкоду іншій, не менш гідній людині? Адже це було б нечесно. А нечесний вчинок куди неприємніший за ту по суті й не тяжку боротьбу з собою, яку доведеться йому витримати, і наслідок якої — горде вдоволення з себе за непохитність — був безсумнівний.

Так міркував Кірсанов, зважуючись прогнати Віру Павлівну з даремного чергування.

Потреба в чергуванні минула. Для пристойності, щоб не рвати круто і не звернути цим увагу, Кірсанову треба було ще двічі, тричі навідати Лопухових цими ж днями,

потім через тиждень, потім через місяць, потім через півроку. Згодом віддалення можна буде достатньою мірою пояснювати заняттями.

XIII

Все йшло в Кірсанова добре, як він і думав. Прихильність відновилася, і сильніше, ніж перше; але боротьба з нею не завдавала ніякої серйозної муки, була легкою. Ось Кірсанов був уже вдруге у Лопухових, через тиждень по закінченні лікування Дмитра Сергійовича, ось він посидить години до 9-ї: досить, пристойності додержано; далі він буде в них через два тижні: віддалитись майже пощастило. А тепер треба посидіти ще з годину. А за цей тиждень уже наполовину притамовано розвиток пристрасті; через місяць усе минеться. Він дуже вдоволений. Він бере участь у розмові так невимушено, що сам радіє зі свого успіху, і від цього вдоволення невимушеність його ще збільшується.

Лопухов збирався завтра вийти вперше з дому. Віра Павлівна була від цього в особливо гарному настрої, раділа чи не більше, та й напевно більше, ніж сам колишній хворий. Згадали в розмові про хворобу, сміялися з неї, вихваляли жартівливим тоном подружню самовідданість Віри Павлівни, яка мало не розладнала свого здоров'я, тривожачись за те, за що не варт було тривожитись.

— Смійтесь, смійтесь,— сказала вона,— але ж я знаю, що й ви самі не могли б учинити інакше на моєму місці.

— А який вплив має на людину піклування інших,— сказав Лопухов: — адже вона й сама почасти піддається омані, що їй потрібна бозна-яка обережність, коли бачить, що через неї тривожаться. Ось я міг би виходити з дому вже днів зо три, а все сидів. Сьогодні вранці хотів вийти — і ще відклав на день для більшої безпеки.

— Так, тобі давно можна виходити,— підтвердив Кірсанов.

— Оце я називаю героїзмом, і правду сказати, страшенно обридло воно: зараз би так і побіг.

— Любий мій, адже це ти для мого заспокоєння героїствував. А втечемо ми, справді, зараз же, якщо тобі так хочеться швидше кінчити карантин. Я незабаром піду на півгодини до майстерні. Ходімо всі разом: це буде з твого боку дуже мило, що ти перший візит після хвороби зробиш нашій компанії. Вона помітить це і буде дуже рада з такої уваги.

— Гарзд, ходімо разом,— сказав Лопухов, помітно вдоволений з того, що подихає свіжим повітрям сьогодні ж таки.

— От тактовна господиня,— сказала Віра Павлівна: — і не подумала, що у вас, Олександрє Матвійовичу, може, зовсім немає бажання йти з нами.

— Ні, це дуже цікаво, я давно збирався. Ваша думка щаслива.

Справді, думка Віри Павлівни була вдала. Дівчата, дійсно, були дуже вдоволені, що Лопухов зробив їм перший візит після хвороби. Кірсанов справді дуже цікавився майстернею; та й не можна було не цікавитися нею людині з його напрямом думок. Коли б особлива причина не стримувала його, він з самого початку був би одним з найстаранніших викладачів у ній. Півгодини, може, з годину, промайнули непомітно. Віра Павлівна водила його по різних кімнатах, показувала все. Вони поверталися з ідальні до робочих кімнат, коли до Віри Павлівни підійшла дівчина, якої не було в робочих кімнатах. Дівчина й Кірсанов глянули одне на одного: — «Настусенько!» — «Сашо!» — і обнялися.

— Сашенько, друже мій, яка я рада, що зустріла тебе! — дівчина все цілувала його, і сміялась, і плакала. Отямившись від радості, вона сказала: — Ні, Віро Пав-

лівно, про справи вже не казатиму зараз. Не можу розлучитися з ним. Ходімо, Сашенько, до моєї кімнати.

Кірсанов був радий не менше за неї. Але Віра Павлівна помітила й багато смутку в першому ж погляді його, коли він пізнав її. Та це було й не дивно: у дівчини були сухо-ти на останній стадії розвитку.

Крюкова вступила до майстерні з рік тому, вже дуже хвора. Якби вона лишилася в магазині, де працювала перед тим, вона давно б уже вмерла від швацької роботи. А в майстерні знайшлась для неї змога прожити трохи довше. Дівчата зовсім звільнили її від шиття: можна було досить знайти іншої, не шкідливої для неї роботи; вона замінила половину чергувань для дрібних потреб майстерні, як і інші, завідувала всілякими коморами, приймала замовлення, і ніхто не міг сказати, що Крюкова менше за інших корисна в майстерні.

Лопухови пішли, не дочекавшись кінця побачення Крюкової з Кірсановим.

XIV

РОЗПОВІДЬ КРЮКОВОЇ

Другого дня рано-вранці Крюкова прийшла до Віри Павлівни.

— Я хочу поговорити з вами про те, що ви вчора бачили, Віро Павлівно,— сказала вона,— вона якийсь час не знала, як розповідати далі: — мені не хотілося б, щоб ви погано подумали про нього, Віро Павлівно.

— Що це, як ви самі погано думаєте про мене, Настасіє Борисівно.

— Ні, коли б це була не я, а інша, я б не подумала цього. А я ж, ви знаєте, не така, як інші.

— Ні, Настасіє Борисівно, ви не маєте права так говорити про себе. Ми знаємо вас рік, та й раніше вас знали багато хто з нашого товариства.

— То, я бачу, ви нічого про мене не знаєте?

— Ні, чому ж, я знаю дуже багато. Ви були служницею — останнім часом у актриси N; коли вона вийшла заміж, ви пішли від неї, щоб уникнути батька її чоловіка, поступили в магазин N, з якого перейшли до нас; я знаю це з усіма подробицями.

— Звичайно, за Максимову і Шеїну, які знали, що зомною було раніше, я була певна, що вони не розповідатимуть. А проте я гадала, що могло якось через сторонніх дійти до вас чи до інших. Ах, яка я рада, що вони нічого не знають! А вам я все-таки скажу, щоб ви знали, який він добрий. Я була дуже погана дівчина, Віро Павлівно.

— Ви, Настасіє Борисівно?

— Так, Віро Павлівно, була. І я була дуже зухвала, у мене не було ніякого сорому, і я була завжди п'яна — у мене через те й хвороба, Віро Павлівно, що, маючи слабі груди, я надто багато пила.

Вірі Павлівні вже разів зо три випадало бачити такі приклади. Дівчата, що поводилися бездоганно з того часу, як починалося її знайомство з ними, казали їй, що раніше колись жили погано. Перший раз її вразила така сповідь; але, поміркувавши над нею кілька днів, вона вирішила: «а моє життя? — бруд, в якому я виросла, теж був гидкий; проте не прилип же до мене, і залишаються ж чистими від нього тисячі жінок, що повиростали в родинах не кращих за мою. Що ж тут особливого, коли з цього приниження так само можуть виходити незіпсованими ті, кому допоможе щасливий випадок звільнитися від нього?» Другу сповідь вона слухала, вже не дивуючись, що дівчина, яка сповідалась, зберегла всі благородні властивості людини: і безкорисливість, і здатність до вірної дружби, і лагідність душі, — зберегла навіть чимало наївності.

— Настасіє Борисівно, я мала такі розмови, яку ви хочете почати. І тій, яка оповідає, і тій, яка слухає, — обом тяжко. Я вас поважатиму не менше, напевно, навіть

більше, ніж раніш, коли знаю тепер, що ви багато перетерпіли, але я розумію все, і не чувши. Не будемо говорити про це: мені не треба нічого пояснювати. У мене самої позаду чимало гірких років; я намагаюсь не думати про них і не люблю говорити про них,— це тяжко.

— Ні, Віро Павлівно, в мене інше почуття. Я вам хочу сказати, який він добрий; мені хочеться, щоб хто-небудь знав, яка я йому вдячна, а кому сказати, крім вас? Мені це дасть полегшення. Яке було моє життя, про це, звісно, нема що говорити,— воно у всіх таких бідних однакове. Я хочу сказати тільки про те, як я з ним познайомилась. Про нього так приємно говорити мені; і я ж переїжджаю до нього жити,— треба ж вам знати, чому я кидаю майстерню.

— Якщо для вас це оповідання буде приємне, Настасіє Борисівно, я рада слухати. Дозвольте ж, я візьму роботу.

— Так, а от мені й робити не можна. Які добрі ці дівчата, знаходили мені заняття по моему здоров'ю. Я їм усім дякуватиму, кожній. Скажіть і ви їм, Віро Павлівно, що я вас просила подякувати їм за мене.

— Я ходила по Невському, Віро Павлівно; тільки ще вийшла, було ще рано; іде студент, я причепилася до нього. Він нічого не сказав, а перейшов на другий бік вулиці. Дивиться, я знову підбігаю до нього, схопила його за руку. «Ні, кажу, я не відстану од вас, ви такий гарненький». «А я вас прошу залиште мене»,— він каже. «Ні, ходімо зо мною». «Нема чого». «Ну, то я з вами піду. Ви куди йдете? Я вже од вас нізащо не відстану». Адже я була така безсоромна, гірша за інших.

— Це тому, Настасіє Борисівно, що, може, насправді були несміливі, соромились.

— Так, це може бути. Принаймні на інших я це бачила,— не тоді, звичайно, а згодом зрозуміла. Тож коли я йому сказала, що неодмінно піду з ним, він засміявся й сказав: «якщо хочете, йдіть; тільки даремно»,— хотів провчити мене, як потім сказав: йому було досадно, що

я пристаю. Я й пішла, і плела йому всякі нісенітниці; він усе мовчав. От ми прийшли. Як на студентське життя, то він уже й тоді жив добре, мав від уроків карбованців 20 на місяць, і жив тоді сам. Я розсілася на дивані й кажу: «ну, давай вина». «Ні, каже, вина я вам не дам, а чай пити, коли хочете, давайте». «З пуншем»,— я кажу. «Ні, без пуншу». Я стала робити дурниці, поводитися безсоромно. Він сидить дивиться, але зовсім не реагує: так прикро. Тепер трапляються такі молоді люди, Віро Павлівно,— молоді люди набагато кращими стали з того часу, а тоді це було надивовижу. Мене це навіть образило, я почала лаяти його: «Якщо ти такий дерев'яний,— і вилаяла його,— то я піду». «Тепер чого ж їти, він каже, напийтесь уже чаю: хазяйка зараз принесе самовар. Тільки не лайтесь». І все казав мені «ви». «Ви краще розкажіть мені, хто ви і як це з вами сталося».— Я йому стала розповідати, що про себе вигадала: ми ж вигадуємо собі різні історії, і через те нікому з нас не вірять; а насправді є такі, в яких ці історії не вигадані: адже поміж нас бувають і благородні, і освічені. Він послухав та й каже: «Ні, це у вас погано придумано; я б от і хотів вірити, та не можна». А ми вже пили чай. От він і каже: «А знаєте, що я по вашій статурі бачу: що вам шкідливо пити; у вас через це вже й груди чи не хворі. Дайте-но я вас огляну». Що ж, Віро Павлівно, ви не повірите, але мені соромно стало,— а яке ж моє життя було, та й перед цим як я поводитися безсоромно! І він це помітив,— «та ні, каже, адже тільки груди вислухати». Він тоді ще на 2-му курсі був, а вже багато знав з медицини, він наперед заходив у науках. Почав вислухувати груди. «Так, каже, вам зовсім не можна пити, у вас груди слабі». «А як же нам не пити? — кажу: — нам без цього не можна». І справді, не можна, Віро Павлівно. «То ви покиньте таке життя». «Так оце й кину! Адже воно веселе!» «Ну, каже, веселого мало.— Ну, каже, я тепер ділом займаюся, а ви йдіть собі».— І пішла я, розгнівана, що вечір пропав

марно; та й прикро мені було, що він такий нечутливий; адже в нас теж своя амбіція щодо цього. От, через місяць, трапилось мені бути в тих місцях: дай, думаю, зайду до цього дерев'яного, поглузую з нього. А це було перед обідом; я після ночі виспалася і не була п'яна. Він сидів з книгою. «Здрастуй, дерев'яний». «Здрастуйте, що скажете?» Я знову стала робити дурниці.— «Я, каже, вас прожену, перестаньте, я вам казав, що не люблю цього. Тепер ви не п'яна, можете розуміти. А ви краще ось що подумайте: обличчя он у вас більш хворе, ніж тоді, вам треба кинути вино. Поправте одяг, та поговоримо гарненько!» А в мене, справді, в грудях уже починало боліти. Він знову слухав, сказав, що груди слабші, ніж раніше, багато говорив; та й у грудях у мене боліло,— я й розчулилась, заплакала: вмирати ж не хотілося, а він усе сухо-тами лякав. Я й кажу: «Як же я таке життя кину? Мене хазяйка не випустить — я їй 17 карбованців винна». Адже нас завжди у боргах тримають, щоб ми були покірні.— «Ну, каже, в мене сімнадцять карбованців не набереться, а післязавтра приходьте». Таким це дивним мені здалося, я ж зовсім не на те сказала, та й як же цього сподіватися було? та я й вухам своїм не вірила, розплакалася ще дужче, думала, що він з мене глузує: «гріх вам кривдити бідну дівчину, коли бачите, що я плачу»; і довго йому не вірила, коли він почав запевняти, що не жартує. І що ви думаєте? — таки назбирав грошей і віддав мені через два дні. Мені й тепер усе ще начебто не вірилося. «Та як же, кажу, та за віщо ж, коли ви не хочете мати зо мною діла?»

Викупилася від хазяйки, найняла окрему кімнату. Але робити мені було нічого: у нас же особливі білети,— куди я з таким білетом покажусь? А грошей немає. Я й жила по-старому — тобто не по-старому: не можна й рівняти, Віро Павлівно! Я ж до себе вже приймала тільки своїх знайомих, гарних, таких, які не кривдили. І вина в мене не було. Отож не можна й рівняти. І, знаєте, мені вже

це легко було проти колишнього. Тільки ні, все-таки тяжко; і що я вам скажу: ви подумаєте, тому тяжко, що в мене було багато приятелів, чоловік із п'ять,— ні, я ж до них до всіх прихильність мала, то це мені було нічого. Ви мені пробачте, що я так кажу, тільки я з вами одверта: я й тепер так думаю. Ви мене знаєте, хіба не скромна я тепер; хто тепер чув від мене що-небудь, крім якнайкращого? Адже я в майстерні стільки пораюся з дітьми, і всі мене люблять, і старі жінки не скажуть, що я не навчаю дітей найкращого. Тільки я з вами одверта, Віро Павлівно, я й тепер так думаю: якщо прихильність маєш, це все одно, коли тут немає обману; інша річ, коли б обман був.

Отак я й жила. Минуло місяців зо три, і добре вже відпочила я за цей час, бо життя моє вже було спокійне, і хоч я соромилася через гроші, але за погану дівчину себе вже не вважала.

Тільки, Віро Павлівно, Сашенька бував у мене в цей час, і я до нього заходила. От я й знову до того підійшла, про що про одне треба було оповідати. Тільки він не за тим мене відвідував, як інші, а так, наглядав за мною, щоб я знову не вернулася до колисьньої своєї слабості, не пила вина. І справді, в перші дні він мене підтримав, бо мене тягло до вина. А його я соромилася: що, як він зайде та побачить. І, мабуть, що я без того не встояла б, бо мої приятелі, гарні люди, було казали: «я пошлю по вино». А як я його соромилася, то я казала: «ні, ніяк не можна». А то спокусилася б: сама ця думка, що вино мені шкодить, не стримала б. Потім, тижнів через три, я й сама зміцніла: до вина вже не тягло, і вже я відвикла від п'яної поведінки. І я все складала гроші, щоб йому віддати, місяців через два й віддала всі. Він був такий радий, що я йому віддала. На другий день він приніс мені серпанку на плаття, інших речей мені на ці гроші купив. От він бував і після цього, все так само, ніби лікар за хворим наглядає. А потім, з місяць після того, як я з ним

розплатилась, він теж сидів у мене і сказав: «От тепер, Настенько, ви мені стали подобатися». І справді: від вина обличчя псується, і це не могло одразу минуться, а тоді вже минулося, і колір обличчя у мене зробився ніжний, і очі стали ясніші, і знеб-таки те, що я від колишньої поведінки відвикла, стала говорити скромно, знаєте, думки в мене незабаром стали скромні, коли я перестала пити, а в словах у це плуталася й поводилася часом, забувшись, за давньою поганою звичкою; а на цей час я вже призвичаїлася і поводитись, і говорити скромніше. Як він це сказав, що я стала йому подобатися, я так зраділа, що хотіла до нього на шию кинутись, та не посміла, зупинилась. А він сказав: — «От бачите, Настенько, я не такий вже й нечулий». І казав, що я стала гарненька й скромна, і почав голубити мене,— і як же голубити? узяв руку й поклав на свою, і почав гладити другою рукою; і дивиться на мою руку; а в мене, справді, руки вже тоді були білі, ніжні... Так от, як він узяв мою руку,— ви не повірите, я так і зашарілася: після такого мого життя, Віро Павлівно, мов невинна панночка — дивно ж це, а так було. Та хоч як я соромилася,— смішно сказати, Віро Павлівно: хоч як я соромилася, але це ж правда,— я все-таки сказала: «Як це ви захотіли приголубити мене, Олександрє Матвійовичу?» А він сказав: «Тому, Настенько, що ви тепер чесна дівчина». І ці слова, що він назвав мене чесною дівчиною, так мене втішили, що я залилася сльозами. А він сказав: «Що це з вами, Настенько?» і поцілував мене; що ж ви думаєте? Від цього поцілунку в мене у голові запаморочилось, я зомліла: чи можна цьому повірити, Віро Павлівно, що б це могло бути після такого мого життя?

От другого ранку сиджу я й плачу, що мені тепер робити, бідній, як я жити буду? Тільки мені й лишається, що в Неву кинутись. Почуваю: не зможу я робити того, чим жила; заріжте мене, з голоду вмиратиму, не робитиму. Бачите, виходить, у мене давно було до нього

кохання, та як він не виявляв до мене ніякого почуття і надії в мене не було, щоб я могла йому сподобатись, то це кохання і завмирало в мені, і я сама не розуміла, що воно в мені є. А тепер це все й виявилось. А це зрозуміла річ, що коли таке кохання відчуваєш, то як же можна на когось і дивитися, крім того, кого кохаєш. Це ви по собі відчуваєте, що не можна. Тут уже все пропадає, крім однієї людини. От сиджу я й плачу: що тепер робитиму, нічим мені жити. Вже я й справді думала: піду до нього, побачусь ще раз з ним та піду після того й утоплюся. Отак цілий ранок проплакала. Тільки раптом бачу, він увійшов, і кинувся мене цілувати, і каже: «Настенько, хочеш зо мною жити?» І я сказала, що я думала. І стали ми з ним жити.

От щасливий час був, Віро Павлівно; я гадаю, мало хто бував такий щасливий. І все він тоді мною милувався! Скільки разів бувало: прокинувся, а він сидить за книжкою, потім підійде подивитись на мене, та так і замислиться, все сидить та дивиться. Але тільки який він був скромний, Віро Павлівно; адже я згодом могла розуміти, я ж почала читати, довідалась, як у романах кохання описують, могла мати свою думку. Та тільки, хоч який він скромний був, як же він милувався мною! І яке в цей час почуття, коли кохана людина тобою милується: це така радість, що її й уявити не можна. Що вже там казати, навіть коли він мене вперше поцілував: у мене аж голова запаморочилась, я так і схилилася до нього на руки, здається, солодке має бути почуття, але не те, все не те. То, знаєте, кров кипить, тривожно чомусь, і в солодкому почутті є ніби якась мука, так що навіть тяжко це, хоч нема чого казати, яке це блаженство, що за таку хвилину можна, здається, життя віддати,— та таки й віддають, Віро Павлівно; отже, велике блаженство, а все не те, зовсім не те. Це однаково, як ото, бува, замрієшся на самоті, просто думаєш: «Ах, як я його кохаю», так тут же ні тривоги вже, ні болю

ніякого немає в цій приємності, а так рівно, тихо почуваш, так от те саме, тільки в тисячу разів дужче, коли ця кохана людина тобою милується; і як це спокійно почуваш, а не те, що серце стукає, ні, це вже тривога була б, цього не почуваш, а тільки воно якось рівніше, і приємно, і так м'яко б'ється, і груди ширшають, дихати легше, оце так, це найвірніше: дихати дуже легко. Ах, як легко! так що й година, і дві пролетять, немов одна хвилинка, ні, ні хвилини, ні секунди немає, зовсім часу немає, однаково як заснеш і прокинешся: прокинешся — знаєш, що багато часу минуло відтоді, як заснула; а як цей час минув? — і жодної миті не тривав; і теж однаково як після сну; не те щоб утома, а навпаки, свіжість, бадьорість, немов відпочив: та так і є, відпочив; я сказала «дуже легко дихати», це і є найсправжнє. Яка сила в погляді, Віро Павлівно: ніякі інші пестоці так не пестять і не дають такої насолоди, як погляд. Усе інше, що є в коханні, усе не таке ніжне, як ця знемога.

І все, було, милується, усе, було, милується. Ах, яка це насолода! Цього ніхто не може уявити, хто не зазнавав. Та ви це знаєте, Віро Павлівно.

І як ото не втомиться він цілувати очі, руки, потім почне цілувати груди, ноги, всю і мені ж не соромно: а я ж і тоді була потім уже така ж, як тепер. Ви знаєте, Віро Павлівно, я й жіночого погляду соромлюся, справді; наші дівчата скажуть вам, яка я сором'язлива, я ж тому й живу в окремій кімнаті. А як же це дивно, ви не повірите, що коли він мною милується й цілує, мені зовсім не було соромно, а тільки так приємно, і так легко дихати; чому ж це, Віро Павлівно, що я своїх дівчат соромлюся, а його погляду мені не соромно? Це, я думаю, чи не тому, що він же мені й не здавався вже іншою людиною, а ніби ми обоє одна людина; це ніби не він на мене дивиться, а я сама на себе дивлюся, це не він мене цілує, а я сама себе цілую, — справді, так мені здавалося; тому мені й не соромно. Та ви це знаєте, вам

не треба цього розповідати. А тільки як подумаєш про це, то не можеш відірватись од цієї думки. Ні, я вже піду, Віро Павлівно, більше й говорити ні про що не можна. Я тільки хотіла сказати, який Сашенька добрий.

XV

Крюкова доказала свою історію Вірі Павлівні вже іншими днями. Вони з Кірсановим прожили щось зо два роки. Ознаки хвороби, що починалася в неї, немовби зникли. Але наприкінці другого року, коли прийшла весна, сухоти раптом виявились уже в гострій формі. Жити з Кірсановим означало б для Крюкової прирікати себе на швидку смерть. Відмовившись од цього зв'язку, вона могла ще сподіватись, що хвороба знову заглухне надовго. Вони вирішили розлучитись. Займатися будь-якою сидячою роботою так само означало б згубити себе. Треба було шукати посади економки, покоївки, няньки,— що-небудь таке,— і в такої пані, яка б не обтяжувала втомливими обов'язками, та не завдавала б — це головне — і прикроців: умови досить рідкі. Але знайшлося таке місце. У Кірсанова була знайома серед початкуючих артистів; через них Крюкова найнялася за покоївку до однієї з актрис російського театру, дуже гарної жінки. Довго розлучалися вони з Кірсановим і не могли розлучитись: «завтра іду на свою службу», і одне завтра минало за одним: плакали, плакали, і все сиділи обнявшись, поки вже сама актриса, яка знала, через що стає до неї покоївка, приїхала по неї сама: здогадалася, чому покоївка довго не з'являється, і повезла її, щоб не тяглася розлука, шкідлива для неї.

Поки актриса лишалася на сцені, Крюковій було дуже добре жити в неї: актриса була жінка делікатна, Крюкова дорожила своїм місцем — інше таке важко було б знайти; за те, що не має неприємностей, від пані,

Крюкова прихилилася до неї: актриса, побачивши це, стала ще добрішою, Крюковій було дуже спокійно, і хвороба її не розвивалася або майже не розвивалася. Але актриса виїшла заміж, залишила сцену, оселилася в чоловічій родині. Тут, як уже й раніше чула Віра Павлівна, батько актрисиного чоловіка почав чіплятися до покоївки; доброчесність Крюкової, щоправда, і не зазнавала спокуси, але почалися родинні чвари: колишня актриса стала соромити старого, старий почав сердитись. Крюкова не хотіла бути причиною родинних чвар, та коли б і хотіла, вже не мала спокійного життя на попередній роботі, і покинула її.

Це було років через два з половиною після розлуки з Кірсановим. Вона вже зовсім не бачилася з ним за цей час. Спершу він заходив до неї; але радість побачення так шкідливо впливала на неї, що він домігся від неї дозволу не бувати в неї, заради її ж таки користі. Крюкова спробувала жити за покоївку ще в двох-трьох родинях; але всюди було стільки тривоги і неприємностей, що вже краще було піти в швачки, хоч це безпосередньо прирікало на швидкий розвиток хвороби: адже хвороба однаково розвивалася б і від неприємностей,— то краще зазнати тієї ж долі без прикроців, лише від самої роботи. Рік швацької роботи остаточно підточив Крюкову. Коли вона вступила до майстерні Віри Павлівни, Лопухов, який був там за домашнього лікаря, робив усе можливе, щоб затримати розвиток сухот, зробив багато, тобто багато з погляду труднощів того незначного успіху, якого досяг; але розв'язка наближалася.

Крюкова до останнього часу помилково гадала, як звичайно хворі на сухоти, що її хвороба ще не дуже розвинулась, тому й не шукала Кірсанова, щоб не шкодити собі. Але вже місяців зо два вона дуже наполегливо допитувалася в Лопухова, чи довго їй лишається жити. Навіщо це треба знати їй, вона не казала, і Лопухов не

вважає, що має право одверто говорити їй про близьку кризу, не вбачаючи в її запитаннях нічого, крім звичайної прив'язаності до життя. Він заспокоював її. Але вона, як це найчастіше буває, не заспокоювалась, а лише утримувалася зробити те, що могло б дати їй втіху перед кінцем; сама вона бачила, що їй недовго жити, і почуття її визначалися цією думкою, але медик запевняв її, що вона ще мусить берегти себе; вона знала, що повинна вірити йому більше, ніж собі, тому слухалась і не шукала Кірсанова.

Звичайно, це непорозуміння не могло б тривати довго; в міру того, як наближалася розв'язка, розпитування Крюкової ставали б наполегливішими; вона або проходила б, що в неї є особлива причина знати істину, або Лопухов чи Віра Павлівна здогадалися б, що допитуватися її змушує якась особлива потреба, і двома-трьома тижнями, може, кількома днями пізніше, справа однаково прийшла б до того, до чого прийшла трохи раніше, завдяки несподіваній для Крюкової появи Кірсанова в майстерні. Але тепер непорозумінню покладено було край не дальшими розпитуваннями, а саме цією випадковою обставиною.

— Яка я рада, яка я рада! адже я все збиралася до тебе, Сашенько! — із захватом сказала Крюкова, коли ввела Кірсанова в свою кімнату.

— Так, Настенько, і я не менш за тебе радий: тепер не розлучимось; переїжджай жити до мене, — сказав Кірсанов, захоплений почуттям жалісливої любові, і, сказавши, зараз же згадав: як же я сказав їй це? адже вона, певно, ще не догадується про близькість кризи?

Але вона чи не зрозуміла в першу хвилину того сенсу, який впливав з його слів, чи зрозуміла, та не до того їй було, щоб звертати увагу на цей сенс, і радість про відновлення кохання заглушила в ній скорботу про близький кінець, — так чи так, але вона тільки раділа й казала:

— Який ти добрий, ти, як і раніше, кохаєш мене.

Та коли він пішов, вона поплакала; лише тепер вона чи збагнула, чи могла помітити, що збагнула сенс відновлення кохання, мовляв, «мені тепер уже нема чого бергти тебе, не вбережеш; так нехай же ти хоч порадусься».

І справді, вона порадувалася; він не відходив од неї ні на хвилину, крім тих годин, які мусив відбувати в госпіталі й Академії; так прожила вона щось із місяць, і весь цей час були вони вкупі, і скільки було розповідей, розповідей про все, що було з кожним під час розлуки, і ще більше було спогадів про спільне життя колись, і скільки було розваг: вони гуляли разом, він найняв коляску, і вони щодня цілий вечір їздили по околицях Петербурга й захоплювались ними; людині така люба природа, що навіть цією жалюгідною, мізерною, хоча вона й коштувала мільйони й десятки мільйонів карбованців, природою петербурзьких околиць милуються люди; вони читали, вони грали в дурня, вони грали в лото, вона навіть почала вчитися грати в шахи, немов мала час вивчитися.

Віра Павлівна кілька разів просиджувала у них допізна, коли вони поверталися з прогулянки, а ще частіше заходила вранці, щоб розважити її, коли вона лишалася сама; і коли вони були самі вдвох, зміст довгих, пристрасних розповідей Крюкової був лише один — який Сашенька добрий, і який ніжний, і як він кохає її!

XVI

Минуло місяців чотири. Турботи про Крюкову, потім згадки про неї обманули Кірсанова: йому здавалося, що тепер його менше переслідуватимуть думки про Віру Павлівну; він не уникав її, коли вона, відвідуючи Крюкову, зустрічалася й розмовляла з ним, і потім, коли

— Та ти ж давно кличеш мене,
— каже Бозіо,
і каже по-російському.

вона намагалася розважити його. Поки він був засмучений, воно їй справді в його свідомих почуттях до Віри Павлівни не було нічого, крім дружньої вдячності за її співчуття.

Проте — читач уже знає наперед зміст цього «проте», як і завжди наперед знатиме, про що оповідатиметься після сторінок, ним прочитаних,— проте, звичайно, почуття Кірсанова до Крюкової, коли вони зустрілися вдруге, було зовсім не таке, як у Крюкової до нього: кохання до неї давним-давно погасло в Кірсанова; він зберіг лише приязнь до неї, як до жінки, яку колись кохав. Колишнє кохання його до неї було лише прагненням юнака покохати кого-небудь, хоч кого-небудь. Зрозуміла річ, Крюкова була йому не до пари, бо вони не були до пари одне одному своїм розвитком. Коли він вийшов з юнацького віку, він міг тільки жаліти Крюкову, не більше; міг бути ніжним з нею через спогади, із жалю, та й годі. Журба його за нею, по суті, дуже швидко минула; та коли журба розвіялася насправді, він усе ще пам'ятав, що він охоплений цією журбою, а коли він помітив, що вже немає журби, а лише згадує про неї, він побачив таке своє ставлення до Віри Павлівни, що прийшов до висновку, що потрапив у велику біду.

Віра Павлівна намагалась розважити його, і він піддавався цьому, вважаючи себе в безпеці, або, краще сказати, і не згадуючи, що він же кохає Віру Павлівну, не згадуючи, що, піддаючись її піклуванню, він іде на біду. Та й що ж було тепер, через два-три місяці після того, як Віра Павлівна стала відволікати його від журби за Крюковою? Нічого більше, крім того, що він весь цей час майже щовечора або просиджував у Лопухових, або супроводжував кудись Віру Павлівну, супроводжував часто разом з чоловіком, частіше — сам. Оце й усе. Але цього було цілком досить і для неї, не тільки для нього.

Який був тепер характер дня Віри Павлівни? До вечора — той самий, що й раніше. Та ось шоста година.

Бувало, вона в цей час іде сама до своєї майстерні або сидить у своїй кімнаті і працює сама. А тепер, якщо їй треба бути в майстерні увечері, про це вже напередодні сказано Кірсанову, і він з'являється проводити її. По дорозі туди й назад, щоправда, дуже недалекій, вони розмовляють про що-небудь, звичайно про майстерню: Кірсанов найдіяльніший її помічник у справах майстерні. Там вона зайнята розпорядженнями, і в нього теж багато діла: хіба мало набирається в тридцяти дівчат довідок і доручень, які найзручніше виконати саме йому? А поміж цими справами він сидить, балакає з дітьми; тут же кілька дівчат беруть участь у цій розмові про все на світі,— і про те, які гарні арабські казки «Тисяча й одна ніч», з яких він багато вже розказав, і про білих слонів, яких так шанують в Індії, як у нас багато хто любить білих кішок: половина компанії вважає це за поганий смак,— білі слони, кішки, коні,— все це альбіноси, хвороблива порода, по очах їхніх знати, що вони не мають такого чудового здоров'я, як кольорові; друга половина компанії обстоює білих кішок. «А чи не знаєте ви чогось докладнішого про життя самої пані Бічер-Стоу ¹⁶, роман якої ми всі знаємо з ваших розповідей?» — каже одна з дорослих співрозмовниць; ні, Кірсанов тепер не знає, але довідається, це йому самому цікаво, а тепер він може поки що розповісти про Говарда ¹⁷, який був майже така сама людина, як пані Бічер-Стоу. Отак Кірсанов то розповідає, то сперечається з компанією, дитяча половина якої весь час та сама, а доросла половина раз у раз міняється. Та ось Віра Павлівна скінчила свої справи, вона вертається з ним додому до чаю, і вони довго сидять утрьох після чаю; тепер Віра Павлівна й Дмитро Сергійович просидять укупі довше, ніж коли не було тут Кірсанова. Майже кожного вечора, коли вони бувають лише втрьох, улаштовується на годину і навіть години на дві музика: Дмитро Сергійович грає, Віра Павлівна співає, Кірсанов сидить і слухає; іноді Кірсанов

грає, тоді Дмитро Сергійович співає разом з дружиною. Але тепер часто трапляється, що Віра Павлівна поспішає з майстерні, щоб устигнути одягтися в оперу: тепер вони часто бувають в опері, наполовину втрюх, наполовину сам Кірсанов з Вірою Павлівною. І, крім того, у Лопухових частіше, ніж до того, стали бувати гості, раніше, не рахуючи молоді — які ж це гості, молодь? це племінники лише, — бували майже самі Мерцалови; тепер Лопухови заприятелювали ще з двома-трьома такими ж милими родинами. Мерцалови та ще дві родини ухвалили щотижня по черзі влаштовувати маленькі вечори з танцями, в своєму колі, — буває по 6 пар, навіть по 8 пар танцюючих. Лопухов без Кірсанова не буває майже ніколи ні в опері, ні в знайомих родинях, але Кірсанов часто проводить Віру Павлівну в цих виїздах. Лопухов каже, що хоче лишитися в своєму пальті, на своєму дивані. Тому тільки половину вечорів проводять вони втрюх, але ці вечори вже майже без перерви втрюх; правда, коли в Лопухових немає нікого, крім Кірсанова, диван часто відтягує Лопухова з залу, де рояль; рояль тепер пересунуто з кімнати Віри Павлівни в зал, але це мало рятує Дмитра Сергійовича: через чверть години, багато через півгодини, Кірсанов і Віра Павлівна теж кинули рояль і сидять біля його дивана, а втім, Віра Павлівна недовго сидить біля дивана; вона незабаром уможується напівлежачи на дивані, але так, що чоловікові все ж таки просторо сидіти: адже диван широкий; тобто не зовсім уже просторо, але вона обняла чоловіка однією рукою, тож сидіти йому все-таки зручно.

Отак проминуло місяців зо три й більше.

Ідилія тепер не в моді, і я сам аж ніяк не люблю її, тобто особисто я не люблю, як не люблю гулянь, не люблю спаржі, — хіба мало є такого, до чого я неохочий? не можна ж одній людині любити всі страви, всі способи розваг; але я знаю, що ці речі, які мені особисто не до

смаку, дуже гарні речі, що вони до смаку, чи були б до смаку, далеко більшої кількості людей, ніж ті, хто, як я, віддають перевагу грі в шахи — перед гулянням, квашеної капусти з конопляною олією—перед спаржею; я знаю цавіть, що в більшості, яка не поділяє мого смаку до гри в шахи і рада була б не поділяти мого смаку до квашеної капусти з конопляною олією, що в неї смаки не гірші за мої, і тому я кажу: хай буде на світі якомога більше гулянь, і хай майже зовсім зникне з світу, лишиться тільки античною рідкістю для небагатьох, подібних до мене, диваків квашена капуста з конопляною олією!

Так само я знаю, що для величезної більшості людей, які нітрохи не гірші за мене, щастя повинне мати ідилічний характер, і я вигукую: хай запанує в житті над усіма іншими характеристиками життя ідилія. Для небагатьох диваків, не охочих до неї, будуть інші характери щастя, а більшості потрібна ідилія. А що ідилія не в моді і тому люди цураються її, то це ж не аргумент: вони цураються її, як та лисиця в байці цуралася винограду. Їм здається, що ідилія недосяжна, тому вони й вигадали: «Хай вона буде не в моді».

Та це справжнісінька нісенітниця, що ідилія недосяжна: вона не лише гарна річ майже для всіх людей, а й можлива, дуже можлива; дуже просто було б улаштувати її, але тільки не для однієї людини або не для десятих, а для всіх. Італійська опера — теж річ неможлива для п'ятох чоловік, а для цілого Петербурга — дуже можлива, як усім видно й чути; адже й «Повне зібрання творів М. В. Гоголя. Москва, 1861 р.» річ неможлива для десятох чоловік, а для всієї публіки дуже можлива й недорога, як усім відомо. Але поки італійської опери для всього міста немає, можна лише деяким, особливо завзятим меломанам перебуватися сьакимитакими концертами, і поки 2-ї частини «Мертвих душ» не було надруковано для всієї публіки, лише деякі, особ-

ливо щирі шанувальники Гоголя виготовляли, не шкодуючи праці, кожен для себе, рукописні примірники її. Переписане незрівнянно гірше, ніж надрукована книжка, який-такий концерт дуже поганий проти італійської опери, а все-таки гарне, все-таки гарний.

XVII

Якби хтось сторонній прийшов порадитись до Кірсанова про те становище, в якому Кірсанов побачив себе, коли отямився, і якби Кірсанов був зовсім чужий усім особам, яких стосується справа, він сказав би тому, хто прийшов порадитись: «поправляти справу втечею — пізно; не знаю, як воно далі буде, але для вас тікати чи лишатися — однаково небезпечно; а для тих, про спокій яких ви дбаєте, ваша втеча, мабуть, ще небезпечніша, ніж коли б ви лишалися».

Зрозуміло, Кірсанов сказав би це лише такій людині, як він сам або як Лопухов, людині твердого характеру й незмінної чесності. З іншими людьми нема чого розмовляти про такі речі, бо ці інші люди неодмінно поведуться в таких випадках гидко й мерзенно: знеславлять жінку, збездечать себе і потім ідуть до всієї своєї компанії скиглити або вихвалитись, тішитися своєю геройською чеснотою або амурною привабливістю. З такими людьми ні Лопухов, ні Кірсанов не любили розмовляти про те, як повинні діяти люди благородні. Але, кажучи людині свого закону, що тікати тепер, мабуть, чи не гірше вже, ніж лишатись, Кірсанов мав би рацію. При цьому розумілося б таке: «Я знаю, як ти поведився б, лишаячись: адже так, щоб нічим не виявити свого почуття, бо тільки в цьому разі ти й не будеш негідником, лишаячись. Завдання в тому, щоб якомога більше не порушувати спокою жінки, життя якої проходить добре. Щоб його

не порушувати зовсім, цього, здається, вже не можна зробити. Почуття, незгідне з її теперішніми відносинами, уже, мабуть,— та чого тут, мабуть, простіше сказати: поза всяким сумнівом,— виникло в ній, тільки вона ще не помічає його. Скоро чи не скоро воно виявиться в ній для неї самої без будь-якого приводу з твого боку, невідомо. Але твоє віддалення буде тим приводом, внаслідок якого воно виявиться. Отже, твоє віддалення лише прискорить справу, якої ти хочеш уникнути».

Але Кірсанов міркував про справу не як стороння людина, а як учасник. Йому здавалося, що віддалитися важче, ніж лишитися; почуття тягне його лишитися, отже, лишитися чи не означатиме — піддатися почуттю, спокуситися його навіяннями? Яке право він має так безумовно вірити, що ні словом, ні поглядом не виявить свого почуття, не зробить виклику? Тому певніше буде віддалитися. У своїй справі важко розібрати, наскільки розум спокушається софізмами потягу, бо чесність каже: чини наперекір потягові, тоді в тебе більше шансів, що ти вчиниш благородно. Це в перекладі з теоретичної мови на звичайну; а теорія, якої дотримувався Кірсанов, вважає такі пишні слова, як благородство, двозначними, темними, і Кірсанов за своєю термінологією висловився б так: «Кожна людина егоїст, я теж; тепер постає питання; що для мене вигідніше, віддалитись чи лишатися? Віддаляючись, я придушую в собі одне окреме почуття; лишаючись, я ризкую вразити почуття своєї людської гідності дурістю якого-небудь слова чи погляду, навіяного цим окремим почуттям. Окреме почуття можна придушити, і трохи згодом мій спокій відновиться, я знову буду вдоволений із свого життя. А якщо я раз вчиню проти всієї своєї людської натури, я назавжди втрачу можливість спокою, можливість вдоволення з себе, отрую все своє життя. Моє становище ось яке: я люблю вино, і передо мною стоїть кубок з дуже добрим ви-

ном; але є в мене підозра, що це вино отруєне. Довідатись, чи правдива моя підозра, чи ні, я не можу. Чи повинен я пити цей кубок, чи перекинути його, щоб він не спокушав мене? Я не повинен називати своє вирішення ні благородним, ні навіть чесним,— це надто гучні слова, я повинен назвати його тільки розсудливим, розважним: я перекидаю кубок. Цим я позбавляю себе деякої приємності, завдаю собі деякої неприємності, та зате забезпечую собі здоров'я, тобто змогу довго й багато пити таке вино, про яке я напевне знаю, що воно не отруєне. Я чиню розумно, от і вся похвала мені».

XVIII

Яким же чином віддалитись? Попередня штука — удати ображеного, виставити якусь пошлу рису характеру, щоб спертися на неї,— не годиться: двічі на одному й тому ж не обдуриш; друга така історія тільки розкрила б сенс першої, показала б його героєм не лише нових, але й колишніх часів. Та й взагалі, від будь-якого швидкого розриву взаємин треба відмовитись; таке віддалення було б легше, але воно було б ефектне, привернуло б увагу, тобто було б тепер пошлістю й низькістю (за кірсановською теорією егоїзму — дурістю, нерозсудливістю). Тому лишається тільки один, найскладніший і найболючіший спосіб: тихий відступ повільним, непомітним чином, так, щоб і не помітили, що він віддаляється. Важкенька й дуже хитра ця справа: зникнути з очей так, щоб не помітили твого руху, коли на тебе пильно дивляться, а нічого робити, треба діяти саме так. А втім, за кірсановською теорією, це й не боляче, а навіть приємно; тому що чим трудніша справа, тим більше радієш (із самолюбства) своїй силі й спритності, вдало здійснюючи справу.

І справді, він здійснив її вдало: не викрив свого наміру жодним недомовленим або перемовленим словом, жодним поглядом; як і раніше, він вільно поводився й жартував з Вірою Павлівною, як і раніше, було видно, що йому приємно в її товаристві: тільки стали траплятися різні перешкоди йому бувати в Лопухових так часто, як раніше, лишатись у них цілий вечір, як раніше, та якось виходило, що частіше, ніж колись, Лопухов хапав його за руку, а то й за лацкац сюртука, кажучи: «Ні, друже, ти від цієї суперечки так от зараз не втечеш»,— отож дедалі більшу частину того часу, який Кірсанов проводив у Лопухових, йому доводилося просиджувати біля дивана приятеля. І все це робилося так поступово, що зовсім і непомітно було, як розвивалася зміна. Перешкоди виникали, і Кірсанов не тільки не виставляв їх, а навпаки, шкодував (та й то лише іноді, шкодувати часто не годилося б), що трапилась така перешкода; перешкоди виникали все такі натуральні, неминучі, що частенько самі Лопухови гнали його від себе, нагадуючи, що він забув обіцянку сьогодні бути дома, бо в нього хотіли бути такий-то і такий-то із знайомих, від яких йому не пощастило відкараскатися... Або він забув, що коли сьогодні він не буде у такого-то, цей такий-то образиться; або він забув, що в нього до завтрашнього ранку лишається роботи години на чотири принаймні: що ж він, хоче не спати цю ніч? — уже ж 10-а година, годі йому розбалакувати, час йому йти працювати. Кірсанов навіть не завжди слухався цих нагадувань: не поїде він до цього знайомого, хай гнівається цей добродій; або: робота не втече, час іще є, а він досидить вечір тут. А перешкод дедалі більшало: і вчена праця все невідступніше віднімала у Кірсанова вечір за вечором — бодай би вона провалилася, на його думку (зрідка висловлювану мимохідь), ця вчена праця,— і знайомі теж нав'язувалися на нього все більше, і як тільки вони нав'язуються (це висловлюється теж зрідка, мимохідь) — аж дивно, як вони нав'я-

зуються! Це йому так здається, а Лопуховим добре видно, чому так: він стає відомим, от і з'являється дедалі більше людей, яким він потрібний; і роботою не можна йому нехтувати, даремно він починає лінуватися,— та що там, він зовсім зледачів за попередні місяці, от йому й нудно заходжуватись біля неї: — «А треба, брате Олександр». — «Час уже, Олександрє Матвійовичу!»

Важкий був маневр, на цілі тижні треба було розтягти цей поворот наліво кругом і повертатися так повільно, так рівно, як годинникова стрілка: дивіться на неї як хочете уважно, не побачите, що вона повертається, а вона собі нишком робить своє діло, іде вбік від попереднього свого положення. Зате і яка насолода була Кірсанову як теоретику милуватися із своєї спритності на практиці. Егоїсти і матеріалісти, вони ж усе роблять, власне, тільки на втіху собі. Так, і Кірсанов міг, поклавши руку на серце, сказати, що він робить свою штуку на втіху собі: він радів із своєї вмлості й молодечтва.

Так минув місяць, може, трохи й більше, і коли б хтось полічив, він побачив би, що за цей місяць і на волосину не поменшала близькість Кірсанова з Лопуховими, але вчетверо зменшився час, який проводить він у них, а в цьому часі наполовину зменшилася пропорція часу, який проводить він з Вірою Павлівною. Ще якийсь місяць, і при всій незмінності дружби, друзі бачитимуться мало,— і все буде гаразд.

Гострі очі в Лопухова — невже він нічого не помічає?
— Ні, нічого.

А Віра Павлівна? І Віра Павлівна нічого не помічає. І в собі нічого не помічає? І в собі нічого не помічає Віра Павлівна; тільки сниться Вірі Павлівні сон.

ТРЕТІЙ СОН ВІРИ ПАВЛІВНИ

І сниться Вірі Павлівні сон:

Після чаю, побалакавши з «миленьким», прийшла вона в свою кімнату й прилягла, — не спати, спати ще рано, куди там, тільки ще о пів на дев'яту, ні, вона ще не роздягалася, — а лише так, лягла читати. От вона й читає на своєму ліжечку, тільки книжка хилиться від очей, і думається Вірі Павлівні: «Чому це останнім часом стало мені трохи скучно іноді? чи це не скучно, а так? справді, це не скучно, а тільки я згадала, що сьогодні я хотіла їхати в оперу, та цей Кірсанов, такий неуважний, пізно поїхав по квиток: наче не знає, що коли співає Бозіо¹⁸, то не можна об 11-й дістати квитків по 2 карбованці. Звичайно, його не можна винуватити: він же до 5-ї години працював, напевно до 5-ї, хоч і не признався... а все-таки він винен. Ні, надалі краще проситиму «миленького» брати квитки і в оперу їздитиму з миленьким: миленький ніколи цього не зробить, щоб я лишилася без квитка, а їздити зо мною він завжди буде радий, адже він у мене такий милий, мій миленький. А через цього Кірсанова пропустила «Травіату» — це жахливо! Я щовечора бувала б в опері, коли б щовечора бувала опера — яка-небудь, хоч би сама по собі погана, з Бозіо в головній ролі. Якби у мене був такий голос, як у Бозіо, я, здається, цілий день співала б. А що, коли б познайомитися з нею? Як би це зробити? Цей артилерист приятелює з Тамберліком¹⁹, чи не можна через нього? Ні, не можна. Та й яка смішна думка! Навіщо знайомитись з Бозіо? хіба вона стане співати для мене? Адже вона повинна берегти свій голос.

А коли ж це Бозіо встигла вивчитись по-російському? І як чисто вона вимовляє. Але які ж смішні слова, і звідки вона викопала такі пошлі віршики? так, вона, певно,

вчилася за тією самою граматиною, що й я: там ці вірші наведено як приклад на розділові знаки; до чого це безглуздо, наводити в граматиці такі вірші, і хоч би вірші були не такі пошлі; але нема чого думати про вірші, треба слухати, як вона співає:

Любові миті
Лови, кохай.
Юнацькі літа
Для втіх віддай...^{20*}

Які смішні слова: «юнацькі» і «літа» з неправильним наголосом! Але який голос, і яке почуття в неї! Так, у неї голос став куди кращий, ніж раніше, незрівняно кращий, дивно! Як же це він міг так дуже покращати? Бач, от я не знала, як з нею познайомитись, а вона сама приїхала до мене з візитом. Як це вона довідалася про моє бажання?

— Та ти ж давно кличеш мене,— каже Бозію, і каже по-російському.

— Я тебе кликала, Бозію? Та як же я могла кликати тебе, коли я з тобою незнайома? Але я дуже, дуже рада бачити тебе.

Віра Павлівна відгортає запону, щоб подати руку Бозію, але співачка сміється, та це ж не Бозію, а швидше де Мерік у ролі циганки в «Ріголетто», але тільки регіт такий веселий, як у де Мерік, а голос Бозію, і відбігає, і ховається за запону; як досадно, ця запона ховає її, але ж раніше запони не було, звідки вона взялася.

— Знаєш, чого я до тебе приїхала? — і сміється, наче де Мерік, але тільки Бозію.

— Та хто ж ти? Адже ти не де Мерік?

— Ні.

— Адже ти Бозію?

Співачка сміється:

* Тут і далі поезії дано в перекладі С. Крижанівського.

— Довідаєшся незабаром; а тепер нам треба зайнятися тим, заради чого я до тебе прийшла. Я хочу читати з тобою твій щоденник.

— У мене немає ніякого щоденника, я ніколи не вела його.

— А подивись, що ж це лежить на столику?

Віра Павлівна дивиться: на столику біля ліжка лежить зошит з написом: «Щоденник В. Л.». Звідки взявся цей зошит? Віра Павлівна бере його, розгортає — зошит писаний її рукою; коли ж?

— Читай останню сторінку, — каже Бозію.

Віра Павлівна читає: «Знову мені часто доводиться сидіти самій цілими вечорами. Але це нічого: я так звикла».

— Оце й усе? — каже Бозію.

— Оце й усе.

— Ні, ти не все читавш.

— Тут більше нічого не написано.

— Мене не обдуриш, — каже гостя: — а це що? — Крізь запону простягається рука. Яка гарна ця рука! ні, ця дивна рука не Бозію, і як же ця рука простягається крізь запону, не відгортаючи її?

Рука нової гості торкається сторінки; під рукою виступають нові рядки, яких не було раніше. «Читай», каже гостя. У Віри Павлівни стискається серце, вона ще не дивилася на ці рядки, не знає, що тут написано; але в неї стискається серце. Вона не хоче читати нових рядків.

— Читай, — повторює гостя.

Віра Павлівна читає: «ні, самій тепер скучно. Це раніше не було скучно. Чому ж це раніше не було скучно самій, і чому тепер скучно?»

— Перегорни сторінку назад, — каже гостя.

Віра Павлівна перегортає сторінку. «Літо цього року». Хто ж так пише щоденники? думається Вірі Павлівні. Треба було написати: 1855, червень або липень, і виста-

вити число, а тут: літо цього року; хто так пише в щоденниках? «Літо цього року. Ми їдемо, як звичайно, за місто, на Острови; а цього разу з нами їде миленький; як це приємно мені». Ах, так це серпень,— яке число? 15-е чи 12-е? так, так, десь близько 15-го, це про ту поїздку, після якої мій бідний миленький занедужав, думає Віра Павлівна.

— Оце й усе?

— Оце й усе.

— Ні, ти не все читаєш. А це що? — каже гостя, і знову крізь невідгорнуту запону з'являється чудова рука, знову доторкається сторінки, і знову виступають на сторінці нові слова, і знову проти волі читає Віра Павлівна нові слова: «Чому мій миленький не супроводжує нас частіше?»

— Перегорни ще сторінку,— каже гостя.

«Мій миленький, так багато працює, і все для мене, для мене він працює, мій миленький». От і відповідь, з радістю думає Віра Павлівна.

— Перегорни знову сторінку.

«Які чесні, благородні люди ці студенти, і як вони поважають мого миленького. І мені з ними весело: я з ними, як з братами, без усякої церемонії».

— Оце й усе?

— Оце й усе.

— Ні, читай далі.— І знову з'являється рука, доторкається сторінки, знову виступають нові рядки, знову проти волі читає Віра Павлівна нові рядки:

«16 серпня», тобто на другий день після прогулянки на Острови, адже вона відбулася саме 15-го, думає Віра Павлівна: «миленький під час гуляння все розмовляв з цим Рахметовим, або, як вони жартома звать його, ригористом, та з іншими його товаришами. Біля мене навряд чи й пробув він чверть години», — неправда, більше ніж півгодини, я думаю, авжеж, більше ніж півгодини, я певна, думає Віра Павлівна: «крім того часу, що ми сиділи поруч

у човні. 17 серпня. Вчора цілий вечір просиділи у нас студенти»; так, це папередодні того дня, як миленький занедужав, «миленький цілий вечір розмовляв з ними. Нащо він віддає їм так багато часу, так мало мені? Не весь же час він працює, він і сам каже, що далеко не весь час, що без відпочинку не можна працювати, що він багато відпочиває, думає про щось лише для відпочинку, чому ж він думає сам, чому не зо мною?»

— Перегорни ще аркуш.

«Липень цього року, і кожен місяць цього року до хвороби миленького, та й торік те саме, і раніше те саме. П'ять днів тому були у нас студенти; вчора теж. Я з ними багато пустувала, так весело було. Завтра або післязавтра будуть знову, знову буде дуже весело».

— Оце й усе?

— Оце й усе.

— Ні, читай далі.— Знову з'являється рука, торкається сторінки, знову виступають під рукою нові рядки, знову проти волі читає їх Віра Павлівна.

«Від початку цього року, особливо з кінця весни. Так, це колись було мені весело з цими студентами, весело, та й годі. А тепер часто думається: це дитячі ігри, мені довго будуть вони втішні, певно, коли я буду й стара, коли самій буде вже не по літах гратися, я милуватимусь на ігри молоді, що нагадують дитинство. Але ж я й тепер дивлюсь на цих студентів, як на молодших братів, і я не завжди хотіла б ставати неодмінно Вірочкою, коли хочу відпочинку від серйозних думок і праці. Адже я вже Віра Павлівна; веселитися, як Вірочка, приємно лише іноді, але не завжди. Віра Павлівна часом хоче таких веселощів, при яких лишалася б Вірою Павлівною. Це веселощі з людьми, що так само сприймають життя».

— Перегорни ще кілька сторінок назад.

«Я цими днями відкриваю швейну майстерню і пішла до Жюлі просити замовлень. Миленький заїхав до неї за мною. Вона лишила нас снідати, звеліла подати шампан-

ського, примусила мене випити дві склянки. Ми з нею почали співати, бігати, кричати, борюкатись. Так було весело. Миленький дивився й сміявся».

— Усе? — каже гостя, і знову під рукою гості виступають нові слова, і знову проти волі читає їх Віра Павлівна.

«Миленький тільки дивився й сміявся. Чому ж би йому не попустувати з нами? Адже це було б ще веселіше. Хіба це було б незручно чи хіба він цього не зумів би — взяти участь у нашій грі? Ні, анітрохи не незручно, і він зумів би. Але в нього така вдача. Він лише не заважає, він схвалює, радіє, та й годі».

— Перегорни одну сторінку наперед.

«Сьогодні ми з миленьким були вперше після мого одруження у моїх батьків. Мені було так тяжко бачити те життя, яке гнітило, душило мене до одруження. Миленький мій! Від якого гидкого життя він мене врятував! Уночі мені приснився страшний сон: ніби матінка дорікає мені за невдячність і каже правду, але таку жахливу правду, що я почала стогнати. Миленький почув цей стогін і ввійшов до моєї кімнати, а я вже співала (все це вві сні), бо прийшла моя улюблена красуня і втішила мене. Миленький був мені за покоївку. Так було соромно. Але він такий скромний, лише поцілував моє плече».

— Хіба тільки це й написано? Мене не обдуриш, читай...— Знову під рукою гості виступають нові слова, і Віра Павлівна проти волі читає їх:

«Адже це навіть немов аж образливо».

— Перегорни кілька сторінок назад.

«Сьогодні я дожидала свого друга Д. на бульварі, біля Нового мосту: там живе дама, у якої я гадала бути за гувернантку. Але вона не погодилася. Ми з Д. повернулись додому дуже засмучені. Я в своїй кімнаті перед обідом усе думала, що краще вмерти, ніж жити, як я живу тепер, і раптом, за обідом, Д. каже: «Віро Павлівно, п'ємо за здоров'я моєї нареченої й вашого жениха».

Я ледве могла стриматись, щоб не заплакати тут-таки, при всіх, зрадівши такому несподіваному визволенню. Після обіду ми довго розмовляли з Д. про те, як ми будемо жити. Як я його люблю: він виводить мене з підвалу».

— Читай же все.

— Більше нічого немає.

— Дивись.— Знову під рукою гості виступають нові рядки.

— Я не хочу читати,— з острахом каже Віра Павлівна: вона ще не розібрала, що написано на цих нових рядках, але їй уже страшно.

— Не можеш не читати, коли я велю: читай!

Віра Павлівна читає:

«То невже ж я кохаю його за те, що він виводить мене з підвалу? не самого його, а своє визволення з підвалу?»

— Перегорни ще назад, читай найпершу сторінку.

«В день мого народження, сьогодні, я вперше розмовляла з Д. і полюбила його. Я ще ні від кого не чула таких благородних, втішних слів. Як він співчував всьому, що потребує співчуття, хоче допомагати всьому, що потребує допомоги; як він певен, що щастя для людей можливе, що воно мусить бути, що злоба й горе не вічні, що швидко йде до нас пове ясне життя. Серце ніби радісно розширилося, коли я чула ці запевнення від людини вченої, серйозної: адже ними підтверджувалися мої думки. Який добрий він був, коли говорив про нас, бідних жінок. Кожна жінка полюбить такого чоловіка. Який він розумний, який благородний, який він добрий!»

— Гаразд. Перегорни знову на останню сторінку.

— Але цю сторінку я вже прочитала.

— Ні, це ще не остання. Перегорни ще аркуш.

— Але на цьому аркуші нічого немає.

— Читай же! Бачиш, як багато на ньому написано.— І знову від доторку руки гості виступили рядки, яких не було.

Серце Віри Павлівни холодне.

*...Під рукою гості
виступають нові слова...*

— Я не хочу читати, я не можу читати.

— Я велю. Мусиш.

— Не можу й не хочу.

— То я тобі прочитаю, що в тебе написано.— Слухай:

«Він людина благородна, він мій визволитель. Але благородство викликає повагу, довір'я, готовність діяти спільно, дружбу; нагорода визволителеві — вдячність, відданість. Та й тільки. У нього натура, може, палкіша, ніж у мене. Коли кипить кров, пестоці його жагучі. Але є інша потреба, потреба тихої, довгої ласки, потреба солодко дрімати в ніжному почутті. Чи знає він її? Чи схожі наші вдачі, наші потреби? Він ладен умерти заради мене,— і я заради нього. Але чи досить цього? Чи думками про мене живе він? Чи думками про нього живу я? Чи люблю я його такою любов'ю, яка потрібна мені? Раніше я не знала цієї потреби тихого, ніжного почуття — ні, моє почуття до нього не...»

— Я не хочу слухати більше! — Віра Павлівна з обурення відкидає щоденник.— Гидка! зла! навіщо ти тут! Я не кликала тебе, іди геть!

Гостя сміється тихим, добрим сміхом.

— Авжеж, ти не любиш його; ці слова написані твоєю рукою.

— Проклинаю тебе!

Віра Павлівна прокидається з цим вигуком, і швидше, ніж усвідомила вона, що бачила лише сон і що вона прокинулася, вона вже схопилася, вона біжить.

— Мій любий, обійми мене, захисти мене! Мені снівся страшний сон! — Вона горнеться до чоловіка.— Мій любий, милуй мене, будь ніжний зо мною, захисти мене!

— Вірочко, що з тобою? — чоловік обіймає її.— Ти вся тремтиш.— Чоловік цілує її.— У тебе на щоках сльози, у тебе холодний піт на лобі. Ти боса бігла по холодній підлозі, моя люба; я цілую твої ніжки, щоб зігріти їх.

— Так, приголуб мене, врятуй мене! мені снівся гидкий сон, мені снилося, що я не люблю тебе.

— Люба моя, кого ж ти любиш, як не мене? Ні, це пустий, смішний сон!

— Так, я люблю тебе, тільки милуй мене, цілуй мене,— я тебе люблю, я тебе хочу любити.

Вона міцно обіймає чоловіка, вся горнеться до нього і, заспокоєна його ласками, тихо засинає, цілуєчи його.

XX

Цього ранку Дмитро Сергійович не йде кликати дружину пити чай: вона тут, ось пригорнулась до нього; вона ще спить; він дивиться на неї й думає: «що це таке з нею, що її налякало, звідки цей сон?»

— Лишайся тут, Вірочко, я внесу сюди чай; не вставай, моє серденько, я подам тобі, ти вмиснешся не встаючи.

— Так, я не вставатиму, я полежу, мені так гарно тут: який ти розумний за це, миленький, як я тебе полюбила. От я й умилася, тепер неси сюди чай; ні, перш обійми мене! — І Віра Павлівна довго не випускала чоловіка, обійнявши.— Ах, мій миленький, яка я смішна! як я до тебе прибігла! Що тепер подумає Маша? Ні, ми це приховаємо від неї, що я прокинулась у тебе. Принеси мені сюди одягатись. Милуй мене, мій миленький, милуй мене, я хочу любити тебе, мені треба любити! Я люблю тебе, як ще не любила!

Кімната Віри Павлівни стоїть порожня. Віра Павлівна, вже не криючись від Маші, оселилася в чоловічій кімнаті. «Який він ніжний, який він ласкавий, мій любий, і я могла подумати, що не люблю тебе? Яка я смішна!»

— Вірочко, тепер ти заспокоїлась, моя люба; скажи ж мені, що тобі приснилось позавчора?

— Ах, дурниці! Мені тільки й приснилося, ніби я сказала тобі, що ти мало голубиш мене. А тепер мені добре.

Чому ми не жили з тобою завжди так? Тоді мені не приснився б цей гидкий сон, страшний, гидкий, я не хочу пам'ятати його!

— Та ми ж без нього не жили б, як тепер.

— Правда; я їй дуже вдячна, отій гидкій: вона не гидка, хороша.

— Хто «вона»? У тебе, крім колишньої красуні, ще нова подруга?

— Так, ще нова. До мене приходила якась жінка, з таким чарівним голосом, багато кращим, ніж у Бозіо, а які руки в неї! Ах, яка незвичайна краса! Тільки руку я й бачила: сама вона ховалася за запоною, мені снилось, ніби біля мого ліжка,— за те ж я його й покинула, що на ньому це приснилося,— ніби біля нього є запона і ніби гостя ховається за нею; але яка чудова рука, мій любий! І вона співала про любов, і підказувала мені, що таке любов. Тепер я зрозуміла, мій миленький. Яка я була дурненька, я не розуміла, адже була дівчинка, дурненька дівчинка?

— Моя любя, ангел мій, всьому свій час. І те, як ми раніше жили з тобою,— любов; і те, як тепер живемо,— любов; одним потрібна одна, іншим — друга любов; тобі раніше досить було однієї, тепер потрібна друга. Так, ти тепер стала жінкою, мій друже, і що раніше було тобі непотрібне, стало потрібне тепер.

Минає тиждень, два. Віра Павлівна ніжитья; у своїй кімнаті буває вона тепер тільки тоді, коли чоловіка немає дома або коли він працює,— та ні, і коли працює, вона часто сидить у нього в кабінеті; коли помітить, що заважає, що праця вимагає цілковитої уваги, тоді навіщо ж заважати? Проте такої праці у кожного мало, більша частина і вченої роботи — суто механічна; тому три чверті часу він бачить біля себе дружину, і іноді вони приголублять одне одного. Тільки одне треба було зро-

бити: купити ще один диван, менший за чоловіків. І от Віра Павлівна після обіду ніжиться на своєму диванчику; біля диванчика сидить чоловік і милується нею.

— Любий мій, навіщо ти цілуєш мої руки? адже я цього не люблю.

— Справді? я й забув, що ображаю тебе, ну й буду ображати.

— Миленький мій, ти вдруге визволяєш мене: врятував мене від злих людей, врятував мене від себе самої! Милуй мене, мій любий, милуй мене!

Минає місяць, Віра Павлівна ніжиться після обіду на своєму широкому, маленькому, м'якому диванчику в кімнаті своїй і чоловіковій, тобто в чоловіковому кабінеті. Він присів на диванчик, а вона обняла його, припала головою до його грудей, але вона замислюється; він цілує її, проте не зникає замисленість її, і на очі от-от чи не навернуться сльози.

— Вірочко, люба моя, чого ти замислена?

Віра Павлівна плаче й мовчить. Ні, вона втерла сльози.

— Ні, не милуй, мій любий! Досить. Дякую тобі! — і вона так лагідно й щиро дивиться на нього. — Дякую тобі, ти такий добрий до мене.

— Добрий, Вірочко? Що це, як це?

— Добрий, мій любий; ти добрий.

Минає два дні. Віра Павлівна знову ніжиться після обіду, ні, не ніжиться, а тільки лежить і думає, і лежить вона в своїй кімнаті, на своєму ліжечку. Чоловік сидить біля неї, обняв її, теж думає.

«Так, це не те. В мені нема того», думає Лопухов.

«Який він добрий, яка я невдячна!» думає Віра Павлівна.

Ось що вони думають.

Вона каже:

— Мій любий, іди до себе, працюй або відпочинь,— і хоче сказати, і вміє сказати ці слова простим, не сумним тоном.

— Навіщо ж, Вірочко, ти женеш мене? мені й тут добре,— і хоче, і вміє сказати ці слова простим, веселим тоном.

— Ні, йди, мій любий. Ти досить робиш для мене. Іди, відпочинь.

Він цілує її, і вона забуває свої думки, і їй знову так солодко й легко дихати.

— Дякую тобі, мій любий,— каже вона.

А Кірсанов цілком щасливий. Тяжкенька була боротьба цього разу, зате й скільки внутрішнього вдоволення давала вона йому, і це вдоволення не зникне разом з нею, а грітиме його груди довго, до кінця життя. Він чесний. Так. Він зблизив їх. Так, справді зблизив, Кірсанов лежить на дивані, курить і думає: «Будь чесний, тобто розсудливий, не помиляйся в розрахунках, пам'ятай суму, пам'ятай, що вона більша за свою частину, тобто що твоя людська натура сильніша, важливіша для тебе, ніж кожне окреме твоє прагнення, віддай же перевагу її вигодам перед вигодами кожного окремого твого прагнення, якщо вони якось одне одному суперечать,— оце й усе, це й зветься просто: будь чесний, і все буде чудово. Одне правило, і яке немудре, ось і весь результат науки, ось і весь кодекс законів щасливого життя. Так, щасливі ті, що народилися з нахилом зрозуміти це просте правило. І я досить щасливий щодо цього. Звичайно, я багато, певно, більше ніж натурі, маю завдячувати розвиткові. А поволі це розвиватиметься у звичайне правило, прищеплюване всім вихованням, всією обстановкою життя. Так, тоді буде всім легко жити на світі, от як тепер мені. Так, я задоволений. Треба, однак, зайти до них: я не був уже тижнів зо три. Пора.

хоч це вже й неприємно мені. Мене вже й не тягне до них. Але пора. Заїду цими днями на півгодини. А чи не відкласти на місяць? Здається, можна. Так, відступ зроблено цілком, маневри скінчилися; зник з очей, і тепер не помітять, три тижні чи три місяці я не був у них. А приємно здала думати про людей, з якими повівся чесно. Відпочиваю на лаврах».

А Лопухов ще через два-три дні, теж після обіду, входить до дружининою кімнати, бере на руки свою Вірочку, несе її на отоманку до себе: «Відпочивай тут, мій друже», і милується нею. Вона задрімала, усміхаючись: він сидить і читає. А вона вже знову розплющила очі й думає:

«Як у нього опоряджена кімната: крім необхідного, нічого немає. Ні, є і в нього свої примхи: ось величезна коробка сигар, яку я йому подарувала торік, вона ще стоїть ціла, жде свого часу. Так, це його єдина примха, єдина розкіш — сигари. Ні, ось іще розкіш: фотографія цього старика; яке благородне обличчя в старого, яка суміш незлобства й проникливості в його очах, у всьому виразі обличчя! Скільки клопоту мав Дмитро, поки роздобув цю фотографію. Адже портретів Овена ²¹ немає ніде, ні в кого. Писав три листи, двоє з тих, що брали листи, не розшукали старого, третій знайшов, і скільки мучив його, поки вийшла справді чудова фотографія, і який Дмитро був щасливий, коли одержав її, і лист від «святого старика», як він зве його, лист, в якому Овен хвалить мене, зі слів його. А ось і нова розкіш: мій портрет; півроку він складав гроші, щоб запросити гарного живописця, і скільки вони з цим молодим живописцем мучили мене. Два портрети — тільки й усього. Невже дорого коштувало б купити гравюр і фотографій, як у мене? У нього немає й квітів, яких так багато в моїй кімнаті; чого ж йому не потрібні квіти, а мені потрібні? Невже тому, що я жінка? Що за дурниці! Чи це тому, що він серйозна, вчена людина?

Але ж у Кірсанова і гравюри, і квіти, а він теж серйозна і вчена людина.

І чого йому скучно віддавати мені багато часу? Адже я знаю, що це йому коштує зусилля. Невже тому, що він серйозна і вчена людина? Але ж Кірсанов... ні, ні, він добрий, добрий, він усе для мене зробив, усе ладен з радістю для мене зробити! Хто може так любити мене, як він? І я його люблю, і я ладна на все заради нього...»

— Вірочко, а ти вже не дримаєш, мій любий друже?

— Миленький мій, чого в тебе в кімнаті немає квітів?

— Гаразд, мій друже, я заведу. Завтра ж. Мені просто не спало на думку, що це гарно. А це дуже гарно.

— І ще про що я б просила тебе: купи собі фотографій, або краще я тобі куплю на свої гроші і квітів, і фотографій.

— Тоді, справді, вони будуть мені приємні. Я й так люблю їх, але тоді мені приємніше буде мати їх. Але, Вірочко, ти була замислена, ти думала про свій сон. Чи дозволяєш ти мені просити тебе, щоб ти більше розповіла мені про цей сон, який так налякав тебе?

— Мій любий, зараз я не думала про нього. І мені так тяжко згадувати його.

— Але, Вірочко, може, мені корисно буде знати його.

— Гаразд, мій любий. Мені снилося, ніби я нудьгую тому, що не поїхала в оперу, ніби я думаю про неї, про Бозіо; до мене прийшла якась жінка, на яку я спершу подумала, що то Бозіо, і яка все ховалася від мене; вона змусила мене читати мій щоденник; там було написано все тільки про те, як ми з тобою любимо одне одного, а коли вона доторкалася рукою до сторінок, на них з'являлися нові слова, які казали, що я не люблю тебе.

— Пробач мені, мій друже, що я ще питаю тебе: ти тільки бачила вві сні?

— Любий мій, коли б не тільки, хіба я не сказала б тобі? Адже я це тоді ж тобі сказала.

Це було сказано так ніжно, так щиро, так просто, що Лопухов відчув у грудях хвилювання теплоти й солодкості, якого довіку не забуде той, кому щастя дало його знати. О, яка шкода, що небагато, дуже небагато чоловіків можуть знати це почуття! Всі радощі щасливого кохання ніщо перед ним: воно завжди сповнює найчистішим вдоволенням, найсвятішою гордістю серце людини. У словах Віри Павлівни, сказаних трохи з сумом, чувся докір; але ж зміст докору був: «друже мій, невже ти не знаєш, що ти заслужив цілковите моє довір'я? Дружина повинна ховати від чоловіка таємні порухи свого серця: так уже склалися ті відносини, в яких вони перебувають одне до одного. Але ти, мій любий, поведився так, що від тебе не треба затаювати нічого, що моє серце відкрите перед тобою, як передо мною самою». Це велика заслуга в чоловікові; ця велика нагорода здобувається тільки високою моральною гідністю; і хто заслужив її, той має право вважати себе людиною бездоганного благородства, той сміливо може сподіватися, що совість його чиста і завжди буде чиста, що мужність ніколи ні в чому не зрадить його, що в усякій скруті, усякій, хоч би яка вона була, він лишиться спокійним і твердим, що доля майже не владна над світом його душі, що з того часу, як він заслужив цю велику честь, до останньої хвилини життя, хоч би яких ударів він зазнавав, він буде щасливий свідомістю своєї людської гідності. Ми тепер досить знаємо Лопухова, щоб бачити, що він був людиною не сантиментальною, але й слова дружини його так зворушили, що обличчя в нього спалахнуло.

— Вірочко, друже мій, ти дорікнула мені, — його голос тремтів удруге в житті й востаннє; вперше голос його тремтів від сумніву в своєму припущенні, що він відгадав, тепер тремтів від радості: — ти дорікнула мені, але цей докір дорожчий мені за всі слова кохання. Я образив тебе своїм запитанням, але який я щасливий, що на моє погане запитання відповіли мені таким докором! Поглянь,

сльози на моїх очах, з дитинства перші сльози в моєму житті!

Він цілий вечір не зводив з неї очей, і вона ні разу не подумала за цей вечір, що він робить над собою зусилля, щоб бути ніжним, і цей вечір був одним з найрадісніших в її житті, принаймні досі; через кілька років після того, як я оповідаю вам про неї, у неї буде багато таких цілих днів, місяців, років: це буде, коли підростуть її діти і вона бачитиме їх людьми, гідними щастя й щасливими. Ця радість вища за всі інші особисті радості; те, що в усякій іншій особистій радості рідка, скороминуща високість, те в ній звичайний рівень кожного звичайного дня. Та це ще в майбутньому для неї.

XXI

Але коли дружина заснула, сидячи в нього на колінах, коли він поклав її на її диванчик, Лопухов глибоко замислився над її сном. Для нього справа була не в тому, чи любить вона його; це вже її справа, в якій і вона не вільна, та й він, як він бачить, не вільний; це само собою з'ясовується, про це немає чого думати інакше, як на дозвіллі, а тепер ніколи, тепер його діло розібрати, звідки саме виникло в ній передчуття, що вона не любить його.

Не вперше він довго сидів, роздумуючи про це: вже кілька днів він бачив, що не втримає за собою її любові. Втрата тяжка, але що ж робити? Якби він міг змінити свій характер, набути того потягу до тихої ніжності, якого вимагала її натура, о, тоді, звичайно, було б інакше. Але він бачив, що це спроба марна. Якщо нахилу не дано природою або не розвинуто життям незалежно від намірів самої людини, то ця людина не може створити його в собі зусиллям волі, а без потягу нічого не робиться так, як треба. Отже, питання про нього вирішене. Саме про це й були попередні роздуми. А тепер, покінчивши своє (як егоїст, що завжди

насамперед думає про себе, а про інших лише тоді, коли вже нічого думати про себе), він міг заходитись і коло чужого, тобто коло її роздумів. Що він може зробити для неї? Вона ще не розуміє, що в ній діється, вона ще не так багато пережила серцем, як він; що ж, це природно: вона на чотири роки молодша за нього, а на початку молодості чотири роки багато важать. Чи не може він, досвідченіший, розібратися в тому, в чому не вмів розібратися вона? Як же розгадати її сон?

Незабаром у Лопухова виникло припущення: причина її думок має полягати в тому факті, з якого виник її сон. У приводі до сну має бути якийсь зв'язок з його змістом. Вона каже, ніби нудьгувала тому, що не поїхала в оперу. Лопухов почав переглядати свій і її спосіб життя, і поступово все для нього ставало ясним. Більшу частину часу, що лишався в неї вільним, вона проводила так само, як і він, на самоті. Потім почалася зміна: вона завжди мала якусь розвагу. Тепер знову повертається старе. Цього повернення вона вже не може сприйняти байдуже: воно суперечить її вдачі, воно суперечило б вдачі й величезної більшості людей. Особливо загадкового тут нема нічого. Звідси було вже дуже недалеко до припущення, що розгадка всього — її зближення з Кірсановим і потім віддалення Кірсанова. Чого ж Кірсанов віддалився? Причина виставлялася сама собою: брак часу, багато роботи. Але людину чесну й розвинену, досвідчену в житті й особливо таку, яка вмів користатися з теорії, що її дотримувався Лопухов, не можна обдурити ніякими вигадками й хитроцями. Вона може сама помилятися через неуважність, може не звертати уваги на факт: так і Лопухов помилився, коли Кірсанов відійшов уперше; тоді, кажучи по щирості, йому не було вигоди, отже, й охоти пильно дошукуватися причини, яка змусила віддалитися Кірсанова; йому важливо було лише розглянути, чи не він винен у розриві дружби, ясно було — ні, тож не було про що й думати; адже він не доглядач Кірсанову, не педагог, що мусить

скеровувати на шлях істинний людину, яка сама розуміє речі не гірше за нього. Та й яка йому потреба, власне? Хіба у стосунках його з Кірсановим було щось особливо важливе для нього? Поки ти гарний і хочеш, щоб я любив тебе, мені дуже приємно; ні — мені дуже шкода, і йди собі, куди хочеш, чи не однаково мені? Що одним дурнем на світі більше або менше — це байдужісінько. Я вважав дурня за гарну людину, це мені дуже прикро, та й годі. Якщо наші інтереси не зв'язані із вчинками людини, її вчинки, по суті, дуже мало цікавлять нас, коли ми люди серйозні, крім двох випадків, які, проте, здаються винятками з правила лише людям, що звикли розуміти слово «інтерес» падо то вузько, як буденний розрахунок. Перший випадок — коли вчинки ці цікаві для нас з теоретичного боку, як психологічні явища, які пояснюють натуру людини, тобто коли ми маємо в них розумовий інтерес; другий випадок — коли доля людини залежить від нас, тут ми завинили б перед собою, не виявивши уваги до її вчинків, тобто коли ми маємо в них інтерес совісті. Але в тодішніх дурних вибриках Кірсанова не було нічого такого, що не було б відоме Лопухову як звичайна властивість теперішніх звичаїв; не диво було й те, що людина, яка має порядні переконання, підпадає під вплив пошлості, яка походить від теперішніх звичаїв. А щоб Лопухов міг відігравати важливу роль у долі Кірсанова, це й на думку Лопухову не могло спасти: з якої речі Кірсанов потребував би його піклування? Отже: йди собі, мій друже, від мене, куди тобі краще, чому я маю думати про тебе? Але тепер не те: вчинки Кірсанова, видно, мали важливе відношення до інтересів жінки, яку Лопухов любив. Він не міг не подумати про них уважно. А подумати уважно про факт і збагнути його причини — це майже те саме для людини з тим напрямом думок, який був у Лопухова. Лопухов вважав, що його теорія дає безпомилкові засоби до аналізу порухів людського серця, і я, признаюся, згоден з ним у цьому; за ті довгі роки, протягом яких я вважаю

її за істину, вона пі разу не призвела мене до помилки і ні разу не відмовилася легко відкрити мені правду, хоч би як глибоко була затаєна правда якогось людського діла. Правда й те, що теорія ця сама дається не дуже легко: треба і пожити, і подумати, щоб уміти збагнути її.

Через якихось півгодини роздуму для Лопухова було ясно все у ставленні Кірсанова до Віри Павлівни. Але він довго сидів і міркував усе про те саме: з'ясовувати справу не було вже потреби, але вона була цікава; відкриття зроблено, цілком закінчено з усіма подробицями, але було таке цікаве, що досить довго не дало заснути.

Однак навіщо ж справді псувати собі нерви безсонням? Уже ж три години. Якщо не спиться, треба прийняти морфій; він прийняв дві пілюлі, «ось тільки гляну на Вірочку». Але замість того, щоб підійти й глянути, він підсунув своє крісло до її диванчика і вмоствився в ньому, взяв її руку й поцілував. «Миленький мій, ти запрацювався, все заради мене; який ти добрий, як я люблю тебе», промовила вона крізь сон. Морфій, ужитий в достатній кількості, здолає будь-який занепад духу; на цей раз і двох пілюль було досить, ось уже й долає дрімота. Отже, занепад духу своєю силою приблизно дорівнював, з матеріалістичного погляду Лопухова, чотирьом склянкам міцної кави, проти яких Лопухову теж було замало однієї пілюлі, а трьох забагато. Він заснув, сміючись з цього порівняння.

XXII

ТЕОРЕТИЧНА РОЗМОВА

Другого дня Кірсанов тільки-но розлігся по-сибаритському із сигарою читати, щоб відпочити після повернення з госпіталю й свого пізнього обіду, як увійшов Лопухов.

— Невчасний гість — гірше за татарина, — сказав Лопухов жартівливим тоном, але тон виходив не зовсім вдало жартівливий. — Я турбую тебе, Олександрє; та цехай уже,

потурбуйся. Мені треба поговорити з тобою серйозно. Хотілося швидше, вранці прослав, не застав би.— Лопухов говорив уже не жартуючи. «Що це означає? Невже здогадався?» — подумав Кірсанов.— Давай поговоримо,— казав Лопухов, сідаючи.— Подивись мені у вічі.

«Так, він говорить про *це*, немає ніякого сумніву».

— Слухай, Дмитре,— сказав Кірсанов ще серйознішим тоном:— ми з тобою друзі. Але є речі, яких не повинні дозволяти собі й друзі. Я прошу тебе припинити цю розмову. Я тепер не маю охоти до серйозних розмов. І ніколи не маю цієї охоти.— Очі Кірсанова дивилися пильно й вороже, ніби перед ним людина, яку він підозрює в намірі вчинити злочин.

— Не можна не говорити, Олександр, — вів далі Лопухов спокійним, але трохи, ледь-ледь глухим голосом,— я зрозумів твої маневри.

— Мовчи. Я забороняю тобі говорити, якщо не хочеш мати мене вічним своїм ворогом, якщо не хочеш втратити мою повагу.

— Ти колись не боявся втрачати мою повагу, пам'ятаєш? Тепер же ясно все. Я тоді не звернув уваги.

— Дмитре, я прошу тебе — йди собі, або я піду.

— Не можеш піти. Ти як гадаєш, твоїми інтересами я заклопотаний?

Кірсанов мовчав.

— Моє становище вигідне. Твоє в розмові зо мною — ні. Здається, ніби я вчиняю подвиг благородства. Але це все дурниці. Я не можу інакше вчинити, тверезо міркуючи. Я прошу тебе, Олександр, припинити твої маневри. Вони не ведуть ні до чого.

— Як? Невже було вже пізно? Прости мене,— швидко промовив Кірсанов і сам не міг збагнути, чи радість, чи сум схвилював його від цих слів «вони не ведуть ні до чого».

— Ні, ти не так мене зрозумів. Не було пізно. Досі ще немає нічого. Що буде, ми побачимо. Але тепер ще нічого

бачити. А втім, Олександрє, я не розумію, про що ти кажеш; і ти так само не знаєш, про що я кажу; ми не розуміємо один одного,— правда? Нам і нема чого розуміти один одного,— так? Тобі ці загадки, яких ти не розумієш, неприємні. Їх не було. Я нічого не казав. Я не маю чого сказати тобі. Давай сигару; я свої забув, поспішаючи. Закурю, і почнемо розмовляти про вчені питання, я лише того й прийшов — побалакати, знічев'я, на вчені теми. Якої ти думки про ті дивні досліди штучного створення білковини? — Лопухов підсунув до одного крісла друге, щоб покласти на нього ноги, спокійно вмовився, закурюючи сигару й ведучи далі свою мову.— По-моєму, це велике відкриття, якщо справдиться. Ти повторював досліди?

— Ні, але треба.

— Який ти щасливий, що в твоєму розпорядженні гарна лабораторія. Будь ласка, повтори, повтори уважніше. Адже цілковитий переворот усього питання про їжу, всього життя людства,— фабричне виробництво головної поживної речовини безпосередньо з неорганічних речовин. Величезної ваги справа, варту Ньютонового відкриття. Ти згоден?

— Звичайно. Тільки маю великий сумнів щодо точності дослідів. Раніше чи пізніше, ми до цього дійдемо, безперечно; до того йде наука, це зрозуміло. Але тепер навряд чи це дійшли.

— Ти так гадаєш? І я так само. Отже, наша розмова скінчена. До побачення, Олександрє. Але, прощаючись, я прошу тебе бувати у нас часто, як і раніш. До побачення!

Очі Кірсанова, які весь час вороже й пильно дивилися на Лопухова, заблищали обуренням.

— Ти, здається, хочеш, Дмитре, щоб я так і лишився з переконанням, що в тебе низькі думки.

— Зовсім я не хочу цього. Але ти повинен бувати в нас. Що тут особливого? Адже ми з тобою приятелі. Що особливого в моєму проханні?

— Я не можу. Ти затіваєш справу безрозсудну, а тому гидку.

— Я не розумію, про яку справу ти говориш, і мушу тобі сказати, що ця розмова мені зовсім не подобається, як тобі не подобалася за дві хвилини перед цим.

— Я вимагаю пояснення, Дмитре.

— Не треба. Нічого немає, і пояснювати нічого, і розуміти нічого. Дурниці тебе хвилюють, тільки й того.

— Ні, я не можу так відпустити тебе.— Кірсанов узяв за руку Лопухова, що хотів був іти.— Сідай. Ти почав говорити, коли не треба було. Ти вимагаєш від мене бозначого. Ти повинен вислухати.

Лопухов сів.

— Яке право маєш ти,— почав Кірсанов голосом ще більш обуреним, ніж перше.— Яке право маєш ти вимагати від мене того, що для мене тяжко. Чим я зобов'язаний тобі? Та й навіщо це? Це безглуздя. Постарайся вибити романтичні дурниці зі своєї голови. Те, що ми з тобою визнаємо за нормальне життя, буде так, коли зміняться поняття, звичай суспільства. Воно повинне перевиховатись, це так. Воно й перевиховується розвитком життя. Хто перевиховався, допомагає іншим, це так. Та поки воно ще не перевиховалося, не змінилося цілком, ти не маєш права ризикувати чужою долею. Адже це страшна річ, ти розумієш чи збожеволів?

— Ні, я нічого не розумію, Олександрє. Я не знаю, про що ти кажеш. Ти хочеш вбачати якийсь дивний зміст у звичайному проханні свого приятеля, щоб ти не забував його, бо йому приємно бачити тебе в себе. Я не розумію, чого тут удаватися в азарт.

— Ні, Дмитре, у такій розмові ти не відможешся від мене жартами. Треба показати тобі, що ти божевільний, який задумав гидку справу. Мало чого ми з тобою не визнаємо! Ми не визнаємо, що ляпас має в собі щось образливе — це безглуздий забобон, шкідливий забобон, та й годі. Але чи маєш право тепер наражати мужчину на те,

щоб він дістав ляпаса? Це було б з твого боку низьким злочинством, адже ти позбавив би людину спокійного життя. Чи розумієш ти це, дурню? Чи розумієш ти, що коли я люблю цю людину, а ти вимагаєш, щоб я дав їй ляпаса, який і по-моєму, і по-твоєму нісенітниця, дурниця,— чи розумієш ти, що коли ти вимагаєш цього, я вважаю тебе за дурня й низьку людину, а коли ти примушуєш мене зробити це, я вб'ю тебе або себе, залежно від того, чиє життя менш потрібне,— уб'ю тебе або себе, а не зроблю цього? Чи розумієш це, дурню? Я кажу про мужчину й ляпас, який дурниця, але який поки що позбавляє спокійного життя мужчину. Крім мужчин, є на світі жінки, які теж люди; крім ляпаса, є інші нісенітници, як на нас із тобою, то й справді нісенітници, але які теж відбирають спокій життя у людей. Чи розумієш ти, що наражати будь-яку людину—ну хоча б жінку — на якусь із цих по-нашому з тобою і справді нісенітниць,— ну, байдуже, на яку, чи розумієш ти, що наражати на це гидко, підло, безчесно? Чуєш, я кажу, що в тебе безчесні думки.

— Друже мій, ти кажеш щиру правду про те, що чесно й безчесно. Та тільки я не знаю, навіщо ти кажеш її, і не розумію, яке відношення може вона мати до мене. Я зовсім нічого тобі не казав, ні про який намір ризикувати спокоєм життя, хоч би чийого, ні про щось подібне. Ти фантазуєш, та й годі. Я прошу тебе, мого приятеля, не забувати мене, бо мені, як твоєму приятелю, приємно проводити час із тобою,— тільки й того. Уважиш ти моє приятельське прохання?

— Воно безчесне, я сказав тобі. А я не роблю безчесних справ.

— Це похвально, що не робиш. Але ти розпалився через якісь фантазії і вдався в теорію; тобі хочеться, мабуть, теоретизувати марно, без будь-якого застосування до діла. Давай і я теж теоретизуватиму, теж цілком марно, я поставлю тобі запитання, яке нітрохи не стосується ні до чого, крім роз'яснення абстрактної істини, без будь-якого

застосування до будь-кого. Якщо хтось, не завдаючи собі неприємності, може дати приємність людині, то розрахунок, на мою думку, вимагає, щоб він дав її, бо він сам матиме від цього приємність. Адже так?

— Це нісенітниця, Дмитре, ти кажеш не те.

— Я нічого не кажу, Олександрє; я лише займаюся теоретичними питаннями. Ось іще одне. Коли в когось виникає якась потреба,— чи веде до чогось гарного наше намагання заглушити в ньому цю потребу? Як по-твоєму? Чи не так ось: ні, таке намагання не веде ні до чого гарного. Воно призводить лише до того, що потреба набирає утрированого розміру,— це шкідливо, або фальшивого напрямку — це і шкідливо, і гидко, або, заглушаючись, заглушає з собою й життя — це шкода.

— Річ не в тому, Дмитре. Я поставлю це теоретичне питання в іншій формі: чи має будь-хто право наражати людину на ризик, якщо людині й без ризику добре? Буде час, коли всі потреби природи кожної людини задовольнятимуться цілком, це ми з тобою знаємо; але ми обидва однаково твердо знаємо, що цей час іще не настав. Тепер розсудлива людина вдоволена з того, коли їй привільно живеться, хоча б і не всі сторони її природи розвивалися тим становищем, у якому їй привільно живеться. Я припущу, як абстрактну гіпотезу, що існує така розсудлива людина. Припущу, що ця людина — жінка; припущу, знов-таки, як абстрактну гіпотезу, що це становище, в якому їй привільно живеться,— заміжжя; припущу, що вона вдоволена з цього становища, і кажу: за таких даних, згідно з цією абстрактною гіпотезою, хто має право наражати цю людину на ризик втратити гарне, з якого вона вдоволена, аби подивитися, чи не пощастить цій людині набути краще, без якого вона може легко обійтися? Золотий вік — він буде, Дмитре, це ми знаємо, але він ще в майбутньому. Залізний минає, майже минув, а золотий ще не настав. Коли б, за моєю абстрактною гіпотезою, якась сильна потреба цієї людини — припустімо, це ж лише для

прикладу, потреба кохання — цілком не задовольнялася, або задовольнялася погано, я нічого не казав би проти ризику, на який вона зважується сама, але тільки проти такого ризику, а зовсім не проти ризику, якому піддає її хтось сторонній. А якщо ця людина має все-таки достатнє задоволення своєї потреби, то й сама вона не повинна ризикувати; я припущу, знов абстрактно, що вона не хоче ризикувати, і кажу: вона має рацію й розсудлива, що не хоче ризикувати, і кажу: погано й безумно вчинить той, хто наражатиме її на ризик, коли вона ризикувати не бажає. Що ти можеш заперечити проти цього гіпотетичного висновку? Нічого. Зрозумій же, що ти не маєш права.

— Я на твоєму місці, Олександрє, говорив би те саме, що й ти; я, як і ти, кажу лише для прикладу, що в тебе є якийсь місце в цьому питанні; я знаю, що питання нікого з нас не стосується, ми розмовляємо лише, як учені, про цікаві сторони загальних наукових поглядів, які здаються нам справедливими; за цими поглядами, кожен має про всяку справу власну думку, яка визначається його особистим ставленням до справи, я тільки в цьому розумінні й кажу, що на твоєму місці я говорив би точнісінько так, як ти. Ти на моєму місці говорив би точнісінько так, як я. Із загального наукового погляду це безперечна істина. А на місці *B* є *B*; коли б на місці *B* не було *B*, то воно ще не було б на місці *B*, йому ще бракувало б чогось, щоб бути на місці *B*,— адже так? Отже, тобі проти цього нема чого заперечити, як я не маю чого заперечити проти твоїх слів. Але я, за твоїм прикладом, побудую свою гіпотезу, теж абстрактну, яка не має ніякого застосування ні до кого. Насамперед припустимо, щб існує троє людей,— припущення, в якому немає нічого неможливого,— припустимо, що в однієї людини є таємниця, яку вона хотіла б приховати і від другої і, особливо, від третьої; припустимо, що друга вгадує цю таємницю першої і каже їй: роби те, про що я прошу тебе, або я відкрию твою таємницю третій людині. Що ти думаєш про цей випадок?

Кірсанов трохи зблід і довго крутив вуса.

— Дмитре, ти поводишся зо мною погано,— промовив він нарешті.

— А дуже мені треба поводитися з тобою гарно,— ти мені цікавий, чи що? І до того ж, я не розумію; про що ти кажеш. Ми розмовляли з тобою як учений з ученим, давали один одному різні вчені, абстрактні завдання; мені, нарешті, пощастило дати тобі таке, над яким ти замислився, і моє вчене самолюбство задоволене. Тому я припиняю цю теоретичну розмову. У мене багато роботи, не менше, ніж у тебе; отже, до побачення. До речі, мало не забув: так ти, Олександрє, виконаєш моє прохання бувати у нас, твоїх добрих приятелів, які завжди раді тебе бачити, бувати так само часто, як минулих місяців?

Лопухов підвівся.

Кірсанов сидів, розглядаючи свої пальці, немов кожен з них — абстрактна гіпотеза.

— Ти погано поводишся зо мною, Дмитре. Я не можу не виконати твого прохання. Але, із свого боку, я накладаю на тебе одну умову. Я буватиму у вас; та якщо я вийду з твого дому не сам, ти повинен супроводити мене всюди, і щоб я не змушений був кликати тебе,— чуєш? — сам ти, без мого нагадування. Без тебе я нікуди ні кроку, ні в оперу, ні до будь-кого із знайомих, нікуди.

— Чи не образлива для мене ця умова, Олександрє? Що ти, на мою думку, злодій, чи що?

— Не в цьому розумінні я казав. Я такої образи не завдам тобі, щоб думати, ніби ти можеш вважати мене за злодія. Свою голову я віддав би в твої руки не вагаючись. Гадаю, що маю право сподіватись цього й від тебе. Але про що я думаю, те мені слід знати. А ти роби, та й годі.

— Тепер знаю і я. Так, ти багато зробив у цьому розумінні. Тепер хочеш ще пильніше дбати про це. Що ж, у цьому разі ти маєш рацію. Так, мене треба примушувати. Проте, хоч який я вдячний тобі, мій друже, з цього

нічого не вийде. Я сам пробував примушувати себе. У мене теж є воля, як і в тебе, не гірше за тебе маневрував. Але те, що робиться з розрахунку, з почуття обов'язку, зусиллям волі, а не з потягу натури, виходить неживим. Лише вбивати щось можна цим засобом, як ти й робив із собою, а творити живе — не можна.— Лопухов розчулився від слів Кірсанова: «але про що я думаю, те мені знати».— Дякую тобі, мій друже. А що, ми з тобою ніколи не цілувались, може, тепер і є в тебе бажання?

Коли б Лопухов розглянув свої дії в цій розмові як теоретик, він із задоволенням відзначив би: «А яка, одначе, правдива теорія: егоїзм грає людиною. Адже найголовніше й приховав, «припустімо, що ця людина вдоволена із свого становища», отут-то й треба було б сказати: «Олександрє, припущення твоє невірне», а я промовчав, бо мені неvigідно сказати це. Приємно людині, як теоретикові, спостерігати, які штуки виробляє її егоїзм на практиці. Відступаєшся від справи тому, що справа пропаца для тебе, а егоїзм повертає твої жести так, що ти вдаєш людину, яка робить благородний подвиг».

Коли б Кірсанов розглянув свої дії в цій розмові як теоретик, він із задоволенням відзначив би: «А яка, одначе, правдива теорія: самому хочеться зберегти свій спокій, спочивати на лаврах, а я балакаю про те, що, мовляв, ти не маєш права ризкувати спокоєм жінки; а це (ти розумій уже сам) означає, що, мовляв, я, на жаль, справді чинив над собою подвиги благородства заради спокою певної особи і твого, мій друже; а тому й схились перед величчю душі моєї. Приємно людині, як теоретикові, спостерігати, які штуки виробляє її егоїзм на практиці. Одступався від справи, щоб не бути дурнем і негідником, і зрадів з цього, немов зробив геройський подвиг великодушного благородства; не піддався на перше слово поклику, щоб знову не мати клопоту з собою та щоб не

позбутися цієї солодкої втіхи зі свого благородства, а егоїзм повертає твої жести так, що ти вдаєш людину, затяту в благородному подвижництві».

Та ні Лопухову, ні Кірсанову не було часу стати теоретиками і робити ці приємні спостереження: практика-бо випадала обом досить важкенька.

XXIII

Відновлення частих відвідин Кірсанова пояснювалося дуже натурально: місяців із п'ять він не мав змоги працювати й запустив багато роботи — тому місяця півтора доводилося йому сидіти над нею, не розгинаючи спину. Тепер він упорався із запущеною роботою і може вільніше розпоряджатися своїм часом. Це було таке зрозуміле, що майже не доводилося й пояснювати.

Воно, справді, було зрозуміле й чудове і не викликало ніяких думок у Віри Павлівни. І, з другого боку, Кірсанов витримував свою роль з колишньою бездоганною артистичністю. Він боявся, що коли прийде до Лопухових після вченої розмови зі своїм другом, то трохи сплохує: або почервоніє від хвилювання, коли вперше гляне на Віру Павлівну, або надто помітно уникатиме дивитися на неї, або щось таке; ні, він лишився і мав цілковите право бути вдоволеним із себе за хвилину зустрічі з нею: приємна дружня усмішка людини, радії, що повертається до давніх приятелів, від яких мусила відірватись на якийсь час, спокійний погляд, жвава й безжурна розмова людини, що не має на душі жодних думок, крім тих, які безтурботно висловлює вона, — якби ви були найлихіша плетуха і дивилися на нього з найбільшим бажанням знайти щось не так, ви все-таки не побачили б у ньому нічого іншого, крім людини, яка дуже рада, що може знічев'я приємно змарнувати вечір у товаристві добрих знайомих.

А коли першу хвилину було так добре витримано, то хіба важко було триматися добре й решту вечора? А коли перший вечір він зумів витримати, то чи ж важко було триматися у всі наступні вечори? Жодного слова, яке не було б цілком вільне й безтурботне, жодного погляду, який не був би гарний і простий, прямий і дружній, та й годі.

Але, якщо він тримався не гірше, ніж колись, то очі, які дивилися на нього, схильні були помічати багато що, чого й не могли б бачити ніякі інші очі,— так, ніякі інші не могли б помітити: сам Лопухов, про якого Марія Олексіївна казала, що він народився, щоб іти по відкупній часті, дивувався з невимушеності, яка ні на одну мить не зрадила Кірсанова, і мав як теоретик велику втіху від спостережень, що мимоволі зацікавили його психологічною надзвичайністю цього явища з наукового погляду. Але гостя не дарма співала й примушувала читати щоденник. Надто пильні стають очі, коли гостя шепоче на вухо.

Навіть і ці очі не могли побачити нічого, але гостя шепотіла: чи не можна побачити тут оцього, хоч тут цього й зовсім немає, як я сама бачу, а все-таки спробуємо подивитися; і очі вдивлялися, і хоч нічого не бачили, але й того, що вдивлялися очі, вже було досить, щоб очі помітили: тут щось не так.

От, наприклад, Віра Павлівна з чоловіком і з Кірсановим ідуть на маленький черговий вечір до Мерцалових. Чому Кірсанов не вальсує на цій безцеремонній вечірці, на якій сам Лопухов вальсує, бо тут загальне правило: якщо ти сімдесятилітній дід, але потрапив сюди, будь ласка, дурій разом з іншими; адже тут ніхто ні на кого не дивиться, у кожного одна думка — якнайбільше галасу, якнайбільше руху, тобто якнайбільше веселощів кожному і всім,— чому ж Кірсанов не вальсує? Він почав вальсувати; але чому він кілька хвилин не починав? Певже треба було кілька хвилин думати про те, починати чи не починати таку важливу справу? Коли б він не

вальсував, справа наполовину розкрилася б одразу. Коли б він почав вальсувати і не вальсував би з Вірою Павлівною, справа цілком розкрилася б одразу. Але з нього був надто вправний артист у своїй ролі, йому не хотілося вальсувати з Вірою Павлівною, та він зараз же збагнув, що на це звернули б увагу, тому від недовгого вагання, яке не мало ніякого видимого відношення ні до Віри Павлівни, ні до кого в світі, лишилося в її пам'яті тільки маленьке, дуже легке запитання, яке само по собі лишилося б непоміченим навіть для неї, незважаючи на шепотіння гості-співачки, коли б та ж таки гостя не нашіптувала незліченну кількість таких самих малесеньких, зовсім незначних запитань.

Чому, наприклад, коли вони, вертаючись від Мерцалових, умовлялися на другий день їхати в оперу на «Пуританів» і коли Віра Павлівна сказала чоловікові: «Миленький мій, ти не любиш цієї опери, ти нудьгуватимеш, я поїду з Олександром Матвійовичем; адже йому кожна опера насолода; здається, якби я або ти написали оперу, він і її слухав би», чому Кірсанов не підтримав думки Віри Павлівни, не сказав, що «справді, Дмитре, я не візьму тобі квитка», чому це? Те, що «миленький» все-таки їде, це, звичайно, не викликає запитання: він же всюди супроводить дружину, відколи вона якось його попросила: «віддавай мені більше часу», відтоді ніколи не забував цього, отже, нічого, що він їде, це означає все тільки те ж саме, що він добрий і що його треба любити, все це так, але ж Кірсанов не знає цієї причини, чому ж він не підтримав думки Віри Павлівни? Звичайно, це дрібниці, майже не помічені, і Віра Павлівна майже не пам'ятає їх, та ці непомітні піщинки все падають і падають на шальку терезів, хоч і були непомітні. А, наприклад, така розмова вже не піщинка, а велике зерно.

Другого дня, коли їхали в оперу візницькою каретою (це ж дешевше, ніж два візники), серед іншої розмови сказали кілька слів і про Мерцалових, в яких були напе-

редодні, похвалили, що ті живуть у згоді, зауважили, що це рідкість; це говорили всі, а Кірсанов ще сказав: «так, у Мерцалові дуже гарне й те, що дружина може вільно розкривати йому свою душу», тільки й сказав Кірсанов, і кожен з них трьох думав сказати те саме, але трапилось сказати Кірсанову; проте навіщо він сказав це? Що воно означає? Бо якщо зрозуміти це певним чином, це буде що таке? Це буде похвала Лопухову, це буде прославлення щастя Віри Павлівни з Лопуховим; звичайно, це можна було сказати, не думаючи зовсім ні про кого, крім Мерцалових, а якщо припустити, що він думав і про Мерцалових, і разом про Лопухових, тоді це, виходить, сказано прямо для Віри Павлівни, з якою ж метою це сказано?

Це завжди так буває: якщо виник у людини настрої шукати щось, вона в усьому знаходить те, чого шукає; хай не буде ніякого сліду, а вона так от і бачить ясний слід; хай не буде й тіні, а вона все-таки бачить не лише тінь того, що їй треба, але й усе, що їй треба, бачить в цілком безперечних рисах, а ці риси з кожним новим поглядом, з кожною новою думкою її стають все виразніші.

А тут, крім того, справді був дуже значний факт, який таїв у собі дуже повну розгадку справи: ясно, що Кірсанов поважає Лопухових; чого ж він понад два роки уникав їх? Ясно, що він людина цілком порядна; яким же чином сталося тоді, що він виставив себе людиною пошлюю? Поки Віра Павлівна не мала потреби думати про це, вона й не думала, як не думав і Лопухов; а тепер її тягло думати.

XXIV

Поволі, непомітно для неї самої вистигало в ній це відкриття. Все накопичувалися дрібні, майже забуті враження від слів і вчинків Кірсанова, на які ніхто інший

не звернув би уваги, які для неї самої майже не були помітні, а лише припускалися, підозрівалися; поволі зростав інтерес до питання: чому він майже три роки уникав її? поволі міцніла думка: така людина не могла віддалитись через дріб'язкове самолюбство, якого в неї абсолютно немає; і за всім цим, яке не знати навіть думалося, ще невиразніше й повільніше піднімалася з німої глибини життя в свідомість думка: чому ж я про нього думаю? що він таке для мене?

І от якось після обіду Віра Павлівна сиділа в своїй кімнаті, шила й думала, і думала дуже спокійно, і думала зовсім не про те, а так, про всяку всячину і по господарству, і по майстерні, і по своїх уроках, і поступово, поступово думки схилялися до того, про що, не знати чому, їй все частіше й частіше думалося; зринули спогади, запитання дрібні, нечисленні зростали, множилися, і ось вони тисячами рояться в її думках, і все зростають, зростають, і все зливаються в одне запитання, форма якого дедалі стає виразнішою: що ж це таке зо мною? про що я думаю, що я почуваю? І пальці Віри Павлівни забувають шити, і шитво випало з опущених рук, і Віра Павлівна трохи зблідла, спалахнула, зблідла дужче, вогонь торкнувся її зашарілих щік,— мить, і вони побіліли, як сніг; вона з нестямними очима вже бігла в чоловікову кімнату, кинулася на коліна до нього, судорожно обняла його, покляла голову до нього на плече, щоб підтримало воно її голову, щоб сховало воно обличчя її, задиханим голосом промовила: «Любий мій, я кохаю його»,— і заридала.

— Ну то й що, моя люба? З чого ж тут журитися тобі?

— Я не хочу кривдити тебе, мій любий, я хочу кохати тебе.

— Постарайся, подивись. Якщо можеш, чудово. Заспокойся, дай минути часові — і побачиш, що можеш і чого не можеш. Адже ти до мене дуже прихильна, як же ти можеш скривдити мене?

Він гладив її волосся, цілував її голову, стискав її руку. Вона довго не могла угамувати судорожних ридань, але поволі заспокоювалася. А він уже давно був готовий до цього признання, тому й сприйняв його спокійно, а втім, вона ж не бачила його обличчя.

— Я не хочу з ним зустрічатись, я скажу йому, щоб він перестав бувати в нас,— казала Віра Павлівна.

— Як сама вирішиш, мій друже, як краще для тебе, так і зробиш. А коли ти заспокоїшся, ми порадимось. Адже ми з тобою, хоч би що там сталося, не можемо не бути друзями? Дай руку, потисни мою, бачиш, як гарно тиснеш.— Кожне з цих слів вимовлялося після довгої паузи, а паузи були наповнені тим, що він гладив її волосся, пестив її, мов брат зажурену сестру.— Пам'ятаєш, мій друже, що ти мені сказала, коли ми стали нареченим і нареченою? «Ти випускаєш мене на волю!» — Знову мовчання й пестоці.— Пам'ятаєш, як ми з тобою говорили вперше про те, що значить любити людину? Це значить радіти з того, що добре для неї, мати втіху в тому, щоб робити все, що треба, щоб їй було краще, так? — Знову мовчання й пестоці.— Що тобі краще, те й мене радує. Але ти подивисься, як тобі краще. Навіщо журитися? Якщо тебе не спіткало лихо, яке лихо може бути в мене?

У цих уривчастих словах, що повторювалися багато разів із звичайними легкими варіаціями повторень, минуло багато часу, однаково тяжкого і для Лопухова, і для Віри Павлівни. Але, поволі заспокоюючись, Віра Павлівна стала нарешті дихати легше. Вона обіймала чоловіка міцно, міцно й казала: «Я хочу кохати тебе, мій любий, тебе одного, не хочу кохати нікого, крім тебе».

Він не казав їй, що це вже не в її волі: треба було, щоб минув час, щоб сили її відновилися, заспокоївшись на одній якійсь думці,— на якій, байдуже. Лопухов устиг написати й віддати Маші записку до Кірсанова на випадок, якщо той приїде. «Олександрє, не заходь зараз і не

приїжджай до якогось часу, особливого нічого немає і не буде, тільки треба відпочити». Треба відпочити, і немає нічого особливого,— гарне сполучення слів. Кірсанов був, прочитав записку, сказав Маші, що він за нею тільки й заїжджав, а що зараз зайти йому ніколи, йому треба в інше місце, а заїде він, повертаючись назад, коли виконає доручення по цій записці.

Вечір минув, мабуть, спокійно. Половину часу Віра Павлівна тихо сиділа у своїй кімнаті сама, відсилаючи чоловіка, половину часу він сидів біля неї й заспокоював її все тими ж таки небагатьма словами, звичайно, більше не словами, а тим, що голос його був рівний і спокійний, звісно, не бозна-який веселий, але й не сумний, хіба що трохи виявляв замисленість, і обличчя теж. Віра Павлівна, слухаючи такі звуки, дивлячись на таке обличчя, стала думати, не зовсім, а трохи, ні, не трохи, а майже зовсім думати, що важливого нічого немає, що сильною пристрасстю їй здалася звичайна мрія, яка розвіється за кілька днів, не лишивши сліду, чи вона думала, що ні, не думає цього, що почуває, що це не так? авжеж, це не так, ні, так, так, дедалі певніше вона думала, що думає це,— та ось уже вона й справді зовсім думає це, та й як не думати, слухаючи цей тихий, рівний голос, який усе каже, що нема нічого важливого? Спокійно вона заснула під цей голос, спала міцно, і не бачила гості, і прокинулася пізно, і, прокинувшись, почувала в собі бадьорість.

XXV

«Найкраща розвага від думок — робота,— думала Віра Павлівна, і думала цілком справедливо: — проводити му цілий день у майстерні, поки вилікуюсь. Це мені допоможе».

Вона стала проводити цілий день у майстерні. Перший день справді досить відірвалася од думок; на другий лише стомилася, але вже мало відірвалася од них, на третій і зовсім не відірвалася. Так минуло з тиждень.

Боротьба була тяжка. Колір обличчя Віри Павлівни став блідий. Але на вигляд вона була цілком спокійна, старалася навіть здаватися веселою, це навіть удавалося їй майже завжди. Та якщо ніхто не помічав нічого, а блідість пояснювали якимось легким нездужанням, то не Лопухову ж було так думати й не бачити, та він і так знав, йому й дивитися не треба було.

— Вірочко,— почав він через тиждень,— ми з тобою живемо, справджуючи стару приказку, що швець завжди без чобіт, на кравцеві одяг лежить погано. Ми навчасмо інших жити за нашими економічними принципами, а самі не думаємо влаштувати за ними своє життя. Адже одне велике господарство вигідніше, ніж кілька дрібних? Я хотів би застосувати це правило до нашого господарства. Якби ми жили з кимось, ми й ті, хто жив би з нами, заощаджував би майже половину своїх витрат. Я б міг зовсім покинути ці кляті уроки, які огидні мені,— було б досить самої платні від заводу, і відпочив би, і зайнявся б науковою роботою, відновив би свою кар'єру. Треба лише сходитися з такими людьми, з якими можна ужитися. Якої ти думки про це?

Віра Павлівна вже давно дивилася на чоловіка тими самими очима, підозріливими, блискучими від раптового гніву, якими дивився на нього Кірсанов у день теоретичної розмови. Коли він скінчив, обличчя її палало.

— Я прошу тебе припинити цю розмову. Вона недоречна.

— Чому ж, Вірочко? Я кажу лише про грошові вигоди. Люди небагаті, як ми з тобою, не можуть нехтувати ними. Моя робота тяжка, частина її огидна мені.

— Зо мною не можна так розмовляти,— Віра Павлівна встала,— я не дозволяю говорити зо мною темними

словами. Май сміливість сказати, що ти хотів сказати!

— Я хотів лише сказати, Вірочко, що, беручи до уваги наші вигоди, нам було б добре...

— Знову! Мовчи! Хто дав тобі право бути опікуном надо мною? Я зненавиджу тебе! — Вона швидко пішла у свою кімнату й замкнулася.

Це була перша й остання їхня сварка.

До пізнього вечора Віра Павлівна просиділа, замкнувшись. Потім пішла в чоловікову кімнату.

— Мій любий, я сказала тобі надто суворі слова. Але не гнівайся на них. Ти бачиш, я борюся. Замість того щоб підтримати мене, ти почав допомагати тому, проти чого я борюся, сподіваючись, — авжеж, сподіваючись, вистояти.

— Прости мене, мій друже, за те, що я почав так грубо. Але ж ми помирилися? поговоримо.

— О, так, помирилися, мій любий. Тільки ти не йди проти мене. Мені й проти себе важко боротися.

— І даремно, Вірочко. Ти дала собі час розглянути своє почуття, ти бачиш, що воно серйозніше, ніж ти хотіла думати спочатку. Навіщо мучити себе?

— Ні, мій любий, я хочу любити тебе і не хочу, не хочу кривдити тебе.

— Друже мій, ти хочеш добра мені. Що ж, ти гадаєш, мені приємно або потрібно, щоб ти й далі мучила себе?

— Мій любий, але ж ти так любиш мене.

— Звичайно, Вірочко, дуже; про це що й говорити. Але ж ми з тобою розуміємо, що таке любов. Хіба не в тому вона, що радієш радості, страждаєш від страждання того, кого любиш? Мучачи себе, ти будеш мучити мене.

— Так, мій любий; але ж ти страждатимеш, якщо я піддамся цьому почуттю, яке — ах, я не розумію, навіщо воно народилося в мені! я проклинаю його!

— Як воно народилося, навіть воно народилося, — це байдуже, цього вже не можна змінити. Тепер лишається тільки вибрати: або щоб ти страждала — і я страждав через те; або щоб ти перестала страждати — і я теж.

— Але, мій любий, я не буду страждати, — це минеться. Ти побачиш, це минеться.

— Дякую тобі за твої зусилля. Я ціную їх, бо вони виявляють у тобі волю виконувати те, що тобі здається потрібним. Та знай, Вірочко: вони здаються потрібними лише для тебе, не для мене. Я дивлюся збоку, мені зрозуміліше, аніж тобі, твоє становище. Я знаю, що це буде даремно. Борись, поки став сили. Але про мене не думай, що ти скривдиш мене. Адже ти знаєш, як я дивлюся на це; знаєш, що мій погляд на це і непохитний у мені, і справедливий на ділі, — адже ти все це знаєш. Хіба ти обдуриш мене? хіба ти перестанеш поважати мене? Можна сказати більше: хіба твоя приязнь до мене, змінивши характер, ослабне? Чи не навпаки — чи не збільшиться вона від того, що ти не знайшла в мені ворога? Не жалій мене: моя доля аж ніяк не буде жалюгідною від того, що ти не втратиш через мене щастя. Але досить. Про це тяжко мені говорити, а тобі слухати ще тяжче. Тільки пам'ятай, Вірочко, щоб я зараз казав. Пробач, Вірочко. Йди до себе думати, а краще відпочивати. Не думай про мене, а думай про себе. Тільки думаючи про себе, ти можеш не завдати й мені даремного горя.

XXVI

Через два тижні, коли Лопухов сидів у своїй заводській конторі, Віра Павлівна цілий ранок була надзвичайно схвильована. Вона кидалася на ліжку, затуляла обличчя руками, і через чверть години схоплювалася, ходила по кімнаті, падала в крісло, і знову починала ходити нерівними, рвучкими кроками, і знову кидалася на

ліжко, і знову ходила, і кілька разів підходила до письмового стола, і стояла біля нього, і відбігала і, нарешті, сіла, написала кілька слів, запечатала, і через півгодини схопила листа, порвала, спалила, знову довго металася, знову написала листа, знову порвала, спалила, і знову металася, знову написала, і квапливо, ледве запечатавши, не даючи собі часу надписати адресу, швидко-швидко побігла з ним до чоловікової кімнати, кинула його на стіл, і кинулася до своєї кімнати, упала в крісло, сиділа нерухому, затуливши обличчя руками; півгодини, може, годину, і ось дзвінок — це він, вона побігла в кабінет, щоб схопити листа, порвати, спалити — де ж він? його немає, де ж він? вона квапливо перебирала папери: де ж він? Але Маша вже відчиняє двері, і Лопухов бачив від порога, як Віра Павлівна промайнула з його кабінету до своєї кімнати, стурбована, бліда.

Він не пішов за нею, а прямо до кабінету; холодно, повільно оглянув стіл, місце біля стола; так, він уже кілька днів сподівався чогось подібного, розмови або листа, ну ось, він, лист без адреси, але її печатка; ну, звичайно, вона ж або шукала його, щоб знищити, або щойно кинула, — ні шукала: папери в безладді, але як їй було знайти його, коли вона, ще кидаючи його, була в такій судорожній тривозі, що лист, рвучко кинутий, як жарина, що пекла руку, сковзнув через увесь стіл і впав на вікно за столом. Читати майже немає потреби: зміст відомий; проте все ж не можна не прочитати.

«Мій любий, ніколи не була я так дуже прив'язана до тебе, як тепер. Якби я могла вмерти за тебе! О, яка б я рада була вмерти, коли б ти став щасливіший від цього! Але я не можу жити без нього. Я кривджу тебе, мій любий, я вбиваю тебе, мій друже, я не хочу цього. Я роблю проти своєї волі. Прости мене, прости мене».

З чверть години, а може, й більше, Лопухов стояв перед столом, розглядаючи там, унизу, бильце крісла. Хоч удар було і передбачено, а все-таки боляче; хоч і обмірковано,

і вирішено наперед усе, що й як треба зробити після такого листа або вигуку, а все-таки не одразу зберешся з думками. Та зібрався-таки нарешті. Пішов на кухню поговорити з Машею:

— Машо, ви, будь ласка, заждіть подавати на стіл, поки я знову скажу. Мені щось нездужається, треба прийняти ліки перед обідом. А ви не чекайте, обідайте собі, та не поспішаючи: устигнете, поки мені буде можна. Я тоді скажу.

З кухні він пішов до дружини. Вона лежала, сховавши обличчя в подушки; коли він увійшов, стрепенулася:

— Ти знайшов його, прочитав його! Боже мій, яка я божевільна! Це неправда, що я написала, це гарячка!

— Звичайно, мій друже, цих слів не треба сприймати серйозно, бо ти була надто схвильована. Ці речі так не вирішуються. Ми з тобою встигнемо багато разів поміркувати й поговорити про це спокійно, як про справу, важливу для нас. А я, мій друже, хочу тим часом розповісти тобі про свої справи. Я встиг зробити в них чимало змін,— усі, які слід було, і дуже задоволений. Та ти слухаєш? — Звичайно, вона й сама не знала, чи слухає вона, чи не слухає: вона могла б лише сказати, що хоч би як там було, слухає чи не слухає, але щось чує, тільки не до того їй, щоб розуміти, що це їй чути; проте все-таки чути, і все-таки чує, що йдеться про щось інше, таке, яке не має ніякого зв'язку з листом, і поволі вона стала слухати, бо тягне до цього: нерви прагнуть зайнятися чимось іншим, не листом, і хоч довго не могла нічого збагнути, але все ж таки заспокоювалася холодним і вдоволенням тоном чоловічого голосу; а потім стала навіть і розуміти.— Та ти слухай, бо для мене це важливі речі,— не спиняючись, веде далі чоловік після запитання «чи ти слухаєш?» — так, дуже приємні для мене зміни,— і він досить докладно розповідає; та вона ж три чверті цього знає, ні, і все знає, але байдуже: хай він розповідає, який він добрий! і він усе розповідає: що уроки йому

давно набридли, і чому в якій родині чи з якими учнями набридли, і як праця в заводській конторі йому не набридла, бо вона важлива, дає змогу впливати на людей цілого заводу, і як він децю встигає там робити: знайшов охочих учити грамоти, навчив їх, як учити грамоти, витяг від фірми платню цим учителям, довівши, що робітники від цього менше псуватимуть машини й роботу, бо це приведе до зменшення прогулів і пияцтва, платню дуже мізерну, звісно, і як він віднадує робітників од пияцтва і задля цього часто буває в їхніх харчевнях,— та й мало ще чого. А головне в тому, що він зарекомендував себе перед фірмою як людина ділова й спритна, і поволі забрав справи до своїх рук, так що кінець оповідання й головна цікавість у ньому для Лопухова виїшла ось яка: він дістає посаду помічника управителя заводу, управитель буде лише почесною особою, з компаньйонів фірми, з почесною платнею, а управлятиме він; компаньйон фірми лише з цією умовою і взяв посаду управителя, «я, каже, не можу, куди мені»,— «та ви лише посаду займайте, щоб сиділа на ній чесна людина, а до справ нема вам потреби втручатися, я робитиму»,— «ну, коли так, то можна, візьму посаду, але й не це важливе, що влада, а те, що він дістає 3500 крб. платні, майже на 1000 крб. більше, ніж раніше діставав усього і від випадкової чорної літературної роботи, і від уроків, і від попередньої посади на заводі; отже, тепер можна покинути все, крім заводу,— і чудово. І розповідає він це більше, ніж півгодини, а під кінець розповіді Віра Павлівна вже може сказати, що справді це добре, і вже може поправити волосся і йти обідати.

А після обіду Маші дають 80 коп. срібл. на візника, бо вона їде аж у цілих чотири місця, всюди показати записку від Лопухова, що, мовляв, вільний я, панове, і радий вас бачити; і трохи згодом з'являється жахливий Рахметов, а за ним поволі сходиться ціла ватага молоді, і починається завзята вчена розмова з непомірним викриттям кожного

мало не всіма іншими в усіх можливих неконсеквентностях, а деякі зрадники високої дискусії допомагають Вірі Павлівні сяк-так згаяти вечір, і посеред вечора вона здогадується, куди зникала Маша, який він добрий! Так, цього разу Віра Павлівна була безперечно рада своїм молодим друзям, хоч і не дуріла з ними, а сиділа смирно, і ладна була розцілувати навіть самого Рахметова.

Гості порозходились о 3-й годині ночі — і дуже добре зробили, що так пізно. Віра Павлівна, стомлена хвилюванням дня, тільки-но лягла, як увійшов чоловік.

— Оповідючи про завод, друже мій Вірочко, я забув сказати тобі одну річ про нову свою посаду, це, правда, дрібниця, і говорити про це не варт було б, а на всяк випадок скажу; але тільки в мене прохання: мені хочеться спати, тобі теж; то коли чогось не докажу про завод, поговоримо завтра, а зараз скажу двома словами. Бачиш, коли я брав посаду помічника управителя, я виговорив собі ось яку умову: що я можу заступити на посаду коли хочу, хоч через місяць, хоч через два. А тепер я хочу скористатися з цього часу: п'ять років не бачив своїх батьків у Рязані — з'їжджу до них. До побачення, Вірочко. Не вставай. Завтра встигнеш. Спи.

XXVII

Коли Віра Павлівна на другий день вийшла із своєї кімнати, чоловік і Маша вже набивали речами два чемодани. І весь час Маша була тут невідлучно: Лопухов давав їй стільки речей загортати, складати, перекладати, що куди там упоратись Маші. «Вірочко, допоможи нам і ти». І чай пили тут усі троє, розбираючи й укладаючи речі. Тільки що почала отямлюватися Віра Павлівна, а вже чоловік каже: «о-пів на 11-у; час їхати на залізницю».

— Любий мій, я поїду з тобою.

— Друже мій, Вірочко, я держатиму два чемодани, ніде сісти. Ти сідай з Машею.

— Я не те кажу. В Рязань.

— А, коли так, то Маша поїде з чемоданами, а ми сядемо разом.

На вулиці не дуже-то розчулишся, розмовляючи. І до того ж такий гуркіт від бруківки: Лопухов багато чого не дочує, на багато що відповідає так, що не розчуєш, а то й зовсім не відповідає.

— Я їду з тобою в Рязань,— повторює Віра Павлівна.

— Та в тебе ж не приготовлено речі, як же ти поїдеш? Збирайся, коли хочеш: як тобі краще, так і зробиш. Тільки я тебе просив би ось про що: почекай мого листа. Він надійде завтра ж; я напишу й віддам його десь по дорозі. Завтра ж одержиш, почекай, прошу тебе.

Як вона його обіймає на галереї залізниці, з якими слізьми цілує, відпускаючи у вагон. А він усе говорить про свої заводські справи, які вони гарні, та про те, як радітимуть йому його батьки, та про те, що все на світі дурниці, крім здоров'я, і треба їй берегти здоров'я, і в саму хвилину прощання, вже через балюстраду, сказав:— Ти вчора написала, що ще ніколи не була така прихильна до мене, як тепер,— це правда, моя люба Вірочко. І я прив'язаний до тебе не менше, ніж ти до мене. А прихильність до людини — побажання щастя їй, це ми з тобою твердо знаємо. А щастя немає без свободи. Ти не хотіла б обмежувати мене — і я тебе теж. А якби ти стала обмежувати себе через мене, мені було б прикро. То ти не роби цього, а хай буде з тобою, що тобі краще. А там побачимо. Коли мені повернутись, ти напиши. До побачення, мій друже,— другий дзвінок, зовсім пора. До побачення.

XXVIII

Це було наприкінці квітня. В середині червня Лопухов повернувся: пожив тижнів зо три в Петербурзі, потім поїхав до Москви, у заводських справах, як сказав. 9 липня

він поїхав, а 11 липня вранці сталося непорозуміння в готелі біля станції Московської залізниці, через те що не встав прибулий, а години через дві потім сцена на Камішоострівській дачі. Тепер проникливий читач уже не схибить, відгадуючи, хто ж це застрелився. «Я вже давно бачив, що Лопухов», каже проникливий читач у захваті від своєї здогадливості. Та куди ж він подівся, і як кашкет його був прострелений на околиці? «Дарма, це все штуки його, а він сам себе ловив волоком, шельма», править своєї проникливий читач. Ну, бог з тобою, як знаєш, адже тебе нічим не урезониш.

XXIX

ОСОБЛИВА ЛЮДИНА

Години через три після того, як пішов Кірсанов, Віра Павлівна отямилася, і однією з перших її думок було: не можна ж так лишити майстерню. Справді, хоч Віра Павлівна й любила доводити, що майстерня йде сама собою, але ж по суті знала, що тільки обманює себе цією думкою, а на ділі майстерні потрібна керівниця, а то все розвалиться. А втім, тепер справа уже добре налагодилася і можна було мати небагато клопоту з керуванням нею. У Мерцалової було двоє дітей; але годину-півтори на день, та й то не щодня, вона може приділяти. Вона напевно не відмовиться, адже вона й тепер багато працює в майстерні. Віра Павлівна почала розбирати свої речі для продажу, а сама послала Машу спочатку до Мерцалової просити її приїхати, потім до торговки старою одежею і всякими випадковими речами, Рахелі, однієї з найметкіших сврейок, але доброї знайомої Віри Павлівни, з якою Рахель була безперечно чесна, як майже всі сврейські дрібні торговці й торговки з усіма порядними людьми. Рахель і Маша мали заїхати на міську квартиру, зібрати одяг і речі, що лишилися там, по дорозі

заїхати до хутровика, якому віддано було на літо шуби Віри Павлівни, потім з усім цим ворохом приїхати на дачу, щоб Рахель гарненько оцінила й купила все гуртом.

Коли Маша виходила з воріт, її зустрів Рахметов, який уже з півгодини бродив біля дачі.

— Ви йдете, Машо? Надовго?

— Так, мабуть, повернуся аж пізно ввечері. Багато діла.

— Віра Павлівна лишається сама?

— Сама.

— То я зайду, посиджу замість вас, може, трапиться якась потреба.

— Будь ласка; а то я боялася за неї. І я забула, п. Рахметов: покличете когось із сусідів, там є кухарка й нянька, мої приятельки, щоб подали обідати, адже вона ще не обідала.

— Нічого, і я не обідав, пообідаємо самі. А ви обідали?

— Аякже, Віра Павлівна так не відпустила.

— Хоч це добре. Я гадав, що вже й це забудуть через себе.

Крім Маші й тих, хто відзначався, як і вона або ще більше, простотою душі й одягу, всі трохи побоювалися Рахметова: і Лопухов, і Кірсанов, і всі, хто не боявся нікого й нічого, почували часом перед ним якусь боязкість. З Вірою Павлівною він був дуже далекий: вона вважала його дуже нудним, він ніколи не приєднувався до її товариства. Але він був улюбленцем Маші, хоча найменше від усіх інших гостей був привітний і балакучий з нею.

— Я прийшов незваний, Віро Павлівно,— почав він: — але я бачив Олександра Матвійовича і знаю все. Тому вирішив, що, може, придумаю вам для якихось послуг і просиджу у вас вечір.

Послуги його могли б придатись хоч би й зараз же: допомагати Вірі Павлівні розбирати речі. Кожного іншого на місці Рахметова цієї ж миті і запросили б, і він сам би

взявся допомагати. Але Рахметов не визвався, і його не запросили; Віра Павлівна лише потисла йому руку і зі щирим почуттям сказала, що дуже вдячна йому за уважність.

— Я сидітиму в кабінеті,— відповів він: — коли щось треба буде, ви гукнете; і коли хтось прийде, я відчиню двері, ви не турбуйтеся самі.

Сказавши це, він спокійнісінько пішов до кабінету, витяг з кишені великий шмат шинки, окраєць чорного хліба,— разом це становило фунтів чотири,— сів, з'їв усе, намагаючись добре пережовувати, винив півграфина води, потім підійшов до полиць з книжками й почав переглядати, що вибрати для читання: «відомо...», «несамобутньо...», «несамобутньо...», «несамобутньо...», «несамобутньо...», це «несамобутньо» стосувалося таких книжок, як Маколей²², Гізо, Тьєр, Ранке, Гервінус. «А, ось це добре, що попалося»,— сказав він, прочитавши на корінці кількох товстих томів «Повне зібрання творів Ньютона»;— квапливо почав він перебирати томи, нарешті знайшов і те, що шукав, і з любовною усмішкою мовив: «ось воно, ось воно»,— *Observations on the Prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John*», тобто «Зауваження про пророцтва Даніїла й Апокаліпсис св. Іоанна». «Так, ця сторона знань досі лишалася в мене без капітальної основи. Ньютон писав цей коментар на схилі літ, коли був наполовину при здоровому розумі, наполовину божевільний. Класичне джерело з питання про змішання безумства з розумом. Адже питання всесвітньо-історичне: це змішання в усіх без винятку подіях, майже в усіх книжках, майже в усіх головах. Але тут воно повинно бути в зразковій формі: по-перше, найгеніальніший і найнормальніший розум з усіх відомих нам розумів; по-друге, і безумство, що домішалося до нього,— визнане, безсумнівне безумство. Отже, книга капітальна в своїй галузі. Найтонші риси загального явища повинні виявлятися тут виразніше, ніж будь-де, і ні в кого не може бути сумніву, що це саме риси того явища, якому властиві риси змішання безумства з

розумом. Книга, варта вивчення». Він з щирою насолодою заходився читати книгу, яку за останні сто років навряд чи хто читав, крім коректорів її: читати її для будь-кого, крім Рахметова, те саме, що їсти пісок або тирсу. Але йому було до смаку.

Таких людей, як Рахметов, мало: я зустрів досі лише вісім зразків цієї породи (серед них двох жінок); вони не схожі були ні в чому, крім однієї риси. Між ними були люди лагідні й люди суворі, люди похмурі й люди веселі, люди клопітливі й люди флегматичні, люди сльозливі (один з суворим обличчям, насмішкуватий до зухвальства; другий з дерев'яним обличчям, мовчазний і байдужий до всього; обидва вони при мені ридали кілька разів, мов істеричні жінки, і не через свої справи, а серед розмов про всяку всячину; на самоті, я певен, плакали часто) і люди, які ні від чого не переставали бути спокійними. Схожості не було ні в чому, крім однієї риси, але вона сама вже єднала їх в одну породу й відокремлювала од усіх інших людей. З тих із них, з ким я був близький, я сміявся, коли бував з ними на самоті; вони гнівалися або не гнівалися, але теж сміялися з себе. І справді, в них було багато забавного, все головне в них і було забавне, все те, через що вони були людьми особливої породи. Я люблю сміятися з таких людей.

Той із них, якого я зустрів у колі Лопухова і Кірсанова і про якого розповім тут, є живим доказом того, що потрібне застереження до міркувань Лопухова й Олексія Петровича про властивості ґрунту — у другому сні Віри Павлівни, застереження потрібне те, що хоч би який був ґрунт, а все-таки в ньому можуть траплятися хоч малесенькі клаптики, на яких може виростати здорове колосся. Генеалогія головних осіб моєї розповіді: Віри Павлівни, Кірсанова й Лопухова — не сягає, правду кажучи, далі дідусів з бабусями, і хіба що з великими натяжками можна приставити зверху ще якусь прабабку (прадід уже неминуче повитий мороком забуття, відомо тільки, що він

був прабабчин чоловік і що його звали Кирилом, бо дідусь був Гарасим Кирилович). Рахметов був з роду, відомого від XIII століття, тобто одного з найстародавніших не тільки у нас, а й у цілій Європі. Серед татарських темників*, корпусних начальників, вирізаних у Твері разом з їхнім військом, за словами літописів, нібито за намір повернути народ до магометанства (намір, якого вони, напевно, й не мали), а насправді просто за пригноблення, був Рахмет. Маленького сина цього Рахмета від дружини росіянки, племінниці тверського двірського, тобто обергофмаршала й фельдмаршала, силоміць узятої Рахметом, помилували заради матері й перехрестили з Латифа на Михайла. Від цього Латифа-Михайла Рахметовича пішли Рахметови. Вони в Твері були боярами, в Москві стали лише окольнічими, в Петербурзі у минулому столітті бували генерал-аншефами,— звичайно, далеко не всі: рід розгалузився дуже численний, тож генерал-аншефських чинів не вистачило б на всіх. Прапрадід нашого Рахметова був приятелем Івана Івановича Шувалова²³, який і визволив його з неласки, що спіткала була його за дружбу з Мініхом. Прадід служив разом з Румянцевим²⁴, дослужився до генерал-аншефства і загинув коло Нові²⁵. Дід супроводив Олександра в Тільзіт²⁶ й пішов би далі від усіх, та рано позбувся кар'єри за дружбу із Сперанським²⁷. Батько служив без удач і без падінь, в сорок років вийшов у відставку генерал-лейтенантом і оселився в одному із своїх маєтків, розкиданих у верхів'ях Ведмедиці. Маєтки були, однак, не дуже великі, всього душ тисячі дві з половиною, а дітей на сільському дозвіллі з'явилося чоловік із вісім; наш Рахметов був передостанній, молодша за нього була одна сестра; тому нашому Рахметову вже дісталася невелика спадщина: він одержав щось із 400 душ та 7000 десятин землі. Як він розпорядився з душами і з 5500 десятинами землі, про це не знав ніхто, не знали

* Восначальників над великим військом.

й того, що за собою лишив він 1500 десятин, та не знали і взагалі того, що він поміщик і що, віддаючи в оренду залишену за собою частину землі, він має все-таки ще до 3000 карбованців прибутку, цього ніхто не знав, поки він жив між нами. Про це ми довідалися згодом, а тоді гадали, звичайно, що він одного роду з тими Рахметовими, серед яких чимало багатих поміщиків, в яких, у всіх однофамільців разом, до 75 000 душ у верхів'ях Ведмедиці, Хопра, Сури й Цни, які беззмінно бувають повітовими предводителями тих місць, і — не той, так інший вес час бувають губернськими предводителями то в тій, то в іншій із трьох губерній, по яких течуть їхні кріпосні верхів'я річок. І знали ми, що наш знайомий Рахметов проживає за рік карбованців 400; як для студента, це було тоді зовсім не мало, але як для поміщика з Рахметових — вже надто мало, тому кожен з нас, кого мало обходили такі довідки, вирішив сам собі без довідок, що наш Рахметов з якоїсь захирілої гілки Рахметових, що втратила свої маєтки, син якогось радника казенної палати, що лишив дітям невеличкий капіталець. Не цікавитися ж справді було нам цими речами.

Тепер йому було 22 роки, а студентом він був із 16 років; але майже на 3 роки він залишав університет. Вийшов з другого курсу, поїхав у маєток, розпорядився, подолавши опір опікуна, заслуживши анафему від братів і досягнувши того, що чоловіки заборонили його сестрам вимовляти його ім'я; потім блукав по Росії всілякими способами: і суходелом, і водою, і тим і другою, по-звичайному і по-незвичайному, — наприклад, і пішки, і розшивами, і каюками, мав багато пригод, які все сам улаштував собі; між іншим, відвіз двох чоловік у Казанський, п'ятьох — у Московський університет, — це були його стипендіати, а до Петербурга, де сам хотів жити, не привіз нікого, і тому ніхто з нас не знав, що в нього не 400, а 3000 крб. прибутку. Це стало відомо тільки вже згодом, а тоді ми бачили, що він довго пропадав, а за

два роки перед тим, як сидів він у кабінеті Кірсанова над Ньютоновим тлумаченням «Апокаліпсиса», повернувся до Петербурга, вступив на філологічний факультет, — раніше був на природничому, та й годі.

Та хоч ніхто з петербурзьких знайомих Рахметова не знав про його родинні й грошові стосунки, зате всі, хто його знав, знали його під двома прізвиськами; одне з них уже траплялося в цій розповіді — «ригорист»; його він приймав із звичайною своєю легкою усмішкою похмурого вдоволення. Але коли його називали Микиткою або Ломовим, або повним прізвиськом Микиткою Ломовим, він усміхався широко й солодко і мав на те справедливу підставу, бо не дістав від природи, а набув твердістю волі право носити це славне між мільйонами людей ім'я. Та воно гримить славою лише на смузі у сто верст завширшки, що тягнеться через вісім губерній; читачам решти Росії треба пояснити, що то за ім'я. Микитка Ломов, бурлак, який ходив по Волзі, років 20-15 тому, був велетень геркулесівської сили; 15 вершків зросту, він був такий широкий у грудях і в плечах, що важив 15 пудів, хоч був людиною тільки огрядною, а не гладкою. Якої він був сили, про це досить сказати одне: він одержував платню за 4 чоловік. Коли судно приставало до міста і він ішов на ринок, по-вользькому на базар, далекими провулками лунали крики парубків: «Микитка Ломов іде, Микитка Ломов іде!» — і всі бігли на вулицю, що вела від пристані до базару, і юрба сунула слідом за своїм багатирем.

Рахметов у 16 років, коли приїхав до Петербурга, був з цього боку звичайний юнак, досить високий на зріст, досить міцний, але зовсім не видатний силою: з десятих перших-ліпших його однолітків, напевно, двоє подужали б його. Але на половині 17-го року він надумав, що треба придбати фізичне багатство, і почав працювати над собою. Став дуже ретельно займатися гімнастикою; це добре, але ж гімнастика тільки вдосконалює матеріал, треба занастися матеріалом, і от на час, удвоє більший від за-

нять гімнастикою, на кілька годин у день, він ставав чорноробом на такі роботи, де потрібна сила: возив воду, носив дрова, рубав дрова, пиляв дерево, тесав камінь, копав землю, кував залізо; багато робіт він переробив і часто міняв їх, бо від кожної нової роботи, з кожною зміною дістають новий розвиток якісь м'язи. Він запровадив боксерську дієту: почав годувати себе — саме годувати себе — виключно стравами, що мають репутацію зміцнювати фізичну силу, найбільше біфштексом, майже сирим, і з того часу завжди жив так. Через рік після початку цих занять він вирушив у свою мандрівку, і тут ще зручніше було йому розвивати фізичну силу: був орачем, теслярем, перевізником і робітником різних здорових промислів; раз навіть пройшов бурлаком усю Волгу, від Дубовки до Рибінська. Якби він сказав, що хоче бути бурлаком, то це здалося б хазяїнові судна й бурлакам неймовірним безглуздям, і його не прийняли б; але він сів як звичайнісінький пасажир, здружившись з артіллю, почав допомагати тягти лямку і через тиждень запрягся в неї, як належить справжньому робітникові; незабаром помітили, як він тягне, почали пробувати силу, — він перетягав трьох, навіть чотирьох найдужчих із своїх товаришів; тоді йому було 20 років, і товариші його по лямці охрестили Микиткою Ломовим, по пам'яті героя, що вже зійшов зі сцени. На друге літо він їхав пароплавом; серед простих людей, що товпилися на палубі, знайшовся один його торішній товариш по лямці, і таким ото чином його супутники-студенти дізналися, що його треба звати Микиткою Ломовим. Справді, він набув і, не шкодуючи часу, підтримував у собі непомірну силу. «Так треба, — казав він: — це дає повагу й любов простих людей. Це корисно, може придатися».

Це йому влізло в голову з половини 17-го року, бо з цього часу і взагалі почала розвиватися його особливість. У 16 років він приїхав у Петербург звичайним гарним гімназистом, що закінчив курс, звичайним добрим

і чесним юнаком, і провів місяців три-чотири, як звичайно, як проводять початкуючі студенти. Та він почув, що є між студентами особливо розумні голови, які думають не так, як інші, і узнав з півдесятка імен таких людей,— годі їх було ще мало. Вони зацікавили його, він почав шукати знайомства з кимось із них; йому трапилось зійтись з Кірсановим, і почалося його переродження на особливу людину, на майбутнього Микитку Ломова й ригориста. Жадібно слухав він Кірсанова в перший вечір, плакав, перебивав його мову вигуками прокльонів тому, що має загинути, благословень тому, що має жити.— «З яких же книжок мені почати читати?» Кірсанов указав. Він на другий день уже з 8-ї години ранку ходив по Невському, від Адміралтейської до Поліцейського мосту, вижидаючи, яка німецька або французька книгарня перша відчиниться, взяв, що треба, і читав понад три доби підряд,— від 11-ї ранку четверга до 9-ї вечора неділі, 82 години; перші дві ночі не спав отак, на третю випив вісім склянок дуже міцної кави, на четверту ніч не вистачило сили ні з якою кавою, він повалився і проспав на підлозі годин з 15. Через тиждень він прийшов до Кірсанова, зажадав вказівок про нові книжки, пояснень; здружився з ним, потім через нього здружився з Лопуховим. Через півроку, хоч йому було лише 17 років, а їм уже по 21-му року, вони вже не вважали його молодого людиною проти себе, і вже він був особливою людиною.

Які пахили до того були в його минулому житті? Не дуже великі, але були. Батько його був людина деспотичної вдачі, дуже розумна, освічена й ультраконсерватор, в тому ж розумінні, як Марія Олексіївна, ультраконсерватор, але чесний. Йому, звичайно, було важко. Саме це ще нічого б. Але мати його, жінка досить делікатна, терпіла від важкого чоловікового характеру, та й бачив він, що коїться на селі. І це б усе ще нічого; було ще ось що: на 15-му році він закохався в одну з батькових любовниць. Вийшла історія, звичайно, для неї особливо

тяжка. Йому було жаль жінку, що дуже постраждала через нього. Думки почали бродити в ньому, і Кірсанов був для нього тим, чим Лопухов для Віри Павлівни. Нахили в минулому житті були; але щоб стати такою особливою людиною, звичайно, головне — натура. За якийсь час перед тим, як вийшов він з університету й подався у свій маєток, потім у мандрівку по Росії, він уже прийняв оригінальні принципи і в матеріальному, і в моральному, і в розумовому житті, а коли він повернувся, вони вже розвинулися у викінчену систему, якої він додержувався непохитно. Він сказав собі: «Я не п'ю ні краплі вина. Я не доторкаюся до жінки». А натура була палка. «Навіщо це? Така крайність зовсім непотрібна». — «Так треба. Ми вимагаємо для людей цілковитої насолоди життям, — ми повинні своїм життям свідчити, що ми вимагаємо цього не для задоволення своїх особистих пристрастей, не для себе особисто, а для людини взагалі, що ми говоримо так лише з принципу, а не з пристрасті, з переконання, а не з особистої потреби».

Саме тому він став взагалі вести якнайсуворіше життя. Щоб зробитися й весь час бути Микиткою Ломовим, йому треба було їсти яловичину, багато яловичини, — і він їв її багато. Але він шкодував кожної копійки на будь-яку їжу, крім яловичини; яловичину він звелів хазяйці брати найкращу, навмисне для нього найкращі шматки, але все інше їв у себе дома тільки найдешевше. Відмовився від білого хліба, їв лише чорний за своїм столом. Цілими тижнями у нього не бувало в роті грудки цукру, цілими місяцями ніяких фруктів, ані шматка телятини або курятини. На свої гроші він не купував нічого такого: «не маю права витратити гроші на примху, без якої можу обійтись», — а вихований же він був на розкішній їжі і мав тонкий смак, як те видно було з його зауважень про страви; коли він обідав у кого-небудь за чужим столом, він їв залюбки багато з тих страв, у яких відмовляв собі за своїм столом, деяких не їв і за чужим столом. Причина

розрізнення була поважна: «те, що їсть, хоч іноді, простий народ, і я можу їсти при нагоді. Того, що ніколи не буває приступне для простих людей, і я не повинен їсти! Це потрібно мені для того, щоб хоч трошки відчувати, наскільки тяжке їхнє життя, порівнюючи до мого». Тому, якщо подавали фрукти, він їв яблука, але не їв абрикосів; апельсини їв у Петербурзі, не їв у провінції,— бачте, в Петербурзі простий народ їсть їх, а в провінції не їсть. Паштети їв, бо «гарний пиріг не гірший за паштет, і листкове тісто знає простий народ», але сардинок не їв. Одягався він дуже бідно, хоч любив елегантність, і в усьому іншому жив по-спартанському; наприклад, не допускав матраца і спав на повстині, навіть не дозволяючи собі згорнути її вдвоє.

Були в нього докори совісті,— він не кинув курити: «без сигари не можу думати; якщо це справді так, я маю право; але, може, це слабкість волі». А поганих сигар він не міг курити,— адже він вихований був в аристократичній обстановці. З 400 крб. його витрат до 150 йшло в нього на сигари. «Паскудна слабість», як він висловлювався. Тільки вона й давала деяку змогу одбиватися від нього: якщо вже почне надто допікати своїми викриттями,— той, кого він допікає, скаже йому: «але ж довершеність неможлива — ти ж куриш»,— тоді Рахметов вдвоє запальніше вдавався у викриття, але більшу половину докорів звертав уже на себе, а тому, кого він викривав, все-таки перепадало менше, хоч він не зовсім забував його через себе.

Він устигав робити страшенно багато, тому що і в розподілі часу обмежив свої примхи так само суворо, як і в матеріальних речах. Ні чверті години на місяць не марнував він на розваги, відпочинок йому не був потрібен. «У мене праця різноманітна; зміна занять є відпочинок». У колі приятелів, збірні пункти яких були в Кірсанова й Монухова, він бував аж ніяк не частіше того, скільки треба, щоб не порушити тісного зв'язку з ним: «це потрібно; щоденні випадки доводять користь мати тісний зв'язок

з якимось колом людей, — треба мати під руками завжди відкриті джерела різних довідок». Крім як на зборах цього гуртка, він ніколи ні в кого не бував, хіба тільки у справі — й ні на п'ять хвилин довше, ніж вимагала справа, і в себе нікого не приймав і не дозволяв лишатися, крім як за тим самим правилом; він без зайвих балачок заявляв гостеві: «ми переговорили про вашу справу; тепер дозвольте мені зайнятись іншими справами, бо я повинен дожити часом».

У перші місяці свого переродження він майже весь час проводив за читанням; але це тривало лише трохи більше, ніж півроку: коли він побачив, що набув систематичного напрямку думок у тому дусі, принципи якого визнав за справедливі, він зараз же сказав собі: «тепер читання стало справою другорядною; я з цього боку готовий для життя», і почав віддавати книжкам лише час, вільний від інших справ, а такого часу лишалося в нього мало. Та, незважаючи на це, він поширював коло своїх знань з дивовижною швидкістю: тепер, коли йому було 22 роки, він був уже людиною надзвичайно ґрунтовної вченості. Це тому, що він і тут узяв собі за правило; розкоші й примхи — ніяких; виключно те, що потрібно. А що потрібно? Він казав: «з кожного питання капітальних праць дуже небагато; у всіх інших лише повторюється, розріджується, псується те, що далеко повніше й ясніше викладено в цих небагатьох творах. Треба читати лише їх; всяке інше читання — тільки марна витрата часу. Візьмімо російську белетристику. Я кажу: прочитаю насамперед Гоголя. В тисячах інших повістей я вже бачу по п'ятьох рядках з п'яти різних сторінок, що не знайду нічого, крім зіпсованого Гоголя, — навіщо я їх читатиму? Так само і в науках, — у науках навіть ще виразніша ця межа. Якщо я прочитав Адама Сміта, Мальтуса, Рікардо й Мілля, я знаю альфу й омегу цього напрямку, і мені не треба читати жодного з сотень політико-економів, хоч би які вони були відомі; я з п'яти рядків з п'яти сторінок бачу, що не знайду в них

жодної свіжої думки, їм належної, усе запозичення й пере-
кручення. Я читаю лише самобутнє і лише настільки, щоб
знати цю самобутність». Тому ніякою силою не можна
було примусити його читати Маколея; переглянувши за
чверть години різні сторінки, він вирішив: «Я знаю всі ма-
терії, з яких назбирано ці клапті». Він прочитав «Ярма-
рок суети» Теккеря з насолодою, а почав читати «Пенден-
ніса», загорнув на 20-й сторінці: «весь висловився в «Яр-
марку суети»; видно, що більше нічого не буде, і читати
не треба». — «Кожна прочитана мною книга така, що
звільняє мене від потреби читати сотні книг», казав він.

Гімнастика, робота для вправлення сили, читання —
були особистими заняттями Рахметова; але після його по-
вернення до Петербурга вони забирали в нього лише чет-
верту частину його часу, решту часу він приділяв чужим
справам або нічиїм зокрема справам, завжди додержу-
ючись того самого правила, що й у читанні: не витратити
часу на другорядні справи й другорядних людей, займатися
тільки капітальними, від яких уже й без нього змінюють-
ся другорядні справи й керовані люди. Наприклад, поза
своїм колом він знайомився тільки з людьми, що мають
вплив на інших. Хто не був авторитетом для кількох ін-
ших людей, той ніяким чином не міг навіть завести мову
з ним. Він казав: «Ви мені пробачте, мені ніколи», — і від-
ходив. Але так само ніяким чином не міг уникнути зна-
йомства з ним той, з ким він хотів познайомитись. Він
просто з'являвся до вас і казав, що йому було треба, з та-
кою передмовою: «Я хочу бути знайомим з вами; це по-
трібно. Якщо вам зараз ніколи, призначте інший час». На
дрібні ваші справи він не звертав ніякої уваги, хоч би ви
були найближчим його знайомим і благали його зглянути-
ся на ваше скрутне становище: «мені ніколи», казав він
і відвертався. Але у важливі справи втручався, коли це
було потрібно на його думку, хоч би ніхто цього не бажав:
«я повинен», казав він. Які речі він говорив і робив у та-
ких випадках, і збагнути не можна. Та от, наприклад,

моє знайомство з ним. Я був тоді вже немолодий, жив у достатку, тому в мене сходилося часом чоловік п'ять-шість молоді з моєї провінції. Отже, я був для нього вже людиною цінною: ці молоді люди були прихильні до мене, бачачи мою прихильність до них; от він і чув з цього приводу моє прізвище. А я, коли вперше побачив його у Кірсапова, ще не чув про нього; це було незабаром після його повернення з мандрівки. Він увійшов після мене; я був лише один незнайомий йому в товаристві. Він, як увійшов, відвів Кірсанова убік і, вказавши очима на мене, сказав кілька слів. Кірсанов відповів йому теж небагатьма словами, і той його відпустив. Через хвилину Рахметов сів прямо напроти мене, всього лише через невеличкий стіл біля дивана, і з такої от відстані в якихось півтора аршина почав дивитися мені в обличчя якнайпильніше. Мене взяла досада: він розглядав мене без церемонії, немов перед ним не людина, а портрет,— я нахмурився. Йому було байдужісінько. Подивившись хвилини дві-три, він сказав мені: «п. Н, мені треба з вами познайомитись. Я вас знаю, ви мене — ні. Спитайте про мене у господаря і в інших, кому ви особливо вірите з цієї компанії», підвівся й пішов до іншої кімнати. «Що це за дивак?» — «Це Рахметов. Він хоче, щоб ви спитали, чи заслуговує він на довір'я,— безперечно, і чи заслуговує він на увагу,— він заслуговує більше, ніж ми всі тут, узяті разом», сказав Кірсанов, інші підтвердили. Через п'ять хвилин він повернувся до тієї кімнати, де всі сиділи. Зі мною не заговорював і з іншими розмовляв мало,— розмова була не вчена й не важлива. «А, десять годин уже,— промовив він трохи згодом,— о 10-й годині у мене є справа в іншому місці. П. Н,— він звернувся до мене,— я повинен сказати вам кілька слів. Коли я відвів господаря вбік спитати його, хто ви, я вказав на вас очима, бо ж ви однаково мали помітити, що я питаю про вас, хто ви; отже, даремно було б не робити жестів, натуральних при такому питанні. Коли ви будете дома, щоб я міг зайти до вас?» Я тоді не любив

нових знайомств, а ця нав'язливість і зовсім не подобалася мені.— «Я лише ночую вдома; мене цілий день немає вдома»,— сказав я.— «Але ночуете вдома? В який же час ви повертаєтесь ночувати?» — «Дуже пізно». — «Наприклад?» — «Годині о другій, о третій». — «Це байдуже, признайте час». — «Якщо вам неодмінно хочеться, вранці післязавтра, о пів на четверту». — «Звичайно, я маю вважати ваші слова за глум і грубість; а можливо, й те, що у вас є свої причини, може, такі, що навіть заслуговують на схвалення. У всякому разі, я буду у вас післязавтра вранці, о пів на четверту». — «Ні, якщо вже ви такий рішучий, то краще заходьте пізніше: я цілий ранок буду дома, до 12-ї години». — «Гаразд, зайду годині о 10-й. Ви будете самі?» — «Так». — «Добре». Він прийшов і, так само без зайвої балаканини, приступив до справи, в якій вважав за потрібне познайомитись. Ми поговорили з півгодини; про що говорили, це байдуже; досить того, що він казав: «треба», я казав: «ні»; він казав: «ви повинні», я казав: «анітрохи». Через півгодини він сказав: «ясно, що говорити далі даремно. Адже ви певні, що я людина, яка заслуговує на безперечне довір'я?» — «Так, мені сказали це всі, і я сам тепер бачу». — «І все-таки стоїте на своєму?» — «Стою». — «Знаєте ви, що з цього випливає? Те, що ви або брехун, або негідник!» Як це може сподобатись? Що треба було б зробити з іншою людиною за такі слова? викликати на дуель? але він говорив таким тоном, без будь-якого особистого почуття, немов історик, що судить холодно, не для образи, а для істини, і сам був такий чудний, що смішно було б ображатися, і я тільки міг засміятись: «Та це ж те саме»,— сказав я.— «В даному випадку не те саме». — «Ну то, може, я те й друге разом». — «В даному випадку те й друге разом неможливе. Але одне з двох — неодмінно; або ви думаєте й робите не те, що кажете: в такому випадку ви брехун; або ви думаєте й робите справді те, що кажете: в такому разі ви негідник. Одне з двох неодмінно. Я гадаю, перше». — «Як собі хочете, так і думайте»,—

сказав я, все ще сміючись.— «Прощайте. У всякому разі, знайте, що я зберігаю довір'я до вас і ладен відновити нашу розмову, коли вам буде зручно».

Хоч який дикий був цей випадок, Рахметов мав цілковиту рацію: і в тому, що почав так, бо він спершу добре розпитав про мене і лише тоді вже почав справу, і в тому, що так закінчив розмову; я справді говорив йому не те, що думав, і він дійсно мав право назвати мене брехуном, і це пітрохи не могло бути образливим, навіть дражливим для мене «в даному випадку», за його висловом, бо такий був випадок, і він справді міг зберігати до мене попереднє довір'я та, слід гадати, ще й повагу.

Так, незважаючи на всю дикість його манери, кожен лишався переконаним, що Рахметов зробив саме так, як найрозумніше й найпростіше було зробити, і свої страшні різкості, найжахливіші докори він висловлював так, що жодна розсудлива людина не могла на них ображатися, і, при всій своїй феноменальній грубості, він був, по суті, дуже делікатний. У нього були й передмови в цьому дусі. Всяку делікатну розмову він починав так: «вам відомо, що я говоритиму без будь-якого особистого почуття. Якщо мої слова будуть неприємні, прошу пробачити за них. Але я вважаю, що не слід ображатись на те, що кажуть щиро, зовсім не для того, щоб образити, а з потреби. А втім, тільки-но вам здається марним слухати далі мої слова, я зупинюся; моє правило: висловлювати свою думку завжди, коли я повинен, і ніколи не нав'язувати її». І справді, він не нав'язував: ніяк не можна було врятуватися від того, щоб він, коли вважав це за потрібне, не висловив вам своєї думки настільки, щоб ви могли зрозуміти, про що і в якому напрямі він хоче говорити; але він робив це двома-трьома словами і потім питав: «Тепер ви знаєте, яким би був зміст розмови; чи вважаєте ви корисним мати таку розмову?» Якщо ви сказали «ні», він кланявся й відходив.

Ось як він розмовляв і провадив свої справи, а справ у нього було безліч, і все справи, що не стосувалися

особисто його; особистих справ у нього не було, це всі знали; але які справи в нього, цього гурток не знав. Видно було тільки, що у нього дуже багато клопоту. Він мало бував дома, все ходив і роз'їжджав, більш ходив. Однак і в нього раз у раз бували люди, то все ті самі, то все нові; для цього у нього було заведено: бути завжди дома від 2-ї до 3-ї години; в цей час він розмовляв про справи і обідав. Та часто по кілька днів його не бувало дома. Тоді, замість нього, сидів у нього й приймав відвідувачів один з його приятелів, відданий йому душею й тілом і мовчазний, як могила.

Років через два після того, як ми бачимо його в кабінеті Кірсапова за Ньютоновим тлумаченням «Апокаліпсиса», він виїхав з Петербурга, сказавши Кірсапову й ще двом-трьом найближчим друзям, що йому тут нічого робити більше, що він зробив усе, що міг, що більше робити можна буде лише років через три, що ці три роки тепер у нього вільні, що він гадає скористатися з них, як йому здається потрібним для майбутньої діяльності. Ми довідалися потім, що він поїхав у свій колишній маєток, продав землю, що лишалася в нього, одержав тисяч з 35, заїхав до Казані й до Москви, роздав щось із 5 тисяч своїм семи стипендіатам, щоб вони могли закінчити курс; на тому й кінчилася його достовірна історія. Куди він подівся з Москви, невідомо. Коли минуло кілька місяців без будь-яких чуток про нього, люди, які знали про нього щось інше, крім відомого всім, перестали таїти речі, про які, на його прохання, мовчали, поки він жив між нами. Отоді саме дізнався наш гурток і про те, що в нього були стипендіати, дізнався про більшу частину з того щодо його особистих відносин, про що я розповів, дізнався безліч історій, які, проте, далеко не роз'яснювали всього, навіть нічого не роз'яснювали, а тільки робили Рахметова особою ще загадковішою для всього гуртка, історій, що вражали своєю дивовижністю або цілком суперечили тому уявленню, яке гурток мав про нього як про людину, зовсім черству щодо

особистих почуттів, людину, яка не мала, коли можна так висловитися, особистого серця, що билося б відчуваннями особистого життя. Оповідати всі ці історії було б тут педоречно. Наведу лише дві з них, по одній на кожний з двох родів: одну — зовсім дику, другу — таку, що суперечила попередньому уявленню гуртка про нього. Вибираю з історій, розказаних Кірсановим.

За рік перед тим, як він удруге і, певно, остаточно зник з Петербурга, Рахметов сказав Кірсанову: «Дай мені якнайбільше мазі, якою загоюють рани від гострого знаряддя». Кірсанов дав величезну банку, гадаючи, що Рахметов хоче віднести ліки до якоїсь артілі теслярів чи інших майстрових, в яких часто трапляються порізи. Другого ранку хазяйка Рахметова, страшенно перелякана, прибігла до Кірсанова: «бачечку лікарю, не знаю, що з моїм пожилцем сталося: не виходить довго із своєї кімнати, двері замкнув, я зазирнула в щілину: він лежить весь у крові; я як кричу, а він мені каже крізь двері: «нічого, Аграфено Антонівно». Де там нічого! Врятуй, бачечку лікарю, боюся смертного випадку. Він же такий до себе безжалісний». Кірсанов помчав. Рахметов відімкнув двері з похмурою широкою посмішкою, і відвідувач побачив річ, від якої і не тільки Аграфена Антонівна могла розвести руками: спина й боки всієї білизни Рахметова (він був у самій білизні) були облиті кров'ю, під ліжком була кров, повстина, на якій він спав, теж у крові; в повстині патикано сотні дрібних цвяхів головками зісподу, вістрям угору, вони висовувалися з повстини мало не на піввершка; Рахметов лежав на них ніч. «Дозвольте, що ж це таке, Рахметов», з жахом промовив Кірсанов. — «Спроба. Треба. Неправдоподібно, звичайно; проте на всяк випадок треба. Бачу, можу». Крім того, що бачив Кірсанов, видно з цього також, що хазяйка, певно, могла б розповісти багато цікавого про Рахметова; але, як жінка простодушна й безхитрісна, стара любила його без тями, і вже, звичайно, від неї не можна було б нічого добитися. Вона й цього разу

побігла до Кірсанова лише тому, що сам Рахметов дозволив їй це для її заспокоєння: надто вже вона плакала, гадаючи, що він хоче вбити себе.

Місяців через два після цього — було це наприкінці травня — Рахметов зникав на тиждень чи й більше, але тоді ніхто цього не помітив, бо зникати на кілька днів траплялося йому нерідко. Тепер Кірсанов розповів ось яку історію про те, як Рахметов провів ці дні. Вони були еротичним епізодом у житті Рахметова. Кохання виникло з події, гідної Микитки Ломова. Рахметов ішов з першого Парголова до міста, замислившись і більше дивлячись у землю, своїм звичаєм, недалеко від Лісного інституту. Його вивів із задуми одчайдушний жіночий крик; глянув: кінь поніс даму, що каталася в шарабані, дама сама правила і не справилась, віжки тяглися по землі, — кінь був уже за два кроки від Рахметова; він кинувся на середину дороги, та кінь уже промчав мимо, він не встиг піймати поводи, устиг тільки схопитися за задню вісь шарабана — і спинив, проте впав. Підбігли люди, допомогли дамі вийти із шарабана, підвели Рахметова; у нього були трохи розбиті груди, а головне, колесом вирвало йому чималий шматок м'яса з ноги. Дама вже отямилася й звеліла віднести його до себе на дачу, за якихось півверсти. Він погодився, бо почував слабкість, однак зажадав, щоб послали неодмінно по Кірсанова, не по якогось іншого медика. Кірсанов визнав, що удар у груди небезпеки не становить, але що сам Рахметов дуже вже знесилився від втрати крові. Він пролежав днів десять. Врятувана дама, звичайно, доглядала його сама. Йому нічого іншого не можна було робити через слабкість, а тому він говорив з нею, — все одно час пропадав би дурно, — говорив і розговорився. Дама була вдова років 19, жінка небідна і взагалі цілком незалежного стапу, розумна, порядна жінка. Вогненна мова Рахметова, звичайно, не про кохання, зачарувала її: «я вві сні бачу його, оточеного снігом», — казала вона Кірсанову. Він теж покохав її.

Вона, по одягу й по всьому, вважала його за людину, в якій немає нічого сінько, тому перша призналася й запропонувала йому віпчатись, коли віп, на 11-й день, підвівся й сказав, що може їхати додому. «Я був з вами одвертіший, ніж з іншими; ви бачите, що такі люди, як я, не мають права зв'язувати чийсь долю зі своєю». — «Так, це правда, — сказала вона, — ви не можете одружитись. Але доки вам не доведеться покинути мене, доти кохайте мене». — «Ні, й цього я не можу прийняти, — сказав він, — я мушу перебороти в собі кохання: кохання до вас зв'язувало б мені руки, вони й так не скоро розв'яжуться в мене, — уже зв'язані. Але розв'яжу. Я не повинен кохати». Що було потім з цією дамою? В її житті повинен був статися злам: певно, вона й сама зробилася особливою людиною. Мені хотілося довідатись. Але я цього не знаю, Кірсанов не назвав мені її імені, а сам теж не знав, що з нею, — Рахметов просив його не зустрічатися з нею, не довідуватись про неї: «коли я думатиму, що ви будете щось знати про неї, я не втримаюся, почну допитуватись, а це не годиться». Дізнавшись про таку історію, всі згадали, що в той час, місяців півтора чи два, а може, й більше, Рахметов був похмуріший, ніж звичайно, не входив в азарт проти себе, скільки б не кололи йому очі його паскудною слабкістю, тобто сигарами, і не всміхався широко й солодко, коли йому лестили ім'ям Микитки Ломова. А я пригадав і більше: того літа три-чотири рази у розмовах зо мною він, через деякий час після першої нашої розмови, полюбив мене за те, що я сміявся (наодинці з ним) з нього, і у відповідь на мої насмішки вихоплювалися в нього такі-от слова: «так, жалійте мене, ви маєте рацію, жалійте: адже і я теж не абстрактна ідея, а людина, якій хотілося б жити. Ну, та це нічого, минеться», додавав він. І справді, минулося. Лише раз, коли вже я занадто розворушив його глузуванням, навіть пізньої осені, все ще викликав я в нього ці слова.

Проникливий читач, можливо, догадується з цього, що я знаю про Рахметова більше, ніж кажу. Можливо. Я не смію перечити йому, бо він проникливий. Та якщо я й знаю, то хіба мало я знаю такого, чого тобі, проникливий читачу, довіку не взнати. А от чого я справді не знаю, то не знаю: де тепер Рахметов, і що з ним, і чи побачу я його коли-небудь. Про це я не маю ніяких інших ні звісток, ні здогадів, крім тих, які мають усі його знайомі. Коли минуло місяців три-чотири після того, як він зник з Москви, і не доходило ніяких чуток про нього, ми всі припустили, що він подався мандрувати по Європі. Здогад цей, здається, правдивий. Принаймні він підтверджується ось яким випадком. Через рік після того, як зник Рахметов, один із знайомих Кірсанова зустрів у вагоні, по дорозі з Відня до Мюнхена, молодого чоловіка, росіянина, який казав, що об'їхав слов'янські землі, скрізь зближався з усіма класами, в кожній землі лишався саме стільки, щоб достатньою мірою взнати поняття, звичаї, спосіб життя, побутові заклади, ступінь добробуту всіх головних складових частин населення, жив для цього і в містах, і в селах, ходив пішки від села до села, потім таким самим чином познайомився з румунами й угорцями, об'їхав і обійшов північну Німеччину, звідти пробрався знову на південь, до німецьких провінцій Австрії, тепер їде до Баварії, звідти в Швейцарію, через Вюртемберг і Баден до Франції, яку об'їде і обійде так само, звідти за тим самим таки проїде до Англії, і на це витратить ще рік; якщо залишиться від цього року час, він подивиться і на іспанців, і на італійців, якщо ж не залишиться часу — то хай і так буде, бо це не так «треба», а ті землі оглянути «треба» — навіщо ж? — «для міркувань»; а що через рік, в усякому разі, йому «треба» бути вже в Північно-Американських Штатах, вивчити які більше «треба» йому, ніж будь-яку іншу землю, і там він залишиться довго, може, понад рік, а може, й назавжди, якщо він там знайде собі діло, але найімовірніше, що років через три він повернеться до Росії, бо, здається, в Росії —

не тепер, а тоді, років через три-чотири,— «треба» буде йому бути.

Все це дуже скидається на Рахметова, навіть оті «треба», що так запали в пам'ять оповідачеві. Віком, голосом, рисами обличчя, наскільки їх запам'ятав оповідач, приїжджий теж скидався на Рахметова; але оповідач тоді не звернув особливої уваги на свого супутника, який до того ж недовго й був його супутником, десь годин зо дві: сів у вагон в якомусь містечку, вийшов у якомусь селі; тому оповідач міг описувати його зовнішність лише надто загальними словами, і цілковитої певності тут немає: найімовірніше, це був Рахметов, а втім, хто ж його зна? Може, й не він.

Була ще чутка, що молодий росіянин, колишній поміщик, з'явився до найбільшого з європейських мислителів ХІХ століття, батька нової філософії²⁸, німця, і сказав йому таке: «у мене 30 000 талерів; мені потрібно лише 5 тисяч; решту я прошу вас узяти в мене» (філософ живе дуже бідно).— «Навіщо ж?» — «На видашні ваших творів».— Філософ, натурально, не взяв, але росіянин немовби все-таки поклав у банкіра гроші на його ім'я й написав йому таке: «Грішми розпоряджайтесь, як вам завгодно, хоч киньте у воду, а мені їх уже не зможете повернути, мене ви не знайдете»,— і немовби ці гроші так і тепер лежать у банкіра. Якщо ця чутка правдива, то немає ніякого сумніву, що до філософа з'являвся саме Рахметов.

Так ось який був добродій, що сидів тепер у кабінеті в Кірсапова.

Справді, особлива людина був цей добродій, екземпляр дуже рідкісної породи. І не для того описую я так докладно один екземпляр цієї рідкісної породи, щоб навчити тебе, проникливий читачу, пристойного (невідомого тобі) поводження з людьми цієї породи: ти жодної такої людини не побачиш; твої очі, проникливий читачу, не так збудовані, щоб побачити таких людей; для тебе вони невидимі; їх бачать тільки чесні й сміливі очі; а для того тобі служить

опис такої людини, щоб ти хоч із чуток знав, які люди є на світі. Для чого він служить для читачок та звичайних читачів, це вони самі знають.

Справді, смішні це люди, як Рахметов, дуже чудні. Це я для них самих кажу, що вони смішні, кажу тому, що мені шкода їх; це я для тих благородних людей кажу, які зачаровуються ними: не йдіть за ними, благородні люди, кажу я, бо бідний на особисті радощі шлях, на який вони кличуть вас; але благородні люди не слухають мене й кажуть: ні, не бідний, дуже багатий, а хоч би й бідний був у якомусь місці, так не довге ж воно, у нас вистачить сили пройти це місце, вийти на багаті радістю, безкраї місця. То бачиш, проникливий читачу, це я не для тебе, а для іншої частини публіки кажу, що такі люди, як Рахметов, смішні. А тобі, проникливий читачу, я скажу, що це непогані люди; а то ж ти, чого доброго, й не зрозумієш сам; так, непогані люди. Мало їх, але ними розцвітає життя всіх; без них воно заглухло б, прокисло б; мало їх, та вони дають усім людям дихати, без них люди задихнулися б. Велика маса чесних і добрих людей, а таких людей мало; але вони у ній — теїн у часві, букет у благородному вині; від них її сила й аромат; це цвіт кращих людей, це рушії рушіїв, це сіль солі землі.

XXX

«Ну, думає проникливий читач, тепер головною особою буде Рахметов і перевершить усіх, і Віра Павлівна в нього закохається, і ось незабаром з Кірсановим почнеться та сама історія, яка була з Лопуховим». Нічого цього не буде, проникливий читачу; Рахметов просидить вечір, поговорить з Вірою Павлівною, я не питаю від тебе жодного слова з їхньої розмови, і ти незабаром побачиш, що коли б я не хотів переказувати тобі цієї розмови, то дуже легко було б і не переказувати її, і хід подій у моєму оповіданні

аж ніяк не змінився б від цього замовчування, і наперед тобі кажу, що коли Рахметов, поговоривши з Вірою Павлівною, піде, то вже й зовсім він піде з цього оповідання і що не буде він ні головною, ні неголовною, зовсім ніякою дійовою особою в моєму романі. Навіщо ж його введено в роман і так докладно описано? От спробуй, проикливий читачу, чи відгадаєш ти це? А це буде сказано тобі на дальших сторінках, зараз же після розмови Рахметова з Вірою Павлівною; як тільки він піде, так це я й скажу тобі наприкінці розділу. Вгадай-но тепер, що там буде сказано: вгадати не важко, якщо ти маєш хоч найменше уявлення про художність, про яку ти так любиш балакати,— та куди тобі! Ну, я підкажу більш ніж половину розгадки: Рахметова введено, щоб додержати найголовнішої, найгрунтовнішої вимоги художності, виключно лише для задоволення її; ну, ну, вгадай хоч тепер, хоч тепер угадай, яка ця вимога, і що треба було зробити для її задоволення, і яким чином її задоволено через те, що показано тобі постать Рахметова, яка лишається без будь-якого впливу й участі в ході оповідання; ану лиш, угадай. Читачка й звичайний читач, що не розводяться про художність, вони знають це, а спробуй-но вгадати ти, мудрець. Для того й дається тобі час, і ставиться власне для цього довга й товста риса між рядками: бачиш, як я дбаю про тебе. Спишись лишень на ній, та й поміркуй, чи не відгадаєш, бува.

Приїхала Мерцалова, потужила, повтішала, сказала, що з радістю буде займатися майстернею, не знає тільки, чи зуміє, і знову стала тужити і втішати, допомагаючи розбирати речі. Рахметов, попросивши сусідську служницю сходити в булочну, поставив самовар, подав, стали пити чай; Рахметов з півгодини посидів з дамами, випив п'ять склянок чаю, з ними випорожнив половину величезного сметаника і з'їв страшенно багато печива, крім двох звичайних булок, що правили за фундамент: «маю право на це

розкошування, бо жертвую цілу половину доби». Порозкошував, послухав, як дами побиваються, висловив тричі думку, що «це безумство» — тобто не те, що дами побиваються, а вбити себе через будь-що, крім надто болісної й невилікованої фізичної хвороби або щоб попередити яку-небудь болісну неминучу смерть, наприклад, колесування; висловив цю думку кожного разу в небагатях, але сильних словах, своїм звичаєм, палив шосту склянку, вилит у неї решту вершків, узяв решту печива, — дами вже давно напилися чаю, — уклонився й пішов з цими матеріалами для фіналу свого матеріального розкошування знову в кабінет, уже цілком посибаритствувати трохи, улігшись на дивані, на якому спить кожен, але який для нього щось уже подібне до капуанської розкоші²⁹. «Маю право на це свято, бо жертвую 12-а або 14-а годинами часу». Скіпчивши матеріальне розкошування, відновив розумове — читання коментаря до «Апокаліпсиса». Годині о 9-й приїхав поліцейський чиновник повідомити дружину того, що застрелився, про справу, яка тепер уже цілком була з'ясована; Рахметов сказав, що дружина вже знає і говорити з нею нема чого; чиновник був дуже радий, що уник тяжкої сцени. Потім з'явилися Маша й Рахель, почали розглядати одягу й речі; Рахель визначила, що за все, крім гарної шуби, якої вона не радить продавати, бо через три місяці однаково ж доведеться б справляти пову, — Віра Павлівна погодилася, — отже, за всю решту можна дати 450 крб., справді, більше не можна було — таке було і щире переконання Мерцалової; таким чином, годині о 10-й торгову операцію було скіпчено: Рахель віддала 200 крб., більше в неї не було, решту вона пришле днів через три, через Мерцалову, забрала речі й поїхала. Мерцалова посідала ще з годину, але час додому годувати груддю дитину, і вона поїхала, сказавши, що приїде завтра провести на залізницю.

Коли Мерцалова поїхала, Рахметов згорнув Ньютонів «Коментар до Апокаліпсиса», поставив акуратно на місце

і послав Машу спитати Віру Павлівну, чи може він зайти до неї. Може. Він увійшов із звичайною неквапливістю й холодністю.

— Віро Павлівно, я можу тепер значною мірою втішити вас. Тепер уже можна, раніше не слід було. Попередивши, що загальний результат мого візиту буде втішний,— ви знаєте, я не кажу марних слів, і тому наперед повинні заспокоїтись,— я викладатиму справу по порядку. Я вам сказав, що зустрівся з Олександром Матвійовичем і що знаю все. Це, дійсно, так і є. Я, справді, бачився з Олександром Матвійовичем і, справді, я знаю все. Але я не казав, що я знаю все від нього, і я не міг би цього сказати, бо справді знаю все не від нього, а від Дмитра Сергійовича, який просидів у мене години зо дві: мене було попереджено, що він буде в мене, тому я й був удома, він сидів у мене години зо дві чи й більше після того, як він написав записку, що так засмутила вас. Він ото й просив...

— Ви чули, що він хоче зробити, і не спинили його?

— Я просив вас заспокоїтись, бо результат мого візиту буде втішний. Так, я не спинив його, бо рішення його мало підстави, як ви самі побачите. Я почав: — він ото й просив мене провести цей вечір у вас, знаючи, що ви будете засмучені, і дав мені до вас доручення. Саме мене обрав він посередником, бо знав мене за людину, яка з буквальною точністю виконує доручення, якщо береться за нього, і яку не можна відхилити від точного виконання взятого обов'язку ніяким почуттям, ніякими проханнями. Він передбачав, що ви стали б благодіяти про порушення його волі, і сподівався, що я, не розчулившись від ваших благань, виконаю її. І я виконаю її, тому наперед прошу: — не просіть у мене ніякої поступки в тому, що я скажу. Його доручення полягає ось у чому: він, ідучи, щоб «зійти зі сцени»...

— Боже мій, що він зробив! Як же ви могли не спинити його?

— Вдумайтеся в цей вислів: «зійти зі сцени» — і не за-суджуйте мене передчасно. Він ужив цього вислову в за-писці, одержаній вами, адже так? і ми вживатимемо саме його, бо він дуже вірний і вдало вибраний.

В очах Віри Павлівни промайнуло нерозуміння; їй де-далі ясніше думалося: «Я не знаю, що це? що ж мені ду-мати?» О, Рахметов, незважаючи на всю, як здавалося, безглуздість своєї докладної манери оповідати, був май-стер, великий майстер провадити справу! Він був вели-кий психолог, він знав і вмів виконувати закони поступо-вого підготування.

— Отже, ідучи, щоб, за дуже правильним його виразом, «зійти зі сцени», він лишив мені записку до вас...

Віра Павлівна схопилася:

— Де ж вона? Давайте її! І ви могли сидіти тут цілий день, не віддаючи мені її?

— Міг, бо бачив потребу. Скоро ви оціните мої при-чини. Вони поважні. Але насамперед я повинен пояснити вам вислів, вжитий мною на самому початку: «результат буде втішний». Під втішністю результату я не розумів одержання вами цієї записки з двох причин, з яких пер-ша: саме одержання записки ще не було б достатнім за-спокоєнням, щоб заслужувати ім'я втіхи, адже так? для втіхи потрібне щось більше. Отже, втішити вас має самий зміст записки.

Віра Павлівна вдруге схопилася.

— Заспокойтесь, я не можу сказати, що ви помиляєтесь. Попередивши вас про зміст записки, я прошу вас вислу-хати другу причину, через яку я не міг розуміти під «втішністю результату» саме одержання вами записки, а повинен був розуміти її зміст. Цей зміст, характер якого ми визначили, такий важливий, що я можу тільки пока-зати вам її, та не можу віддати вам її. Ви прочитаєте, але ви її не одержите.

— Як? Ви не віддасте мені її?

— Ні. Саме тому мене й вибрано, що кожен інший на моєму місці віддав би. Вона не може лишитися у ваших руках, бо через надзвичайну важливість її змісту, характер якого ми визначили, вона не повинна лишитися ні в чіїх руках. А ви захотіли б зберегти її, якби я віддав її. Тому, щоб не віднімати її у вас силоміць, я вам не віддам її, а тільки покажу. Але я покажу її лише тоді, коли ви сядете, складете на коліна ваші руки й дасте слово не піднімати їх.

Коли б тут був хтось сторонній, він, хоч би яке чуле серце мав, не міг би не засміятися з урочистості всієї цієї процедури і особливо з обрядових церемонностей цього її фіналу. Смішно, це правда. Але як би гарно було для наших нервів, коли б, повідомляючи нам сильні звістки, вміли додержувати хоча б десятої частки тієї витримки підготування, як Рахметов.

Але Віра Павлівна, як людина не стороння, звичайно, могла відчувати лише тяжкий бік цієї повільності і сама мала вигляд, з якого не менше міг потішитися спостерігач, коли, швиденько сівши й квапливо, слухняно склавши руки, дуже кумедним голосом, тобто голосом болісного нетерпіння, вигукнула: «клянусь!»

Рахметов поклав на стіл аркуш поштового паперу, на якому було написано десять-дванадцять рядків.

Тільки-но Віра Павлівна кинула на них погляд, як ту ж мить, спалахнувши, забувши всякі клятви, схопилася; мов блискавка майнула її рука, щоб схопити записку, але записка була вже далеко, в піднятій руці Рахметова.

— Я передбачав це — і тому, як ви помітили б, коли б могли помічати, не відпускав своєї руки від записки. Так само й далі я держатиму цей аркуш за ріжок увесь час, поки він лежатиме на столі. Тому всякі ваші спроби схопити його будуть марні.

Віра Павлівна знову сіла й склала руки. Рахметов знову поклав перед її очима записку. Вона двадцять разів,

хвилюючись, перечитувала її. Рахметов стояв біля її крісла дуже терпляче, тримаючи рукою ріжок аркуша. Так минуло з чверть години. Нарешті Віра Павлівна підняла руку вже смирно, явно не з наміром схопити записку, затулила нею очі: «який він добрий, який він добрий!» промовила вона.

— Я не цілком поділяю вашу думку, і чому саме — ми поговоримо. Це вже не буде виконанням його доручення, а висловленням тільки моєї думки, яку висловив я і йому під час останнього нашого побачення. Його доручення полягало лише в тому, щоб я показав вам цю записку і потім спалив її. Ви досить бачили її?

— Ще, ще.

Вона знову склала руки, він знову поклав записку і так само терпляче знову стояв добру чверть години. Вона знову затулила обличчя руками і все повторювала: «о, який він добрий, який він добрий!»

— Наскільки ви могли вивчити цю записку, ви вивчили її. Коли б ви були в спокійному стані, ви не тільки знали б її напам'ять, форма кожної літери навіки закарбувалася б у вашій пам'яті, так довго й уважно ви дивилися на неї. Але при такому хвилюванні, як у вас тепер, закони запам'ятовування порушуються, і пам'ять може зрадити вас. Передбачаючи цей шанс, я зробив копію з записки, і ви завжди, коли вам буде завгодно, можете бачити у мене цю копію. Трохи згодом я, певно, навіть визнаю можливим віддати вам її. А зараз, я гадаю, вже можна спалити оригінал, і тоді моє доручення скінчиться.

— Покажіть іще.

Він знову поклав записку. Віра Павлівна цього разу безперестанно підводила очі від паперу: видно було, що вона заучує записку напам'ять і перевіряє себе, чи твердо її вивчила. Через кілька хвилин вона зітхнула й перестала підводити очі від записки.

— Тепер, як я бачу, вже досить. Пора. Уже дванадцята година, а я ще хочу викласти вам свої міркування про цю

справу, бо вважаю за корисне для вас знати мою думку про неї. Ви згодні?

— Так.

Запалася ту ж мить запалала на вогні свічки.

— Ах! — скрикнула Віра Павлівна: — я не те сказала, навіщо?

— Так, ви сказали тільки, що згодні слухати мене. Та вже однаково. Треба ж було колись спалити.— Промовивши це, Рахметов сів.— І до того ж, лишилася копія записки. Тепер, Віро Павлівно, я вам висловлю свої міркування про справу. Я почну з вас. Ви їдете. Чому?

— Мені було б дуже тяжко лишатися тут. Дивитися на місця, які нагадували б минуле, було б гірко для мене.

— Так, це почуття неприємне. Але невже багато легше було б вам у всякому іншому місці? Адже зовсім не багато легше. І тим часом, що ви робите? Заради незначної полегкості ви кидаєте напризволяще п'ятдесят людей, доля яких від вас залежить. Хіба це добре?

Де поділася нудна урочистість тону Рахметова! Він говорив жваво, легко, просто, коротко, піднесено.

— Так, але ж я хотіла просити Мерцалову.

— Це не так. Ви не знаєте, чи здатна вона замінити вас у майстерні: адже невідомо, чи здатна вона до цього. А тут потрібна здатність виняткова. Десять шансів проти одного, що вас нікому було замінити і що ваш від'їзд був би згубним для майстерні. Хіба це добре? Ви кидали на майже певну, майже неминучу загибель добробут п'ятдесятьох людей. І заради чого? Заради маленької зручності для себе. Хіба це добре? Яка ніжна дбайливість про мізерну полегкість для себе і яка бездушність до долі інших! Як вам подобається цей бік вашого вчинку?

— Чому ж ви не спиняли мене?

— Ви б не послухались. До того ж я знав, що ви незбаром повернетесь, отже, нічого особливого не станеться. Винні ви?

— Цілком,— сказала Віра Павлівна, почасти жартома, але почасти, навіть більше ніж почасти, і серйозно.

— Ні, це ще тільки один бік вашої провини. Цілком буде куди більше. Але за каяття нагорода: поміч, щоб запобігти другій провині, якої ще можна запобігти. Ви тепер спокійні, Віро Павлівно?

— Так, майже.

— Гаразд. Як ви гадаєте, спить Маша? Потрібна вона вам зараз для чогось?

— Звичайно, ні.

— А ви ж уже заспокоїлись; отже, ви уже могли б згадати, що треба сказати їй: спи, вже перша година,— адже вона встає рано. Хто повинен був згадати про це, ви чи я? Я підумав скажу їй, щоб спала. І це до речі — за нове каяття, адже ви знову кастесь,— нова нагорода, я наберу, що там є вам повечеряти. Адже ви не обідали сьогодні; а тепер, я гадаю, вже є апетит.

— Так, є; бачу, що є, та ще й який, коли ви нагадали,— сказала Віра Павлівна, вже зовсім сміючись.

Рахметов приніс холодну страву, що лишилася від обіду,— Маша показала йому сир, слоїк з якимись грибами; закуска вийшла дуже пристойна,— приніс два прибори, зробив усе сам.

— Бачите, Рахметов, як зі смаком я їм, виходить, хотілося; а я ж не почувала і про себе забула, не лише про Машу; отже, я не така вже зловмисна злочинниця.

— І я не таке чудо піклування про інших, що згадав за вас про ваш апетит: мені самому хотілося їсти, я погано пообідав; правда, з'їв стільки, що іншому більш ніж досить було б і на півтора обіда, але ви знаєте, як я їм — за двох мужиків.

— Ах, Рахметов, ви були добрим ангелом не для самого мого апетиту. Але навіщо ж ви цілий день сиділи, не показуючи записки? Навіщо ви так довго мучили мене?

— Причина дуже солідна. Треба було, щоб інші бачили, яка ви зажурена, щоб звістка про вашу глибоку журбу

розлетілася задля вірогідності події, яка вас засмутила. Ви ж не захотіли б прикидатися. Та й неможливо цілком замінити натуру нічим, натура все-таки діє багато переконливіше. Тепер є три джерела вірогідності події: Маша, Мерцалова, Рахель. Мерцалова особливо важливе джерело — це уже на всіх ваших знайомих. Я був дуже радий вашій думці послати по неї.

— Який же ви хитрий, Рахметов!

— Так, це непогано придумано — чекати до ночі, тільки не мною; це придумав Дмитро Сергійович сам.

— Який він добрий! — Віра Павлівна зітхнула, тільки, правду сказати, зітхнула не з сумом, а лише із вдячністю.

— Е, Віро Павлівно, ми його ще розберемо. Останнім часом він, справді, обміркував усе розумно й діяв чудово. Але ми знайдемо за ним грішки, і такі чималенькі.

— Не смійте, Рахметов, так говорити про нього. Чуєте, я гніватимусь.

— Ви бунтувати? за це кара. Чи карати вас і далі? адже список ваших злочинів тільки ще почато.

— Карайте, карайте, Рахметов.

— За покірність нагорода. Покірність завжди винагороджується. У вас, звичайно, знайдеться пляшка вина. Вам добре було б випити. Де знайти? У буфеті чи десь у шафі?

— У буфеті.

В буфеті знайшлася пляшка хересу. Рахметов примусив Віру Павлівну випити дві чарки, а сам закурив сигару.

— От жаль, що не можу і я випити три-чотири чарки — хотілося б.

— Невже хотілося б, Рахметов?

— Заздрю, Віро Павлівно, заздрю, — сказав він, сміючись. — Людина слабка.

— Це ви слабкі, слава богу! Але, Рахметов, ви дивуєте мене. Ви зовсім не такий, як мені здавалося. Чому ви завжди таке похмуре чудовисько? А от же тепер ви мила, весела людина.

— Віро Павлівно, я виконую зараз веселий обов'язок, чого ж мені не бути веселим? Але ж це випадок, це рідкість. Взагалі бачиш невеселі речі; як же тут не будеш похмурим чудовиськом? Тільки, Віро Павлівно, коли вже випало вам бачити мене в такому настрої, в якому я був би радий бути завжди, і дійшло у нас до такої одвертості,— хай це буде таємниця, що я не з власної волі похмуре чудовисько. Мені легше виконувати мій обов'язок, коли не помічають, що мені самому хотілося б не тільки виконувати мій обов'язок, але й радіти з життя; тепер мене вже й не намагаються розважати, не віднімають у мене часу на відмовляння від запитань. А щоб вам легше було уявляти мене не інакше, як похмурим чудовиськом, треба провести далі слідство про ваші злочини.

— Та чого ж вам іще? — ви вже й так знайшли два, бездушність до Маші й бездушність до майстерні. Я каюся.

— Бездушність до Маші — лише провинна, а не злочин: Маша не гинула від того, що терла б собі сонні очі зайву годину,— навпаки, вона робила це з приємним почуттям, що виконує свій обов'язок. Але за майстерню я справді хочу гризти вас.

— Та вже ж згризли.

— Ще не всю, а я хочу згризти всю вас. Як ви могли кидати її на загибель?

— Та я ж уже покаялася і не кидала: адже Мерцалова згодилась замінити мене.

— Ми вже говорили, що ваш намір замінити себе нею — недостатнє виправдання. Але ви цією відмовкою тільки викрили новий свій злочин.— Рахметов поволі переходив знову на серйозний, хоч і не похмурий тон.— Ви кажете, що вона замінює вас,— це вирішено?

— Так,— сказала Віра Павлівна, вже не жартуючи, як перед тим, уже передчуваючи, що з цього виходить справді щось негарне.

— Отже, маєте. Справу вирішено, ким? вами й нею; вирішено, не спитавшись і словом, чи згодні ті п'ятдесят

чоловік на таку зміну, чи не хочуть вони чогось іншого, чи не знаходять вони чогось кращого. Адже це деспотизм, Віро Павлівно. Ось уже за вами два великих злочини: безжалісність і деспотизм. Але третій ще тяжчий. Заклад, який більш-менш добре відповідав здоровим ідеям про влаштування побуту, який був більш-менш важливим підтвердженням практичності їх,— а практичних доказів цього ще так мало, кожен із них ще такий дорогоцінний,— цей заклад ви піддавали ризику загинути, перетворитися з доказу практичності на свідoctво непридатності, безглуздості ваших переконань, на засіб спростовання ідей благодетельних для людства, ви подавали аргумент проти святих ваших принципів захисникам темряви й зла. Тепер, я не кажу вже про те, що ви руйнували добробут 50 чоловік,— що важать 50 чоловік! — ви шкодили справі людства, зраджували справу прогресу. Це, Віро Павлівно, те, що церковною мовою зветься гріхом проти духа святого,— гріхом, про який говориться, що всякий інший гріх можна відпустити людині, але цей — ніяк, ніколи. Правда ж? злочинниця? Та добре, що все це так скінчилося і що ваші гріхи вчинені лише вашою уявою. А ви, однак, і справді почервоніли, Віро Павлівно. Гарзд, я вам дам утіху. Якби ви не страждали дуже тяжко, ви не вчинили б таких злочинів і в уяві. Отже, справжній злочинець і тут — той, хто так дуже збентежив вас. А ви все кажете: який він добрий, який він добрий!

— Як? По-вашому, він був винен, що я страждала?

— А то ж хто? І вся ця справа,— він вів її добре, я не заперечую,— але навіщо вона була? Навіщо весь цей шум? усе це було зовсім зайве.

— Так, я не повинна була мати цього почуття. Але ж я не кликала його, я намагалася побороти його.

— Ну от, не повинна була. В чому ви винні, того ви не помічали, а в чому й трохи не винні, за те докоряєте собі! Це почуття конче повинно було виникнути, раз маємо характери ваш і Дмитра Сергійовича: не так, то інакше,

воно все-таки розвинулося б; адже тут корінне почуття зовсім не те, що ви покохали іншого, це вже наслідок; корінне почуття — невдоволення вашими попередніми взаєминами. В яку форму мало розвинутися це невдоволення? Коли б ви й він, обоє, або хоч один з вас, були люди нерозвинені, неделікатні або лихі, воно розвинулося б у звичайну свою форму — ворожнеча між чоловіком і жінкою, ви гризлися б одне з одним, якби обоє були лихі, або один з вас гриз би другого, а другий згризався б, — у всякому разі, була б родинна каторга, якою ми милуємося серед більшості подружжів; вона, звичайно, не завадила б розвинутися й коханню до іншого, але головна штука була б у ній, у каторзі, у гризні одним одного. У вас такої форми не могло набрати це невдоволення, бо обоє ви люди порядні, і воно розвинулося лише в найлегшу, найм'якшу, найневиннішу свою форму, в кохання до іншого. Значить, про кохання до іншого тут і говорити нема чого: зовсім не в ньому суть справи. Суть справи — невдоволення з попереднього становища; причина невдоволення — несхожість характерів. Обоє ви гарні люди, та коли ваш характер, Віро Павлівно, дозрів, утратив дитячу невиразність, набув певних рис, — виявилось, що ви і Дмитро Сергійович не дуже підходите одне одному. Що тут ганебного для когось із вас? Адже ось і я гарна людина, а могли б ви ужитися зо мною? Ви повісилися б від нудьги зо мною — через скільки днів, як ви гадаєте?

— Через небагато днів, — сказала Віра Павлівна, сміючись.

— Він не таке похмуре чудовисько, як я, а все-таки ви і він надто не до пари одне одному. Хто повинен був першим помітити це? Хто старіший віком, чий характер склався раніше, хто був досвідченіший у житті? він повинен був передбачити й підготувати вас, щоб ви не лякалися й не побивалися. А він зрозумів це лише тоді, коли не тільки цілком розвинулося почуття, якого він

повинен був сподіватися і не сподівався, а коли вже навіть з'явився наслідок цього почуття, інше почуття. Чому ж він не передбачив і не помітив? Дурний він, чи що? Вистачило б розуму. Ні, через неухважність, недбальство він нехтував своїм ставленням до вас, Віро Павлівно,— ось що! А ви все кажете: добрий він, любив мене! — Рахметов, поступово запалюючись, говорив уже з жаром. Але Віра Павлівна спинила його.

— Я не повинна слухати вас, Рахметов,— сказала вона тоном різкого невдоволення: — ви засипаєте докорами людину, якій я безмежно вдячна.

— Ні, Віро Павлівно, якби вам не треба було слухати цього, я б не сказав би. Що я, сьогодні, чи що, помітив це? Що я, від сьогоднішнього дня, чи що, міг би сказати це? Ви знаєте, що розмови зо мною не можна уникнути, коли мені здається, що потрібна розмова. Отже, я міг би сказати вам це й раніше, але мовчав же. Отже, якщо тепер став говорити, то треба говорити. Я не кажу нічого раніше, ніж треба. Ви бачили, як я витримав записку цілих дев'ять годин у кишені, хоч мені й жаль було дивитися на вас. Та треба було мовчати, я мовчав. Отже, коли тепер заговорив, що я дуже давно думав про ставлення Дмитра Сергійовича до вас, значить, треба говорити про нього.

— Ні, я не хочу слухати,— надзвичайно палко сказала Віра Павлівна: — я вас прошу мовчати, Рахметов. Я вас прошу йти звідси. Я дуже вдячна вам за те, що ви змарнували для мене вечір. Але я вас прошу йти.

— Рішуче?

— Рішуче.

— Гаразд,— сказав він, сміючись.— Ні, Віро Павлівно, від мене не відкараскаєтеся так легко. Я передбачив цей шанс і вжив своїх заходів. Ту записку, яка спалена, він написав сам. А оцю він написав на моє прохання. Цю я можу залишити вам, бо вона не документ. Будь ласка.— Рахметов подав Вірі Павлівні записку.

«11 липня. 2-а година ночі. Милій друже Вірочко, впслухай усе, що тобі казатиме Рахметов. Я не знаю, що саме він хоче казати тобі, я йому не доручав казати нічого, він мені навіть не натякав про те, що він хоче тобі казати. Але я знаю, що він ніколи не каже нічого, крім того, що треба. Твій Д. Л.»

Віра Павлівна бозна-скільки разів цілувала цю записку.

— Чому ж ви не віддавали мені її? У вас, може, є ще щось від нього?

— Ні, нічого більше немає, бо нічого більше не треба було. Чому не віддавав? — поки не було в ній потреби, не слід було віддавати.

— Боже мій, як це чому? Та щоб я мала втіху, діставши від нього кілька рядків після нашої розлуки.

— Справді, хіба що задля цього, — ну, це не так важливо, — він посміхнувся.

— Ах, Рахметов, ви хочете дратувати мене!

— То ця записка — причина нової сварки між нами? — сказав він, знову сміючись: — коли так, я відніму її у вас і спалю, ви знаєте, про таких людей, як ми з вами, кажуть, що для нас немає нічого святого. Адже ми здатні на всякі насильства й злочини. Ну що ж, можу я говорити далі?

Обоє вони трохи прохолонули, вона, одержавши записку, він, просидівши кілька хвилин мовчки, поки вона цілувала її.

— Так, я мушу слухати.

— Він не помічав того, що повинен був помітити, — почав Рахметов спокійним тоном: — це призвело до поганих наслідків. Та коли не звинувачувати його за те, що він не помічав, це все-таки не знімає з нього провини. Хай він не знав, що це мало неминуче виникнути з суті даних відносин між вашим і його характером, він все-таки повинен був на всякий випадок підготувати вас до чогось подібного, просто як до справи випадкової, якої не

можна бажати, якої нічого сподіватися, але яка все-таки може трапитися: за майбутнє ніяк не можна ручитися, які випадковості може принести воно. Оцю-от аксіому, що бувають різні випадковості, він напевно вже знав. Як же він лишав вас у такому стані думок, що, коли сталося це, ви не були підготовлені? Те, що він не передбачив цього, сталося від нехтування, яке образливе для вас, але само по собі річ ніяка, ні погана, ні гарна; те, що він не підготував вас на всякий випадок, сталося з мотивів зовсім поганих. Звичайно, він діяв несвідомо, але ж натура й виявляється в таких речах, які робляться несвідомо. Підготовляти вас до цього суперечило б його вигодам, бо підготовкою послаблювався б ваш опір почуттю, яке було незгідне з його інтересами. У вас виникло таке сильне почуття, що й найбільший ваш опір не дав наслідків; але ж це знову випадковість, що почуття виникло з такою силою. Якби воно виникло до людини, що менш заслуговувала на нього, хоч усе-таки достойної, воно було б слабкіше. Такі сильні почуття, проти яких будь-яка боротьба марна, рідкий виняток. Далекі більше шансів на виникнення таких почуттів, які можна подолати, якщо сила опору цілком не ослаблена. От для цих найімовірніших шансів йому й не хотілося ослаблювати її. Ось мотив, через який він лишив вас непідготовленою і змусив так страждати. Як вам це подобається?

— Це неправда, Рахметов. Він не крився від мене із своїми думками. Його переконання були так само добре відомі мені, як вам.

— Звичайно, Віро Павлівно. Критися — це було б уже занадто. Заважати розвиткові у вас переконань, які відповідали б його власним переконанням, для цього удавати, що він думає не те, що думає, це було б уже просто безчесною справою. Таку людину ви ніколи б і не покохали. Хіба я називав його поганою людиною? Він людина дуже гарна, як же не гарна? — я, скільки вам завгодно, хвалитиму його. Я лише кажу, що перш ніж виникла

ця справа,— коли вона виникла, він поводився гарно,— але, перш ніж вона виникла, він поводився з вами погано. Через що ви мучилися? Він казав,— та тут і говорити нема чого, це видно само собою,— через те, щоб не засмучувати його. Як же могла лишитися у вас ця думка, що це дуже засмутить його? Вона не повинна була лишатися у вас. Який тут смуток? Це дурниці. Що за ревності такі!

— Ви не визнаєте ревнощів, Рахметов?

— У розвиненої людини не повинно бути їх. Це спотворене почуття, це фальшиве почуття, це огидне почуття, це явище того порядку речей, згідно з яким я не даю нікому носити моєї білизни, курити з мого мундштука, це результат погляду на людину, як на мою власність, як на річ.

— Але, Рахметов, якщо не визнавати ревнощів, з цього виходять страшні наслідки.

— Для того, хто має їх, вони страшні, а для того, хто не має їх, в них нема нічого не тільки страшного, навіть важливого.

— Але ви проповідуйте цілковиту неморальність, Рахметов!

— Вам так здається після чотирьох років життя з ним? От у цьому він і винен. Скільки разів на день ви обідаєте? Один. Чи мав би хто претензію на те, якби ви обідали двічі? Певно, ні. Чому ж ви цього не робите? Боїтеся, чи що, завдати смутку комусь? Певно, просто тому, що це вам непотрібно, що цього вам не хочеться. А обід же річ приємна. Але розум і, головне, сам шлунок каже, що один обід приємний, а другий уже був би неприємний. Та якщо у вас є фантазія або хворобливе бажання обідати двічі, то чи спинило б вас від цього побоювання завдати смутку комусь? Ні, якби хтось засмучувався від цього чи забороняв це, ви лише крилися б, їли б страви, погано приготовлені, бруднили б ваші руки, квапливо ханаючи їжу, бруднили б ваш одяг, ховаючи їжу в кише-

ні,— та й годі. Йдеться тут зовсім не про моральність чи неморальність, а лише про те, чи гарна річ контрабанда. Кого стримує поняття про те, що ревнощі — почуття, гідне поваги й пощади, що «ах, якщо я зроблю це, я завдам смутку»,— кого це примушує марно страждати в боротьбі? Лише небагатьох, найблагородніших, за яких уже ніяк не можна побоюватися, що натура їх потягла б до неморальності. Решту ця дурниця аж ніяк не стримує, а лише змушує хитрувати, обманювати, тобто робить справді поганими. От вам і все. Хіба ви не знаєте цього?

— Звичайно, знаю.

— Де ж ви після цього знайдете моральну користь ревнощів?

— Та ми ж із ним самі завжди говорили в цьому дусі.

— Певно, не зовсім у цьому, або говорили слова, та не вірили одне одному, чуючи одне від одного ці слова, а не вірили, звичайно, тому, що раз у раз чули про всяку іншу річ, а може, й про цю саму річ слова в іншому дусі; а то, як же ви мучилися бозна-скільки часу? і через що? Через які дурниці і яка тяжка буча! Скільки неприємностей для всіх трьох, особливо для вас, Віро Павлівно! Тим часом як дуже спокійно могли б ви всі троє жити по-старому, як жили за рік, чи якимось переміститися всім на одну квартиру, чи інакше переміститися, чи як би там довелось, тільки зовсім без будь-яких неприємностей, як і раніше, пити чай утрьох, як і раніше, їздити в оперу утрьох. Навіщо ці муки? Навіщо ці катастрофи? І все через те, що у вас, завдяки колишньому поганому способу його тримати вас невідповідною до цього, лишилося поняття: «я вбиваю його цим», чого тоді зовсім не було б. Так, він завдав вам дуже багато зайвого горя.

— Ні, Рахметов, ви говорите жахливі речі.

— Знову «жахливі речі»! Для мене жахливі: муки через дрібниці й катастрофи через дурниці.

— Так, по-вашому, вся наша історія — дурна мелодрама?

— Авжеж, цілком непотрібна мелодрама з цілком непотрібним трагізмом. І в тому, що замість звичайних розмов спокійнісінького змісту вийшла тяжка мелодрама, винен Дмитро Сергійович. Його чесного поводження в пій ледве-ледве вистачить, щоб покрити його попередню провину, що він не запобіг цій мелодрамі, підготувавши вас, та й себе, певно, до дуже спокійного погляду на все це, як на чистісіньку нісенітницю, заради якої не варт випити зайвої склянки чаю або недопити однієї склянки чаю. Він дуже винен. Ну, та він досить поплатився. Випийте ще чарку хересу й лягайте спати. Я досяг тепер і останньої мети свого візиту: ось уже три години; якщо вас не будити, ви проспите дуже довго. А я сказав Маші, щоб вона не будила вас раніше ніж о пів на одинадцятю, так що завтра ледве встигнете ви напиться чаю, як уже треба буде вам поспішати на залізницю; адже якщо й не встигнете укласти всіх речей, то незабаром повернетесь, або вам привезуть їх; як ви гадаєте зробити, щоб слідом за вами поїхав Олександр Матвійович, чи самі повернетесь? а вам зараз було б важко з Машею, адже не годилося б, якби вона помітила, що ви зовсім спокійна. Та де там їй помітити за півгодини квапливих зборів? Куди гірше було б з Мерцаловою. Але я зайду до неї рано-вранці і скажу їй, щоб не приїжджала сюди, бо ви довго не спали і не слід вас будити, а щоб їхала просто на залізницю.

— Яка дбайливість про мене! — сказала Віра Павлівна.

— Ну, хоч цього не приписуйте йому, це вже я сам. Але, крім того, що я лаю його за колишнє,— у вічі йому я, звичайно, наговорив більше й гостріше,— крім того, що він кругом винен у тому, що виникла ця марна мука, в самий час марної муки він поводився похвально.

РОЗМОВА З ПРОНИКЛИВИМ ЧИТАЧЕМ
І ВИГНАННЯ ЙОГО

Отже, скажи, о проникливій читачу, навіщо виведено Рахметова, який оце зараз пішов і більше не з'явиться в моєму оповіданні? Ти вже знаєш від мене, що це по-стать, яка не бере участі в дії...

— Неправда,— перебиває мене проникливій читач: — Рахметов дійова особа: адже він приніс записку, від якої...

— Який же безпорадний ти, добродію мій, в естетичних міркуваннях, що їх так любиєш,— перебиваю я його: — після цього, по-твоєму, і Маша дійова особа? Адже вона на самому початку оповідання теж принесла листа, від якого жажнулася Віра Павлівна. І Рахель дійова особа? адже вона дала за речі гроші, без яких не могла б Віра Павлівна виїхати. І професор N дійова особа, бо рекомендував Віру Павлівну за гувернантку пані Б., без чого не вийшло б сцени повернення з Кінногвардійського бульвару? Може, й Кінногвардійський бульвар — дійова особа? тому що без нього ж не було б сцени побачення на ньому й повернення з нього? А Горохова вулиця, таким чином, вийде вже найголовнішою дійовою особою, бо без неї не було б і будинків, які стоять на ній, отже, і будинку Сторешникова, отже, не було б і управителя цього будинку, і дочки управителя цього будинку не було б, а тоді ж і всього оповідання зовсім не було б. Ну, однак нехай буде по-твоєму, що все це дійові особи: Кінногвардійський бульвар і Маша, Рахель і Горохова вулиця, так про них же й сказано по п'ятеро слів або й того менше, бо дія їхня така, що більш п'яти слів не варта, а подивіться-но, скільки сторінок приділено Рахметову.

— А, тепер знаю,— каже проникливий читач: — Рахметова виведено на те, щоб виголосити вирок Вірі Павлівні й Лопухову, він потрібен для розмови з Вірою Павлівною.

— Ой, до чого ж ти безпорадний, добродію мій! Якраз навпаки розумієш справу. Хіба треба було виводити окрему людину для того, щоб вона висловила свою думку про інших осіб? Для такої потреби, може, вводять і виводять людей у своїх творах твої великі художники, а я, хоч і поганий письменник, а все-таки трохи краще розумію умови художності. Ні, добродію мій, Рахметов зовсім не був потрібен для цього. Скільки разів сама Віра Павлівна, Лопухов, Кірсанов висловлюють самі свою думку про свої вчинки й стосунки? Вони люди не дурні, вони самі можуть зміркувати, що гарне, що погале, на це їм не треба суфлера. Невже ти гадаєш, що сама Віра Павлівна, коли на дозвіллі через кілька днів почала б пригадувати минуле сум'яття, не засудила б своєї забутливості про майстерню так само, як засудив її Рахметов? І неville ти гадаєш, що Лопухов сам не думав про своє ставлення до Віри Павлівни так само, як сказав про нього Вірі Павлівні Рахметов? Він усе це думав; порядні люди самі думають про себе все те, що можна сказати на осуд їм, тому-то, добродію мій, вони й порядні люди,— хіба ти цього не знав? Дуже вже безпорадний ти, добродію мій, у міркуваннях про те, що думають порядні люди. Я тобі скажу більше: неville ти гадав, що Рахметов у розмові з Вірою Павлівною діяв незалежно від Лопухова? Ні, добродію мій: він був тут лише знаряддям Лопухова, і сам тоді ж таки дуже добре розумів, що він тут лише знаряддя Лопухова, і Віра Павлівна здогадалася про це через день або через два, і здогадалася б тієї ж самої хвилини, як Рахметов розкрив рота, коли б не була надто схвильована: ось як на ділі стояла справа, неville ти й цього не розумів? Звичайно, Лопухов у другій записці каже цілком правдиво, що ні він Рахметову, ні Рахметов

йому й слова не сказали про те, який буде зміст розмови Рахметова з Вірою Павлівною; але ж Лопухов добре знав Рахметова, і що Рахметов думає про яку справу, і як Рахметов говоритиме в певному випадку, бо порядні люди розуміють одне одного, і не поговоривши між собою; Лопухов міг би наперед мало не слово в слово написати все, що казатиме Рахметов Вірі Павлівні, саме тому він і просив Рахметова бути за посередника. Чи не відкрити тобі ще глибше психологічні таємниці? Лопухов дуже добре знав, що все, що думає тепер про себе він і думає про нього Рахметов (і думає Мерцалов, і думає Мерцалова, і думає той офіцер, який боровся з ним на Островах), трохи згодом подумала б про нього й Віра Павлівна, хоч їй ніхто цього не скаже. Вона зараз же побачила б це, як тільки минула б перша гарячка вдячності; отже, міркував Лопухов, врешті-решт я нічого не втрачаю від того, що посилаю до неї Рахметова, який лягатиме мене, бо вона й сама незабаром дійшла б до такої ж думки; навпаки, я здобуваю більшу її повагу: вона згодом зрозуміє, що я передбачив зміст розмови Рахметова з нею — і влаштував цю розмову, і навіть влаштував; от вона й подумає: «яка він благородна людина, знав, що в ті перші дні хвилювання вдячність моя до нього пригнічувала б мене своєю екзальтованістю, і подбав, щоб у голові в мене якнайшвидше виникли думки, які полегшували б цей тягар; бо хоч я й гнівалася на Рахметова, що він лає його, та я тоді ж таки зрозуміла, що, по суті, Рахметов каже правду; сама я додумалася б до цього через тиждень, але тоді це було б для мене вже байдуже, я й без того була б спокійна; а через те, що ці думки було висловлено мені в перший же день, я скинула з душі тягар, який інакше гнітив би цілий тиждень. У той день ці думки були для мене дуже важливі й корисні... так, він дуже благородна людина». Ось яку штуку утнув Лопухов, а Рахметов був лише його знаряддям. Чи бачиш, добродію мій, проникливий читачу, які хитрі

благородні люди, і як грає в них егоїзм: не так, як у тобі, добродію мій, бо приємність вони мають не в тому, в чому ти, добродію мій; вони, бачиш, найвищу свою втіху знаходять у тому, щоб люди, яких вони поважають, думали про них як про благородних людей, і для цього, добродію мій, вони клопочуться й вигадують різні штуки не менш старанно, ніж ти для своїх цілей, тільки цілі у вас різні, тому й штуки вигадуються неоднакові тобою і ними: ти вигадуєш гидкі, шкідливі для інших, а вони вигадують чесні, корисні для інших.

— Одначе як ти смієш говорити мені грубоці? — вигукне проникливий читач, звертаючись до мене: — я за це подам на тебе скаргу, розславлю тебе як людину неблагонамірену!

— Змилуйтесь, добродію мій, — відповідаю я: — чи ж смію я говорити вам грубоці, коли ваш характер я так само поважаю, як і ваш розум. А я лише наслідуюся просвіщати вас щодо художності, яку ви так любите. Ви щодо цього помилялися, добродію мій, гадаючи, ніби Рахметова виведено власне для того, щоб виголосити вирок Вірі Павлівні й Лопухову. Не було такої потреби: в думках, які він про них висловлює, немає нічого такого, чого б я не міг подати тобі, добродію мій, як думки самого Лопухова про себе і як думки, які і без Рахметова мала б трохи згодом Віра Павлівна про себе й про Лопухова. Тепер, добродію мій, запитання тобі: навіщо ж я переказую тобі розмову Рахметова з Вірою Павлівною? Чи розумієш ти тепер, що коли я оповідаю тобі не думки Лопухова й Віри Павлівни, а розмову Рахметова з Вірою Павлівною, то маю на увазі розповісти не лише думки, які становили суть розмови, а саме розмову? Для чого ж треба переказувати тобі саме цю розмову? Для того, що це розмова Рахметова з Вірою Павлівною; чи розумієш ти хоч тепер? Досі ще ні? Ну й головатий же ти! Нездатний ти міркувати, нікчемний. Ну, ось тобі, розжую: якщо

розмовляють двоє людей, то з розмови буває більш-менш видно характер цих людей,— розумієш, до чого йдеться? Чи був характер Віри Павлівни тобі достатньо відомий до цієї розмови? Був, ти не взнав тут нічого нового про неї; ти вже знав, що вона і спалахує, і жартує, і не від того, щоб попоїсти з апетитом і, може, випити чарочку хересу, отже, розмова потрібна для характеристики не Віри Павлівни, а кого ж? адже розмовників двоє: вона та Рахметов, для характеристики не її, а пу лиш, угадай?

— Рахметова! — вигукує проникливий читач.

— Ну от, молодець, угадав, за це люблю. Тож бачиш, зовсім протилежне тому, як уявлялося тобі раніше. Не Рахметова виведено для того, щоб провадити розмову, а розмову подано тобі для того, і виключно лише для того, щоб ще більше познайомити тебе з Рахметовим. З цієї розмови ти побачиш, що Рахметову хотілося б випити хересу, хоч він і не п'є, що Рахметов не безумовно «похмуре чудовисько», що, навпаки, коли він за якимось приємним ділом забуває про свої тоскні думки, свою пекучу скорботу, то він жартує і весело розмовляє, та тільки, каже, рідко мені це вдається, і гірко, каже, мені, що мені так рідко це вдається, я, каже, і сам не радий, що я «похмуре чудовисько», та вже обставини такі, що людина з мою палкою любов'ю до добра не може не бути «похмурим чудовиськом», а якби не це, каже, так я б, може, цілий день жартував та реготався, та співав, та танцював.

Чи зрозумів ти тепер, проникливий читачу, що хоч багато сторінок приділено прямому описові того, яка людина був Рахметов, але що, по суті, ще багато більше сторінок присвячено все виключно тому ж таки, щоб познайомити тебе все з тією ж таки особою, яка зовсім не є дійовою особою в романі? Скажи ж мені тепер, навщо виведено і так докладно описано цю постать? Пам'ятаєш, я сказав тобі тоді: «Тільки для задоволення головної

вимоги художності». Поміркуй лиш, яка вона і як задовольняється тим, що поставлено перед тобою постать Рахметова. Додумався? Та ні, куди тобі. Ну, то слухай. Лбо ні, не слухай, ти не зрозумієш, відчепись, досить я потішався над тобою. Я тепер говорю вже не до тебе, я говорю до публіки, і говорю серйозно.

Перша вимога художності полягає ось у чому: треба змальовувати речі так, щоб читач уявляв їх собі в справжньому їхньому вигляді. Наприклад, якщо я хочу змалювати будинок, то треба мені досягти того, щоб він уявлявся читачеві саме будинком, а не халупкою і не палацом. Якщо я хочу змалювати звичайну людину, то треба мені досягти того, щоб вона не уявлялася читачеві ні карликом і ні велетнем.

Я хотів змалювати звичайних порядних людей нового покоління, людей, яких я зустрічаю цілі сотні. Я взяв трьох таких людей: Віру Павлівну, Лопухова, Кірсанова. За таких звичайних людей я їх вважаю, самі вони вважають себе, вважають їх усі знайомі, тобто такі ж люди, як вони. Де я говорив про них не в такому дусі? Що я оповідав про них не такого? Я змальовував їх з любов'ю й повагою, бо кожна порядна людина варта любові й поваги. Але де я схилився перед ними? Де прозирає в мене бодай найменша тінь думки, що вони вже бозна-які високі й прекрасні, що я не можу уявити собі нічого вищого й кращого за них, що вони — ідеали людей? Як я про них думаю, так вони й діють у мене, — не більше, ніж звичайні порядні люди нового покоління. Що вони роблять особливе? Не роблять підлот, не боягузи, мають звичайні чесні переконання, намагаються додержуватися їх, та й годі — ач, яке геройство, справді! Так, мені хотілося показати людей, що діють, як усі звичайні люди їхнього типу, і сподіваюся, мені пощастило досягти цього. Ті читачі, які близько знають живих людей цього типу, сподіваюся, весь час бачили від самого початку, що головні мої дійові особи — аж ніяк не ідеали, а люди

зовсім не вищі від загального рівня людей свого типу, що кожен із людей їхнього типу переживав не дві, не три події, в яких він діяв нітрохи не гірше того, як вони в мене. Припустімо, що інші порядні люди переживали не достоту такі події, як те, що оповідаю я; адже в цьому нема зовсім ніякої ні крайності, ні краси, щоб усі жінки й чоловіки розлучалися, адже зовсім не кожна порядна жінка чуває пристрасне кохання до приятеля свого чоловіка, не кожен порядний чоловік бореться з пристрасстю до заміжньої жінки, та ще цілих три роки, і так само не кожен буває змушений застрелитись на мосту або (за словами проникливого читача) так, невідомо куди, зникнути з готелю. Але кожна порядна людина зовсім не вважала б за геройство повестися на місці цих змальованих мною людей так само, як вони, і цілком готова до цього, коли б так сталося, і багато разів поведлася не гірше у випадках не менш або навіть і більш складних, і все-таки не вважає себе за надзвичайну людину, а лише думає про себе, що я, мовляв, така собі, нічого, досить чесна людина. І добрі знайомі такої людини (все такі ж люди, як вона: серед інших немає в неї доброго знайомства) теж так думають про неї, що, мовляв, вона гарна людина, але навколішки перед нею і не збираються ставати, а думають собі: і ми такі ж, як вона. Сподіваюсь, мені пощастило досягти того, що кожна порядна людина нового покоління пізнає звичайний тип своїх добрих знайомих у моїх трьох дійових особах.

Але ці люди, які від самого початку оповідання думатимуть про моїх Віру Павлівну, Кірсанова, Лопухова: «авжеж, це наші добрі знайомі, прості, звичайні люди, як ми»,— люди, які так думатимуть про моїх головних дійових осіб, все-таки ще становлять меншість публіки. Більшість її ще далеко нижча за цей тип. Людина, яка не бачила нічого, крім халупок, може прийняти за зображення палацу малюнок, на якому намальовано такий собі, звичайний будинок. Як бути з такою людиною, щоб

будинок здався їй саме будинком, а не палацом? Треба на тому ж малюнку намалювати бодай маленький ріжок палацу; людина з цього ріжка побачить, що палац,— це, мабуть, штука зовсім уже не того масштабу, як будівля, зображена на малюнку, і що ця будівля справді, мабуть, не більше, як простий, звичайний будинок, в яких, або навіть кращих, усім слід би жити. Коли б я не показав постаті Рахметова, більшість читачів збилося б з пантелику щодо головних дійових осіб мого оповідання. Я йду в заклад, що до останніх відділів цього розділу Віра Павлівна, Кірсанов, Лопухов здавалися більшості публіки героями, особами вищої натури, може, навіть особами ідеалізованими, може, навіть особами неможливими в дійсності через надто високе благородство. Ні, друзі мої, злі, лихі, жалюгідні друзі мої, це не так вам уявлялося: не вони стоять надто високо, а ви стоїте надто низько. Ви тепер бачите, що вони стоять просто на землі: це тому тільки вам здавалося, ніби вони ширяють за хмарами, що ви сидите в глибоченному проваллі. На тій висоті, на якій вони стоять, повинні стояти, можуть стояти всі люди. Вищі натури, за якими не угнатись мені й вам, жалюгідні друзі мої, вищі натури не такі. Я вам показав легкий абрис профілю однієї з них: не ті риси ви бачите. А тим людям, яких я змальовую повнотою, ви можете бути рівними, якщо захочете попрацювати над своїм розвитком. Хто нижчий за них, той низький. Вибивайтеся з вашого провалля, друзі мої, вибивайтеся, це не так важко, виходьте на вільний білий світ, славно жити в ньому, і шлях легкий і привабливий, спробуйте: розвиток, розвиток! Спостерігайте, думайте, читайте тих, хто говорить вам про чисту насолоду життям, про те, що людині можна бути доброю й щасливою. Читайте їх — їхні книжки радують серце, спостерігайте життя — спостерігати його цікаво, думайте — думати принадно. Тільки й того. Жертви ні до

чого, злигодні не потрібні — усе це зайве. Бажайте бути щасливими — тільки, тільки це бажання потрібне. Заради цього ви з насолодою дбатимете про свій розвиток: у ньому щастя. О, скільки насолод розвиненій людині! Навіть те, що інший відчуває як жертву, горе, розвинена людина відчуває як задоволення собі, як насолоду, а для радощів яке відкрите серце в неї, і як багато їх у неї! Спробуйте — гарно!

Розділ четвертий

ДРУГЕ ЗАМІЖЖЯ

I

Берлін, 20 липня 1856

«Вельмишановна пані,
Віро Павлівно,

Близькість моя до загиблого Дмитра Сергійовича Лопухова дає мені надію, що ви прихильно приймете до ваших знайомих людину, якої ви зовсім не знаєте, але яка глибоко поважає вас. І в усякому разі, насмілююсь думати, що ви не закинете мені нав'язливості: вступаючи в кореспонденцію з вами, я лише виконую бажання загиблого Дмитра Сергійовича; і ті відомості, які я подаю про нього, ви можете вважати цілком певними, бо я переказуватиму його думки його власними словами, немовби говорив він сам. Ось його слова про справу, з'ясування якої становить мету мого листа:

«Думки, які привели до розв'язки, що стурбувала людей мені близьких (я переказую слова самого Дмитра Сергійовича, як уже сказав), визривали в мені поступово, і мій намір змінювався кілька разів, перш ніж набрав своєї остаточної форми. Факт, що був причиною цих думок, я помітив зовсім несподівано, тільки в ту хвилину, коли вона (Дмитро Сергійович має на увазі вас) злякано сказала мені про сон, який жахнув її. Сон здався мені дуже важливим; і, як людина, що дивилася на стан почуттів її збоку, я тієї ж миті зрозумів, що в житті починається епізод, який на більш чи менш

тривалий час змінить попередні наші відносини з нею. Але людина до остапньої можливості намагається зберегти становище, до якого призвичаїлася; в основній глибині нашої природи лежить консервативний елемент, від якого ми відступаємо лише з необхідності. В цьому, на мою думку, полягає пояснення першого мого припущення; мені хотілося думати і думалося, що цей епізод незабаром минеться, і тоді наші попередні відносини відновляться. Вона хотіла уникнути самого епізоду, якнайтісніше зблизившись зі мною. Я захопився цим, і кілька днів я не вважав, що здійснення її надії неможливе. Незабаром я переконався, однак, що надія ця — марна річ. Причиною цього був мій характер.

Я зовсім не хочу засуджувати свого характеру, кажучи це. Я розумію його так.

У людини, що живе як належить, час розподіляється на три частини: праця, насолода й відпочинок або розвага. Насолода так само потребує відпочинку, як і праця. У праці і в насолоді загальний людський елемент бере гору над особистими властивостями: у праці ми діємо під переважним впливом зовнішніх раціональних потреб; у насолоді — під переважним впливом інших, теж загальних потреб людської природи. Відпочинок, розвага — елемент, в якому людина шукає відновлення сил від цього збудження, яке виснажує запас життєвих матеріалів, елемент, що його запроваджує в життя вже сама людина; тут людина хоче вирізнитися власними своїми особливостями, своїми індивідуальними нахилами. У праці і в насолоді людей тягне до людей загальна могутня сила, яка вища за їхні персональні особливості — розрахунок вигоди в праці; у насолоді — однакові потреби організму. У відпочинку не те. Тут не діє загальна сила, яка згладжує всі персональні особливості: відпочинок найбільш особиста справа, тут натура просить собі найбільше простору, тут людина найбільше індивідуалізується, і характер людини найбільше виявляється

в тому, який саме відпочинок найлегший і найприємніший для неї.

Щодо цього люди розпадаються на дві головні групи. Для людей однієї групи відпочинок чи розвага приємніші в товаристві інших. Самотність потрібна кожному. Але їм треба, щоб вона була винятком; а правило для них — життя з іншими. Цей клас набагато численніший за інший, якому треба навпаки: на самоті їм просторіше, ніж у товаристві інших. Ця різниця помічена й загальною думкою, яка визначає її словами: людина товариська і людина замкнута. Я належу до людей замкнутих, вона — людина товариська. Ось і вся тасмниця нашої історії. Здається, зрозуміло, що в цій причині немає нічого ганебного ні для кого з нас. Нітрохи не ганебне й те, що ні в одного з нас не вистачило сили одвернути цієї причини; проти своєї натури людина безсила.

Кожному досить важко зрозуміти особливості інших натур; кожний уявляє собі всіх інших людей залежно від характеру своєї індивідуальності. Чого не треба мені, того, на мою думку, не треба й іншим,— так спонукає нас думати наша індивідуальність; потрібні надто яскраві ознаки, щоб я згадав про протилежне. І навпаки: в чому для мене полегкість і простір, у тому й для інших. Натуральність такого ладу думок — моє виправдання в тому, що я надто пізно помітив різницю між натурою моєю і її. Помилці багато допомогло й те, що, коли ми зійшлися жити разом, вона надто високо ставила мене: між нами ще не було тоді рівності; з її боку було надто багато поваги до мене; мій спосіб життя здавався їй зразковим, вона вважала за загальну людську рису те, що було моєю персональною особливістю, і на час вона захопилася нею. Була й інша причина, ще сильніша.

Між перозвиненими людьми мало шанується недоторканість внутрішнього життя. Кожен з родини, особливо

із старших, без церемонії суне лапу до вашого інтимного життя. Річ не в тому, що цим порушуються наші таємниці: таємниці — більш або менш великі коштовності, їх не забуваєш ховати, пильнувати; та й не в кожного є вони, багатьом і ховати нема чого від близьких. Але кожному хочеться, щоб у його внутрішньому житті був куточок, куди ніхто не залазив би, як кожному хочеться мати свою окрему кімнату, для самого себе. Люди нерозвинені не зважають ні на те, ні на друге; якщо у вас і є окрема кімната, до неї лізе кожен не з бажання підглядіти чи бути нав'язливим, ні, просто тому, що не має й гадки, що це може турбувати вас; він думає, що лише в тому разі, якби він був взагалі бридкий вам, ви могли б не бажати бачити його, коли раптом ні з того ні з сього він з'явиться у вас під носом; він не розуміє, що може надокучати, може заважати людині, хоч би й прихильній до нього. Святиня порога, якого ніхто не має права переступити без волі того, хто живе за ним, у нас визнається лише в одній кімнаті, кімнаті голови родини, бо голова родини може вигнати в шию кожного, хто виросте в нього під носом, не спитавшись його. У всіх інших виростає під носом, коли тільки здумає, кожен, хто старший від них або рівний з ними становищем у родині. Те саме, що з кімпатою, і зі світом внутрішнього життя. До цього без будь-якої потреби, навіть без будь-якої думки залазить кожен з різними нісенітницями, і найчастіше лише за тим, щоб тріпати язиком об вашу душу. У дівчини є двоє буденних платів, біле й рожеве; вона вдягла рожеве, от уже й можна тріпати язиком об її душу. «Ти вдягла рожеве плаття, Анюто, нащо ти його вдягла?» Анюта сама не знає, чому вона вдягла його,— треба ж було вдягти якесь; та до того ж, якби вона вдягла біле, то вийшло б те ж саме. «Так, матінко (або «сестрице»)». — «А ти б краще біле вдягла». Чому краще, цього не знає й сама та, що розмовляє з Анютою: вона просто

тріпає язиком. «Чого це ти сьогодні, Анюто, наче невесела?» Анюта зовсім ні невесела, ні весела; але чому ж не спитати, через що те, чого й не видно і немає. «Я не знаю; ні, здається, я нічого».— «Ні, ти чогось невесела». Через дві хвилини: «А ти б, Анюто, сіла пограла на фортепіано», навіть — невідомо; і так далі, цілий день. Ваша душа наче та вулиця, на яку поглядає кожен, хто сидить біля вікна, не тому, що йому треба побачити там щось, ні, він навіть знає, що й не побачить, нічого ні потрібного, ні цікавого, а так ото, знічев'я: адже однаково, то чому ж і не поглядати? Вулиці, справді, однаково; але людині немає ніякої радості від того, що пристають до неї.

Натурально, що це приставання без будь-якої мети й думки може викликати реакцію; і як тільки людина потрапить у таке становище, що може лишатися на самоті, то якийсь час відчуває приємність від самоти, хоч би за вдачею мала нахил до товариськості, а не до самотності.

Вона, щодо цього, перебувала до одруження у винятково тяжкому стані; до неї приставали, до неї лізли в душу не просто знічев'я, випадково й тільки через недікатність, а систематично, невідступно, щохвилини, надто брутально, надто нахабно, лізли й зловмисно, лізли не просто безцеремонними руками, а руками дуже грубими й надзвичайно брудними. Отож і реакція її була дуже сильна.

Тому не слід суворо засуджувати мою помилку. Кілька місяців, може, з рік, я й не помилявся: їй справді потрібна й приємна була самота. А в цей час у мене встигла скластися думка про її характер. Сильна тимчасова потреба її збігалася з моєю постійною потребою, що ж дивного, що я прийняв тимчасове явище за постійну рису її характеру? Кожен такий схильний міркувати про інших по собі!

Помилка була, і дуже велика. Я не звинувачую себе за неї, але мені весь час хочеться виправдатися; це значить: я почуваю, що інші не будуть такі вибачливі до мене, як я сам. Щоб пом'якшити осуд, я повинен трохи більше сказати про свій характер з цього боку, який їй і більшій частині інших людей досить чужий, і тому без пояснень вони його можуть зрозуміти хибно.

Я не розумію відпочинку інакше, як на самоті. Бути з іншими для мене означає вже чимось займатися, або працювати, або мати насолоду. Я почуваю себе цілком на просторі лише тоді, коли я сам-один. Як це назвати? Чому це так? В одних від потайливості; у других від не-смільовості; у третіх від нахилу нудити світом, замислюватися; у четвертих від браку симпатії до людей. У мене, здається, немає нічого цього: я щирий і одвертий, я ладен бути завжди веселим і зовсім не нуджу світом. Дивитися на людей для мене приємно; але це для мене вже поєднано з працею або насолодою, це вже щось таке, що потребує після себе відпочинку, тобто, по-моєму, самоти. Наскільки я можу зрозуміти, в мені це просто особливо розвинений потяг до незалежності, свободи.

І от сила реакції проти колишнього, надто тривожного становища в родині примусила її на час повести життя, невідповідне її постійному нахилу; повага до мене підтримувала її в цьому тимчасовому настрої довше, ніж було б само собою; а я за цей тривалий час склав собі думку про її характер, прийняв тимчасову рису за постійну і заспокоївся на тому, от і вся історія. З мого боку була помилка, але й у цій помилці було мало поганого; а вже з її боку не було зовсім нічого. А скільки страждань виникло з цього для неї, і якою катастрофою скінчилося це для мене!

Коли її переляк від страшного сну відкрив мені стан її почуттів, виправляти мою помилку було пізно. Проте якби ми помітили це раніше, то, може, постійними зусиллями над собою мені й їй пощастило б зробити так, щоб

ми могли назавжди лишитися вдоволеними одне з одного? Не знаю; але думаю, що і в разі успіху не вийшло б тут нічого особливо доброго. Припустімо, ми переробили б свої характери настільки, щоб не залишилося нам причини відчувати наші взаємини як тягар. Але переробки характерів гарні лише тоді, коли спрямовані проти якоїсь поганої сторони; а ті сторони, які довелося б переробляти в собі їй і мені, не мали б нічого поганого. Чим товариськість гірша чи краща од нахилу до самотності або навпаки? А переробка ж характеру в кожному разі є силування, ломка; а при ломці багато що втрачається, від силування багато що завмирає. Результат, якого я й вона, може (але тільки може, а не напевно), досягли б, не вартий був такої втрати. Ми обоє почасти знебарвили б себе, більш чи менш заморили б у собі свіжість життя. Навіщо ж? На те тільки, щоб зберегти певні місця в певних кімнатах. Інша річ, якби у нас були діти; тоді гребя було б добре поміркувати, як змінюється їхня доля від нашої розлуки: якщо на гірше, то для відвернення цього варто було б зробити найбільші зусилля, і результат — радість, що зробив потрібне, щоб зберегти найкращу долю тим, кого любиш,— такий результат винагородив би за всякі зусилля. А тепер, яку розумну мету мало б це?

Тому при даному стані моя помилка, очевидно, призвела навіть до кращого: завдяки їй нам обом довелося менше ламати себе. Вона завдала багато горя, але без неї, напевно, було б його більше, та й результат не був би такий задовільний».

Такі слова Дмитра Сергійовича. З наполегливості, з якою він так багато займався цією стороною справи, ви легко можете бачити, що він, як і сам казав, почував у ній щось незручне, невідгідне для себе. Він прямо додавав: «Я відчуваю, що все-таки лишуюся не зовсім правим у думці тих, хто став би розглядати цю справу без співчуття до мене. Але я певен в її співчутті. Вона буде

про мене навіть кращої думки, ніж я сам. А сам я вважаю себе цілком правим. Така моя думка про час, що був до її сну». Тепер я перекажу вам почуття й наміри, які були в нього після того, як ваш сон виявив йому незадовільність взаємин між вами і ним.

«Я сказав (слова Дмитра Сергійовича), що з перших же її слів про страшний сон я зрозумів неминучість якогось епізоду, одмінного від попередніх наших стосунків. Я ждав, що він матиме неабияку силу, бо інакше і бути не могло при енергії її натури й при тодішньому стані її невдоволення, яке вже мало дуже велику силу від надто довгої затаєності. Та все-таки чекання уявилося мені спочатку в найлегшій і найвигіднішій для мене формі. Я міркував так: вона захопиться на час палким коханням до когось; mine рік-два, і вона повернеться до мене; я дуже гарна людина. Шанси зійтися з іншою такою людиною дуже невеликі (я одверто говорю про себе, як думаю: у мене немає лицемірного наміру зменшувати мою гідність). Задоволене почуття кохання втратить частину своєї бурхливості; вона побачить, що хоч один бік її натури й менше задовольняється життям зо мною, але що в загальній складності життя їй легше, просторіше жити зо мною, ніж з іншим; і все буде, як і було раніше. Я, навчений досвідом, буду уважніший до неї; вона набуде нової поваги до мене, матиме ще більше прив'язаності до мене, ніж раніше, і ми будемо жити дружніше, ніж до того.

Але (це річ, пояснення якої дуже прикре для мене; проте його слід зробити), але як уявлялася мені перспектива того, що наші стосунки з нею відновляться? Чи радувало це мене? Звичайно. Але чи тільки радувало? Ні, це здавалося мені і обтяжливим, звичайно, приємним, дуже приємним, але все-таки обтяжливим. Я дуже люблю її і ламатиму себе, щоб краще пристосуватися до неї; це буде мені приємно, але все-таки моє життя буде чимсь обмежене. Так уявлялося мені, коли я заспокоївся від

першого враження. І я побачив, що не помилявся. Вона дала мені відчути це, коли хотіла, щоб я постарався зберегти її кохання. Місяць, в який я догоджав цьому бажанню, був найтяжчим місяцем мого життя. Тут не було ніякого страждання, цей вислів аж ніяк не пасував би до справи, був би тут безглуздий; з боку позитивних відчужень я не зазнавав нічого, крім радості, догоджаючи їй; але я нудьгував. Ось таємниця того, що її спроба зберегти кохання до мене лишилась невдалою. Я нудьгував, догоджаючи їй.

На перший погляд може здаватися дивним, чому ж я не нудьгував, віддаючи численні вечори студентам, заради яких, звісно, не став би дуже турбувати себе, і чому відчув дуже велику втому, коли віддав усього лише кілька вечорів жінці, яку любив більше, ніж себе, і заради якої я готовий був на смерть, і не тільки на смерть, а на будь-яку муку? Це може здаватися дивним, але тільки для того, хто не заглибиться в суть мого ставлення до молоді, якій я віддавав стільки часу. По-перше, у мене не було ніяких особистих стосунків з цими молодими людьми; коли я сидів з ними, я не почував перед собою людей, а бачив лише кілька абстрактних типів, які обмінюються думками; розмови мої з ними мало відрізнялись од думок на самоті; тут діяла в мені лише одна сторона людини, та, яка найменше потребує відпочинку,— думка. Все інше спало. І до того ж розмова мала практичну, корисну мету — сприяння розвиткові розумового життя, благородства й енергії в моїх молодих друзях. Це була праця; але праця така легка, що придатна була для відновлення сил, витрачених на іншу працю, не втомлива, а освіжаюча, та все-таки праця; тому особистість не ставила тут вимог, які ставила для відпочинку. Тут я шукав користі, а не заспокоєння; тут я давав сон усім сторонам мого ества, крім думки; а думка діяла без будь-якої домішки особистого ставлення до людей, з якими я розмовляв, тому почувала для себе такий

самий простір, як на самоті; ці розмови, можна сказати, і не виводили мене із самоти. Тут не було нічого схожого на стосунки, в яких бере участь вся людина.

Я знаю, як прикро вимовити це слово «нудьга»; але сумлінність не дозволяє мені затаїти його. Так, хоч як я любив її, я відчув полегкість собі, коли згодом переконався, що між нею і мною не можуть встановитися стосунки, при яких нам було б зручно жити, як раніше. Я почав переконуватись у цьому приблизно тоді ж таки, коли вона стала помічати, що догоджати її бажанню обтяжливо для мене. Тоді майбутнє уявилося мені в новій формі, яка була приємніша мені; побачивши, що ми не можемо зберегти попередніх стосунків, я став думати, як би швидше,— знову я повинен вжити прикрий вираз,— думати, як би швидше спекатись, здихатися становища, яке було для мене нудне. Ось таємниця того, що мало здаватися великодушністю людині, яка схотіла б засліплюватися вдячністю до зовнішньої сторони справи, або не була б така близька, щоб розглядіти саму глибину мотивів. Так, мені просто хотілося позбутися нудного становища. Не лицемірячи запереченням гарного в собі, я не заперечуватиму того, що одним із моїх мотивів було бажання добра їй. Але це був уже тільки другий мотив,— щоправда, дуже сильний, та все ж далеко не такої сили, як перший, головний,— бажання звільнитися від нудьги: справжнім рушієм було воно. Під його впливом я почав уважно розглядати спосіб її життя і легко побачив, що в зміні відчувань від зміни її життя головну роль відіграє поява й віддалення Олександра Матвійовича. Це змусило мене думати й про нього: я зрозумів причину його чудних вчинків, на які раніше не звертав уваги, і тоді мої думки набули нового вигляду,— як я вже казав, приємнішого мені. Коли я побачив, що в ній уже не лише прагнення палкого кохання, а вже й саме кохання, тільки ще не усвідомлюване нею, що це почуття виникло до людини цілком гідної й такої, яка взагалі

може цілком замінити мене їй, що ця людина сама палко кохає її,— я надзвичайно зрадив. Щоправда, перше враження було тяжке: кожна важлива зміна пов'язана з певним сумом. Я бачив тепер, що не можу, по совісті, вважати себе за людину, необхідну їй; а я ж уже звик до цього, і треба сказати правду, це було мені приємно; отже, втрата цих стосунків мала б тяжку сторону. Та вона тільки перший час, дуже недовго, брала гору над іншою стороною, яка тішила мене. Тепер я був певний в її щасті і спокійний за її долю. Це було джерелом великої радості. Але даремно було б думати, що в цьому полягала головна приємність; ні, особисте почуття знову було куди важливіше: я бачив, що роблюся цілком вільним від примусу. Мої слова не слід розуміти так, ніби для мене безродинне життя здається вільнішим чи легшим, ніж родинне: ні, якщо подружжю нітрохи не треба обмежувати себе, щоб догодити одне одному, якщо вони задоволені одне з одного без будь-яких зусиль над собою, якщо вони догоджають одне одному, зовсім і гадки не маючи догоджати, то для них, чим тісніші стосунки між ними, тим легше їм просторіше їм обом. Але стосунки між нею і мною не були такими. Тому розійтися означало б для мене стати вільним.

З цього видно, що я діяв заради власного інтересу, коли вирішив не перешкоджати її щастю; благородна сторона була в моїх діях, але за рушійну їхню силу правив потяг власної моєї натури до кращого для мене самого. Саме тому я мав силу діяти, можу сказати,— гарно: не хитатися сюди й туди, не робити зайвої метушні й неприємностей іншим, не зраджувати свого обов'язку. Це легко, якщо обов'язок — потяг власної натури.

Я поїхав до Рязані. Трохи згодом вона викликала мене, кажучи, що моя присутність вже не заважатиме їй. Я побачив, що все-таки заважає. Наскільки я можу зрозуміти, тут було дві причини. Їй було тяжко бачити людину, якій вона мала бути дуже вдячною, на її думку. Вона помиля-

лася в цьому, вона анітрохи не повинна була дякувати мені, бо я діяв набагато більше для себе, ніж для неї. Але їй уявлялося інакше, і вона почувала надзвичайно сильну вдячність до мене. Це почуття тяжке. В ньому є приємна сторона, однак вона бере гору лише тоді, коли почуття не дуже сильне. Коли воно сильне, воно впливає. Друга причина, — це знову трохи прикре пояснення, та треба сказати те, що думаєш, — другу причину я вбачаю в тому, що їй була неприємна ненормальність її становища в розумінні громадських умов; їй було тяжко те, що їй бракувало з боку суспільства формального визнання її права посідати це становище. Отже, я побачив, що їй було тяжке моє існування біля неї. Я не приховую, що в цьому новому відкритті була сторона, незрівнянно тяжча для мене, ніж усі почуття, які переживав я в попередні періоди справи. Я зберіг до неї дуже сильну приязнь: мені хотілося лишатись людиною, дуже близькою до неї. Я сподівався, що це так і буде. І коли я побачив, що цього не повинно бути, мені було дуже, дуже прикро. І ця вже прикрість не винагороджувалася ніякими особистими розрахунками; я можу сказати, що тут моє рішення, моє останнє рішення було прийняте лише з прихильності до неї, лише з бажання, щоб їй було краще, виключно з мотивів не своєкорисливих. Зате ніколи моє ставлення до неї, і в найкращий свій час, не давало мені такої внутрішньої насолоди, як ця рішучість. Тут я діяв уже під впливом того, що можу назвати благородством, певніше, благородним розрахунком, розрахунком, в якому загальний закон людської природи діє чисто сам, не беручи собі підмоги від індивідуальних особливостей; і тут я визнаю, яка то висока насолода — почувати, що ти дієш як благородна людина, тобто так, як належить діяти взагалі кожній людині, не Іванові, і не Петрові, а кожному, незалежно від того, як він зветься: яка висока насолода почувати себе просто людиною, — не Іваном, не Петром, а людиною, тільки людиною. Це почуття надто сильне; звичайні натури, такі, як моя, не мо-

жуть витримувати надто частого піднесення до цього почуття; але добре тому, кому випадало іноді зазнавати його.

Нема потреби пояснювати ту сторону моїх дій, яка була б величезним безглуздям у справах з іншими людьми, але надто очевидно, виправдується характером особи, перед якою я поступався. В той час, коли я їздив до Рязані, не було й слова мовлено між нею і Олександром Матвійовичем; у той час, коли я приймав своє останнє рішення, не було й слова мовлено ні між мною й ним, ні між мною і нею. Але я добре знав його; не було потреби узнавати його думки для того, щоб узнати їх».

Я переказую слова Дмитра Сергійовича з буквальною точністю, як я уже сказав.

Я людина цілком чужа вам; але кореспонденція, в яку я вступаю з вами, виконуючи бажання загиблого Дмитра Сергійовича, має такий інтимний характер, що, певно, цікаво буде вам узнати, хто цей чужий вам кореспондент, який так досконало знає внутрішнє життя загиблого Дмитра Сергійовича. Я відставний медичний студент — більше нічого не вмію сказати вам про себе. Останні роки я жив у Петербурзі. Кілька днів тому я надумав рушити подорожувати й шукати собі нової кар'єри за кордоном. Я виїхав з Петербурга на другий день після того, як ви довідались про загибель Дмитра Сергійовича. З особливих причин я не мав у руках документів, і мені довелося взяти чужі папери, якими ласкаво наділив мене один із спільних знайомих ваших і моїх. Він дав мені їх з тією умовою, щоб я виконав деякі його доручення по дорозі. Коли вам трапиться бачити п. Рахметова, прошу, перекажіть, що все доручене я виконав як слід. Тепер я поки що блукатиму, певно, по Німеччині, спостерігаючи звичаї. У мене є кількасот карбованців, і мені хочеться погуляти. Коли неробство обридне, я шукатиму собі діла, — якого, байдуже, де? — де трапиться. Я вільний, як птах, і можу бути безтурботним, як птах. Таке становище захоплює мене.

Дуже можливо, що ви захочете удостоїти мене відповіддю. Але я не знаю, де я буду через тиждень,—може, в Італії, може, в Англії, може, в Празі,—я можу тепер жити по своїй фантазії, а куди вона занесе мене, не знаю. Тому пишть на ваших листах тільки таку адресу: Berlin, Friedrichstrasse, 20, Agentur von H. Schweigler, під цим конвертом буде ваш лист в іншому конверті, на якому замість будь-якої адреси ви напишете лише цифри 12 345; вони означатимуть для контори агентства Швейглера, що листа слід переслати мені.

Прийміть, вельмишановна папі, запевнення в глибокій пошані від людини, цілком чужої вам, але безмежно відданої вам, яка зватиме себе:

Відставним медичним студентом».

«Вельмишановний пане Олександрє Матвійовичу. За бажанням загиблого Дмитра Сергійовича, я маю переказати вам запевнення в тому, що найкращою для нього обставиною здавалося саме те, що своїм місцем він повинен був поступитися вам. За тих взаємин, які привели до цієї зміни, взаємин, які поволі склалися протягом трьох років, коли ви майже зовсім не бували його гостем і які, отже, виникли без будь-якої вашої участі, виключно з невідповідності характерів між двома людьми, котрих ви потім марно намагалися зблизити,—за цих взаємин була немицуча та розв'язка, яка сталася. Очевидно, що Дмитро Сергійович аж ніяк не міг приписувати її вам. Звичайно, це пояснення зайве; проте, більше для форми, він доручив мені зробити його. Так чи інакше, той чи інший повинен був посісти місце, якого не міг посідати він, на якому лише тому й міг з'явитися інший, що Дмитро Сергійович не міг посідати його. Те, що на цьому місці з'явилися саме ви, є, на думку загиблого Дмитра Сергійовича, найкраща для всіх розв'язка. Тисну вашу руку. Відставний медичний студент».

— А я знаю...

Що це? знайомий голос... Оглядаюсь,— так і є! він, він, проникливий читач, так недавно ганебно вигнаний за цілковите неуцтво в галузі художності; він уже знову тут, і знову з тією ж своєю проникливістю, він уже знову щось знає!

— А! я знаю, хто це писав...

Але я квапливо хапаю перше, придатне для моєї мети, що трапилося мені під руку,— трапилася салфетка, бо я, переписавши листа відставного студента, сів снідати,— отож я хапаю салфетку й затикаю йому рота: «Ну, знаєш, то й знай собі; чого ж горлати на ціле місто?»

II

Петербург, 25 серпня 1856 р.

«Шановний пане,

Ви зрозумієте, яка я була рада, діставши вашого листа. Від щирого серця дякую вам за нього. Ваша близькість до загиблого Дмитра Сергійовича дає мені право вважати й вас моїм другом,— дозвольте мені вживати цю назву. Характер Дмитра Сергійовича видно в кожному його слові, яке переказуєте ви. Він завжди відшукує найзатаєніші причини своїх дій, і йому приємно підводити їх під його теорію егоїзму. А втім, це спільна звичка всієї нашої компанії. Мій Олександр теж охочий розбирати себе в цьому дусі. Коли б ви послушали, як він пояснює свою поведінку зі мною й Дмитром Сергійовичем протягом трьох років! За його словами, він усе робив з егоїстичного розрахунку, для власної втіхи. І я вже давно засвоїла цю звичку. Тільки це трохи менше цікавить мене й Олександра, піж Дмитра Сергійовича, ми з ним цілком сходимося, але в нього більший потяг до цього. Та якщо послухати нас, ми всі трос такі егоїсти, яких досі світ не бачив. А може, це й

правда? може, раніше не було таких егоїстів? Здається, так.

Але крім цієї риси, спільної для всіх нас трьох, у словах Дмитра Сергійовича є інша, яка належить уже власне його становищу: очевидна мета його пояснень—заспокоїти мене. Не те щоб його слова не були цілком щирі,— ні, він ніколи не скаже того, чого не думає,— але він надто виставляє лише той бік правди, який може мене заспокоювати. Мій друже, я дуже вдячна за це, але ж і я егоїстка — я скажу, даремно він тільки дбає про моє заспокоєння; ми самі виправдуємо себе куди легше, ніж виправдують нас інші; і я, коли сказати правду, не вважаю себе нічим винною перед ним; скажу більше: я навіть не вважаю себе зобов'язаною почувати вдячність до нього. Я ціную його благородство, о, як ціную! Але ж я знаю, що він був благородний не для мене, а для себе. Адже й я, якщо не обманювала його, то не обманювала не для нього, а для себе, не тому, що обманювати було б несправедливістю до нього, а тому, що це було б огидно мені самій.

Я сказала, що не звинувачую себе,— так само, як і він. Але так само, як і він, я відчуваю нахил виправдуватися; за його словами (дуже правдивими), це значить: я маю передчуття, що інші не так легко, як я сама, можуть звільнити мене від осуду за деякі сторони моїх дій. Я зовсім не хочу виправдуватися в тій частині справи, в якій виправдується він, і, навпаки, мені хочеться виправдуватись у тій частині, в якій не треба виправдуватися йому. В тому, що було до мого сну, ніхто не назве мене хоч скільки-небудь винною, це я знаю. Але потім чи не я була причиною, що справа мала такий мелодраматичний вигляд і призвела до такої ефектної катастрофи? Чи не повинна була я значно простіше дивитися на ту зміну стосунків, яка була вже неминуча, коли мій сон уперше відкрив мені й Дмитрові Сергійовичу моє і його становище? Увечері того дня, коли загинув Дмитро Сергійович, я мала тривалу розмову з лютим Рахметовим — яка це ніжна й добра людина! Він говорив

мені бозна-які жахливі речі про Дмитра Сергійовича. Але якщо переказати їх дружнім топом до Дмитра Сергійовича, замість різкого, піби ворожого йому тону, яким говорив Рахметов,— що ж, мабуть, вони справедливі. Я гадаю, що Дмитро Сергійович добре розумів, які речі говоритиме мені Рахметов, і що це входило в його розрахунки. Так, мені тоді треба було чути це, це мене значною мірою заспокоїло, і хто б не влаштував цієї розмови, я дуже вдячна за неї вам, мій друже. Але й сам лютий Рахметов мусив визнати, що в останній половині справи Дмитро Сергійович поведився чудово. Рахметов винуватив його лише за першу половину, за яку він має охоту виправдуватися. Я виправдуватимусь за другу половину, хоч ніхто не казав мені, що я в ній винна. Але в кожного з нас,— я кажу про нас і наших друзів, про весь наш гурток,— є осудник суворіший, ніж сам Рахметов; це наш власний розум.

Так, я розумію, мій друже, що було б значно легше для всіх, якби я дивилася на справу простіше і не надавала їй занадто трагічного значення. На думку Дмитра Сергійовича, слід сказати більше: тоді йому зовсім не було б потреби удаватися до ефектної й дуже тяжкої для нього розв'язки, його довела до неї лише зайва палкість моєї тривоги. Я розумію, що йому повинно так здаватися, хоч він і не доручав вам переказувати мені цього. Тим більше я ціную його прихильність до мене, що вона не ослабла навіть і від такої думки. Але послухайте, мій друже, вона не зовсім справедлива, вона цілком несправедлива: не через мою помилку, не через зайву мою тривогу виникла для Дмитра Сергійовича необхідність пережити те, що він сам називає дуже тяжким. Правда, якби я не падала надмірної ваги зміні стосунків, можна було б обійтися без поїздки до Рязані; але він каже, що вона не була тяжка для нього; отже, тут ще не було великого лиха від мого екзальтованого погляду. Тяжкою була для Дмитра Сергійовича лише необхідність загинути. Він пояснює неминучість цього свого рішення двома причинами: я, мовляв,

страждала через надмірну вдячність до нього, я страждала через те, що не могла мати таких взаємин з Олександром, яких вимагають суспільні умови. Справді, я не була цілком спокійна, мені тяжке було моє становище, поки він не загинув, але він не вгадує справжньої причини. Він думає, що, бачачи його, я страждала від надмірного тягара вдячності,— це не зовсім так. Людина дуже схильна відшукувати думки, якими може полегшити себе; і в той час, коли Дмитро Сергійович бачив потребу загибелі, ця причина вже давно не існувала: моя вдячність до нього давно набула тієї поміркованості, при якій вона є приємним почуттям. А тільки ж ця причина й мала зв'язок з моїм попереднім екзальтованим поглядом на справу. Друга причина, яку наводить Дмитро Сергійович,— бажання надати моїм взаєминам з Олександром характеру, визнаного суспільством,— адже вона вже аж ніяк не залежала від мого погляду на справу, вона впливала з поняття суспільства. Над нею я була б безсила. Але Дмитро Сергійович дуже помиляється, гадаючи, що його присутність була тяжка для мене з цієї причини. Ні. І без його загибелі було б легко усунути її, якби це було потрібне і якби цього було досить для мене. Якщо чоловік живе разом з дружиною, цього досить, щоб суспільство не робило скандалу дружині, хоч би в яких стосунках була вона з іншим. Це вже великий успіх. Ми бачимо багато прикладів того, що завдяки чоловіковому благородству справа влаштовується саме так; і в усіх цих випадках суспільство дає спокій дружині. Тепер я вважаю, що це найкращий і найлегший для всіх спосіб улаштовувати справи, подібні до нашої. Дмитро Сергійович раніше пропонував мені цей спосіб. Я тоді відкинула його через свою екзальтованість. Не знаю, як було б, коли б я тоді пристала на це. Якби я могла задовольнитися тим, що суспільство дало б мені спокій, не робило б мені скандалу, не хотіло б бачити моїх взаємин з Олександром,— тоді, звичайно, способом, який пропонував мені Дмитро Сергійович, було б досить,

і йому не треба було б зважуватись на загибель. Тоді, звичайно, у мене не було б жодної причини бажати, щоб мої взаємини з Олександром були визначені формально. Але мені здається, що таке розв'язання справи, задовільне в більшості випадків, подібних до нашого, не було б задовільним у нашому. Наше становище мало ту рідкісну випадковість, що всі три особи, яких воно стосувалося, були однакової сили. Якби Дмитро Сергійович почував перевагу Олександра над собою в розумі, розвитку чи характері, якби, поступаючись своїм місцем Олександрові, він поступався б перевазі моральної сили, якби його зречення не було б добровільним, було б лише відступом слабого перед сильним, о, тоді, звісно, я не відчувала б ніякого тягаря. Так само, якби я розумом чи характером була значно сильніша за Дмитра Сергійовича, якби він перед розвитком моїх взаємин з Олександром був тим, що дуже добре характеризує анекдот, з якого, пам'ятаєш, мій друже, ми так сміялися, — анекдот, як зустрілись у фойє опери два добродії, розговорилися, сподобались один одному, схотіли познайомитися: — «я поручик такий-то», сказав один, рекомендуючись, «а я чоловік пані Тедеско», відрекомендувався другий. Якби Дмитро Сергійович був «чоловіком пані Тедеско», о, тоді, звичайно, не було б ніякої потреби в його загибелі, він скорився б, угамувався б і якби був людиною благородною, він не вбачав би в своїй покорі нічого образливого для себе; і все було б чудово. Але його ставлення до мене й до Олександра було зовсім не таке. Він не був і на волосинку слабкіший або нижчий від будь-кого з нас, — і ми це знали, і він це знав. Його поступка не була наслідком безсилля, — о, зовсім ні! Вона була виключно актом його доброї волі. Адже так, мій друже? Ви не можете заперечувати цього. Тому в якому ж стані бачила я себе? От у цьому, мій друже, вся суть справи. Я бачила себе в стані залежності від його доброї волі, ось чому моє становище було тяжке для мене, ось чому він побачив потребу свого благородного рішення — загинути.

Так, мій друже, причина мого почуття, що змусило його до цього, крилася значно глибше, ніж пояснює він у вашому листі. Обтяжливого розміру вдячності вже не було. Задовольнити претензії суспільства було б легко в той спосіб, який пропонував мені сам Дмитро Сергійович; та претензії суспільства й не доходили до мене, бо я жила у своєму маленькому колі, що зовсім тих претензій не має. Але я лишалася залежною від Дмитра Сергійовича, моє становище мало своєю основою лише його добру волю, воно не було самостійне — ось причина того, чому воно було тяжке. Судіть же тепер, чи можна було цю причину усунути тим чи іншим поглядом моїм на зміну наших стосунків. Тут важливим був не мій погляд, а те, що Дмитро Сергійович людина самобутня, яка чинила так чи інакше тільки зі своєї доброї волі, з доброї волі! Так, мій друже, ви знаєте й схвалюєте це моє почуття, я не хочу залежати від будь-чиєї доброї волі, хоч би найвідданішої мені людини, хоч би найшанованішої мною людини, в якій я не менше певна, ніж у самій собі, про яку я безумовно знаю, що вона завжди з радістю робитиме все, що мені треба, що для неї моє щастя не менш дороге, ніж для мене самої. Так, мій друже, не хочу і знаю, що ви схвалюєте це.

І проте до чого все це говориться, до чого цей аналіз, що розкриває найпогаємніші мотиви почуттів, яких ніхто не міг би дошукатися? Все-таки у мене, як і в Дмитра Сергійовича, це самовикриття спрямоване на свою ж користь, щоб можна було сказати: я тут не винна, справа залежала від такого факту, над яким я була безсила. Роблю це за уваження тому, що Дмитро Сергійович любив такі зауваження. Я хочу підлеститись до вас, мій друже.

Та годі про це. Ви мали стільки симпатії до мене, що не пошкодували витратити кілька годин часу на ваш довгий (і який безмежно дорогоцінний для мене) лист; з цього я бачу,— як я дипломатично пишу точнісінько такі звороти, як у Дмитра Сергійовича або у вас,— так, з цього, лише з цього я бачу, що вам цікаво буде дізнатися, що

було зо мною після того, як Дмитро Сергійович попросився зо мною, їдучи до Москви, щоб повернутися й загинути. Повернувшись із Рязані, він бачив, що мені тяжко. Це дуже виявилось у мене, лише коли він повернувся. Поки він жив у Рязані, я, скажу вам правду, не так багато думала про нього, ні, не так багато, як гадаєте ви, судячи з того, що він бачив, повернувшись. Але коли він поїхав до Москви, я бачила, що він задумав щось особливе. Помітно було, що він розв'язується зі справами в Петербурзі, видно було, що він з тиждень уже тільки й чекав, коли вони закінчатся, щоб виїхати, і потім — як же не було б цього? Я останніми днями помічала іноді сум на його обличчі, цьому обличчі, яке добре уміє не виказувати таємниць. Я передчувала, що готується щось рішуче, круте. І коли він сідав у вагон, мені було так сумно, так сумно. І на другий день я сумувала, і на третій день уранці встала ще сумніша, і раптом Маша подає мені листа, — яка це була болісна хвилина, болісна година, який це був болісний день, — ви знаєте. Тому, мій друже, я тепер краще, ніж раніше, знаю силу моєї прив'язаності до Дмитра Сергійовича. Я сама не думала, що вона така велика. Так, мій друже, я тепер знаю силу її, знаєте й ви, бо, звичайно, знаєте, що я вирішила тоді розлучитись з Олександром; цілий день я почувала, що моє життя розбите, отруєне назавжди, ви знаєте і мій дитячий захват, коли я побачила записку мого доброго, доброго друга, записку, яка цілком змінила мої думки (бачите, як я обережно висловлююся: ви маєте бути задоволеним з мене, мій друже). Ви знаєте все це, бо Рахметов поїхав проводити вас, посадивши мене у вагон; Дмитро Сергійович і він мали рацію, кажучи, що все-таки треба було виїхати з Петербурга, щоб завершити той ефект, заради якого Дмитро Сергійович не пожалів лишати мене на страшні муки цілий день, — яка я вдячна йому за цю безжалісність! Він і Рахметов теж мали рацію, порадивши Олександрові не з'являтись до мене, не проводити мене. Але мені вже не треба було

їхати до Москви, треба було лише виїхати з Петербурга, і я зупинилась в Новгороді. Через кілька днів туди приїхав Олександр, привіз документи про загибель Дмитра Сергійовича, ми повінчалися через тиждень після цієї загибелі й прожили з місяць на залізниці, в Чудові, щоб Олександрові зручно було їздити три, чотири рази на тиждень у свій госпіталь. Учора ми повернулись до Петербурга,— ось причина, чому я так довго не відповідала на вашого листа: він лежав у скриньці в Маші, яка зовсім забула про нього. А ви, певно, бозна-що подумали, так довго не одержуючи відповіді.

Обіймаю вас, милий друже, ваша

Віра Кірсанова».

«Тисну твою руку, мій любий. Тільки, будь ласка, хоч мені вже не пиши компліментів; а то я виллю перед тобою серце моє цілим потоком вихвалянь твого благородства, нуднішим від чого, звичайно, ніщо не може бути для тебе. А знаєш що? чи не свідчить те, що і ти мені, і я тобі пишемо лише по кілька рядків, про наявність чималої дози тупоумства як у мені, так і в тобі; здається, свідчить, немовби ми з тобою трохи соромимось. А втім, мені це, припустімо, ще можна вибачити, а в тебе це з якої речі? Але наступного разу вже сподіваюсь розмовляти з тобою вільно і напишу тобі купу тутешніх новин.

Твій Олександр Кірсанов».

III

Листи ці, цілком щирі, справді були трохи односторонні, як відзначала й сама Віра Павлівна. Обидва кореспонденти, звичайно, намагалися зменшити одне перед одним силу тяжких зворушень, яких вони зазнали,— о, ці люди дуже хитрі! Я часто чував від них, тобто від них і від подібних до них, такі речі, що тут-таки реготав серед

їхніх патетичних запевнень, що, мовляв, це для мене було зовсім байдуже, дуже легко: звичайно, реготав, коли запевнення висловлювалися мені, людині сторонній, і лише у розмові віч-на-віч. А коли те ж саме говорилося людині, якій треба це слухати, то я підтакував, що це, мовляв, і справді дрібниці. Прекумедне створіння — порядна людина: я завжди сміявся з кожної порядної людини, з якою знайомий.

Прекумедне створіння, аж до безглуздя. От хоч би ці листи. Я до цих штук почасти вже при звичаївся, приятелюючи з такими добродіями й добродійками; ну, а на свіжу, незіпсовану людину як мусять вони впливати, наприклад, на проникливого читача?

Проникливий читач уже встиг звільнити свій рот від салфетки й промовляє, хитаючи головою:

— Неморально!

— Молодець! угадав! — похваляю я його: — ану, порадує ще слівцем.

— Та й автор теж неморальна людина, — виголошує проникливий читач: — бач, які речі схвалює.

— Ні, моє голуб'ятко, ти помиляєшся. Я тут багато чого не схвалюю. Мабуть, що й нічого не схвалюю, правду тобі кажучи. Все це дуже ще химерне, перейняте захватом; життя значно простіше.

— Так ти, виходить, ще аморальніший? — питає мене проникливий читач, витріщивши очі від здивування з того, до якої неймовірної аморальності дійшло людство в моїй персоні.

— Значно аморальніший, — кажу я, не знати, чи на правду, чи глузуючи з проникливого читача.

Листування тривало ще три-чотири місяці, — діяльно з боку Кірсанових, недбало й убого з боку їхнього кореспондента. Потім він і зовсім перестав відповідати на їхні листи; з усього видно було, що він тільки хотів переказати Вірі Павлівні та її чоловікові ті думки Лопухова, з яких склався такий довгий перший лист його, а вико-

навши цей обов'язок, вирішив, що далі листування зайве. Не одержавши два-три рази відповіді, Кірсанови зрозуміли це й перестали писати.

IV

Віра Павлівна відпочиває на своїй м'якій кушетці, дожидаючи, коли чоловік прийде з госпіталю обідати. Сьогодні вона мало поралася в кухні із солодкими додатками до обіду, їй хотілося швидше лягти, відпочити, бо вона досхочу напрацювалася цього ранку, і вже давно так, і ще досить довго буде так, що вона матиме досхочу роботи уранці: вона ж заводить другу швейну майстерню в іншому кінці міста. Віра Павлівна Лопухова жила на Васильєвському. Віра Павлівна Кірсанова живе на Сергіївській вулиці, бо чоловікові треба мати квартиру ближче до Виборзької сторони. Мерцалова дуже добре справлялася з тією майстернею, яка була влаштована на Васильєвському,— та й натурально; адже вона й майстерня були дуже вже добре знайомі одна з одною. Віра Павлівна, повернувшись до Петербурга, побачила, що коли їй треба їй бувати в цій майстерні, то хіба зрідка, ненадовго; що коли вона й буває там майже щодня, то, власне, тому, що її тягне туди її прихильність і що там зустрічає її прихильність; може, на деякий час ще й не зовсім даремні її відвідини, все-таки Мерцалова ще вважає іноді за потрібне радитися з нею; але це забирає так мало часу і буває дедалі рідше; а незабаром Мерцалова набуде такого досвіду, що й зовсім не матиме потреби у Вірі Павлівні. Та вже й перший час після повернення до Петербурга Віра Павлівна була в майстерні на Васильєвському більше як люба гостя, ніж як потрібна особа. Що ж робити? — зрозуміло що: треба заснувати другу майстерню, в своєму новому сусідстві, в іншому кінці міста.

І от засновується нова майстерня в одному з провулків, що йдуть між Басейною і Сергієвською. З нею значно менше клопоту, ніж із першою: п'ятеро дівчат, що склали основний штат, перейшли сюди із старої майстерні, де їхні місця заступили нові; решту штату набрали з добрих знайомих тих швачок, які працювали в старій майстерні. А це значить, що все було вже приготовано більше ніж наполовину: мета й порядок майстерні були добре відомі всім членам компанії, нові дівчата прямо й поступали з тим бажанням, щоб одразу ж було запроваджено той лад, якого так повільно досягла перша майстерня. О, тепер усе влаштовується вдесятеро швидше, ніж тоді, і клопоту з цим утрос менше. Та все-таки багато праці, і Віра Павлівна стомилася сьогодні, як стомлювалася і вчора, й позавчора, як стомлювалася вже місяців зо два, тільки ще зо два місяці, хоч уже більше ніж півроку минуло з часу другого одруження; що ж, треба ж було улаштувати собі весільне свято, і вона святкувала довго. Але тепер вона вже взялася до роботи.

Так, сьогодні вона напрацювалася й відпочиває, і думає про багато, багато що, все більше про теперішнє: воно таке гарне й повне! Воно так сповнене життям, що рідко лишається час на спогади; спогади будуть пізніше, о, значно пізніше, і навіть не через десять років, не через двадцять років, а пізніше; тепер ще не їхній час, і дуже ще довго буде не їхній час. Але все ж бувають вони й тепер, зрідка, ось, наприклад, і сьогодні їй згадалося те, що найчастіше згадується в цих нечастих спогадах. Ось що їй згадалося:

v

- Миленький! я їду з тобою!
- Але ж ти не взяла своїх речей.
- Миленький мій, завтра ж поїду слідом за тобою, коли ти не схотів узяти мене з собою сьогодні.

— Подумай. Подивись. Підожди мого листа. Він буде завтра ж таки.

Ось вона повертається додому; що вона почувала, коли їхала з Машею додому, що почувала й думала вона всю цю довгу дорогу з Московської станції за Середній проспект? Вона сама не знає, так її збентежив швидкий розвиток подій: що не минуло й доби, так, тільки через дві години буде доба, відколи він знайшов її листа у себе в кімнаті, і от він уже поїхав,— як це швидко, як це раптово! О другій годині ночі вона ще нічого не підозривала, він почекав, коли вона, стомлена тривогою того ранку, вже не могла довго змагатися із сном, увійшов, сказав кілька слів, і в цих небагатьох словах майже все було тільки незрозумілою передмовою до того, що він хотів сказати, а те, що він хотів сказати, як він коротко висловив: «Я давно не бачив своїх старих,— з'їжджу до них: вони будуть раді» — тільки, і зараз же вийшов. Вона кинулася слідом за ним, хоч він, увійшовши, й брав з неї слово не робити цього, кинулася за ним — де ж він? «Машо, де ж він, де ж він»? Маша, ще прибираючи чайний посуд після недавніх гостей, каже: «Дмитро Сергійович пішов; сказав, коли проходив: — я йду гуляти». І вона мусила лягти спати; і дивно, як могла вона заснути? Але ж вона не знала, що це буде того ж ранку, що вже займався; він казав, що вони ще встигнуть поговорити про все. І тільки-но вона встигла прокинутись, уже час їхати на залізницю. Так, усе це лише майнуло перед її очима, ніби не було цього з нею, ніби їй хтось квапливо оповідав, що це було з кимсь. Лише тепер, повернувшись додому із залізниці, вона отямилася й почала думати: що ж тепер з нею, що ж із нею буде?

Так, вона поїде в Рязань. Поїде. Інакше не можна їй. Але цей лист? Що буде в цьому листі? Ні, чого ж дождити цього листа для того, щоб зважитись? Вона знає, що буде в ньому. А все-таки треба відкласти вирішення до листа. Навіщо ж відкладати? Вона поїде. Авжеж, вона

поїде. Це думається годину, це думається дві, це думається три, чотири години. Але Маша зголодніла і вже втретє кличе її обідати, і цього разу більше велить їй, ніж кличе. Що ж, і це розважить трохи. «Бідна Маша, як я змусила її проголодатися». — «Та чого ж ви дожидали мене, Машо,— ви б давно обідали, не чекаючи на мене». — «Як це можна, Віро Павлівно». І знову думається годину, дві: «Я поїду. Так, завтра ж поїду. Тільки дїждуся листа, бо він просив про це. Та хоч би що було написано в ньому,— я ж бо й знаю, що буде в ньому, однаково, хоч би що було написано в ньому, я поїду». Це думається годину й дві;— так, годину думається це; але дві чи думається це? Ні, хоч і думається це ж таки, проте думаються ще чотири слова, такі маленькі чотири слова: «він не хоче цього», і дедалі більше й більше думаються ці чотири маленькі слова, і ось уже сонце заходить, а все думається попереднє й ці чотири маленькі слова; і раптом перед самою тією хвилиною, як знову входить невідчепна Маша й вимагає, щоб Віра Павлівна пила чай,— перед самою тією хвилиною з цих чотирьох маленьких слів виростають п'ять інших маленьких слів: «і мені не хочеться цього». Як добре зробила невідчепна Маша, що ввійшла! — вона прогнала ці нові п'ять маленьких слів.

Одначе й благодійна Маша ненадовго прогнала ці п'ять маленьких слів. Спершу вони самі не насмілювались з'явитися, вони замість себе прислали спростовання собі: «але я повинна їхати», і лише на те прислали, щоб самим повернутися, під захистом цього спростовання: в одну мить з ним знову з'явилися їхні носії, чотири маленькі слова: «він не хоче цього», і ту ж мить ці чотири маленькі слова знову обернулися в п'ять маленьких слів: «і мені не хочеться цього». І думається це півгодини, а через півгодини ці чотири маленькі слова, ці п'ять маленьких слів уже починають переробляти своєю волею навіть попередні слова, найголовніші попередні слова; і з двох найголовніших слів «я поїду» виростають три слова, вже

зовсім не такі, хоч і ті самі: «Чи поїду я?» — ось як ростуть і перетворюються слова! Але ось знову Маша: «Я йому, Віро Павлівно, вже віддала карбованця, тут написано: якщо до 9-ї години принесе, так карбованця, пізніше — так півкарбованця. Це приніс кондуктор, Віро Павлівно, приїхав з вечірнім поїздом: каже, як обіцяв, так і зробив, щоб швидше було, узяв візника». Лист від нього! — авжеж! Вона знає, що в цьому листі: «пе їдь», — але вона все-таки поїде, вона не хоче слухати цього листа, не послухає його, вона все-таки поїде, поїде. Ні, в листі не те, — ось що в ньому, і чого не можна не слухати: «Я їду в Рязань; але не прямо в Рязань. У мене багато заводських справ по дорозі. Крім Москви, де, маючи силу справ, я повинен буду прожити з тиждень, мені треба побувати в двох містах перед Москвою, у трьох місцях за Москвою, перше ніж потраплю в Рязань. Скільки часу де я проживу, коли буду де, — цього не можна сказати вже хоч би тому, що серед інших справ я повинен одержувати гроші від наших торговельних кореспондентів; а ти знаєш, любий друже мій» — так, це було в листі — «любий мій друже», кілька разів було, щоб я бачила, що він так само, як і раніше, прихильний до мене, що він не має ніякого незадоволення з мене, пригадує Віра Павлівна; я тоді цілувала ці слова «любий мій друже», — справді, було так — «любий мій друже, ти знаєш, що коли треба одержати гроші, часто доводиться чекати кілька днів там, де гадав пробути лише кілька годин. Тому я абсолютно не знаю, коли доберусь до Рязані; та тільки, напевно, не дуже скоро». Вона майже слово в слово пам'ятає цей лист. Що ж це? Так, він цілковито позбавив її змоги захопитися за нього, щоб утриматися біля нього. Що ж їй тепер робити? І попередні слова: «я повинна їхати до нього» перетворюються в слова: «все-таки я не повинна бачитися з ним», і цей «він» уже не той, про якого думалося раніше. Ці слова заступають усі попередні слова, і думається годину, і думається дві: «я не повинна бачитися

з ним»; і як, коли вони встигли змінитися, тільки вже змінилися на слова: «невже я захочу побачитися з ним?— ні»; і коли вона засипає, ці слова зробилися вже словами: «невже ж я побачуся з ним?»» — тільки де ж відповідь? куди вона зникла? І мало чи вже не вирости вони, так, вони вирости в слова: «невже ж я не побачуся з ним?» І коли вона засипає на світанку, вона засипає вже з цими словами: «певже ж я не побачуся з ним?»

І коли вона прокидається пізно вранці, вже замість усіх попередніх слів усе тільки борються два слова з одним словом: «не побачусь — побачусь» — і так триває цілий ранок; забуто все, забуто все в цій боротьбі, і те слово, яке більше, все хоче утримати при собі маленьке слово, так і хапається за нього, так і тримає його: «не побачусь»; а маленьке слово все відбігає й зникає, все відбігає й зникає: «побачусь»; забуто все, забуто все, в зусиллях більшого слова утримати при собі маленьке, та воно й утримує його, і кличе на допомогу собі інше маленьке слово, щоб нікуди було відбігти цьому першому маленькому слову: «ні, не побачусь»... «ні, не побачусь», — так, тепер два слова міцно тримають між собою мінливе найменше слово, нікуди втекти йому від них, стиснули вони його між собою: «ні, не побачусь»..., «ні, не побачусь...», «ні, не побачусь», — тільки що ж це робить вона? капелюшок уже надіто, і це вона інстинктивно глянула в дзеркало: чи пригладжене волосся, так, у дзеркалі вона побачила, що на ній капелюшок, і з цих трьох слів, які зрослися були так міцно, лишилося одне, і до нього приєдналося пове: «нема вороття». Нема вороття. Нема вороття. «Машо, ви не ждїть мене обідати; я сьогодні не обідатиму дома».

— Олександр Матвійович ще не поверталися з госпіталю, — спокійно каже Степан, та й як же не говорити йому спокійно, з флегмою? В її появі нема нічого особливого: раніше, ще недавно, вона часто бувала тут. «Я й думала так; однаково, я посиджу. Ви не кажіть йому, що

я тут». Вона бере якийсь журнал — авжеж, вона може читати, вона бачить, що може читати: авжеж, як тільки «нема вороття», як тільки вирішено, вона почуває себе дуже спокійною. Звичайно, вона мало читала, вона зовсім не читала, вона оглянула кімнату, вона стала прибирати її, наче господиня; звичайно, мало прибирала, зовсім не прибирала, але яка ж вона спокійна: і може читати, і може діло робити, помітила, що з попільнички не витрушено попелу, та й сукняну скатертину на столі треба поправити, і цей стілець стоїть зсунутий з місця. Вона сидить і думає: «немає вороття, немає вибору; починається нове життя», — думає годину, думає дві: «починається нове життя. Як він здивується, який він буде щасливий. Починається нове життя. Які ми щасливі». Дзвінок; вона трохи почервоніла й усміхнулася; кроки, двері відчиняються. — «Віро Павлівно!» — він поточився, так, він поточився, він схопився за ручку дверей; але вона вже побігла до нього, обняла його: «любий мій, любий мій! Який він благородний! Як я кохаю тебе! Я не могла жити без тебе!» і потім — що було потім? як вони перейшли кімнату? Вона не пам'ятає, вона пам'ятає тільки, що підбігла до нього, поцілувала його, але як вони перейшли кімнату, вона не пам'ятає; і він не пам'ятас; вони лише пам'ятають, коли вони вже обминали крісло, коло столу, а як вони одійшли від дверей... Так, на кілька секунд в обох заморочилося в голові, потемніло в очах від цього поцілунку... — «Вірочко, ангел мій!» — «Друже мій, я не могла жити без тебе. Як довго ти кохав мене й мовчав! Який ти благородний! Який він благородний, Сашо!» — «Розкажи ж, Вірочко, як це було?» — «Я сказала йому, що не можу жити без тебе; на другий день, учора, він уже поїхав, я хотіла їхати за ним, цілий день учора думала, що поїду за ним, а тепер, бачиш, я вже давно сиділа тут». — «Але як ти схудла за ці два тижні, Вірочко, які бліді твої руки!» Він цілує її руки. «Так, мій любий, це була тяжка боротьба! Тепер я можу оцінити, як багато

страждав ти, щоб не порушити мого спокою! Як міг ти так володіти собою, що я нічого не бачила? Як багато ти мусив страждати!» — «Так, Вірочко, це було не легко», він усе цілує її руки, усе дивиться на них, і раптом вона сміється: — «Ах, яка ж я неуважна до тебе! Адже ти стомився, Сашо, адже ти голодний!» Вона виривається від нього й біжить. «Куди ти, Вірочко?» Але вона нічого не відповідає, вона вже на кухні й квапливо, весело каже Степанові: «Швидше давайте обід, на два прибори,— швидше! Де тарілки і все, давайте, я сама візьму й накрию стіл, а ви несіть страву. Олександр так стомився в своєму госпіталі, треба швидше дати йому обідати». Вона йде з тарілками, на тарілках бряжчать ножі, виделки, ложки.— «Ха, ха, ха, мій любий! Перша турбота закоханих на першому побаченні — швидше пообідати! «Ха, ха, ха!» І він сміється, допомагає їй накривати стіл, багато допомагає, але більше заважає, бо все цілує її руки. «Ах, Вірочко, які бліді ці руки!» — і все цілує їх. Вони цілуються й сміються.— «Але, Сашо, за столом сидіти смирно!» Степан подає суп. За обідом вона оповідає, як усе це було. «Ха, ха, мій любий, як ми їмо, закохані! Правда, я вчора нічого не їла». Входить Степан з останньою стравою. «Степане! Здається, ви зостанетесь без обіду через мене?» — «Еге, Віро Павлівно, доведеться прикупити для себе щось у крамничці». — «Нічого, Степане, надалі ви вже знатимете, що треба готувати, крім самих вас, на двох. Сашо, де ж твоя сигарниця? Дай мені». Вона сама обрізує для нього сигару, сама запалює її. «Кури, мій любий, а я тим часом піду готувати каву, чи ти хочеш чаю? Ні, мій любий, наш обід має бути кращий, ви із Степаном надто мало дбали про це». Вона повертається через п'ять хвилин, Степан несе за нею чайний прибор, і, вернувшись, вона бачить, що Олександрова сигара погасла.— «Ха, ха, мій любий, як ти замріявся без мене!» — і він сміється.— «Кури ж», — вона знову запалює йому сигару.

І, пригадуючи все це, Віра Павлівна сміється й зараз: «До чого ж прозаїчний наш роман! Перше побачення — і сущ, голови запаморочилися від першого поцілунку — і гарний апетит, оце так сцена кохання! Це дуже кумедно! Справді, як сяяли його очі! А втім, що ж, вони й тепер так само сяють. І скільки його сліз унало на мої руки, що були тоді такі бліді,— от цього тепер уже, звичайно, немає; справді-бо, руки в мене гарні, він каже правду». І Віра Павлівна, глянувши на свої руки, опускає їх на коліно, так що воно окреслюється під легким пеньюаром, і вона думає знову: «він каже правду», і усміхається, її рука поволі сунеться на груди й щільно притуляється до грудей, і Віра Павлівна думає: «правда».

«Ах, що ж це я згадую,— думає далі Віра Павлівна й сміється,— що ж це я роблю? ніби це має зв'язок з тими спогадами! О ні, це перше побачення, що склалося з обідання, цілування рук, мого і його сміху, сліз через мої бліді руки, воно було цілком оригінальне. Я сідаю наливати чай: «Степане, у вас немає вершків? можна десь добути добрих? Та ні, ніколи, і напевно не можна добути. Ну, гаразд; але завтра ми влаштуємо це. Кури ж, мій любий: ти все забуваєш курити».

Ще не допито чаю, лунає несамовитий дзвінок, і в кімнату влітають двоє студентів і, через свою покванливість, навіть не бачать її.— «Олександрє Матвійовичу, цікавий суб'єкт! — кажуть вони, задихавшись; — тільки що привезли, надзвичайно рідкісне ускладнення». Бозна-який латинський термін, що означає хворобу цікавого суб'єкта. «Дуже цікаво, Олександрє Матвійовичу, і потрібна негайна допомога, кожні півгодини дороги, ми навіть їхали візником». — «Швидше ж, мій любий, поспішай», каже вона. Лж тепер студенти помічають її і вітаються, і в ту ж мить забирають з собою свого професора; він збирався надто недовго, він ще й досі лишався у своєму військовому сюртуці, і вона жене його,— «звідти ти до мене?» каже вона, прощаючись.— «Так». Довго дожидає вона

увечері: ось і десята година, його все немає, ось і одинадцята,— тепер уже нема чого й дождити. Однак, що це таке? Вона, звичайно, нітрохи не турбується, не могло ж пічого статися з ним; та, виходить, як же його довго затримав цікавий суб'єкт! і що з цим бідолашним цікавим суб'єктом, чи живий він тепер, чи пощастило Саші врятувати його? Справді, Саша дуже довго затримався. Він приїхав другого ранку о дев'ятій годині, він до четвертої години лишався в госпіталі: «Випадок був дуже складний і цікавий, Вірочко». — «Його врятовано?» — «Так». «Як же ти встав так рано?» — «Я не лягав». — «Не лягав? Щоб не спізнитися сюди, не спав ніч! Безбожник! Зараз же їдь додому й спи аж до обіду, неодмінно, щоб, коли я приїду, ти ще не прокинувся». За дві хвилини його вже виряджено.

Ось які були два перші побачення. Але цей другий обід іде вже як слід; вони тепер уже до пуття розповідають одне одному свої історії, а вчора бог зна, що вони казали; вони й сміються, і задумуються, і жаліють одне одного; кожному з них здається, що інший страждав іще більше... Через півтора тижня найнято невеличку дачку на Каміному острові, і вони оселяються на ній.

VI

Не дуже часто згадує Віра Павлівна минуле свого теперішнього кохання; справді, у теперішньому так багато життя, що лишається мало часу для спогадів. Та коли згадує вона минуле, то іноді,— спершу, справді, тільки іноді, а потім дедалі постійніше,— при кожній згадці вона відчуває невдоволення, спочатку невеличке, скороминуще, невиразне,— з кого? з чого? — ось уже їй стає видно з кого: вона невдоволена з себе, за віщо ж? Ось вона вже бачить, з якої риси її характеру походить це невдоволення,— так, вона дуже горда. Та чи в самому минулому

вона невдоволена з себе? — спочатку так, але ось вона вже помічає, що невдоволення з себе стосується в ній і теперішнього. І який чудний характер виявився в цьому почутті; коли став з'ясовуватися його характер: ніби це не вона, Віра Павлівна Кірсанова, особисто відчуває невдоволення, а ніби в ній відбивається невдоволення тисяч і мільйонів; і ніби не особисто з себе вона невдоволена, а ніби невдоволені в ній із себе ці тисячі й мільйони. Хто ж ці тисячі й мільйони? за віщо вони невдоволені з себе? Якби вона, як раніше, жила більше сама, думала сама, певно, не так швидко проявилася б це; але ж тепер вона повсякчас з чоловіком, вони про все думають разом, і думка про нього домішана до всіх її думок. Це дуже допомогло їй розгадати своє почуття. Безпосередньо він сам ніяк не міг з'ясувати цієї загадки: поки почуття було темне для неї, для нього воно було ще темніше; йому важко було навіть зрозуміти, як це можна мати невдоволення, яке нітрохи не потьмарює особистого вдволення, яке нітрохи не стосується ні до чого особистого. Це було для нього дивною, в сто разів темнішою, ніж для неї. Та все ж таки їй дуже допомогло те, що вона повсякчас думала про чоловіка, повсякчас була з ним, дивилася на нього, думала з ним. Вона стала помічати, що коли охоплює її невдоволення, то воно завжди супроводиться порівнюванням, воно в тому й полягає, що вона порівнює себе й чоловіка, — і от блиснуло перед її думкою справжнє слово: «різниця, прикра різниця». Тепер їй зрозуміло.

VII

— Сашо, який милий цей NN (Віра Павлівна назвала прізвище того офіцера, через якого хотіла була познайомитися з Тамберліком у своєму страшному сні), — він мені привіз одну нову поему, яка ще не скоро буде надрукована, — каже Віра Павлівна за обідом. — Ми зараз же

після обіду почнемо читати, — добре? Я ждала тебе, — усе з тобою разом, Сашо. А дуже хотілося прочитати.

— Що ж то за поема?

— А ось почувеш. Подивимося, чи вдалася йому ця річ. NN каже, що сам він — я кажу про автора — почасти вдоволений з неї.

Ось вони сідають у її кімнаті, і вона починає читати:

Ой коробочка повнесенька,
Є там ситець і парча,
Пожалій, моя любесенька,
Молодецького плеча...

— Тепер я бачу, — сказав Кірсанов, прослухавши кілька десятків рядків: — це у нього в новому дусі. Але видно, що це його, Некрасова, правда ж? Дуже вдячний тобі, що ти почекала мене.

— Ще б пак! — сказала Віра Павлівна.

Вони прочитали двічі маленьку поему, яка, дякуючи їхньому знайомству з одним із знайомих автора, потрапила їм до рук років на три раніше, ніж була надрукована.

— Але знаєш, які рядки справили найбільше враження на мене? — сказала Віра Павлівна, коли вони з чоловіком перечитали ще по кілька разів деякі місця поеми: — ці рядки не з головних місць у самій поемі, та вони надзвичайно ваблять до себе мої думки. Коли Катя дожидала повернення нареченого, вона дуже сумувала:

Вкрай звелася б, неутишна,
Якби був журитись час;
Та пора настала спішна —
Десять справ кінчати враз.
Хоч і тяжко діставалася
Молодиці самота,
Під косою трави слалися,
Під серпом лягли жпга.
З усієї моці-силоньки
Молотила на току,
Вистилала льон до зіроньки
Та й по росянім лужку...³⁰

Ці рядки не головні в своєму епізоді, вони лише передмова до того, як ця славна Катя мріє про своє життя з Ванею; та мої думки прив'язалися саме до них.

— Так, уся ця картина — одна з найкращих у поемі, але ці рядки посідають у ній не першорядне місце. Отже, вони дуже підійшли до думок, які тебе турбували. Які ж це думки?

— Ось які, Сашо. Ми з тобою часто говорили, що організація жінки чи не вища за організацію чоловіка, що тому жінка чи не відсуне чоловіка на другий план у розумовому житті, коли мине панування грубого насильства; ми удвох з тобою виводили цю ймовірність із спостереження над життям; в житті більше зустрічається жінок, ніж чоловіків, розумних з природи; так нам обом здається. Ти підтверджував це різними подробицями з анатомії, фізіології.

— Які образливі для чоловіка речі ти кажеш, і це ж більше ти кажеш, Вірочко, ніж я: мені це образливо. Добре, що час, який ми з тобою пророкуємо, ще такий далекий. А то я зовсім би зрікся своєї думки, щоб не відходити на другий план. А втім, Вірочко, це ж тільки ймовірність, наука ще не збрала стільки даних, щоб розв'язати питання позитивно.

— Звичайно, мій любий. Ми говорили, чому досі факти історії так суперечать висновкові, який здається дуже ймовірним на підставі спостережень над окремим життям і над будовою організму. Жінка відігравала досі таку мізерну роль у розумовому житті тому, що панування насильства позбавляло її й засобів розвитку, і мотивів прагнути розвитку. Це пояснення достатнє. Але ось інший такий самий випадок. Розміром фізичної сили організм жінки значно слабший; але ж організм її міцніший,— правда ж?

— Це вже далеко безперечніше, ніж питання про природний розмір розумових сил. Так, жіночий організм краще чинить опір матеріальним руйнівним силам,—

клімату, погоді, недостатньому харчуванню. Медицина й фізіологія ще мало займалися докладним розглядом цього; але статистика вже дала незаперечну загальну відповідь: середня тривалість життя в жінок більша, ніж у чоловіків. З цього видно, що жіночий організм міцніший.

— Це тим краще видно, що спосіб життя в жінок взагалі ще далеко менш здоровий, ніж у чоловіків.

— Є ще підсилююче міркування, яке збільшує ясність висновку,— його дає фізіологія. Жінка досягає цілковитого повноліття трохи раніше, ніж чоловік. Припустімо, зростання жінки закінчується в 20 років, чоловіка в 25,— приблизно, в нашому кліматі, в нашому племені. Припустімо, теж приблизно, що до 70 років доживає така сама пропорція жінок, яка з чоловіків доживає до 65; якщо ми зважимо різницю строків розвитку, перевага міцності жіночого організму виявиться ще яскравіше, ніж гадає статистик, що не брав до уваги різниці років повноліття. 70 років — це 3 з половиною рази по 20 років. 65 років треба ділити на 25 років, скільки це буде? — ну так, у частці трохи більше 2 з половиною — так, 2 цілих і шість десятих. Виходить, жінка проживає три з половиною строки свого повного розвитку так само легко, як чоловік майже тільки два з половиною строки. А цією пропорцією вимірюється міцність організму.

— Справді, різниця виходить більша, ніж я читала про неї.

— Так, але ж я говорив тільки для прикладу, я брав круглі цифри, напам'ять. Проте характер висновку саме той, що я кажу. Статистика вже довела, що жіночий організм міцніший,— ти читала висновки лише з таблиць тривалості життя. Та коли до статистичних фактів додати фізіологічні, різниця вийде ще значно більша.

— Так, Сашо; дивися ж, що я думала, а тепер це виявляється для мене ще виразніше. Я думала: якщо жіночий організм краще витримує руйнівні матеріальні

впливи, то дуже ймовірно, що жінка мала б легше, стійкіше витримувати й моральні зворушення. А на ділі ми бачимо не те.

— Авжеж, це дуже ймовірно. Звичайно, це буде поки що припущення, цим ще не займалися, спеціальних фактів не збирали. Але, справді, висновок твій так близько випливає з факту, вже безперечного, що сумніватись марно. Міцність організму надто тісно пов'язана з міцністю нервів. Певно, у жінки нерви еластичніші, мають міцнішу структуру, а коли так, вони повинні легше й стійкіше витримувати зворушення й тяжкі почуття. На ділі ми бачимо дуже багато прикладів протилежного. Жінка надто часто мучиться тим, що мужчина переживає легко. Ще не розглядали як слід причини, через які, при даному нашому історичному стані, ми бачимо такі явища, які суперечать тому, чого слід сподіватися від самої будови організму. Але одна з цих причин очевидна, вона проходить через усі історичні явища й через усі сторони нашого пинішнього побуту. Це—сила упередження, погана звичка, фальшиве сподівання, фальшиве побоювання. Якщо людина думає «не можу», то й справді не може. Жінкам наторочено: «ви слабі» — от вони й почувають себе слабими, і справді бувають слабі. Ти знаєш приклади, що люди, цілком здорові, знесилювались до смерті й справді вмирили від самої думки, що повинні знесилитись і вмерти. Але є приклади, які стосуються цілих мас, народів, усього людства. Один з найкращих дає воєнна історія. В середні віки піхота уявляла собі, що не може встояти проти кінноти, — і справді, ніяк не могла встояти. Кількасот вершників розганяли цілі армії піхоти, як отари овець, до того часу, коли з'явилися на континент англійські піхотинці з гордих, самостійних дрібних землевласників, у яких не було цього страху, які звикли ні перед ким не поступатися без бою; як тільки прийшли до Франції ці люди, які не мали упередження, що вони повинні тікати перед кіннотою, — кіннота, навіть набагато

численніша за них, зазнавала поразок при кожній зустрічі; знаєш, відомі поразки французьких кінних армій нечисленими англійськими піхотинцями і під Крессі, і під Пуат'є, і під Азенкуром. Та сама історія повторилася, коли швейцарці-піхотинці вирішили, що зовсім ні до чого вважати себе слабшими від феодальної кінноти. Австрійська, потім бургундська кіннота, більш численна, стала зазнавати від них поразки у кожній сутичці; потім перепробували битися з ними всі інші кінноти, і всі завжди зазнавали поразки. Тоді всі побачили: «а піхота ж міцніша за кінноту»,— звичайно, міцніша; та минали ж цілі століття, коли піхота була набагато слабша проти кінноти лише тому, що вважала себе слабшою.

— Так, Сашо, це правда. Ми слабкі тому, що вважаємо себе слабкими. Але мені здається, що є ще й інша причина. Я хочу говорити про себе і про тебе. Скажи, мій любий: я дуже змінилася тоді за два тижні, протягом яких ти мене не бачив? Ти тоді був дуже схвильований. Тобі могло здатися більше, ніж було, чи, справді, зміна була велика,— як ти тепер пригадуєш?

— Так, ти справді тоді дуже схудла й змарніла.

— От бачиш, мій любий, я тепер зрозуміла, що саме це і обурює мою гордість. Адже ти кохав мене дуже. Чому ж боротьба не відбилася на тобі такими явними ознаками? Адже ніхто не бачив, щоб ти бліднув, худнув за ті місяці, коли розлучався зо мною. Чому ж ти витримував це так легко?

— Ось чому тебе так зацікавили вірші про те, що Катя перемагала тугу працею. Ти хочеш знати, чи випробував я правдивість цього зауваження па собі? Так, воно цілком справедливе. Я досить легко витримував боротьбу тому, що мені ніколи було займатися нею. Весь час, коли я звертав увагу на неї, я страждав дуже; але щоденна необхідність змушувала мене на більшу частину часу забувати про неї. Треба було займатися хворими, готуватися до лекцій. В цей час я мимоволі відпочивав од своїх

думок. У ті рідкі дні, коли в мене лишалося багато вільних годин, я почував, що сили зраджують мене. Мені здається, що коли б я тиждень лишився наодинці із своїми думками, я б збожеволів.

— Так, мій любий; і я останнім часом зрозуміла, що в цьому був увесь секрет різниці між мною і тобою. Треба мати таке діло, від якого не можна відмовитись, якого не можна відкласти,— тоді людина незмірно стійкіша.

— Але ж у тебе було тоді багато справ, і тепер так само.

— Ах, Сашо, хіба це невідступні справи? Я займаюся ними, коли хочу, скільки хочу. Коли мені заманеться, я можу або дуже скоротити їх, або зовсім відкласти. Щоб займатися ними в такий час, коли ти особливо збентежений, потрібне особливе зусилля волі, тільки воно примусить займатися ними. Немає опори у необхідності. Наприклад, я займаюся господарством, витрачаю на це дуже багато часу; але дев'ять десятих цього часу я витрачаю на нього лише з власної охоти. При гарній служниці хіба не пішло б усе майже так само, хоч би я й багато менше займалася сама? І кому це потрібно, щоб з великою витратою часу господарство йшло трохи, трошечки краще того, ніж йшло б при далеко меншій витраті мого часу. Потреба ця так само лише по моїй охоті. Коли думки спокійні, займаєшся цими речами; коли думки збентежені, кидаєш їх, бо без них можна обійтись. Заради важливого завжди кидаєш менш важливе. Як тільки почуття дуже збентежені, вони витісняють думки про такі справи. У мене є уроки; це вже трохи важливіше: їх я не можу відкидати, коли здумається; та це все не те. Я уважна до них, тільки коли хочу; якщо я під час уроку й мало думатиму про нього, він піде лише трохи гірше, бо це викладання дуже легке, воно неспроможне захоплювати думку. Та й те ще: хіба я справді живу з уроків? Хіба від них

залежить моє становище, хіба вони дають мені головні засоби, щоб жити так, як я живу? Ні, ці засоби давала мені Дмитрова робота, тепер — твоя. Уроки приємні моєму почуттю незалежності, та й справді певною мірою корисні. Але все-таки вони не становлять для мене життєвої необхідності. Я пробувала тоді проганяти думки, які мучили мене, зайнявшись майстернею значно більше, ніж звичайно. Але знову я робила це тільки зусиллям волі. Адже я розуміла, що моя присутність у майстерні потрібна лише на годину, на півтори, що, лишаючись у ній довше, я вже штучно створюю собі роботу, що вона корисна, але зовсім не необхідна для діла. І потім, саме діло це — хіба воно може бути важливою опорою для звичайних людей, як я? Рахметови — це інша порода, вони зливаються із загальним ділом так, що воно для них необхідність, яка сповнює їхнє життя; для них воно навіть замінює особисте життя. А нам, Сашо, неприступне це. Ми не орли, як він. Нам конче потрібне лише особисте життя. Майстерня — хіба це моє особисте життя? Це діло — не моє діло, чуже. Я займаюся ним не для себе, а для інших; коли хочеш, і для моїх переконань. Але хіба людині, — такій, як ми, не орлові, — хіба їй до інших, коли їй самій дуже тяжко? Хіба вона думає про свої переконання, коли її мучать її почуття? Ні, потрібне особисте діло, необхідне діло, від якого залежало б власне життя, таке діло, яке особисто для мене, для мого способу життя, для моїх засобів до життя, для всього мого становища в житті, для всієї моєї долі важило б більше за всі мої захоплення пристрастю; лише таке діло може бути опорою в боротьбі з пристрастю; лише воно не витісняється з життя пристрастю, а само придушує пристрасть, лише воно дає силу й відпочинок. Я хочу такого діла.

— Так, мій друже, так, — палко казав Кірсанов, цілуючи дружину, в якій очі горіли від збудження. — Так, і досі я не думав про це, коли це так просто; я не помі-

чав цього! Так, Вірочко, ніхто інший не може думати за саму людину. Хто хоче, щоб йому було добре, думай сам за себе, дбай сам за себе,— інший ніхто не замінить. Так кохати, як я, і не розуміти, поки ти сама не розтлумачила! Але,— казав він далі, вже сміючись і все цілуючи дружину: — чому ж ти бачиш потребу в цьому саме тепер? збираєшся закохатися в когось, Вірочко,— так?

Віра Павлівна засміялася, і довго вони обоє не могли вимовити ні слова за сміхом.

— Так, тепер ми обоє можемо це почувати,— заговорила нарешті вона: — я тепер можу, так само, як і ти, напевно знати, що ні з тобою, ні зо мною не може статися нічого подібного. Але серйозно, чи знаєш, що мені здається тепер, мій любий: якщо моє кохання до Дмитра не було коханням жінки, яка вже розвинулася, то й він не кохав мене в тому розумінні, як ми з тобою уявляємо це. Його почуття до мене було сполученням дуже сильної прихильності до мене, як до друга, з хвилининами поривами пристрасті до мене, як до жінки; дружбу він мав особисто до мене, власне до мене; а ці пориви шукали лише жінки: мене, особисто мене вони мало стосувалися. Ні, це не було кохання. Хіба він багато думав про мене? Ні, це його не цікавило. Так, і з його боку, як і з мого, не було справжнього кохання.

— Ти несправедлива до нього, Вірочко.

— Ні, Сашо, це так. У нашій розмові зайве хвалити його. Ми обоє знаємо, якої високої ми про нього думки; знаємо також, що скільки б він не казав, ніби йому було легко, насправді було не легко; адже й ти, мабуть, кажеш, що тобі було легко; боротися з твоєю пристрастю,— все це прекрасно й не удавано; але ж не буквально слід розуміти такі рішучі запевнення,— о мій друже, я розумію, скільки ти страждав... Ось як сильно розумію це...

— Вірочко, ти мене задушиш; і погодься, що, крім сили почуття, тобі хотілося показати й просто силу? Так,

ти дуже сильна; та й як не бути сильною з такими грудьми...

— Любий мій Сашо!

VIII

— Сашо, а ти ж не дав мені доказати про діло,— почала Віра Павлівна, коли вони години через дві сиділи за чаєм.

— Я тобі не дав доказати? Я винен?

— Звичайно, ти.

— Хто почав пустувати?

— І не соромно тобі за це?

— За що?

— Що я почала пустувати. Фі, отак компрометувати скромну жінку своєю флегматичністю!

— Хіба? А я вірив тому, що ти кажеш про рівність; коли рівність, то й рівність ініціативи.

— Ха, ха, ха! Яке вчене слово! Та невже ти закинеш мені непослідовність? Хіба я не стараюсь мати рівність в ініціативі? Але, Сашо, я зараз беру ініціативу продовжувати серйозну розмову, про яку ми забули.

— Бери, тільки я відмовляюся йти за тобою. Я зараз візьму ініціативу продовжувати забувати. Дай руку.

— Сашо, але треба ж домовити.

— Завтра встигнемо. Зараз мене, ти бачиш, дуже зацікавило дослідження цієї руки.

IX

— Сашо, домовимо ж про те, про що не домовили вчора. Це треба, бо я збираюся їхати з тобою: треба ж тобі знати чого,— казала Віра Павлівна вранці.

— Зі мною? Ти їдеш зі мною?

— Авжеж. Ти питав мене, Сашо, навіщо мені потрібне діло, від якого серйозно залежало б моє життя, яке для мене було б таке ж дороге, як твоє для тебе, яке було б таке ж невідступне, яке так само вимагало б від мене всієї уваги, як твоє від тебе. Мій любий, мені потрібне таке діло тому, що я дуже горда. Мені давно прикро й соромно згадувати, що боротьба з почуттям тоді відбилася на мені так помітно, була така нестерпна для мене. Ти знаєш, я кажу не про те, що вона була тяжка,— адже й твоя була для тебе теж не легка,— це залежить від сили почуття, і не мені тепер шкодувати, що вона була тяжка, це означало б шкодувати, що почуття було сильне,— ні! але чому в мене проти цієї сили не було такої ж твердої опори, як у тебе? Я хочу мати таку ж опору. Та це лише навело мене на мою думку, а справжня потреба, звичайно, в теперішньому. Ось вона: я хочу бути рівною тобі в усьому,— це головне. Я знайшла собі діло. Коли ми з тобою попрощалися вчора, я довго думала про це, я надумала це вчора вранці, без тебе, вчора я хотіла порадитися з тобою, як з доброю людиною, а ти зрадив мою надію на твою солідність. Зараз уже пізно радитися: я зважилась. Так, Сашо, тобі доведеться мати багато клопоту зо мною; любий мій, які ми будемо раді, якщо я побачу себе здатною до цього!

Справді, тепер Віра Павливна знайшла собі діло, про яке не могла б вона думати раніше: рука її Олександра була повсякчас у її руці, і тому йти було легко. Лопухов ні в чому не заважав їй, як і вона йому, та й годі. Ні, було й щось більше, звичайно, значно більше. Вона завжди була певна, що хоч би за яких обставин виникла у неї потреба спертися на його руку, його рука, разом з його головою, в її розпорядженні. Але тільки разом з головою, своєї голови він не пошкодував би для неї, так само не полінувався б і подати руку; тобто у важливих випадках, у критичні моменти його рука була така ж

готова і така ж падійна, як рука Кірсанова,— і він дуже добре довів це своїм одруженням, коли пожертвував заради неї всіма улюбленими тодішніми думками про свою вчену кар'єру і не побоювся рискнути на голод. Так, коли була важлива справа, руку він подавав. А взагалі рука ця була далеко від неї. Віра Павлівна влаштувала свою майстерню; якби в чомусь потрібна була його допомога, він допомагав би з радістю. Але чому ж він майже нічого не робив? Він лише не заважав, схвалював, радів. У нього було своє життя, у неї своє. Тепер не те. Кірсанов не чекав її вимоги, щоб брати участь у всьому, що вона робила; він був зацікавлений стільки ж, як вона сама, в усьому її щоденному житті, як і вона в усьому його житті. Це були вже зовсім не ті стосунки, як з першим чоловіком, і тому вона почувала в собі нові засоби до діяльності, і тому стали в ній серйозно виникати, набувати для неї практичної вимогливості такі думки, які раніше були тільки теоретично відомі їй і, по суті, не зачіпали її внутрішнього життя: чого не можна робити, про те й не думаєш серйозно.

Отакі були ці думки, які тепер почала жваво відчувати Віра Павлівна і які стали правити за мотиви до діяльності.

Х

«Для нас формально закриті майже всі шляхи громадянського життя. Для нас практично закриті дуже багато — майже всі,— навіть з тих шляхів громадської діяльності, які не загороджені для нас формальними перепонами. З усіх сфер життя нам залишено тіснитися лише в самій сфері родинного життя,— бути членами родини, та й годі. Крім цього, які ж заняття відкриті нам? Майже тільки одне — бути гувернантками; та ще хіба — давати якісь уроки, що їх не захочуть відняти у нас чоловіки. Нам тісно на цьому єдиному шляху; ми

заважасмо одна одній, бо надто товпимосся на ньому; він майже не може давати нам самостійності, бо нас, що пропонують свої послуги, надто багато. Жодна з нас нікому не потрібна знову ж таки тому, що нас надто багато. Хто стане дорожити гувернанткою? Тільки скажіть слово, що ви хочете мати гувернантку, збігаються десятки й сотні нас перебивати одна в одній місці.

Ні, поки жінки не дбатимуть про те, щоб розійтися багатьма шляхами, жінки не матимуть самостійності. Звичайно, торувати новий шлях важко. Але моє становище в цьому ділі особливо вигідне. Мені соромно було б не скористатися з нього. Ми не підготовлені до серйозних занять. Я не знаю, до якої міри потрібен керівник, щоб готуватися до них. Але я знаю, що хоч би до якої міри потребувала я його щоденної допомоги,— він тут, зо мною. І це його не обтяжуватиме, це буде так само приємно йому, як мені.

Для нас закриті звичаєм шляхи незалежної діяльності, які не закриті законом. Але з цих шляхів, закритих лише звичаєм, я можу ступити на який хочу, якщо тільки зважуся витримати перший опір звичаю. Один із них набагато ближчий за інші для мене. Мій чоловік медик. Він віддає мені весь свій вільний час. З таким чоловіком мені легко спробувати, чи не можу я стати медиком.

Це було б дуже важливо, якби з'явилися нарешті жінки-медики. Вони були б дуже корисні для всіх жінок. Жінці значно легше говорити з жінкою, ніж із чоловіком. Наскільки можна було б тоді запобігти стражданням, смертям, лихові! Треба спробувати».

XI

Віра Павлівна скінчила розмову з чоловіком тим, що наділа капелюшок і поїхала з ним у госпіталь випробувати свої нерви,— чи зможе вона бачити кров, чи

спроможна буде займатися анатомією. При становищі Кірсанова в госпіталі, звичайно, не було ніяких перешкод для такого випробування.

Я, нітрохи не соромлячись, вже дуже багато компрометував Віру Павлівну з погляду поетичності; наприклад, не приховував того, що вона щодня обідала, і їла з апетитом, а крім того, по два рази на день пила чай. Але тепер я дійшов до такого факту, що хоч які безсоромно низькі мої поняття, мене поймає несміливість, і думаю я: «Чи не краще було б потаїти це? Що подумують про жінку, яка здатна займатися медициною?» Які грубі нерви повинні бути у неї, яка черства душа! Це не жінка, а різник! Та, згадавши, що я їй не виставляю своїх дійових осіб як ідеал довершеності, я заспокоююся: хай судять, як хочуть, про грубість натури Віри Павлівни, мені яке діло? Як груба, то їй груба.

Тому я спокійно кажу, що вона побачила дуже велику різницю між пустим спогляданням речей і діяльною працею над ними на користь собі й іншим.

Я пригадую, як злякався я, дванадцятилітній хлопець, коли мене, що ніколи ще не бачив пожеж, збудив надто великий шум пожежної тривоги. Усе небо полум'яніло, розжарене; по всьому місту, великому провінційному місту, летіли головешки, по всьому місту страшенний гвалт, біганина, крик. Я тремтів, як у пропасниці. На щастя, я встиг утекти на пожежу, користуючись з того, що всі домашні метушилися. Горіло уздовж набережної (тобто просто берега, бо яка ж там набережна?). Берег був завалений дровами, луб'яним товаром. Такі самі хлопчачки, як я, розбирали й відтягали все це якомога далі від палаючих будинків; заходивсь і я,— де їй подівся весь мій страх! Я працював дуже старанно, поки не сказали нам: «Годі, небезпека минула». З того часу я вже й знав, що коли страшно від великої

пожежі, то треба бігти туди й працювати, і зовсім не буде страшно.

Хто працює, тому нема коли ні лякатись, ні почувати огиду чи бридливість.

Отже, Віра Павлівна зайнялася медициною; і в цьому, новому у нас ділі вона була однією з перших жінок, яких я знав. Після цього вона справді почала відчувати себе іншою людиною. У неї була думка: «Через кілька років я вже буду й справді стояти на своїх ногах». Це велика думка. Повного щастя немає без повної незалежності. Бідні жінки, як мало з-поміж вас мають це щастя!

XII

І от минає рік; і міне ще рік, і ще рік після одруження з Кірсановим, і все так само йтимуть дні Віри Павлівни, як ідуть тепер, через рік після одруження, як ішли від самого одруження; і багато років міне, вони йтимуть все так само, якщо не станеться нічого особливого; хто знає, що принесе майбутнє? але до того часу, як я пишу це, нічого такого не сталося, і дні Віри Павлівни йдуть усе так само, як ішли вони тоді, через рік, через два після одруження з Кірсановим.

Після того страшенно компрометуючого факту, що Віра Павлівна надумала й виявила себе здатною займатися медициною, мені вже легко оповідати про все: все інше вже не може так жахливо пошкодити їй в очах публіки. І я мушу сказати, що й тепер на Сергієвській, як раніше на Васильєвському, три грані дня Віри Павлівни становлять: чай уранці, обід і вечірній чай; так, вона зберегла непоетичну властивість обідати щодня й двічі пити чай і вважати це приємним, і взагалі вона зберегла всі свої непоетичні, і неелегантні, і негарного тону властивості.

І багато іншого лишилося, як і раніше, в цей новий, спокійний час, як було й за старого спокійного часу. Залишився й розподіл кімнат на нейтральні і ненейтральні; залишилося й правило не заходити в ненейтральні кімнати одне до одного без дозволу, залишилося й правило не питати вдруге, якщо на перше запитання відповідають «не питай»; залишилося й те, що така відповідь примушує зовсім нічого не думати про поставлене запитання, забути його: лишилося це тому, що лишилась певність, що коли б варт було відповідати, то й не треба було б питати, давно все було б сказано без будь-якого запитання, а в тому, про що мовчать, напевно, немає нічого цікавого. Все це лишилося, як і раніше, в новий, спокійний час, як було й за старого спокійного часу; лише в теперішній новий, спокійний час усе це трохи змінилося, або, власне, не змінилося, а все-таки виходить не зовсім те, що за старого часу, і життя виходить зовсім не те.

Наприклад, нейтральні і ненейтральні кімнати суворо розрізняються; але дозвіл на вхід до ненейтральних кімнат установлено раз назавжди для певного часу дня: це тому, що дві з трьох граней дня перенесено до ненейтральних кімнат; стало звичаєм пити вранішній чай в її кімнаті, вечірній в його кімнаті; вечірній чай улаштовується без особливих процедур; слуга, все той самий Степан, вносить до кімнати Олександра самовар і прибор, та й годі; але з ранішнім чаєм особлива манера: Степан ставить самовар і прибор на стіл у тій нейтральній кімнаті, яка ближча до кімнати Віри Павлівни, і каже Олександрові Матвійовичу, що самовар подано, тобто каже, якщо знаходить Олександра Матвійовича в його кабінеті; а якщо не застає? Тоді Степанові вже немає діла повідомляти, хай самі пам'ятають, що час пити чай. І от за цим порядком уже заведено правило, що вранці Віра Павлівна чекає на чоловіка без попередження, чи дозволено йому зайти; без Саші тут не

можна обійтися їй, це кожен зрозуміє, коли сказати, як вона встає.

Прокидаючись, вона ніжитья у своєму теплому ліжечку, їй ліньки вставати, вона й думає і не думає, і напівдрімає й не дрімає, думає — це значить, думає про щось таке, що стосується саме цього дня, цих днів, що-небудь по господарству, по майстерні, по знайомствах, по планах, як розподілити цей день, це, звісно, не дрімота; але, крім того, є ще два предмети, років через три після одруження з'явився й третій, який тут у руках у неї, Митя: він «Митя», звичайно, на честь друга Дмитра; а два інші предмети, один — солодка думка про працю, яка дає їй повну самостійність у житті, друга думка — Саша; цю думку навіть і не можна назвати окремою думкою, вона долучається до всього, про що думається, бо він бере участь у всьому її житті; а коли ця думка, ця не окрема думка, а повсякчасна думка лишається одна в її думі,— вона дуже, дуже багато часу буває одна в її думі,— тоді як це назвати? дума це чи дрімота, спить вона чи не спить? Очі напівзаплющені, на щоках легенький рум'янець, мов рум'янець сну... так, це дрімота. Тепер, бачите самі, часто мусив пролітати час так, що Віра Павлівна ще не встигне встати, щоб узяти ванну (це влаштовано зручно, завдало неабиякого клопоту: треба було провести до її кімнати кран від крана й від казана в кухні; і, правду кажучи, досить багато дров виходить на цю розкіш, але що ж, це тепер можна було дозволити собі), так, дуже часто Віра Павлівна встигає взяти ванну і знову лягти трохи відпочити, поніжитися після неї, поки ввійде Саша, а часто, навіть чи не частіше, так задумається й напівзадрімає, що ще не встигне прийняти ванну, як Саша вже входить.

Але як гарно щодня вранці брати ванну; спочатку вода найтепліша, потім теплий кран закручується, відкручується кран, яким збігає вода, а кран з холодною

водою лишається відкрученим, і вода у ванні непомітно, непомітно холодніє, холодніє, як це гарно! Півгодини, іноді й довше, іноді цілу годину не хочеться розлучатися з ванною.

І все сама, без служниці, і одягається сама,— це значно краще. Сама, тобто коли не продрімає строку, а як пропустить? тоді вже не можна відкараскатися — та навіть і відкараскуватися? — від того, щоб Саша не виконував обов'язків покоївки! Саша страшенно смішний! і, може, навіть доторк руки й шепіт гості-співачки не примусять з'явитися в уявному щоденнику слова: «А це ж навіть образливо!» А в усякому разі любий узяв на себе незмінний обов'язок господарювати за вранішнім чаєм.

Та й не можна було б інакше, Саша має цілковиту рацію, що це так і повинно було влаштуватися, бо пити вранішній чай, тобто майже самі вершки, розігріті від невеличкої домішки дуже міцного чаю, що пити його в ліжку надзвичайно приємно. Саша йде по прибор, — так, це частіше, ніж те, що він одразу входить з чайним прибором, — і господарює, а вона все ніжить і, напившись чаю, все ще напівлежить уже не в ліжечку, а на диванчику, такому широкому, та, найголовніше, такому м'якому, немов пуховик, напівлежить до 10-ї, до 11-ї години, поки Саші час вирушати в госпіталь, чи в клініки, чи в академічну аудиторію, але з останньою чашкою Саша уже взяв сигару, і хтось із них нагадує другому: «беремося до діла», або: «годі, годі, тепер за діло», — за яке діло? аякже, урок або репетиція по студентству Віри Павлівни: Саша її репетитор у заняттях медичною, але ще більше потрібна його допомога при вивченні тих дисциплін гімназичного курсу для іспиту, займатись якими їй самій було б уже надто нудно; особливо жахлива річ — це математика; чи не нудніша ще латинська мова; та не можна, треба понудьгувати над ними, правда, не дуже ж і багато: для іспиту, що

заміняє гімназичний атестат, в Медичній академії потрібно дуже, дуже небагато: наприклад, я не поручуся, що Віра Павлівна колись досягне такої досконалості в латинській мові, щоб перекласти бодай два рядки з Корнелія Непота, але вона вже вміє розбирати латинські фрази, що трапляються в медичних книгах, бо це знання потрібне їй, та й дуже неумудре. Ні, одначе ж, годі про це, я вже бачу, що вкрай компрометую Віру Павлівну: певно, прониклив...

ХІІІ

ВІДСТУП ПРО СИНІ ПАНЧОХИ

— Синя панчоха! аж надмірно синя панчоха! Терпіти не можу синьої панчохи! Дурна й нудна синя панчоха! — з азартом, але не без солідності каже проникливий читач.

Одначе ж які ми з проникливим читачем прив'язані один до одного. Він раз вилаяв мене, я двічі вигнав його в шию, а все-таки ми з ним не можемо не обмінюватись нашими найщирішими словами; таємний потяг сердець, що тут вдієш!

— О проникливий читачу, — кажу я йому, — ти маєш рацію, синя панчоха справді дурна й нудна; і несила терпіти її. Ти відгадав це. Та не відгадав ти, *хто* саме синя панчоха. Ось ти зараз побачиш це, як у дзеркалі. Синя панчоха з безглуздою афектацією самовдоволено розводиться про літературні або вчені речі, в яких ні бельмеса не тямить, і розводиться не тому, що насправді зацікавлена ними, а для того, щоб похизуватися своїм розумом (якого їй не пощастило одержати від природи), своїми високими прагненнями (яких у неї стільки ж, як у стільці, на якому вона сидить) і своєю освіченістю (якої в неї стільки ж, як у папуги). Бачиш, чия це груба пика або прилизана постать у дзеркалі? твоя, приятелю. Так, хоч би яку ти довгу бороду запускав, чи хоч би

як ретельно голив її, все-таки ти безсумнівно і беззаперечно справжнісінька синя панчоха, тому ж то я й вигонив тебе двічі у шию, лише тому, що терпіти не можу синіх панчіх, яких поміж нашим братом, чоловіками, вдесятеро більше, ніж поміж жінками.

А хто з корисною метою робить якесь діло, той, хоч би яке було це діло і хоч би в якій би одежі ходила ця людина, у чоловічій чи в жіночій, ця людина просто людина, що робить своє діло, та й годі.

XIV

Корисна для проникливого читача розмова про синю панчошу, тобто про нього самого, відірвала мене від оповідання про те, як тепер проходить день Віри Павлівни. «Тепер» — це значить коли ж? та коли хочете з того часу, як вона оселилася на Сергіївській вулиці, і от аж досі. А втім, навіщо й продовжувати цей опис? Хіба тільки щоб сказати, що та зміна, яка почалася в характері вечора Віри Павлівни після відновлення знайомства з Кірсановим на Васильєвському острові, цілком розвинулась тепер, що тепер Кірсанови становлять центр уже досить великої кількості родин, усе молодих родин, які живуть так само у згоді й щасливо, як вони, і таких самих за своїми поглядами, як вони, і що музика й співи, опера й поезія, всякі гулянки й танці сповнюють усі вільні вечори кожної з цих родин, бо щовечора є якісь сходи́ни у тій чи іншій родині або влаштовується якийсь інший вечір для різних охочих. Взагалі на цих зборах і різних інших вечорах буває з половину всього гуртка, і Кірсанови, як і інші, половину вечорів проводять у цьому галасі. Але й про це нема чого говорити, це зрозуміле само собою. А є одна річ, про яку, на жаль, надто багатьом треба тлумачити, надто докладно, щоб вони зрозуміли її. Кожен, якщо не сам зазнав, то хоч начитався, яка різниця для дівчини чи юнака між тим вечором,

який просто собі вечір, і тим вечором, на якому з нею її любий або з ним його любя, між оперою, яку слухаєш, та й годі, і тією оперою, яку слухаєш, сидячи поруч з тим або тією, в кого закоханий. Дуже велика різниця. Це відомо. Але ось що небагато хто знавав, що чарівність, якої надає всьому кохання, зовсім не повинна по-справжньому бути скороминущим явищем у житті людини, що це яскраве світло життя не повинне освятати лише епоху шукання, прагнення, назвемо хоча б так: залицання, чи сватання,— ні, що ця епоха по-справжньому повинна бути тільки світанком, любим, прекрасним, але попередником дня, в якому незрівнянно більше і світла, й тепла, ніж у його попереднику, світло й тепло якого довго, дуже довго зростають, усе зростають і особливо тепло дуже довго зростає, далеко за полудень усе ще зростає. Раніше було не так: коли з'єднувалися закохані, швидко зникала поезія кохання. Тепер у тих людей, які зветься нинішніми людьми, зовсім не так. Вони, коли з'єднує їх кохання, чим довше живуть укупі, тим більше й більше освятаються й зігріваються його поезією, аж до того часу, пізнього вечора, коли піклування про зростаючих дітей надто вже владно заповнять їхні думки. Тоді піклування солодше, ніж особиста насолода, перевищує кохання, але до того часу воно все зростає. Те, що колишні люди знавали лише на скороминущі місяці, нинішні люди зберігають у собі на довгі, довгі роки.

Чому це так? А це вже секрет; я вам, коли хочете, викажу його. Гарний секрет, славно з нього користатися і не важко, лише треба мати для цього чисте серце й чесну душу, та нинішнє поняття про права людини, повагу до свободи того, з ким живеш. І тільки,— більше й секрету немає ніякого. Дивись на дружину, як дивився на наречену, знай, що вона кожному хвилину має право сказати: «я незадоволена з тебе, геть від мене», дивись на неї так, і вона через десять років після твого

одруження викликати в тобі таке ж поетичне почуття, як наречена, ні, ще поетичніше, ще ідеальніше в гарному розумінні слова. Визнавай її свободу так само одверто й формально і без жодних застережень, як визнаєш свободу твоїх друзів почувати або не почувати дружбу до тебе, і тоді — через десять років, через двадцять років після одруження ти будеш їй такий же любий, як був нареченим. Так живуть подружжя з нинішніх людей. Дуже завидно. Та зате ж вони й чесні одне перед одним, вони кохають одне одного через десять років після одруження дужче й поетичніше, піж у день одруження, та зате ж за ці десять років ні він, ні вона не дали одне одному нещирого поцілунку, не сказали жодного нещирого слова. «Неправда не виходила з уст його», сказано про когось у якійсь книзі. «Немає нещирості в серці його», сказано про когось у якійсь, може, в тій-таки книзі. Читають книгу й думають: «яка дивовижна моральна висота приписується йому!» Писали книгу й думали: «це ми описуємо таку людину, з якої всі мусять дивуватися». Не передбачали ті, хто писав книгу, не розуміють ті, хто читає її, що нинішні люди не приймають до кола своїх знайомих нікого, хто не має такої душі, і не мають недостачі в знайомих і не вважають своїх знайомих ні за що більше, як просто за нинішніх людей, гарних, але звичайнісіньких людей.

Одного шкода: в нинішній час на одну нинішню людину все ще припадає цілий десяток, коли не більше, допотопних людей. Воно, щоправда, натурально — допотопному світові мати допотопне населення.

XV

— От ми живемо з тобою три роки (раніше говорилося: рік, потім: два роки; потім говоритиметься: чотири роки і так далі), а все ще ми немов коханці, які

зустрічаються зрідка, потайки. Звідки це взяли, Сашо, що кохання слабшає, коли ніщо не заважає людям цілком належати одне одному? Ці люди не знали справжнього кохання. Вони знали лише еротичне самолюбство або еротичну фантазію. Справжнє кохання саме відтоді й починається, коли люди починають жити вкупі.

— Чи не по мені ти це помічаєш?

— По тобі я помічаю річ куди цікавішу: ще років через три ти забудеш свою медицину, а ще років через три ти розучишся читати, і з усіх здібностей до розумового життя в тебе залишиться одна — зір, та й той розучиться бачити щось, крім мене.

Такі розмови не довгі й не часті, але все ж у них бувають такі розмови.

«Справді, з кожним роком дужче».

«Знаєш ці казки про людей, які вживають опіум: з кожним роком їхня пристрасть зростає. Хто раз зазнав насолоди, яку дає вона, в тому вона вже ніколи не ослабне, а все тільки посилюється».

«Та й усі сильні пристрасті такі ж самі, все розвиваються, що далі, то дужче».

«Пересичення! — пристрасть не знає пересичення, вона знає лише насичення на кілька годин».

«Пересичення знає тільки пуста фантазія, а не серце, не жива справжня людина, а зіпсований мрійник, що втік із життя у мрію».

«Ніби мій апетит слабшає, ніби мій смак тупішає від того, що я не голодую, а щодня обідаю без перешкоди й добре. Навпаки, мій смак розвивається від того, що я їм добре. А апетит я втрачу тільки разом із життям, без нього не можна жити» (це вже грубий матеріалізм, зауважую я разом із проникливим читачем).

«Хіба за натурою людини прив'язаність слабшає, а не розвивається з часом? Коли дружба міцніша й миліша, через тиждень, або через рік, або через двадцять років після того, як почалася? Треба тільки, щоб друзі зійшлися

одні з одним вдало, щоб справді вони могли бути друзями один одному».

Ці розмови постійні, але зовсім не часті. Короткі й дуже не часті. Справді, навіщо про це багато й часто говорити?

А оці ось і частіші, й довші.

— Сашо, як дуже підтримує мене твоє кохання. Через нього я стаю самостійною, я звільняюся від будь-якої залежності й від тебе — навіть від тебе. А тобі що дало моє кохання?

— Мені? Не менше, ніж тобі. Це повсякчасне, дуже здорове збудження нервів, воно неминуче розвиває нервову систему (грубий матеріалізм, зауважуємо знову ми з проникливим читачем); тому розумові й моральні сили зростають у мене від мого кохання.

— Так, Сашо, я чую від усіх,— з мене самої поганий свідок у цьому, мої очі підкуплені, але всі бачать те ж саме: твої очі яснішають, твій погляд стає гостріший і зіркіший.

— Вірочко, навіщо вихвалитися або не вихвалитися мені перед тобою? Ми одна людина; але це мусить справді відбиватися і в очах. Моя думка стала набагато сильнішою. Коли я роблю висновки із спостережень, загальний огляд фактів, я тепер за годину закінчую те, над чим раніше мусив думати кілька годин. І я можу тепер обіймати думкою багато більше фактів, ніж раніше, висновки у мене виходять і ширші, й повніші. Якби, Вірочко, в мене був який-небудь зародок геніальності, я з цим почуттям став би великим генієм. Якби від природи була в мене сила створити щось маленьке нове в науці, я від цього почуття набув би силу перетворити науку. Але я народився бути лише чорноробом, темним дрібним трудівником, який розробляє дрібні окремі пи-

тання. Таким я й був без тебе. Тепер, ти знаєш, я вже не такий: від мене починають сподіватися більшого, думають, що я перероблю цілу велику галузь науки, все вчення про функції нервової системи. І я почуваю, що виправдаю це сподівання. В 24 роки у людини ширша й сміливіша новизна поглядів, ніж у 29 років (потім говориться: у 30 років, у 32 роки і так далі), але тоді у мене не було цього в такому розмірі, як тепер. І я почуваю, що я все ще зростаю, тим часом як без тебе я давно б уже перестав зростати. Та я вже не зростаю останні два-три роки перед тим, як ми стали жити вкупі. Ти повернула мені свіжість першої молодості, силу йти далі того, на чому я спинився б, на чому я вже й спинився був без тебе.

— А енергія роботи, Вірочко, хіба мало важить? Пристрасне збудження сил вноситься і в працю, коли все життя так настроєне. Ти знаєш, як діє на енергію розумової праці кава, склянка вина: те, що дають вони іншим на годину, після якої приходить розслаблення, відповідне до цього зовнішнього й скороминущого збудження, те маю я тепер постійно в собі,— мої нерви самі так настроєні постійно, сильно, жваво. (Знову грубий матеріалізм, зауважуємо тощо).

Ці розмови частіші й довші.

«Хто не зазнавав, як збуджує кохання всі сили людини, той не знає справжнього кохання».

«Кохання в тому, щоб допомагати піднесенню й підноситися самому».

«Хто без нього не мав би засобів до діяльності, тому воно дає їх. Хто їх має, тому воно дає сили користуватися з них».

«Лише той кохає, хто допомагає коханій жінці підноситися до незалежності».

«Лише той кохає, у кого яснішає думка й міцнішають руки від кохання».

І ось оці розмови дуже часті:

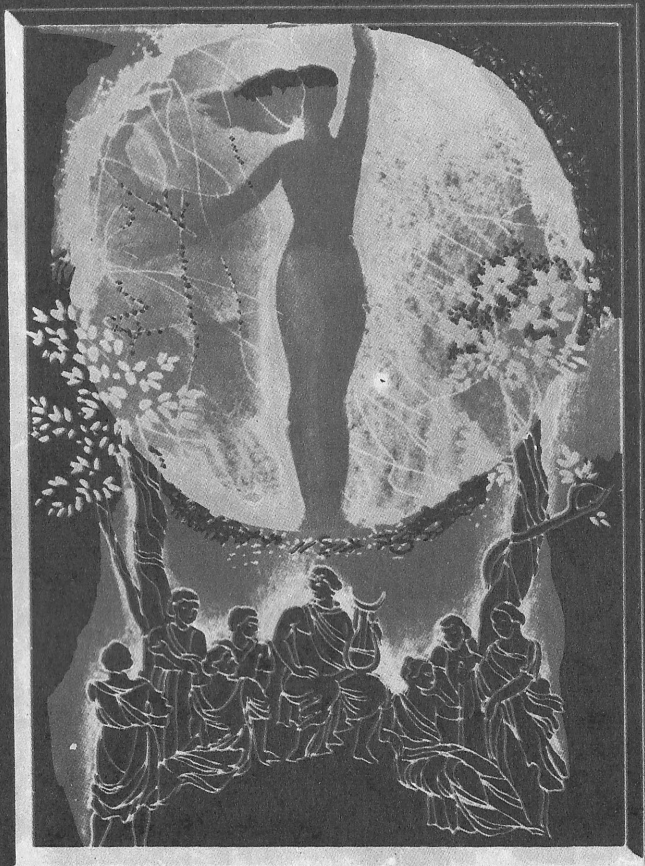
— Мій любий, я читаю зараз Боккаччіо (яка розбещеність! — зауважуємо ми разом з проникливим читачем, — жінка читає Боккаччіо! це тільки ми з ним можемо читати. Але я, крім того, зауважую ще ось що: жінка за п'ять хвилин почує від проникливого читача більше сальностей, дуже благопристойних, ніж знайде у всьому Боккаччіо, і вже, звичайно, не почує від нього жодної світлої, свіжої, чистої думки, яких у Боккаччіо так багато): ти правду казав, мій любий, що в нього величезний талант. Деякі його оповідання слід, на мою думку, поставити поряд з кращими шекспірівськими драмами щодо глибини й тонкості психологічного аналізу.

— А як тебе забавляють його комічні оповідання, в яких він такий безцеремонний?

— Деякі цікаві, але в цілому ці оповідання нудні, як і кожен надто грубий фарс.

— Але це треба пробачити йому, — адже він жив за 500 років до нас; те, що нам здається надто неспристойним, надто базарним, тоді не вважалося за непристойність.

— Як і багато наших звичаїв і весь наш тон здаватимуться грубими й брудними далеко менше, ніж через 500 років. Але це не цікаво, я кажу про ті його оповідання, чудові, в яких серйозно змальовується палке, високе кохання. В них найяскравіше позначився його великий талант. Але ось що я хотіла сказати, Сашо: він змальовує все дуже гарно й сильно, судячи з цього, можна сказати, що тоді не знали тієї насолоди кохання, як тепер, кохання тоді не почувалося так сильно, хоч і кажуть, що то була епоха найповнішої насолоди коханням. Ні, де там, вони не зазнавали насолоди коханням і наполовину так сильно. Їхні почуття були надто поверхові, їхня насолода ще надто неглибока й надто скороминуща.

*O Erd'! O Sonne!
O Glück! O Lust!
O Lieb', o Liebe,
So goldenschön,
Wie Morgenwolken
Auf jenen Höh'n!*

«Сила відчуття відповідна до того, з якої глибини організму воно постає. Якщо його збуджує виключно зовнішній предмет, зовнішній привід, воно скороминуще й охоплює лише одну свою окрему сторону життя. Хто п'є лише тому, що йому подають склянку, той мало тямить смак у вині, воно надто мало дає йому приємностей. Насолода вже багато більша, коли корінь її в уяві, коли уява шукає предмет і привід для насолоди. Тут кров хвилюється вже значно більше, і вже помітне деяке тепло в ній, яке надає враженню багато більше солодкої знемоги. Але ця насолода ще дуже легка, порівнюючи з тією, коли корінь взаємиц, сполучених із насолодою, міститься в самій глибині морального життя. Тут збудження проймає всю нервову систему, хвилює її довго й надзвичайно сильно. Тут тепло проймає всі груди: це вже не саме биття серця, яке збуджується фантазією, пі, всі груди відчувають надзвичайну свіжість і легкість; це схоже на те, ніби змінюється атмосфера, якою дихає людина, ніби повітря стало далеко чистішим і багатшим на кисень, це відчуття подібне до того, яке виникає від теплого сонячного дня, це схоже на те, що почуваєш, гріючись на сонці, але різниця величезна в тому, що свіжість і тепло розвиваються в самих нервах, безпосередньо сприймаються ними, без будь-якого ослаблення їхньої нестлиивої сили посередніми елементами».

«Я дуже рада, що ще вчасно покинула цю невивідну манеру. Це правда: треба, щоб кровообіг нічим не утруднювався. Та навіть після цього так захоплюватися тим, що колір шкіри став ніжніший? це так має бути. І від яких дрібниць! дрібниці, але як це псує ногу! панчоха має триматися сама, вся, і злегка; лінія зробилася правильною, цей переріз зникає.

Це не так швидко минає. А я ж тільки три роки носила корсет, я покинула його ще до теперішнього нашого життя. Але правда, що наші плаття все-таки стискають стан

і без корсета. А чи правда, що їй це минеться, як виправилася нога? Правда, потроху минається,— минеться; яка я рада. Який нестерпний крій плаття! Давно б пора зрозуміти, що гречанки були розумніші, плаття має бути широким від самих плечей, як одягалися вони. Як наш крій плаття псує наш стан! Але в мене ця лінія відновляється, яка я рада з цього!»

— Яка ти гарна, Вірочко!

— Яка я щаслива, Сашо!

Солодкі речі,
Як подарунок —
Його усмішка
І поцілунок ³¹.

Любий друже! згаси
Поцілунки твої;
І без них при тобі
Жар палає в крові.
І без них при тобі
Паленіє лице,
І хвилюються груди,
І очі горять,
Наче зорі зорять ³².

XVI

ЧЕТВЕРТИЙ СОН ВІРИ ПАВЛІВНИ

І сниться Вірі Павлівні сон, ніби:

Долинає до неї знайомий,— о, який знайомий тепер! — голос здаля, ближче, ближче,—

Wie herrlich leuchtet
Mir die Natur!
Wie glänzt die Sonne!
Wie lacht die Flur!*

* З поезії Гете «Травнева пісня»:

Яка природа
Пишна навкруг!
Як сонце сяє,
Сміється луг!

І бачить Віра Павлівна, що це так, усе так...

Золотистим полиском сяє нива; вкриті квітами поле, розкриваються сотні, тисячі квітів на кущах, що оперізують поле, зеленіє й шепоче ліс, що здіймається за кущами, і він весь рябіє квітами; аромат лине з ниви, з лу́гів, з кущів, від сповненого квітів лісу; пурхають у гіллі птахи, і тисячі голосів лину́ть від гілля разом з ароматом; і за нивою, за луками, за кущами, лісом знову видніються такі самі золотосяйні ниви, вкриті квітами луки, вкриті квітами кущі аж до далеких гір, укритих лісом, осяяних сонцем, і над їхніми вершинами тут і там, тут і там — ясні, сріблясті, золотисті, пурпурні, прозорі хмарки своїми переливами злегка відтіняють по обрїю яскраву блакить; зійшло сонце, радіє й радіє природа, лє світло і тепло, аромат і пісню, любов і насолоду в груді, ллється пісня радості й насолоди, любові й добра з грудей — «о земле! о насолодо! о любов! о кохання, золоте, прекрасне, як вранішні хмарки над вершинами тих гір!»

O Erd'! O Sonnen!
O Glück! O Lust!
O Lieb', o Liebe,
So goldenschön.
Wie Morgenwolken
Auf jenen Häh'n! *

— Тепер ти знаєш мене? Ти знаєш, що я гарна? Але ти ще не знаєш; ніхто з вас ще не знає мене у всій моїй

* О земле! О сонце!
О щастя! О рай!
Любов, кохання,
Каштований дар,
Як небо раніє
Мене, без хмар!

красі. Дивись, що було, що тепер є, що буде. Слухай і дивись:

Wohl perlet im Glase der purpurne Wein,
Wohl glänzen die Augen der Gäste... *

Біля підніжжя гори, на узліссі, серед квітучих кущів, високих густих алей звівся палац.

— Ходімо туди.

Вони йдуть, летять.

Розкішний бенкет. Шумує в склянках вино; сяють очі у всіх на бенкеті. Гомін і шепіт під гомін, сміх і, нишком, потиск руки, і часом крадькома нечутний поцілунок.— «Пісню! Пісню! Без пісні неповні веселоці!» І підводиться поет. Чоло й думка його осяяні натхненням, йому говорить свої таємниці природа, йому розкриває свій сенс історія, і життя тисячоліть пролітає в його пісні низкою картин.

1

Бринять слова поета, і виникає картина.

Намети номадів³³. Довкола наметів пасуться вівці, коні, верблюди. Оддалік ліс олив і смоківниць. Ще далі, край обрію до північного заходу, подвійний хребет високих гір. Вершини гір укриті снігом, схили їхні укриті кедрами. Але струпкіші за кедри ці пастухи, стрункіші за пальми їхні жінки, і безтурботне їхнє життя в лінійній насолоді: у них одне діло — кохання, всі дні їхні минають, день за днем, у пестоцах і піснях кохання.

— Ні,— каже ясна красуня,— це не про мене. Тоді мене не було. Ця жінка була рабиня. Де немає рівності,

* Шумує в бокалах пурпурне вино,

І очі в гостей моїх сяють...

(Шіллер. «Чотири століття»)

там немає мене. Ту царицю звали Астарта³⁴. Ось вона.

Розкішна жінка. На руках і на ногах у неї важкі золоті браслети; важке намисто з перлів і коралів, оправлених золотом, на її шиї. Її волосся зволожено міррою. Хтивість і раболіпство на її обличчі, хтивість і безтямність у її очах.

«Корись своєму володареві; усолоджуй лінощі його в перервах між набігами; ти мусиш кохати його, бо він купив тебе, і якщо ти не кохатимеш його, він уб'є тебе»,— каже вона жінці, яка лежить перед нею в прахові.

— Ти бачиш, що це не я,— каже красуня.

2

Знову бривять натхненні слова поета. Виникає нова картина.

Місто. Вдалині на півночі й на сході гори; вдалині на сході й півдні, поблизу на заході — море. Чудове місто. Це великі в ньому будинки і не розкішні зокола. Але скільки в ньому чудових храмів! Особливо на горбі, куди ведуть сходи з ворітьми чудесної величі й краси: увесь горб забудований храмами й громадськими будинками, з яких кожного було б досить нині, щоб збільшити красу й славу найнишнішої із столиць. Тисячі статуй у цих храмах і всюди по місту,— статуй, з яких одної було б досить, щоб зробити музей, де стояла б вона, найпершим музеєм цілого світу. І який прекрасний народ, що товпиться на майданах, на вулицях: кожен із цих юнаків, кожна з цих молодих жінок і дівчат могли б правити за модель для статуї. Діяльний, жвавий, веселий народ, народ, усе життя якого ясне й красиве. Ці будинки, нерозкішні зокола,— яке багатство тонкого смаку й високого вміння діставати насолоду показують

вони всередині: кожною річчю з меблів і посуду можна замилюватись. І всі ці люди такі прекрасні, так розуміють красу, вони живуть для кохання, для служіння красі. Ось вигнанець повертається до міста, яке повалило його владу: він повертається на те, щоб володарювати,— всі це знають! Чому ж тоді жодна рука не зведеться проти нього? На колісниці з ним їде, показуючи його народіві, прохаючи народ прийняти його, кажучи народіві, що вона — його заступниця, жінка чудової краси навіть серед цих красунь,— і, схилившись перед її красою, народ віддає владу над собою Пізістрату³⁵, її улюбленцеві. Ось суд; судді — похмурі старики, народ може захоплюватись, вони не знають захоплення. Ареопаг³⁶ славиться нещадною суворістю, неблаганною безсторонністю: боги й богині приходили віддавати свої справи на його розгляд. І от має з'явитися перед ним жінка, яку всі вважають винною у страшних злочинах: вона повинна вмерти, згубниця Афїп, кожен із суддів уже вирішив це в душі; з'являється перед ними Аспазія³⁷, ця обвинувачена, і вони всі падають перед нею на землю й кажуть: «Тебе не можна судити, ти надто прекрасна!» Чи ж це не царство краси? Чи ж це не царство кохання?

— Ні,— каже ясна красуня,— мене тоді не було. Вони схилилися перед жінкою, але не визнавали її рівною собі. Вони схилилися перед нею, але тільки як перед джерелом насолоди; людської гідності вони ще не визнавали в ній! Де немає поваги до жінки як до людини, там немає мене. Ту царицю звали Афродіта. Ось вона.

На цій цариці немає ніяких окрас,— вона така прекрасна, що її поклонники не хотіли, щоб вона мала одягу, її незвичайні форми не повинні бути сховані від їхніх захоплених очей.

Що каже вона жінці, майже такій же прекрасній, як сама вона, яка кидає фіміам на її вівтар?

«Будь джерелом насолоди для чоловіків. Він володар твій. Ти живеш не для себе, а для нього».

І в її очах лише знемога фізичної насолоди. Її постава горда, в її обличчі гордість, але гордість лише зі своєї фізичної краси. І на яке життя приречена була жінка в часи царювання її? Чоловік замикав жінку до гінекею *, щоб ніхто, крім нього, володаря, не міг мати насолоду від краси, яка належить йому. У неї не було свободи. Були у них інші жінки, які звали себе вільними, але вони продавали насолоду своєю красою, вони продавали свою свободу. Ні, і в них не було свободи. Ця цариця була напіврабинею. Де немає свободи, там немає щастя, там немає мене.

3

Знову брилять слова поета. Виникає нова картина.

Арена перед замком. Довкола амфітеатр із блискучою юрбою глядачів. На арені рицарі. Над ареною, на балконі замку, сидить дівчина. У неї в руці шарф. Хто переможе, тому шарф і поцілунок її руки. Рицарі б'ються на смерть. Тоггенбург переміг. «Рицарю, я люблю вас, як сестра. Іншої любові не вимагайте. Не б'ється моє серце, коли ви приходите,— не б'ється воно, коли ви йдете геть». «Доля моя вирішена»,— каже він і пливе до Палестини. По всьому християнству лунає слава його подвигів. Але він не може жити, не бачачи цариці душі своєї. Він повертається, він не знайшов забуття в боях. «Не стукайте, рицарю: вона в монастирі». Він будує собі хатину, з вікон якої, не бачений нею, може бачити її, коли вона вранці відчиняє вікно своєї келії. І все життя його — чекати, поки з'явиться вона край вікна, прекрасна, мов соще; немає в нього іншого життя, як

* Жіночі покої в старогрецькому будинку.

бачити царицю душі своєї, і не було в нього іншого життя, поки не згасло в ньому життя; і коли згасло в ньому життя, він сидів край вікна своєї хатини і думав лише одне: чи побачу її ще?»³⁸

— Це вже зовсім, зовсім не про мене,— каже ясна красуня.— Він кохав її, поки не торкався її. Коли вона ставала його дружиною, вона ставала його підданою; вона мусила тремтіти перед ним, він замикав її, він переставав кохати її. Він полював, він виїжджав на війну, він бенкетував із своїми товаришами, він гвалтував своїх васалок,— дружина була покинута, замкнена, зневажена. Ту жінку, якої торкався чоловік, цей чоловік уже не кохав тоді. Ні, тоді мене не було. Ту царицю звали «Непорочність». Ось вона.

Скромна, лагідна, ніжна, прекрасна,— прекрасніша за саму Астарту, прекрасніша за саму Афродіту, але задумлива, сумна, скорботна. Перед нею схиляють коліна, їй підносять вінки з троянд. Вона каже: «Смертельним сумом і скорботою сповнена душа моя. Меч пройняв моє серце. Тужіть і ви. Ви нещасні. Земля — долина плачу».

— Ні, ні, мене тоді не було,— каже ясна красуня.

4

Ні, ті цариці були несхожі на мене. Всі вони ще царюють, але царства всіх їх занепадають. З народженням кожної з них починало занепадати царство попередньої. І я народилася лише тоді, коли стало занепадати царство останньої з них. І з того часу, як я народилася, царства їх почали занепадати швидко, швидко, і вони зовсім упадуть,— з них кожна нова не могла замінити попередніх, і вони лишалися при ній. Я замінюю всіх, вони зникнуть, я сама лишуся царювати над усім світом. Але вони повинні були царювати раніш від мене; без їхніх царств не могло прийти моє.

Люди були як тварини. Вони перестали бути тваринами, коли чоловік став цінувати в жінці красу. Але жінка слабша за чоловіка силою; а чоловік був грубий. Усе тоді вирішувала сила. Чоловік привласнив собі жінку, красу якої став цінувати. Вона зробилася власністю його, річчю його. Це царство Астарті.

Коли він став розвипеніший, він став більше, ніж раніш, цінувати її красу, схилився перед її красою. Але її свідомість була ще нерозвинена. Він цінував у ній лише красу. Вона вміла думати ще тільки про те, про що чула від нього. Він казав, що лише він людина, вона не людина, і вона ще вбачала в собі лише прекрасну коштовність, яка належить йому,— за людину вона не вважала себе. Це царство Афродіти.

Та ось почала в ній прокидатися свідомість, що й вона людина. Яка скорбота повинна була поійняти її при першому проблискі в ній думки про свою людську гідність! Адже її ще не визнавали за людину. Чоловік ще не хотів мати її іншою подругою собі, лише своєю рабицею. І вона сказала: я хочу бути твоєю подругою! Тоді пристрасть до неї змушувала його благати й смиритися, і він забував, що не вважає її за людину, і він кохав її, неприступну, недоторкану, непорочну діву. Але як тільки вірила вона його благанню, як тільки він торкався її — горе їй! Вона була в руках його, ці руки були дужчі за її руки, а він був грубий, і він обертав її на свою рабицю й зневажав її. Горе їй! Це скорботне царство діви.

Але минали століття; моя сестра,— ти знаєш її? — та, що раніш від мене стала з'являтися тобі, робила своє діло. Вона була завжди, вона була раніше від усіх, вона вже була, як були люди, і завжди працювала невтомно. Тяжка була її праця, поволі здобувала вона успіх, але вона працювала, працювала, і зростав успіх. Чоловік ставав розумнішим, жінка дедалі більше усвідомлювала себе рівною йому людиною,— і прийшов час, народилась я.

Це було недавно, о, це було дуже недавно. Чи знаєш ти, хто перший відчув, що я народилася, і сказав це іншим? Це сказав Руссо в «Новій Елоїзі»³⁹. В ній, від нього люди вперше почули про мене.

І з того часу моє царство зростає. Ще не над багатьма я цариця. Але воно швидко зростає, і ти вже передбачаєш час, коли я царюватиму над усією землею. Тільки тоді цілком відчують люди, яка я гарна. Тепер ті, хто визнає мою владу, ще не можуть коритися усій моїй волі. Їх оточує маса, ворожа до всієї моєї волі. Маса замордувала б їх, отруїла б їм життя, якби вони знали й виконували всю мою волю. А мені потрібне щастя, я не хочу ніяких страждань, і я кажу їм: не робіть того, за що вас стали б мордувати; знайте мою волю тепер лише настільки, наскільки можете знати її без шкоди для себе.

— Але я можу знати всю тебе?

— Так, ти можеш. Твоє становище дуже щасливе. Тобі нема чого боятися. Ти можеш робити все, що захочеш. І якщо ти знатимеш усю мою волю, від тебе моя воля не захоче нічого шкідливого тобі: тобі не треба бажати, ти не будеш бажати нічого, за що стали б мордувати тебе ті, що не знають мене. Ти тепер цілком задоволена з того, що маєш; ні про що інше, ні про кого іншого ти не думаєш і не будеш думати. Я можу відкритися тобі вся.

— Назви ж мені себе, ти назвала мені попередніх цариць, себе ти ще ніколи не називала мені.

— Ти хочеш, щоб я назвала себе? Дивись на мене, слухай мене.

5

— Дивись на мене, слухай мене. Чи пізнаєш ти мій голос? Чи пізнаєш ти обличчя моє? Чи бачила ти обличчя моє?

Справді, вона ще не бачила обличчя її, зовсім не бачила її. Як же їй здавалося, що вона бачить її? Ось уже рік, з того часу, як вона розмовляє з ним, з того часу, як він дивиться на неї, цілує її, вона так часто бачить її, цю ясну красуню, і красуня не ховається від неї, як вона не ховається від нього, вона вся з'являється їй.

— Ні, я не бачила тебе, я не бачила обличчя твого; ти з'являлася мені, я бачила тебе, але ти оточена сяйвом, я не могла бачити тебе, я бачила тільки те, що ти прекрасніша за всіх. Твій голос, я чую його, але я чую тільки, що твій голос прекрасніший за всіх.

— Дивися ж, для тебе на цю хвилину я зменшую сяйво мого ореолу, і мій голос хай звучить для тебе на цю хвилину без чарівності, якої я завжди надаю йому; на хвилину я для тебе перестаю бути царицею. Ти бачила, ти чула? Ти впізнала? Годі, я знову цариця, і вже назавжди цариця.

Вона знов оточена всім блиском свого сяйва, і знову голос її невимовно чарівний. Але на хвилину, коли вона переставала бути царицею, щоб дати пізнати себе,— невже це так? Невже це обличчя бачила, невже цей голос чула Віра Павлівна?

— Так,— каже цариця,— ти хотіла знати, хто я, ти дізналась. Ти хотіла взнати моє ім'я, у мене немає імені, окремого від тієї, якій з'являюсь я, моє ім'я — її ім'я; ти бачила, хто я. Немає нічого вищого над людину, немає нічого вищого над жінку. Я та, якій з'являюсь я, яка кохає, яку кохають.

Так, Віра Павлівна бачила: це вона сама, це вона сама, але богиня. Обличчя богині — її самої обличчя, це її живе обличчя, риси якого такі далекі від довершеності, краще за яке вона бачить щодня не одне обличчя; це її обличчя, освітлене сяйвом кохання, прекрасніше за всі ідеали, заповідані нам стародавніми скульпторами й славетними художниками великого віку живопису, так, це вона сама, але освітлена сяйвом кохання, вона,

прекраснішими за яку є сотні облич у Петербурзі, такому бідному на красу, вона прекрасніша за Афродіту Луврську, прекрасніша за досі відомих красунь.

— Ти бачиш себе в дзеркалі такою, яка ти є сама по собі, без мене. У мені ти бачиш себе такою, якою бачить тебе той, хто кохає тебе. Для нього я зливаюся з тобою. Для нього немає нічого прекраснішого за тебе; для нього всі ідеали меркнуть перед тобою.

Чи так?

Так, о так!

6

Тепер ти знаєш, хто я; узнай, що я...

В мені насолода почуття, яка була в Астарті: вона родоначальниця усіх нас, інших цариць, що були після неї. В мені захват від споглядання краси, який був в Афродіті. В мені благоговіння перед чистотою, яке було в «Непорочності».

Але в мені все це не так, як було в них, а повніше, вище, дужче. Те, що було в «Непорочності», поєднується в мені з тим, що було в Астарті, і з тим, що було в Афродіті. І, поєднуючись у мені з іншими силами, кожна з цих сил стає могутнішою й кращою від поєднання. Але більше, ще значно більше могутності й принадності надає кожній із цих сил у мене те нове, що є в мені, чого не було в жодній з попередніх цариць. Це нове в мені те, чим я відмінна від них,— рівноправність закоханих, рівність між ними, як людьми, і від цього одного нового усе в мені багато, о, багато прекрасніше, ніж було в них.

Коли чоловік визнає рівноправність жінки із собою, він відмовляється від погляду на неї, як на свою власність. Тоді вона кохає його, як він кохає її, лише тому, що хоче кохати, якщо ж вона не хоче, він не має жод-

пих прав над нею, як і вона над ним. Тому в мені свобода.

Від рівноправності й свободи і те моє, що було в попередніх царицях, набуває нового характеру, вищої принадності, принадності, якої не знали до мене, перед якою все, що знали до мене, ніщо.

До мене не знали повної насолоди почуття, бо без вільного потягу обох закоханих жоден з них не має світлого захвату. До мене не знали повної насолоди від споглядання краси, бо, якщо краса відкривається не з вільного потягу, немає світлого захвату від її споглядання. Без вільного потягу і насолода, й захват бліднуть у порівнянні з тим, які вони в мені.

Моя непорочність чистіша за ту «Непорочність», яка говорила лише про чистоту тіла: в мені чистота серця. Я вільна, тому в мені немає обману, немає нещирості: я не скажу слова, якого не почуваю, я не дам поцілунку, в якому немає симпатії.

Але те, що в мене нове, що дає вищу принадність тому, що було в попередніх царицях, воно само по собі становить у мені принадність, яка вища за все. Пан не почуває себе вільним при слuzі, слуга не почуває себе вільним перед паном; лише з рівним собі цілком вільна людина. З нижчим нудно, лише з рівним цілком весело. Ось чому до мене й чоловік не знав повного щастя кохання; того, що він почував до мене, не варт було називати щастям, це було лише хвилиenne сп'яніння. А жінка, яка жалюгідна була до мене жінка! Вона була тоді підвладною, рабинею; вона була в страху, вона до мене надто мало знала, що таке кохання; де страх, там немає кохання...

Тому, якщо ти хочеш одним словом висловити, що таке я, це слово — рівноправність. Без нього насолода тілом, захоплення красою нудні, похмурі, огидні; без нього немає чистоти серця, є лише обман чистотою тіла. З неї, з рівності, і свобода в мені, без неї немає мене.

Я все сказала тобі, що ти можеш сказати іншим, усе, чим я є тепер. Але тепер царство моє ще мале, я ще повинна берегти своїх від наклепів тих, хто не знає мене, я ще не можу висловлювати всієї своєї волі всім. Я скажу її всім, коли моє царство буде над усіма людьми, коли всі люди будуть прекрасні тілом і чисті серцем, тоді я відкрию їм усю мою красу. Але ти, твоя доля, особливо щаслива; тебе я не збентежу, тобі я не пошкоджу, сказавши, чим буду я, коли не дехто, як тепер, а всі будуть гідні визнавати мене за свою царицю. Тобі одній я скажу таємниці мого майбутнього. Заприсягнися мовчати і слухай.

7

.
.

8

— О любов моя, тепер я знаю всю твою волю; я знаю, що вона буде; але як же вона буде? Як тоді житимуть люди?

— Я сама не можу розповісти тобі цього, для цього мені потрібна допомога моєї старшої сестри,— тісі, що давно з'являлася тобі. Вона моя володарка й служниця моя. Я можу бути лише тим, ким вона робить мене, але вона працює для мене. Сестро, прийди на допомогу.

З'являється сестра своїх сестер, наречена своїх наречених.

— Здрастуй, сестро,— каже вона до цариці,— тут і ти, сестро? — каже вона до Віри Павлівни,— ти хочеш бачити, як житимуть люди, коли цариця, моя вихованка, царюватиме над усіма? Дивись.

Будівля, величезна, величезна будівля, яких тепер лише по кілька у найбільших столицях,— або ні, тепер жодної такої! Вона стоїть серед нив і лугів, садків і гаїв. Ниви — це наші хліба, тільки не такі, як у нас, а густі, густі, багаті, багаті. Невже це пшениця? Хто ж бачив таке колосся? Хто ж бачив таке зерно? Тільки в оранжереї можна б тепер зростити таке колосся з таким зерном. Поля — це наші поля; але такі квіти тепер лише по квітниках у нас. Сади, лимонні й апельсинні дерева, персики й абрикоси,— як же вони ростуть на вільному повітрі? О, та це ж колони довкола них, це вони відкриті на літо; так, це оранжереї, що розкриваються на літо. Гаї — це наші гаї; дуб і липа, клен і в'яз,— так, гаї такі самі, як тепер; їх дуже дбайливо доглядають, немає в них жодного хворого дерева; але гаї такі самі,— тільки вони й лишилися такі самі, як тепер. Але ця будівля — що ж це, якої вона архітектури? Тепер немає такої; ні, вже с один натяк на неї,— палац, що стоїть на Сайденгамському горбі⁴⁰: чавун і скло, чавун і скло — та й тільки. Ні, не тільки; це лише оболонка будівлі; це її надвірні стіни; а там, усередині, вже справжній дім, величезний дім: він накритий цією чавунно-кришталевою будівлею, мов футляром; будівля утворює довкола дому широкі галереї на всіх поверхах. Яка легка архітектура цього внутрішнього дому, які маленькі простінки між вікнами,— а вікна величезні, широкі, на всю височину поверхів! Його кам'яні стіни — наче ряд пілястрів, що утворюють раму для вікон, які виходять на галерею. Але які це підлоги й стелі? З чого ці двері й рами вікон? Що це таке? срібло? платина? Та й меблі майже всі такі самі,— меблі з дерева тут лише примха, вони лише для різноманітності, а з чого ж усі інші меблі, стелі й підлоги? «Спробуй посунути це крісло»,— каже старша царяца. Ці металеві меблі легші за наші горіхові. Але що ж це за метал? Ах, знаю тепер, Саша показував мені таку дощечку, вона була легка, як скло, і тепер уже є

такі сережки, брошки; так, Саша казав, що рано чи пізно алюміній замінить собою дерево, може, й камінь. Однак яке ж усе це багате! Всюди алюміній і алюміній, і всі простінки між вікнами вдягнуті у величезні дзеркала. І які килими на підлозі! Ось у цьому залі половина підлоги не застелена, тут і видно, що вона з алюмінію. «Ти бачиш, тут вона матова, щоб не була надто слизька,— тут бавляться діти, а разом з ними й дорослі; ось і в тому залі підлога теж без килимів,— там танцюють». І всюди південні дерева й квіти; увесь дім — величезний зимовий сад.

Але хто живе в цьому домі, що розкішніший за палаци? «Тут живе багато, дуже багато; іди, ми побачимо їх». Вони йдуть на балкон, що виступає з верхнього поверху галереї. Як же це Віра Павлівна не помітила раніше? «По цих нивах розсіяні групи людей; скрізь чоловіки й жінки, старі, молоді й діти вкупі. Проте більше молодих; стариків мало, бабусь іще менше, дітей більше, ніж старих, а все-таки не дуже багато. Більше половини дітей лишилося дома займатися господарством: вони роблять майже все по господарству, вони дуже люблять це; з ними кілька старих жінок. А старих дуже мало тому, що тут дуже пізно старіють, тут здорове й спокійне життя; воно зберігає свіжість». Групи, що працюють на нивах, майже всі співають, але що вони роблять? Ах, це вони збирають хліб! Як швидко йде у них робота! Та ще б пак їй не йти швидко, і ще б пак не співати їм! Майже все роблять за них машини,— і жнуть, і в'яжуть снопи, і відвозять їх,— люди майже тільки ходять, їздять, керують машинами. І як вони зручно влаштували собі; день жаркий, та їм, звичайно, байдуже: над тією частиною ниви, де вони працюють, нап'ято величезну завісу; коли посувається робота, посувається й вона,— як вони влаштували собі холодильник! Ще б пак їм не швидко й не весело працювати, ще б пак їм не

*...Бриняць слова поета.
Вінікае нова картина.*

співати! Так би і я жала! І все пісні, все пісні,— незнайомі, нові; а ось пригадали й нашу; знаю її:

Будем жити ми по-панськи:
Люди ці — моя сім'я,—
Що душі твоїй завгодно,
Все здобуду з ними я...⁴¹

Та ось роботу скінчено, всі йдуть до будівлі. «Увійдемо знову до залу, подивимося, як вони обідатимуть»,— каже старша сестра. Вони входять до найбільшого з величезних залів. Половина його заставлена столами,— столи вже накриті,— скільки їх! Скільки ж тут обідатиме? Та чоловік із тисячу чи й більше. Тут не всі; хто хоче, обідає окремо в себе; ті бабусі, старики, діти, які не виходили в поле, приготували все це: «готувати страви, займатися господарством, прибирати в кімнатах — це занадто легка праця для інших рук,— каже старша сестра,— її мають робити ті, хто ще не може або вже не може робити нічого іншого». Чудова сервіровка. Усе алюміній і кришталь; по середній смузі столів розставлено вази з квітами, страви вже на столі, увійшли жінці, всі сідають обідати, і вони, і ті, що готували обід. «А хто ж прислуговуватиме?» — «Коли? під час обіду? навіщо? Адже всього п'ять-шість страв: ті, які мають бути гарячі, поставлено на таких місцях, що не прохолонуть; бачиш, у заглибинах,— це ящики з окропом,— каже старша сестра.— Ти добре живеш, ти любиш гарну їжу, часто в тебе буває такий обід?» — «Кілька разів на рік. У них це звичайний обід: хто хоче, той має кращий, який схоче, але тоді окремий розрахунок; а хто не вимагає собі особливого проти того, що робиться для всіх, з тим немає ніякого розрахунку. І все так: те, що можуть мати коштом своєї компанії всі, за те немає розрахунків; за кожен особливу річ чи примху — розрахунок».

— Невже ж це ми? Невже це наша земля? Я чула нашу пісню, вони розмовляють по-російському.— «Так,

ти бачиш недалеко річку,— це Ока, ці люди ми, адже з тобою я, росіянка!» — «І ти все це зробила?» — «Це все зроблено для мене, і я надихала на це, я надихаю на вдосконалення цього, але робить це ось вона, моя старша сестра, вона робітниця, а я лише маю з цього пасолоду». — «І всі так житимуть?» — «Усі,— каже старша сестра,— для всіх вічна весна й літо, вічна радість. Але ми показали тобі лише кінець моєї половини дня, праці, і початок її половини,— ми ще подивимося на них увечері, через два місяці».

9

Квіти зів'яли; листя починає падати з дерев; картина стає сумна. «Бачиш, на це нудно було б дивитися, тут було б нудно жити,— каже молодша сестра,— я так не хочу». — «Зали порожні, на ланах і в садах теж немає нікого,— каже старша сестра,— я це зробила з волі своєї сестри цариці». — «Невже палац справді спорожнів?» — «Так, адже тут холодно й вогко, навіщо ж бути тут? Тут з 2000 чоловік лишилося тепер десять-дванадцять чоловік оригіналів, яким цього разу здалося приємною різноманітністю лишитися тут, у глушині, в самотині, подивитися на північну осінь. Трохи згодом, узимку, тут будуть безнастанні зміни, приїздитимуть маленькими партіями любителі зимових прогулянок, щоб провести тут кілька днів по-зимовому».

— Але де ж вони тепер? — «Та скрізь, де тепло й гарно,— каже старша сестра: — на літо, коли тут багато роботи й гарно, приїжджає сюди сила всяких гостей з півдня; ми були в домі, де вся компанія із самих вас; але багато домів побудовано для гостей, в деяких і різноплемінні гості, й господарі оселяються разом, кому як подобається, таку компанію і вибирає. Але, приймаючи влітку силу гостей, помічників у роботі, ви самі на 7—8 поганих місяців вашого року виїжджаєте на південь,—

кому куди приємніше. Проте є у вас на півдні й особливий край, куди їде головна маса ваша. Цей край так і зветься Нова Росія». — «Це — Одеса й Херсон?» — «То так у твій час, а тепер, дивись, ось де Нова Росія».

Гори, вдягнені садами; між горами вузькі долини, широкі рівнини. «Ці гори були колись голими скелями, — каже старша сестра. — Тепер вони вкриті товстим шаром землі, і на них серед садів ростуть гаї найвищих дерев; унизу по вогких вибалках плантації кофейного дерева; вище фінікові пальми, смоківниці; виноградники перемішані з плантаціями цукрової тростини; на нивах є й пшениця, але здебільшого рис». — «Що ж це за земля?» — «Зійдемо на хвилину вище, ти побачиш її межі». Далеко, на північному сході, дві річки, які зливаються до купи прямо на схід від того місця, з якого дивиться Віра Павлівна; далі на південь, в тому ж таки південно-східному напрямку, довга й широка затока; на півдні далекو йде земля, розширюючись все більше на південь між цією затокою і довгою вузькою затокою, що є її західною межею. Між західною вузькою затокою і морем, яке дуже далеко на північному заході, вузький перешийок. — «Але ж ми в центрі пустелі», — каже вражена Віра Павлівна. «Так, у центрі колишньої пустелі; а тепер, як бачиш, увесь простір з півночі, від тієї великої ріки на північному сході, вже перетворено на найродючішу землю, на землю таку саму, якою була колись і знову стала тепер та смуга понад морем на північ від неї, про яку говорилося в давнину, що вона «кипить молоком і медом». Ми не дуже далеко, ти бачиш, від південної межі обробленого простору, гірська частина півострова ще лишається піщаним, неродючим степом, яким був у твій час весь півострів; з кожним роком люди, ви, росіяни, далі й далі відсуваєте межу пустелі на південь. Інші працюють по інших країнах: усім і багато місця, і досить роботи, і простору, і повний достаток. Так, від великої північно-східної ріки весь простір на південь до

половини півострова зеленіє й квітне, по всьому простору стоять, як на півночі, величезні будівлі, за три, за чотири версти одна від одної, мов незчисленні величезні шахи на велетенській шахівниці. Зійдемо до одної з них»,— каже старша сестра.

Такий же кришталевий величезний дім, але колони його білі. «Вони тому з алюмінію,— каже старша сестра,— що тут дуже тепло, біле менше розпикається на сонці, це трохи дорожче за чавун, але по-гутешньому зручніше». Та ось що вони ще придумали: на далеку відстань довкола кришталевого палацу йдуть ряди тонких, надзвичайно високих стовпів, і на них, високо над палацом, над усім палацом і на півверсти довкола нього напнуто біле шатро. «Воно увесь час оббризується водою,— каже старша сестра:— бачиш, з кожної колони б'є вище шатра маленький фонтан, що дощем розлітається довкола, тому тут жити нежарко; ти бачиш, вони змінюють температуру, як хочуть».— «А якщо комусь подобається спека й яскраве тутешнє сонце?» — «Ти бачиш, вдалині є навільйони й намети. Кожен може жити, як йому хочеться; я до того веду, я для цього тільки й працюю».— «Отже, лишилися й міста для тих, кому подобається в містах?» — «Не дуже багато таких людей; міст лишилося менше, ніж було,— майже тільки для того, щоб бути центрами зносин і перевозки товарів, біля найкращих гаваней, по інших центрах сполучень, але ці міста більші й пишніші, ніж колишні; всі туди їздять на кілька днів для різноманітності; більша частина їхніх жителів раз у раз змінюється, буває там для праці, на недовгий час».— «А хто хоче постійно жити в них?» — «Живуть, як ви живете в своїх Петербургах, Парижах, Лондонах,— кому ж яке діло? хто перешкоджатиме? Кожен хай живе собі, як хоче; тільки величезна більшість, 99 чоловік із 100, живуть так, як ми із сестрою показуємо тобі, бо це їм приємніше й вигідніше. Але ж іди до палацу, вже досить пізній вечір, час дивитися на них».

— Та ні, спершу я хочу знати, як це сталося? — «Що?» — «Те, що неродюча пустеля перетворилася в найродючішу землю, де майже всі ми проводимо дві третини нашого року». — «Як це сталося? та що ж тут дивного? Адже це зробилося не за оди́н рік і не за десять років, я пово́лі посувала справу. З північного сходу, від берегів великої ріки, з північного заходу, від узбережжя великого моря, — у них же так багато таких потужних машин, — возили глину, вона зв'язувала пісок, проводили канали, влаштовували зрошення, з'явилася зелень, з'явилось й більше вологи в повітрі; посувалися вперед крок за кроком, по кілька верст, часом по одній версті за рік, як і тепер усе посуваються далі на південь, що ж тут особливого? Вони тільки стали розумними, почали обертати на користь собі величезну кількість сил і засобів, які раніше витрачали без користі або й просто на шкоду собі. Недарма ж я працюю і вчу. Важко було людям тільки зрозуміти, щó корисно, вони були у твій час ще такими дикунами, такими грубими, жорстокими, безрозсудними, але я вчила і вчила їх; а коли вони почали розуміти, виконувати було вже не важко. Я не вимагаю нічого важкого, ти знаєш. Ти дещо робиш по-моєму, для мене, — хіба це важко?» — «Ні». — «Звичайно ні. Згадай-по свою майстерню, хіба у вас було багато коштів? хіба більше, ніж у інших?» — «Ні, які ж у нас були кошти?» — «А твої ж швачки мають вдсятеро більше вигод, удвадцятьоро більше радощів життя, у сто разів менше зазнають неприємного, ніж інші, з такими ж коштами, які були у вас. Ти сама довела, що й у твій час люди можуть жити дуже привільно. Треба тільки бути розсудливим, вміти гарно влаштуватися, узнати, як найвигідніше використати кошти». — «Так, так; я це знаю». — «Та йди, подивися ще трохи, як живуть люди через деякий час після того, як почали розуміти те, що давно розуміла ти».

Вони входять у дім. Знову такий самий величезний, чудовий зал. Вечір у повному своєму просторі й веселоцах, минуло вже три години після заходу сонця: саме час веселитись. Як яскраво освітлено зал, чим же? — ніде не видно ні канделябрів, ні люстр; ах, ось що! — в куполі залу велика площадка з матового скла, крізь неї ллється світло, — звичайно, таке воно й повинно бути: зовсім, як сонячне, біле, яскраве й м'яке, — ну, так, це електричне освітлення. В залі щось із тисяча людей, але в ньому легко могло б бути втричі більше. «І буває, коли приїжджають гості, — каже ясна красуня, — буває й більше». — «То що ж це? хіба не бал? Це хіба звичайний буденний вечір?» — «Авжеж». — «А як на наш час, то це був би придворний бал, так розкішно вбрані жінки; так, інші часи, це видно й з крою одежі. Є кілька дам і в нашій одежі, але видно, що вони вдяглися так для різноманітності, для жарту; авжеж, вони дуріють, жартують зі свого вбрання; на інших інакше, найрізноманітніше вбрання, різних східних і південних покроїв, усі вони граціозніші за наше, але переважає вбрання, схоже на те, яке носили гречанки в найпрекрасніші часи Афін, — дуже легке й вільне, і на чоловіках теж широке, довге вбрання без талії, щось подібне до мантій, іматіїв; видно, що це звичайний домашній костюм їхній; але яке це вбрання скромне й прекрасне! Як м'яко й гарно окреслює воно форми, як збільшує воно граціозність рухів! І який оркестр, понад сто артистів і артисток, а особливо, який хор!» — «Авжеж, у вас у цілій Європі не було десяти таких голосів, яких ти в самому цьому залі знайдеш цілу сотню, і в кожному іншому стільки ж: життя не те, дуже здорове і водночас красиве, тому й груди кращі, і голос кращий», — каже ясна цариця. Але люди в оркестрі і в хорі раз у раз міняються: одні йдуть, інші

стають на їхнє місце,— вони йдуть танцювати, вони повертаються, потанцювавши.

У них вечір, буденний, звичайний вечір, вони щовечора так розважаються й танцюють; та коли ж я бачила таку енергію веселоців? але хіба так може бути, щоб їхні веселоці не сповнювались енергією, ще не знаною нами? — Вони вранці напрацювалися. Хто не напрацювався всмак, той не приготував нервів, щоб відчувати повноту веселоців. І тепер веселоці простих людей, коли їм випадє повеселитися, радісніші, жвавіші й свіжіші за наші; але в наших простих людей мало засобів для веселоців, а тут засоби багатші, ніж у нас; і веселоці наших простих людей бентежить згадка про нестатки й злидні, лихо і страждання, бентежить передчуття того самого й надалі,— це скороминуща година забуття від нужди й горя,— а хіба нужду й горе можна забути цілком? хіба пісок пустелі не заносить? хіба міазми болота не заражають і невеликого клаптика гарної землі з гарним повітрям, що лежить між пустелею і болотом? А тут немає ні згадок, ні побоювань нужди чи горя; тут тільки згадки про вільну працю з охотою, достаток, добро й насолоду, тут і сподівання тільки всього цього й надалі. Хіба ж можна порівняти! І знову: у наших робочих людей нерви лише міцні, тому здатні витримувати багато веселоців, але вони у них грубі, не сприйнятливі. А тут: нерви і міцні, як у наших робочих людей, і розвинені, вразливі, як у нас; приготовленість до веселоців, здорова, сильна жадоба веселоців, якої немає у нас, яка дається лише могутнім здоров'ям і фізичною працею, в цих людях поєднується з усією тонкістю відчужень, яка є у нас; вони мають увесь наш моральний розвиток разом з фізичним розвитком міцних наших робочих людей: зрозуміло, що їхні веселоці, що їхня насолода, їхня пристрасть — усе жвавіше й сильніше, ширше й солодше, ніж у нас. Щасливі люди!

Ні, тепер ще не знають, що таке справжні веселощі, бо ще немає такого життя, яке потрібне для них, і немає таких людей. Лише такі люди можуть цілком веселитися й знати весь захват насолоди! Яке в них квітуче здоров'я і сила, які стрункі й граціозні вони, які енергійні й виразні їхні риси! Всі вони — щасливі красені й красуні, що живуть вільним життям праці й насолоди, — щасливці, щасливці!

Бучно веселиться у величезному залі половина їх, а де ж друга половина? «Де інші? — каже ясна цариця, — вони скрізь; багато хто в театрі, одні акторами, інші музикантами, треті глядачами, як кому подобається; деякі порозходилися по аудиторіях, музеях, сидять у бібліотеці; деякі в алеях саду, деякі по своїх кімнатах, або щоб відпочити на самоті, або зі своїми дітьми, але найбільше, найбільше — це моя тасмниця. Ти бачила в залі, як палають щоки, як блищать очі; ти бачила, вони виходили, вони приходили; вони виходили — це я наділа їх, тут кімната кожного й кожної — мій притулок, в них мої тасмниці непорушні, запони дверей, розкішні килими, що вбирають звук, там тиша, там тасмниця; вони поверталися — це я повертала їх із царства моїх тасмниць до безжурних веселощів. Тут царюю я».

«Я царюю тут. Тут усе для мене! Праця — готування свіжості почуттів і сил для мене, веселощі — готування до мене, відпочинок після мене. Тут я — мета життя, тут я — усе життя».

11

«В моїй сестрі, цариці, найвище щастя життя, — каже старша сестра, — але ти бачиш, тут усяке щастя, яке кому потрібне. Тут усі живуть, як краще кому жити, тут усім і кожному — повна воля, вільна воля».

«Те, що ми показали тобі, не скоро буде в повному своєму розвитку, який бачила зараз ти. Зміниться багато поколінь перше, ніж цілком здійсниться те, що ти передчуваєш. Ні, не багато поколінь: моя робота йде тепер швидко, щороку швидше, та все-таки ти ще не ввійдеш у це повне царство моєї сестри; принаймні ти бачила його, ти знаєш майбутнє. Воно ясне, воно прекрасне. Кажі ж усім: ось що в майбутньому, майбутнє ясне й прекрасне. Любіть його, прямуйте до нього, працюйте для нього, наближайте його, переносьте з нього в теперішнє, скільки можете перенести; настільки буде світле й добре, багате на радість і насолоду ваше життя, наскільки ви зумієте перенести в нього з майбутнього. Прямуйте до нього, працюйте для нього, наближайте його, переносьте з нього в теперішнє все, що можете перенести».

XVII

Через рік нова майстерня вже цілком улаштувалася, устаткувалася. Обидві майстерні були тісно зв'язані одна з одною, передавали одна одній замовлення, коли одна була завалена ними, а друга мала час виконати їх. Між ними був поточний рахунок. Коштів у них було вже досить, щоб вони могли відкрити магазин на Невському, якщо зблизяться одна з одною ще більше. Влаштування цього завдало чимало клопоту Вірі Павлівні й Мерцаловій. Хоч їхні компанії були дружні, хоч часто одна компанія гостювала в другій, хоч часто вони з'єднувалися для поїздок за місто, але все-таки думка про солідарність рахунків двох різних підприємств була думка нова, яку треба було довго й багато роз'яснювати. Однак вигода мати на Невському свій магазин була очевидна, і після кількох місяців турбот про злиття двох рахівництв прибутку в одно Вірі Павлівні й Мерцаловій

пощастило досягти цього. На Невському з'явилася нова вивіска: «Au bon travail. Magasin des Nouveautés». З відкриттям магазину справи почали розвиватися швидше, ніж раніше, і ставали все вигіднішими. Мерцалова й Віра Павлівна вже мріяли у своїх розмовах, що років через два, замість двох майстерень, буде чотири, п'ять, а там незабаром і десять, і двадцять.

Місяців через три після відкриття магазину приїхав до Кірсанова один почасти знайомий, а більше незнайомий співбрат його по медицині, багато розповідав про всілякі медичні казуси, найбільше про надзвичайні успіхи свого методу лікування, який полягав у тому, щоб класти уздовж по грудях і по животу два вузьких і довгих мішечки, наповнені товченою кригою і загорнуті кожен у чотири салфетки, а наприкінці всього сказав, що один із його знайомих бажає познайомитися з Кірсановим.

Кірсанов виконав бажання; знайомство було приємне, розмовляли багато про що, між іншим і про магазин. Пояснив, що магазин відкрито, власне, з торговельною метою; довго говорили про вивіску магазину, чи добре, що на вивісці написано travail. Кірсанов казав, що travail означає праця. Au bon travail—магазин, який добре виконує замовлення; розмовляли про те, чи не краще було б замінити такий девіз прізвищем. Кірсанов сказав, що російське прізвище його дружини призведе до комерційних збитків; нарешті придумав такий вихід: його дружину звуть «Віра» — по-французькому віра — foi; якби на вивісці можна було написати замість Au bon travail — A la bonne foi, то чи не було б досить цього? — Це мало б зовсім невинний зміст — «сумлінний магазин», і ім'я хазяйки було б на вивісці; поміркувавши, побачили, що це можна. Кірсанов якнайстаранніше звертав розмову на такі питання, і взагалі в цьому пощастило йому, так що повернувся він додому дуже задоволений.

Але в усякому разі Мерцалова й Віра Павлівна добре поспілкувалися своїм мріям і стали дбати про те,

щоб хоч утриматися на місці, а вже не про те, щоб іти вперед.

Таким чином, коли прохолонув зайвий запал у Віри Павлівни й Мерцалової, майстерні й магазин існували, не розвиваючись, але радіючи вже з того, що можуть існувати. Нове знайомство Кірсанова тривало й було для нього дуже приємне. Так минуло ще років зо два чи й більше, без будь-яких особливих подій.

XVIII

ЛИСТ КАТЕРИНИ ВАСИЛІВНИ ПОЛОЗОВОЇ

С.-Петербург, 17 серпня 1860 р.

Люба Поліно, мені так сподобалася цілком нова річ, про яку я нещодавно довідалась і якою тепер сама дуже старанно займаюся, що я хочу описати її тобі. Я певна, що ти теж зацікавишся нею. Але головне, ти сама, може, знайдеш можливість зайнятися чимсь подібним. Це так приємно, мій друже.

Річ, яку я хочу описати тобі, — швейна майстерня; власне, дві майстерні, обидві утворені за одним принципом жінкою, з якою познайомилась я всього два тижні тому, але вже встигла дуже здружитися. Я тепер допомагаю їй, з тією умовою, щоб вона потім допомогла мені влаштувати ще таку саму майстерню. Ця дама — Віра Павлівна Кірсанова, ще молода, добра, весела, цілком до вподоби мені, тобто більше схожа на тебе, Поліно, ніж на твою Катю, таку смирну: вона жвава й бадьора жінка. Випадково почувши про її майстерню, — мені розказали лише про одну, — я прямо приїхала до неї без будь-яких рекомендацій і приводів, просто сказала, що я зацікавилася її майстернею. Ми зійшлися з першого ж разу, тим більше, що Кірсанов, її чоловік, це, як виявилось, той самий доктор

Кірсанов, який п'ять років тому зробив мені, пам'ятаєш, таку важливу послугу.

Порозмовлявши зо мною з півгодини й побачивши, що я справді співчуваю таким речам, Віра Павлівна повела мене в свою майстерню, ту, в якій вона сама порядкує (іншу, що була створена раніше, взяла на себе одна з її близьких знайомих, теж дуже гарна молода дама), і я перекажу тобі враження від мого першого візиту; вони були такі нові й разючі, що я тоді ж таки запотувала їх до свого щоденника, який була давно покинула, а тепер відновила через одну особливу обставину, про яку, може, я розповім тобі трохи згодом. Я дуже рада, що ці враження я тоді ж таки записала: тепер я й забула б згадати багато дечого з того, що вразило мене тоді, а зараз, усього через два тижні, вже здається звичайнісінькою річчю, яка інакшою й не повинна бути. Але чим звичайнішою стає ця річ, тим дужче я прив'язуюся до неї, бо вона дуже гарна. Отже, Поліно, я починаю виписку з мого щоденника, додаючи подробиці, про які довідалася пізніше.

Швейна майстерня,— що ж саме побачила я, як ти гадаєш? Ми зупинилися біля під'їзду, Віра Павлівна повела мене дуже гарними сходами, знаєш, одними з тих сходів, на яких часто бувають швейцари. Ми зішли на третій поверх, Віра Павлівна подзвонила, і я побачила себе у великому залі, з роялем, з пристойними меблями,— одне слово, зал мав такий вигляд, ніби ми увійшли в квартиру родини, що проживає 4 або 5 тисяч карбованців на рік.— Це майстерня? І це одна з кімнат, що їх займають швачки? «Так; це приймальна кімната й зал для вечірніх зборів; ходімо по тих кімнатах, у яких, власне, живуть швачки, вони зараз у робочих кімнатах, і ми нікому не заважатимемо».

— Ось що побачила я, обходячи кімнати, і що пояснила мені Віра Павлівна.

Приміщення майстерні склалося з трьох квартир, що входять на одну площадку й стали однією квартирою, коли

пробили двері з однієї до іншої. Квартири ці раніше паймали за 700, 550 і 425 крб. на рік, разом за 1675 крб. Але, наймаючи їх усі разом за контрактом на 5 років, господар будинку згодився віддати їх за 1250 крб. Всього в майстерні 21 кімната, з них 2 дуже великі, по 4 вікна, одна править за приймальню, друга — за їдальню; ще в двох кімнатах, теж дуже великих, працюють; в інших живуть. Ми пройшли 6 чи 7 кімнат, в яких живуть дівчата (я все кажу про перший мій візит); меблі в цих кімнатах теж дуже пристойні, червоного дерева або горіхові; в деяких є стоячі дзеркала, в інших — дуже гарні трюмо; багато крісел, диванів гарної роботи. Меблі в різних кімнатах різні, майже всі вони поступово купувалися при пагоді, за дешеву ціну. Ці кімнати, в яких живуть, мають такий вигляд, як у квартирах чиновницьких родин середньої руки, у родин старих начальників відділу або молодих столоначальників, що незабаром будуть начальниками відділу. В кімнатах, котрі більші, живуть по троє дівчат, в одній навіть четверо, в інших — по двоє.

Ми зайшли до робочих кімнат, і дівчата, що працювали в них, теж здалися мені вдягненими, як дочки, сестри, молоді дружини цих чиновників: на одних були шовкові плаття з простеньких шовкових матерій, на інших барежеві, серпанкові. В обличчях була та лагідність і ніжність, яка розвивається лише від життя в достатку. Ти можеш уявити собі, як це все дивувало мене. В робочих кімнатах ми пробули довго. Я одразу же познайомилася з деякими дівчатами; Віра Павлівна сказала про мету мого візиту; рівень їхнього розвитку був неоднаковий; деякі розмовляли вже цілком мовою освіченого товариства, були обізнані з літературою, як наші панночки, чимало знали й з історії, і про чужі землі, і про все, що становить звичайне коло понять панночок у нашому товаристві; двоє були навіть дуже начитані. Інші, що недавно поступили до майстерні, були менше розвинені, проте з кожною з них можна було розмовляти, як з дівчиною, що вже має деяку

освіту. Взагалі рівень розвитку кожної відповідає тому, як давно вона живе в майстерні.

Віра Павлівна займалася справами, іноді підходила до мене, а я розмовляла з дівчатами, і таким чином ми дочекалися обіду. Він складається у будні з трьох страв. Того дня був рисовий суп, розварна риба й телятина. Після обіду на столі з'явилися чай і кофе. Обід був такий гарний, що я поїла смачно і не вважала б за великий нестаток жити на такому обіді.

А ти знаєш, що мій батько й тепер має гарного кухаря.

Ось яке було загальне враження від мого першого візиту. Мені сказали, і я знала, що я буду в майстерні, в якій живуть швачки, що мені покажуть кімнати швачок; що я бачитиму швачок, що я сидітиму за обідом швачок; замість того я бачила квартири людей не бідного стану, з'єднані в одне приміщення, бачила дівчат середнього чи повницького або бідного поміщицького кола, була за обідом, не багатим, але задовільним для мене; — що ж це таке? і як же це можливо?

Коли ми повернулися до Віри Павлівни, вона і її чоловік пояснили мені, що це зовсім не дивно. Між іншим, Кірсанов тоді написав мені для прикладу невеличкий розрахунок на клапті паперу, який зберігся між сторінками мого щоденника. Я перепишу тобі його; та спершу ще кілька слів.

Замість злиднів — достаток; замість бруду — не лише чистота, навіть деяка розкіш кімнат; замість грубості — чимала освіченість; усе це походить від двох причин: з одного боку, збільшується прибуток швачок, з другого — досягається дуже велика економія у їхніх витратах.

Ти розумієш, чому вони дістають більше прибутку: вони працюють на свій власний рахунок, вони самі хазяйки; тому вони дістають ту частку, яка стала б прибутком хазяйки магазину. Та це не все: працюючи для власної користі і на свій рахунок, вони значноощадніші і на

матеріал роботи, і на час: робота йде швидше, і витрат на цеї менше.

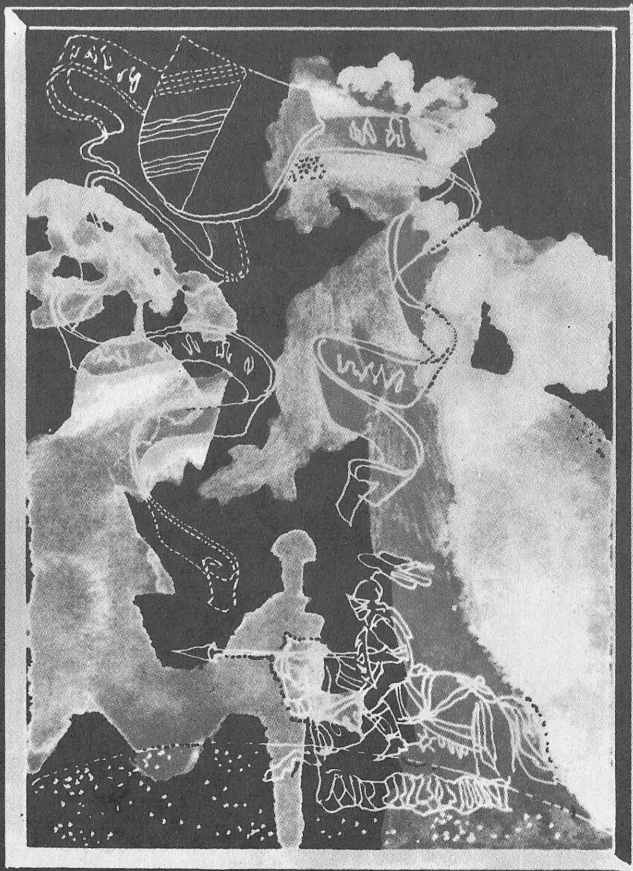
Зрозуміло, що й у витратах на їхнє життя багато заощаджень. Вони купують усе у великій кількості, платять готівкою, тому речі обходяться їм дешевше, ніж якби купували вроздріб і набір; речі вибирають уважно, із знанням справи, розпитуючи, тому все купують не тільки дешевше, а й краще, ніж взагалі доводиться купувати бідним людям.

Крім того, багато витрат або надзвичайно зменшуються, або стають зовсім непотрібними. Подумай, наприклад: щодня ходити до магазину за дві, за три версти — скільки зношується зайвого взуття, зайвої одежі від цього. Наведу тобі найдрібніший приклад, який, проте, можна застосувати до всього в цьому відношенні. Якщо не мати дощової парасольки, це означає багато втратити від того, що псується одежа під дощем. Тепер слухай слова, сказані мені Вірою Павлівною. Звичайна полотняна парасолька коштує, скажімо, 2 карбованці. У майстерні живе 25 швачок. На парасольку для кожної пішло б 50 крб., та, яка не мала б парасольки, втрачала б на одежі більше, ніж 2 крб. Але вони живуть укупі; кожна виходить з дому лише тоді, коли їй зручно; тому не буває такого, щоб у негодю багато хто виходив з дому. Вони вирішили, що 5 дощових парасольок цілком досить. Ці парасольки шовкові, гарні; вони коштують по 5 крб. Разом витрат на дощові парасольки — 25 крб., або в кожній швачки — по 1 крб. Ти бачиш, що кожна з них користується гарною річчю замість поганої і все-таки має вдвоє менше витрат на цю річ. Так і з безліччю дрібниць, які всі разом важать дуже багато. Те саме з квартирою, з харчуванням. Наприклад, цей обід, який я тобі описала, обійшовся в 5 крб. 50 коп. або 5 крб. 75 коп., з хлібом (але без чаю й кави). А за столом було 37 чоловік (не рахуючи мене, гості, й Віри Павлівни), правда, серед них кілька дітей. 5 крб. 75 коп. на 37 чоловік — це становить менше 16 коп. на душу, менше

5 крб. на місяць. А Віра Павлівна каже, що коли людина обідає сама, вона на ці гроші не може мати майже нічого, крім хліба й тієї гидоти, яку продають по дрібних крамничках. У кухмістерській такий обід (тільки не так чисто приготований) коштує, за словами Віри Павлівни, 40 коп. сріблом,— за 30 коп. значно гірший. Ця різниця зрозуміла; кухмістер, готуючи обід на 20 чоловік або й менше, має сам прожити з цих грошей, мати квартиру, мати прислугу. Тут цих зайвих витрат майже зовсім немає або вони значно менші. Платня двом бабусям, родичкам двох швачок — ось і весь видаток на утримання їхнього кухонного інтату. Тепер тобі зрозумілий буде розрахунок, який зробив мені для прикладу Кірсанов, коли я була у них уперше. Написавши його, він сказав мені:

— Звичайно, я не можу сказати вам точних цифр, та й важко було б знайти їх, бо, ви знаєте, у кожного комерційного підприємства, у кожного магазину, кожної майстерні свої власні пропорції між різними статтями прибутку й видатку, в кожній родині теж своя власна міра заощадження у видатках і особливі пропорції між різними статтями їх. Я ставлю цифри лише для прикладу; але щоб рахунок був переконливіший, я ставлю цифри, які менші від справжньої вигідності нашого порядку, порівнюючи із справжніми видатками майже кожного комерційного підприємства і майже кожного дрібного, бідного господарства.

— Прибуток комерційного підприємства від продажу товарів,— вів далі Кірсанов,— розпадається на три головні частини: одна йде на платню робітникам; друга — на інші видатки підприємства: наймання приміщення, освітлення, матеріали для роботи; третя лишається як прибуток хазяїнові. Припустімо, виручку ділять між цими частинами так: на платню робітникам — половина виручки, на інші видатки — четверта частина; остання чверть — прибуток. Це значить, що коли робітники одержують 100 крб., то на інші видатки йде 50 крб., у хазяїна лишається теж 50. Подивимося, скільки одержують робітники

*«Смертельним сумом і скорботою
сповнена душа моя.
Меч пройняв моє серце.
Тужіть і ви. Ви нещасні.
Земля — долина плачу.»*

при нашому порядку.— Кірсанов став читати свій папірець з цифрами:

Вони дістають свою платню	100 крб.
Вони самі хазяїни, тому одержують і хазяїнський прибуток	50 крб.
У них робочі кімнати містяться при їхній квартирі, тому обходяться дешевше, ніж окрема майстерня; вони заощаджують на матеріалі; в цьому дуже велика пропорція заощадження, я гадаю, наполовину, але ми візьмемо лише на третину; з 50 крб., які йшли б на ці видатки, вони заощаджують як прибуток собі ще . . .	16 крб. 67 коп.
	<hr/>
	166 крб. 67 коп.

— Ось ми вже визначили,— вів далі Кірсанов:— що наші робітники одержують 166 крб. 67 коп., коли при іншому порядку вони мають лише 100 крб. Але вони одержують ще більше: працюючи на свою користь, вони працюють старанніше, а тому швидше, успішніше; скажімо, коли при звичайній, поганій старанності вони встигли б зробити 5 речей, у нашому прикладі 5 платтів, то тепер вони встигають зробити 6,— ця пропорція дуже мала, але візьмемо її; отже, за той час, коли інше підприємство заробляє 5 крб., наше заробляє 6 крб.

Від швидкості й старанної роботи виручка й прибуток збільшується на одну п'яту частину; від 166 крб. 67 коп. п'ята частина 33 крб. 33 коп.,— отже, ще	33 крб. 33 коп.
до попередніх	166 крб. 67 коп.
	<hr/>
	200 крб.

— Тому у наших вдвоє більше прибутку, ніж в інших,— казав Кірсанов далі.— Тепер, як використовується цей прибуток. Маючи удвоє більше коштів, вони використовують їх значно вигідніше. Тут вигода подвійна, як ви знаєте; по-перше, від того, що все купують оптом; нехай

від цього заощаджується третина,— речі, куплені вроздріб і набір, обійшлися б у 3 крб., а так обходяться в 2 крб. Насправді, вигода більша: візьмемо для прикладу квартиру; якби ці кімнати віддавали в найми кутками, тут жило б: у 17 кімнатах з 2 вікнами по 3 й по 4 чоловіка,— разом нехай 55 чоловік; у 2 кімнатах з 3 вікнами по 6 чоловік і в 2 з 4 вікнами по 9 чоловік, 12 та 18, разом 30 чоловік, та 55 у маленьких кімнатах,— в цілій квартирі 85 чоловік; кожен платив би по 3 крб. 50 коп. на місяць, це виходить 42 крб. на рік; отже, дрібні хазяїни, що промишляють наймом кутків, беруть за таке приміщення — 42 крб. на 85—3570 крб. Наші мають цю квартиру за 1250 карбованців, майже втриє дешевше. І так багато в чому, майже так, майже в усьому. Певно, я ще не дійшов би до справжньої пропорції, якби взяв заощадження наполовину; але я візьму його теж лише в третину. Це ще не все. При такому порядку вони не мають потреби робити багатьох витрат або їм потрібна значно менша кількість речей,— Вірочка наводила вам для прикладу взуття, одяг. Припустімо, що від цього кількість купованих речей скорочується на одну чверть, замість 4 пар черевиків досить 3, або 3 плаття носять стільки часу, як носили б 4,— ця пропорція знов-таки надто мала. Але подивіться, що виходить з цих пропорцій:

Дешевизна купівлі робить те, що речі купуються на одну третину дешевше,— тобто, скажімо, за три речі платиться замість 3 крб. лише 2 крб.; але при нашому порядку цими 3 речами задовольняється стільки потреб, скільки при іншому порядку задовольнялося б не менше, як 4 речами; це значить, що за свої 200 крб. наші швачки мають стільки речей, скільки при іншому порядку вони мали б не менше як за 300 крб. і що ці речі при нашому порядку дають їм у житті стільки вигод, скільки при іншому порядку вони мали б за суму не меншу як 400 крб.

— Порівняйте життя родини, яка витрачає 1000 крб. на рік, з життям такої самої родини, що витрачає 4000 крб., правда ж, ви побачите величезну різницю? — казав Кірсанов далі. — При нашому порядку маємо таку саму пропорцію, якщо не більшу: при ньому виходить удвічі більше прибутку і прибуток використовується вдвічі вигідніше. Чи ж дивно, що ви побачили, що життя наших швачок зовсім не схоже на те, яке ведуть швачки при звичайному порядку?

Ось яке чудо я побачила, друже мій Поліно, і ось як просто воно пояснюється. І я тепер так звикла до нього, що мені вже здається дивним: як же я тоді дивувалася з нього, як же я не сподівалася, що побачу все саме таким, яким побачила. Напиши, чи маєш ти змогу зайнятись тим, до чого я тепер готуюся: влаштуванням швейної або іншої майстерні за цим порядком. Це так приємно, Поліно.

Твоя К. Полозова.

Р. С. Я зовсім забула розповісти про другу майстерню, — та нехай уже іншим разом. Зараз скажу тільки, що старша майстерня розвинулась більше і тому всіма своїми сторонами вища за ту, яку я тобі описувала. Щодо подробиць устрою між ними багато різниці, бо все пристосовано до обставин».

НОВІ ОСОБИ Й РОЗВ'ЯЗКА

I

Полозова говорила в листі до подруги, що багато чим завдячує чоловікові Віри Павлівни. Щоб пояснити це, слід сказати, що за людина був її батько.

Полозов був відставний ротмістр чи штаб-ротмістр; на службі, за звичаєм старого того віку, він пив-гуляв і прогуляв чималий родовий маєток. А коли прогуляв, тоді набрався розуму і вийшов у відставку, щоб збити собі нову маєтність. Зібравши останні крихти, які лишилися, він побачив, що в нього тисяч із десяти,— по-тодішньому на асигнації,— і розпочав з ними дрібну хлібну торгівлю, почав брати всякі маленькі підряди, хапався за кожне вигідне діло, що було йому під силу, і років через десять уже мав чималий капітал. З репутацією такої солідної й спритної людини, з чином своїм і своїм відомим у тих місцях прізвищем, він міг тепер вибрати собі яку схоче наречену серед купецьких дочок у двох губерніях, де він провадив свої торговельні справи, і вибрав дуже добре,— з півмільйоном (знову ж таки на асигнації) посагу. Тоді йому було років 40, і це було більш ніж за 20 років перед тим, як ми бачимо його дочку приятелькою Віри Павлівни. Додавши такий великий куш до своїх грошей, він повів справи вже в широкому розмірі і років через десять після того був мільйонером і на срібло, як тоді почали рахувати. Його дружина померла; вона, звична до провінційного життя, стримувала його від переїзду до Петербурга; тепер він переїхав до Петербурга, пішов угору ще швидше, і років ще через десять вважали, що він має уже три-чотири міль-

йони. І дівчата, і вдови, молоді й старі, упали біля нього, але він не захотів одружуватись удруге, — почасти тому, що зберігав вірність пам'яті дружини, а ще більше тому, що не хотів давати мачуху Каті, яку дуже любив.

Полозов ішов угору — мав би вже й не три-чотири мільйони, а десяток, якби взявся до відкупів, але він почував до них огиду і вважав за чесні справи лише підряди та поставки. Інші мільйонери сміялися з такого тонкого розрізнення і мали певну рацію; а він, хоч і не мав рації, все ж твердив своє: «комерцією займаюся, з грабунку багатіти не хочу». Але ось за рік чи за півтора перед тим, як дочка його познайомилася з Вірою Павлівною, з'явився і дуже яскравий доказ того, що його комерція мало чим різнилась од відкупів по суті справи, хоч і дуже різнилась на його думку. У нього був величезний підряд, чи то на полотно, чи на провіант, чи на шевський товар, не знаю добре, а він, стаючи з кожним роком упертішим і чванливішим і від літ, і від повсякчасної удачі, і від зростаючої поваги до нього, посварився з однією потрібною людиною, погарячився, вилаяв, і штука почала виходити погана. Сказали йому через тиждень: «скорися», — «не хочу», — «лопнеш», — «а нехай, не хочу»; через місяць те саме сказали, він відповів знову те саме, і справді: скоритися — не скорився, а лопнути — лопнув. Товар було забраковано; крім того, виявилися якісь чи то провини, чи то зловмисності, і всі його три-чотири мільйони ляснули, і Полозов у 60 років став жебраком. Тобто жебраком проти недавнього; але, коли б не порівнювати з недавнім, він жив добре: у нього лишилася пайка в якомусь стеариновому заводі, і він, не вдаючись у розпач, зробився управителем цього заводу з гарною платнею. Крім того, уціліло якимсь чином ще кілька десятків тисяч. Якби такі рештки лишилися в нього років 15 чи хоч 10 тому, їх було б досить, щоб знову звестися неабияк угору. Та, маючи понад 60 років, зводиться вже важко, і Полозов вирішив, що пробувати таку річ пізно, несила. Він думав тепер

лише про те, щоб якнайшвидше продати завод, акції якого майже не давали прибутку, кредиту і справ якого не можна було поправити: він зміркував розумно і встиг розтлумачити іншим головним акціонерам, що негайний продаж — єдина можливість урятувати гроші, поховані в акціях. Ще думав він про те, щоб видати дочку заміж. Але головне — продати завод, обернути всі гроші в 5-процентні білети, які тоді увійшли були в моду, — і доживати віку тихо-мирно, згадуючи про колишню велич, втрату якої зніс він бадьоро, зберігши і веселість, і твердість.

II

Батько любив Катю, не давав ультравеликосвітським гувернанткам занадто муштрувати дівчину; «це дурниці», казав він про всякі виправлення стану, виправлення манер тощо; а коли Каті було 15 років, він навіть погодився з нею, що можна обійтися їй і без англійки і без французьки. Тут Катя вже й зовсім відпочила, вона мала повну волю в домі. А воля для неї означала тоді те, що їй не заважали читати й мріяти. Подруг у неї було небагато, дві-три близьких, претендентів на одруження з нею — без ліку: адже вона одиначка у Полозова, страшно вимовити: 4 мільйони!

Але Катя читала й мріяла, а претенденти лишалися в розпачі. А Каті вже було 17 років. Так, читала, і мріяла, і не закохувалась, а тільки почала вона раптом худнути, бліднути і занедужала.

III

Кірсанов не займався практикою, проте вважав, що він не має права відмовлятися від участі в консилиумах. А в цей час — так із рік після того, як він став професором,

і за рік перед тим, як одружилися вони з Вірою Павлівною,— тузи петербурзької практики почали надто вже часто запрошувати його на консилиуми. Причин було дві. Перша: виявилось, що справді є на світі Клод Бернар і живе в Парижі. Один з тузів, що їздив не знати чого з ученою метою до Парижа, на власні очі бачив Клода Бернара, таки живого Клода Бернара, справжнього; відрекомендувався йому по чину, званню, орденах та знатних своїх хворих, і Клод Бернар, послухавши його з півгодини, сказав: «Даремно ви приїхали до Парижа вивчати успіхи медицини, вам не було чого виїжджати для цього з Петербурга»; туз узяв ці слова за атестацію своїх занять і, повернувшись до Петербурга, згадував ім'я Клода Бернара не менше 10 разів на добу, додаючи до цього не менше 5 разів «мій учений друг» або «мій славетний товариш по науці». Як же після цього не кликати Кірсанова на консилиуми? Не можна не кликати. А друга причина була ще поважніша: всі тузи бачили, що Кірсанов не відбиватиме у них практики,— не лише не відбиває, навіть, скільки б його не просили й не силували, не бере. Відомо, що у багатьох практикуючих тузів такий звичай: якщо наближається пеминучий, на думку туза, капут хворому і зловмисна доля не дає змоги зіпхнути хворого з рук ні водами, ні якимсь іншим закордоном, то треба зіпхнути його на руки іншому медикові,— і туз ладез тут навіть сам дати грошей,— тільки візьми. Кірсанов і на прохання охочого тікати туза рідко брав на себе лікування — звичайно рекомендував своїх друзів, що займалися практикою, а собі лишав тільки нечисленні випадки, цікаві з наукового погляду. Як же не запрошувати на консилиуми співбрата, якого знає Клод Бернар і який не відбиває практики?

У Полозова-мільйонера медиком був один з найкозирніших тузів, і коли Катерина Василівна небезпечно запедужала, консилиуми довго складалися з самих тузів. Нарешті справа так погіршала, що тузи вирішили: запросити

Кірсанова. Справді, завдання було трудне для тузів: немає ніякої хвороби у хворої, а сили хворої швидко підупадають. Треба ж знайти хворобу; лікар, що лікував, придумав: *atrophia nervorum*, «припинення живлення нервів»; чи буває на світі така хвороба, чи ні, мені невідомо, та коли буває, то вже і я розумію, що вона має бути невиліковна. А якщо, незважаючи на невиліковність, все-таки лікувати її, то нехай лікує Кірсанов чи хтось інший з його приятелів,— нахаб хлопчиськів.

Отже, новий консилиум, з Кірсановим. Досліджували, розпитували хвору; хвора відповідала охоче, дуже спокійно; але Кірсанов після перших слів одійшов від неї і лише дивився, як досліджували й розпитували тузи; а коли вони втомилися і її змучили, скільки вимагає пристойність у таких випадках, і спитали Кірсанова: «Ви якої думки, Олександрє Матвійовичу?», він сказав: «Я не досить дослідив хвору. Я лишуся тут. Це випадок цікавий. Якщо треба буде знову скликати консилиум, я скажу Карлу Федоровичу» — тобто лікуючому лікареві, який аж засяяв, зрадівши порятункові від своєї *atrophia nervorum*.

Коли всі порозходилися, Кірсанов сів біля ліжка хворої. Хвора глузливо посміхнулася.

— Шкода, що ми незнайомі з вами,— почав він: — медикові потрібне довір'я; а може, мені й пощастить здобути ваше. Вони не розуміють вашої хвороби, тут потрібна деяка догадливість. Вислухувати ваші груди, давати вам мікстури — марна річ. Треба тільки одне: знати ваш стан і подумати разом, чи можна щось зробити. Ви будете допомагати мені в цьому?

Хвора мовчала.

— Ви не хочете розмовляти зо мною?

Хвора мовчала.

— Ви, певно, навіть хочете, щоб я пішов. Я прошу у вас лише десять хвилин. Якщо через десять хвилин ви, як за раз, вважатимете, що моя присутність даремна, я піду. Вам відомо, що у вас немає ніякої іншої хвороби, крім

суму? Вам відомо, що коли цей моральний стан триватиме й далі, то через два-три тижні, а може, й раніше, вас не можна буде врятувати? А може, ви не проживете й двох тижнів? У вас сьогодні ще немає сухот, але до них дуже, дуже близько, і в ваші роки, при таких умовах, вони розвиваються надзвичайно швидко, все може скінчитися за кілька днів.

Хвора мовчала.

— Ви не відповідаєте. Але ви лишилися байдужою. Отже, мої слова не були для вас новою. Тим, що ви мовчите, ви відповідаєте мені «так». Чи знаєте ви, що зробив би на моєму місці майже кожен інший? Він пішов би поговорити з вашим татусем. Може, моя розмова з ним урятувала б вас, та коли ви не хочете, я не зроблю цього. Чому? Я визнаю правило: усупереч волі людини не слід робити нічого для неї; свобода вища над усе, навіть над життя. Тому, якщо ви не хочете, щоб я довідався про причину вашого дуже небезпечного стану, я й не довідуватимусь. Якщо ви скажете, що ви хочете вмерти, я лише попрошу вас пояснити мені причини цього бажання; якщо вони навіть здадуться мені безпідставними, я все-таки не маю права перешкоджати вам; якщо вони здадуться мені важкими, я повинен допомагати вам і згоден. Я згоден дати вам отруту. На цих умовах, прошу вас, скажіть мені причину вашої хвороби.

Хвора мовчала.

— Ви не хочете відповідати. Я не маю права питати далі. Але чи можу я просити у вас дозволу розповісти вам про себе самого те, що, можливо, збільшить довір'я між нами? Так? Дякую вам. Від чого б це не сталося, але ви страждаєте. Я теж. Я палко кохаю жінку, яка навіть не знає і ніколи не повинна дізнатись, що я кохаю її. Чи шкода вам мене?

Хвора мовчала, але злегка усміхнулася сумно.

— Ви мовчите, однак ви не могли приховати, що ці мої слова ви помітили трохи більше, ніж попередні. Цього вже

досить: я бачу, що у вас і в мене одна причина страждан-
ня. Ви хочете вмерти? Мені дуже зрозуміло це. Але вми-
рати від сухот — це довго, це тяжко. Я згоден допомогти
вам умерти, якщо це можна допомогти ні в чому іншо-
му,— я кажу, що згоден дати вам отруту — чудову, яка
вбиває швидко, без будь-яких страждань. То згодні ви на
цій умові дати мені змогу довідатись, чи справді ваше ста-
новище таке безвихідне, як вам здається?

— Ви не обманете? — промовила хвора.

— Подивіться уважно мені у вічі — ви побачите, що не
обманю.

Хвора якийсь час вагалася.

— Ні, все-таки я надто мало знаю вас.

— Інший, на моєму місці, став би вже казати, що по-
чуття, від якого ви страждаєте, гарне. Я ще не скажу цьо-
го. Чи ваш татусь знає про нього? Прошу вас пам'ятати,
що я не говоритиму з ним без вашого дозволу.

— Не знає.

— Він любить вас?

— Так.

— Як ви гадаєте, щó я скажу вам тепер? Ви говорите,
він любить вас; я чув, що він чоловік недурний. Чому ж ви
гадаєте, що даремно було б відкрити йому ваше почуття,
що він не погодиться? Якби перешкодою була тільки бід-
ність того, кого ви кохаєте, це не утримало б вас від спро-
би умовити вашого татуся,— так я гадаю. Значить, ви вва-
жаєте, що ваш татусь надто поганої думки про нього,—
іншої причини вашого мовчання перед татусем не може
бути. Так?

Хвора мовчала.

— Видно, я не помиляюсь. Що я тепер думаю? Ваш та-
тусь — людина досвідчена в житті, знає людей; ви недо-
свідчена; якщо він вважає якусь людину негарною, а для
вас вона гарна, то, певно, помиляєтеся ви, а не він. Ви
бачите, що я повинен так думати. Хочете знати, чому я
кажу вам такі неприємні речі? Я скажу. Ви можете роз-

гніватись на мої слова, відчуті неприязнь до мене за них, але все ж таки ви скажете собі: він каже те, що думає, не прикидається, не хоче мене обманювати. Я виграю у вашому довір'ї. Правда ж, я говорю з вами чесно?

Хвора вагалася, чи відповідати, чи ні.

— Ви чудна людина, докторе,— промовила вона нарешті.

— Ні, я не чудний, а тільки не схожий на шахрая. Я одверто сказав, що думаю. Та це лише моє припущення. Можливо, я й помиляюся. Дайте мені змогу дізнатися про вас. Назвіть мені ім'я того, до кого ви почуваєте прихильність. Тоді,— але знову-таки, лише з вашого дозволу,— я поговорю про нього з вашим татусем.

— Що ж ви скажете йому?

— Він близько знає його?

— Так.

— В такому разі я скажу йому, щоб він погодився на ваш шлюб, тільки з однією умовою: призначити час весілля не на зараз, а через два-три місяці, щоб ви мали час обміркувати спокійно, чи має рацію ваш батько.

— Він не погодиться.

— Погодиться, я сподіваюсь. А якщо ні, я допоможу вам, як сказав.

Кірсанов довго говорив у такому дусі. Нарешті добився того, що хвора сказала йому ім'я й дозволила поговорити з її батьком. Але порозумітися зі старим було ще важче, ніж із нею. Полозов дуже здивувався, почувши, що дочка його згасає через безнадійне кохання; ще більше здивувався він, почувши ім'я чоловіка, в якого вона закохана, і твердо сказав: «Хай краще вмирає, ніж іде за нього. Смерть її і для неї, і для мене буде меншим горем». Справа була дуже трудна, тим більше що Кірсанов, вислухавши резони Полозова, побачив, що правда таки на боці старого, а не дочки.

Женихи сотнями упали коло спадкоємиці величезного багатства; але товариство, що товпилося за обідами й на вечорах у Полозова, було те надто сумнівного типу, надто сумнівної вишуканості товариство, яке наповнює зали подібних до Полозова багатців, що піднялися над більш або менш пристойним, не великосвітським рідним своїм колом і не мають ні рідні, ні зв'язків серед справжнього великосвітського товариства, теж більш або менш пристойного; вони стають годувальниками пройдисвітів і фатів, зовсім непристойних уже й із зовнішнього вигляду, не кажучи про внутрішні якості. Тому Катерина Василівна була зацікавлена, коли серед її залицяльників з'явився справжній світський чоловік, цілком гарного тону: він тримався значно вишуканіше за всіх інших, говорив значно розумніше й цікавіше за них. Батько рано помітив, що вона стала віддавати йому перевагу перед іншими, і, людина ділова, рішуча, тверда, одразу ж, як помітив, поговорив з дочкою. «Друже мій, Катю, коло тебе сильно упадає Соловцов; остерегайся його: він дуже погана людина, зовсім бездушна людина; ти з ним була б така нещасна, що я волів би краще бачити тебе мертвою, ніж його дружиною, це було б легше і для мене, і для тебе». Катерина Василівна любила батька, звикла поважати його думку; він ніколи не обмежував її ні в чому; вона знала, що він каже це тільки з любові до неї; а головне, у неї була така вдача: більше думати про бажання тих, хто любить її, ніж про свої примхи, вона була з тих, хто любить казати своїм близьким: «як ви думаєте, так я й зроблю». Вона відповіла батькові: «Соловцов мені до душі, та коли ви вважаєте, що для мене краще уникати його, я так і зроблю». Звичайно, вона не зробила б і, за своєю вдачею — не брехати — не сказала б цього, якби кохала; але прив'язаність її до Соловцова була ще дуже мала, майже ще зовсім не розвинулась тоді; він був тільки цікавіший для неї за

інших. Вона стала холодною з ним; і, може, все обійшлося б гаразд; та батько, через свою гарячність, переборщив; і дуже небагато переборщив, але спритному Соловцову було досить і цього. Він бачив, що йому треба грати роль жертви; як же знайти привід, щоб стати жертвою? Полозов раз якось сказав йому щось гостре, Соловцов з гідністю й сумом на обличчі попросився з ним, перестав бувати. Через тиждень Катерина Василівна дістала від нього палкого й надзвичайно смиренного листа: він, мовляв, ніколи не мав надії на взаємність, для його щастя було досить тільки бачити її іноді, навіть і не говорити з нею, тільки бачити; він жертвує і цим щастям і все-таки щасливий, і нещасливий, і таке інше, і жодного прохання, жодного бажання. Він навіть не просив відповіді. Такі листи все приходили, приходили і нарешті вплинули.

Але вплинули вони не дуже швидко; Катерина Василівна перший час, коли відійшов Соловцов, зовсім не була ні сумна, ні задумлива, а перед тим вона вже була холодна з ним, та й так спокійно прийняла батькову пораду остерігатися його. Тому, коли, місяців через два, вона стала сумна, чому ж батькові мало б спасти на думку, що до цього причетний Соловцов, про якого він уже й забув? — «Ти чогось сумна, Катю». — «Ні, я нічого; це так». Через тиждень, через два старий уже питає: «Та чи не хвора ти, Катю?» — «Ні, нічого». Ще тижнів через два старий уже говорить: — «Тобі треба лікуватися, Катю». Катя починає лікуватися, і старий зовсім заспокоюється, бо лікар не вбачає нічого небезпечного, а так тільки, слабкість, деяке знесилення, і дуже ґрунтовно доводить, що життя, яке вела Катерина Василівна тієї зими, надто втомливе, — щодня вечір до другої, до третьої години, а часто й до п'ятої. Це знесилення минеться. Але воно не минається, а зростає.

Чому ж Катерина Василівна нічого не говорила батькові? — вона була певна, що це було б марно: батько тоді сказав їй так твердо, а він не кидає слів даремно. Він не

любить висловлювати про людей думку, яка не тверда в ньому; і ніколи не погодиться на шлюб її з людиною, яку вважає поганою.

І от Катерина Василівна мріяла, мріяла, читаючи скромні, безнадійні листи Соловцова, і через півроку цього читання була вже на крок від сухот. А батько з жодного слова її не міг помітити, що він сам якоюсь мірою винен у її хворобі: дочка була піжма з ним, як і раніше. «Ти невдоволена з чогось?» — «Ні з чого, тату». — «Ти засмучена чимось?» — «Ні, тату». — Та й видно, що ні; тільки сумна, але ж це від слабості, від хвороби. І лікар каже: це від хвороби. А від чого хвороба? Поки лікар вважав хворобу незначною, він вдовольнявся тим, що гудив танці й корсети; а коли він помітив небезпеку, тоді з'явилося «припинення живлення нервів», *atrophia nervorum*.

V

Але якщо практикуючі тузи погодилися, то у m-lle Полозової *atrophia nervorum*, яка розвинулася від виснажливого життя при природному нахилі до мрійливості, задумливості, то Кірсанову не було потреби детально досліджувати хвору, щоб побачити, що знесилення сталося від якоїсь моральної причини. Перед консилиумом лікуючий медик розповів йому про умови, в яких живе хвора: родинних прикростей — ніяких; батько й дочка дуже приятні одне до одного. А тим часом батько не знає причини недуги, бо лікуючий медик не знає; що ж це таке? Але ясно, що у дівчини сильний характер, коли вона так довго крилася з самою недугою і коли за весь час не дала батькові жодної нагоди відгадати її причину; видно сильний характер і в спокійному тоні її відповідей на консилиумі. Немає в ній і сліду роздратування, вона твердо зносить свою долю. Кірсанов побачив, що така дівчина варта того, щоб зайнятися нею, — чи не можна допомогти? Втручання

здалося йому необхідним: звичайно, так чи інакше, і без нього кінець кінцем справа з'ясується, але чи не буде це пізно? Сухоти дуже близько, а тоді ніяке піклування вже не допоможе.

От він бився з хворою годин зо дві і встиг перемогти її недовірливість, довідався, в чому справа, і дістав дозвіл говорити про неї з батьком.

Старий був вражений, коли почув від Кірсанова, що причина хвороби його доньки — кохання до Соловцова. Як же це? Катя тоді так спокійно сприйняла пораду унікати Соловцова, лишалася такою байдужою, коли він перестав бувати в них. Як же вона вмирає від кохання до нього? Та й взагалі чи можна вмирати від кохання? Така екзальтованість не могла здаватися правдоподібною людині, що звикла провадити виключно практичне життя, дивитися на все з холодною розсудливістю. Довго морочився з ним Кірсанов, а той усе повторював: «Дитяча фантазія. Помучиться та й забуде». Кірсанов пояснював, пояснював, нарешті розтлумачив йому, що саме тому й не забуде, а вмирає, що дитина. Полозов урезонився, переконався, але замість поступитися, ударив кулаком по столу й сказав із зосередженою рішучістю: «Умре, то й умре, — нехай умирає; це краще, ніж бути нещасною. І для мене легше, і для неї легше!» Ті самі слова, які сказав півроку тому дочці. Катерина Василівна не помилялася, думаючи, що говорити з ним даремно.

— Але чому ж ви так упираєтесь? Я дуже вірю, що він негарна людина; та невже ж така вже погана, що жити з ним гірше, ніж умерти?

— Така. В ньому душі немає; Катя в мене добра, делікатна, а він гидкий розпусник. — І Полозов почав описувати Соловцова, описав його так, що Кірсанов не знав, як заперечувати. Та й справді, як було не погодитися з Полозовим? Соловцов був той самий Жан, який тоді, перед

сватанням Сторешникова, після опери, вечеряв з ним, Сержем і Жюлі. Це цілковита правда, що порядній дівчині багато краще вмерти, ніж стати дружиною такого чоловіка. Він забруднить, заморозить, сточить своєю мерзотою порядну жінку: значно краще вмерти їй.

Кірсанов замислився на кілька хвилин.

— Ні,— промовив він згодом: — що ж це я справді піддався вашому захопленню? Це справа безпечна саме тому, що він такий поганій. Вона не може цього не побачити, тільки дайте їй час придивитися спокійно.— Він почав наполегливо розвивати Полозову свій план, який висловлював його дочці ще тільки як своє припущення, може, й помилкове, що вона сама зречеться коханого, якщо він справді поганій. Тепер він був цілком певен цього, бо коханий був таки дуже поганій.

— Я не казатиму вам, що шлюб не є така вже страшенно важлива річ, якщо дивитися на нього спокійно: коли жінка нещасна, чому ж їй не розлучитися з чоловіком? Ви вважаєте це нездоленним, ваша дочка вихована в такому ж дусі, для вас і для неї це справді безповоротна втрата, і перш ніж вона перевиховається, вона з таким чоловіком замучиться до смерті, яка гірша за смерть від сухот. Але треба подивитися на справу з іншого боку. Чому ви не покладаетесь на розум вашої дочки? Адже вона не божевільна? Завжди покладайтесь на розум, тільки давайте йому діяти вільно, він ніколи не зрадить у справедливій справі. Ви самі винні, що зв'язали його у вашій дочці, розв'яжіть його, і він переведе її на ваш бік, якщо правда на вашому боці. Пристрасть засліплює, коли зустрічає перешкоди; усуньте їх, і ваша дочка стане розсудлива. Дайте їй волю кохати або не кохати, і вона побачить, чи вартий цей об'єкт її кохання. Хай він стане її нареченим, і через якийсь час вона відмовить йому сама.

Такий погляд на речі був надто новий для Полозова. Він різко відповів, що в такі дурниці не вірить, що надто добре знає життя, що бачив надто багато прикладів

*Тепер ти знаєш,
хто я;
узнай, що я...*

нерозсудливості людей, щоб покладатися на їхній розум; а тим смішніше покладатися на розум 17-річної дівчинки. Даремно Кірсанов заперечував, що нерозсудливість чиниться лише в двох випадках: або зопалу, у хвилинному пориві, або коли людина не має свободи, дратується від опору. Такі поняття були цілковитою нісенітницею для Полозова. — «Вона безумпа; нерозумно було б звіряти на таку дитину її долю; хай краще вмре»: з цих пунктів ніяк не можна було збити його.

Звичайно, хоч які тверді думки в людини, яка помиляється, проте коли інша людина, що більш розвинена, більш знає, краще розуміє справу, повсякчас працюватиме над тим, щоб розкрити їй очі на її помилки, помилка не встоїть. Це так; але скільки часу забере логічна боротьба з нею? Звичайно, і сьогоднішня розмова не лишиться без наслідків; хоч зараз і непомітно ніякого впливу її на Полозова, старий все-таки почне замислюватися над словами Кірсанова — це неминуче; і якщо продовжувати з ним такі розмови, він зрозуміє. Але він гордий своєю досвідченістю, вважає, що не може помилятися, він твердий і упертий; урезонити його словами можна, безперечно, але не скоро. А всяка відстрочка небезпечна; довга відстрочка, напевно, згубна; а довга відстрочка неминуча при методичному способі розумової боротьби з ним.

Треба вдатися до радикального засобу. Він ризикований, це правда; але при ньому тільки ризик, а без нього певна загибель. І ризик у ньому не такий уже й великий насправді, як може здатися людині, менш твердій у своїх поняттях про закони життя, ніж він, Кірсанов. Ризик зовсім невеликий. Але серйозний. З усієї лотереї лише один білет програє. Нема піякої певності, щоб витягся саме він, а як витягнеться? Хто йде на ризик, повинен бути готовим не моргнути, якщо витягнеться програш. Кірсанов бачив спокійну, мовчазну твердість дівчини і був певен у ній. Але чи має він право наражати її на ризик? Звичайно, має. Тепер з 100 шансів лише один, що вона не згубить у цьому

ділі свого здоров'я, більше половини шансів, що вона загине швидко; а тут із тисячі шансів один буде проти неї. Хай же вона ризикує в лотереї, на вигляд страшнішій, бо більш швидкій, але по суті незрівнянно менш небезпечній.

— Гаразд,— сказав Кірсанов: — ви не хочете вилікувати її тими засобами, які у вашій волі; я лікуватиму її своїми. Завтра я скличу знову консиліум.

Повернувшись до хворої, він сказав їй, що батько впертий,— упертіший, ніж він сподівався,— що треба буде діяти проти нього рішучіше.

— Ні, нічого не допоможе,— сумно сказала хвора.

— Ви певні цього?

— Так.

— Ви готові вмерти?

— Так.

— А що, як я зважуся піддати вас ризикові умерти? Я говорив вам про це мимохідь, щоб виграти ваше довір'я, показати, що я на все згоден, що буде потрібне для вас; тепер кажу серйозно. Що, як доведеться дати вам отруту?

— Я давно бачу, що моя смерть неминуча, що мені лишилося жити небагато днів.

— А якщо завтра вранці?

— Тим краще.— Вона говорила цілком спокійно. Коли лишається один порятунок — покликати собі як опору рішучість на смерть, ця опора майже завжди виручить. Якщо скажеш: «поступайся, або я вмру»,— майже завжди поступляться; але, знаєте, жартувати таким великим принципом не слід; та й не можна принижувати своєї гідності, якщо не поступляться, то вже й треба вмерти. Він пояснив їй план, дуже зрозумілий уже й з цих міркувань.

Звичайно, в інших таких випадках Кірсанов і не подумав би удаватися до подібного ризику. Куди простіше: вивести дівчину з дому, і хай вона вінчається з ким хоче. Але тут справа заплутувалася поняттями дівчини й властивостями людини, яку вона кохала. При своїх поняттях про нерозривність шлюбу вона трималася б за поганого чоловіка, навіть коли б і побачила, що життя з ним — мука. З'єднати її з ним — гірше, ніж убити. Тому й лишився один вихід — убити або дати змогу схаменутися.

На другий день зібрався консиліум з найвищих значимостей великосвітської медичної практики, було їх аж п'ятеро, найважливіших: не можна, чим же інакше вплинути на Полозова? Треба, щоб вирок був безапеляційний в його очах. Кірсанов говорив, — вони важно слухали, що він говорив, і всі важно підтакнули — інакше не можна, бо, пам'ятає, є на світі Клод Бернар і живе в Парижі, та й, крім того, Кірсанов говорить такі речі, яких — от, чорт би побрав цих хлопчиськів! — і не втямиш: як же не підтакувати?

Кірсанов сказав, що він дуже уважно оглянув хвору і цілком згоден з Карлом Федоровичем, що хвороба невиліковна; а агонія в цій хворобі дуже болісна; та й взагалі, кожна зайва година, прожита хворою, — зайва година страждання; тому він вважає за обов'язок консиліуму скласти ухвалу, що з людинолюбства слід припинити страждання хворої дозою морфії, від якої вона вже не прокинулася б. Після такого напутнього слова він повів консиліум знову оглядати хвору, щоб консиліум схвалив або відкинув цю думку. Консиліум оглядав, кліпаючи очима під градом чортзна-яких незрозумілих роз'яснень Кірсанова, повернувся до попереднього, далекого від кімнати хворої залу й ухвалив: припинити страждання хворої смертельною дозою морфії.

Коли склали ухвалу, Кірсанов подзвонив слuzі й попросив його покликати Полозова в зал консиліуму. Полозов увійшов. Найважніший з мудреців відповідною сумно-урочистою мовою й велично-похмурим голосом об'явив йому постанову консиліуму.

Полозова мов обухом по лобі ударило. Чекати смерті, хоч і швидко, але не знати, чи швидко, та й чи напевно? і почути: через півгодини вона вже не житиме — це дві речі зовсім різні. Кірсанов дивився на Полозова з напруженою увагою: він був цілком певен в ефекті, але все-таки перував; хвилин зо дві старий мовчав, приголомшений:— «Не треба! Вона вмирає від моєї впертості! Я на все згоден! Чи видужає вона?» — «Звичайно»,— сказав Кірсанов.

Знаменитості дуже розгнівалися б, якби мали час розгніватися, тобто, перезирнувшись, побачити, що, мовляв, моїм товаришам, так само як і мені, зрозуміло, що я був лялькою в руках цього хлопчиська, але Кірсанов не дав нікому зайнятися цим спостереженням того, «як інші на мене дивляться». Кірсанов, сказавши слuzі, щоб вивів осілого Полозова, вже дякував їм за пропикливість, з якою вони відгадали його намір, зрозуміли, що причина хвороби — моральне страждання, що треба залякати впертого старика, який інакше справді згубив би дочку. Знаменитості роз'їхалися, кожна задоволена з того, що вченість і пропикливість її засвідчена перед усіма іншими.

Нашвидку давши їм атестацію, Кірсанов пішов сказати хворій, що справа вдалася. Вона при перших його словах схопила його руку, і він ледве встиг вирвати, щоб вона не поцілувала її. «Але я не швидко пущу до вас вашого татуся сказати вам те саме,— сказав він: — він у мене спершу вислухає лекцію про те, як йому триматися». Він сказав їй, чого саме навчатиме її батька, і що не одстане від нього, поки не навчить цього як слід.

Вражений ефектом консиліуму, старий дуже присмирів і дивився па Кірсанова вже не тими очима, як учора, а так, як колись Марія Олексіївна на Лопухова, коли їй присни-

лося, що Лопухов пішов по відкупній лінії. Вчора у Полозова все виникала натуральна думка: «я старіший за тебе й досвідченіший, та й немає нікого в світі розумнішого за мене; а тебе, молокосос і злидень, мені й поготів не годиться слухати, коли я своїм розумом нажив 2 мільйони (дійсно, насправді було тільки 2, а не 4),— наживи-но ти, тоді й балакай», а тепер він думав: «отакий ведмідь, як повернув; уміє ламати», і чим далі розмовляв він з Кірсановим, тим яскравіше малювалася перед ним, на додаток до ведмедя, інша картина, давня, забута згадка з гусарського життя: берейтор* Захарченко сидить на «Громобой» (тоді ще були поширені серед панночок, а від них почасти й між папами кавалерами, військовими й цивільними, балади Жуковського), і «Громобой» добре витанцьовує під Захарченком, тільки губи в Громобоя дуже подерті, до крові. Полозову було почасти моторошно чути, як відповідає Кірсанов на його перше запитання:

— Невже ви й справді дали б їй смертельну дозу?

— Ще б пак! звичайно,— цілком спокійно відповів Кірсанов.

«Ну й розбійник! Каже, мов кухар про зарізану курку».

— І у вас стало б духу?

— Ще б на це не стало,— якою б же я ганчіркою був!

— Ви страшна людина! — повторював Полозов.

— Це значить, що ви ще не бачили страшних людей,— з поблажливою посмішкою відповів Кірсанов, думаючи собі: «показати б тобі Рахметова».

— Але як же ви повертали всіх цих медиків!

— Ніби важко повертати таких людей! — з легкою гримасою відповів Кірсанов.

Полозову пригадався Захарченко, коли він казав штаб-ротмістрові Волинову: «Отакого капловухого привели мені об'їжджати, ваше благородіє? Мені й сідати на нього соромно».

* Той, що об'їжджає верхових коней і вчить їздити верхи.

Поклавши край нескінченним і тим самим запитанням Полозова, Кірсанов почав навчати його, як йому слід триматися з донькою.

— Пам'ятайте, що людина може міркувати лише тоді, коли їй зовсім не заважають, що вона не гарячиться лише тоді, коли її не дратують; що вона не дорожить своїми фантазіями лише тоді, коли їх у неї не віднімають, дають їй самій роздивитися, чи гарні вони. Якщо Соловцов такий поганий, як ви описуєте,— і я цьому цілком вірю,— ваша донька сама побачить це; але тільки коли ви не перешкоджатимете, не даватимете їй приводу думати, що ви якось інтригуєте проти нього, намагаєтесь роз'єднати їх. Одне ваше слово, вороже до нього, зіпсує справу на два тижні, кілька слів — назавжди. Ви повинні триматися зовсім осторонь.— Навчання підкріплювалося такими доводами: «Легко примусити вас зробити те, чого ви не хочете? а ось я таки примусив; отже, розумію, як треба братися до справи; то вже повірте, як я кажу, так і слід робити. Що я кажу, те знаю, ви тільки слухайтесь». З такими людьми, як тодішній Полозов, не можна інакше діяти, як нахрапом, наступаючи на горло. Полозов вимуштувався, обіцяв триматися так, як йому говорять. Але, перекопавшись, що Кірсанов каже діло і що треба його слухатись, Полозов усе ще не міг збагнути, що ж це за людина: він на його боці і водночас на боці дочки; він змушує його скоритися дочці й хоче, щоб дочка змінила свою волю; як погодити це?

— Дуже просто, я хочу, щоб ви не заважали їй стати розсудливою,— та й годі.

Полозов написав до Соловцова записку, в якій просив його завітати до нього в дуже важливій справі; увечері Соловцов з'явився, мав ніжну, але сповнену гідності розмову із старим, його оголосили нареченим, з тим, що весілля відбудеться через три місяці.

Кірсанов не міг кинути справу: треба було й допомагати Катерині Василівні швидше вийти із засліплення, а ще більше треба було наглядати за її батьком, підтримувати в ньому вірність прийнятому методові невтручання. Але він вважав, що не зручно їздити до Полозових у перші дні після кризи: Катерина Василівна, звичайно, ще перебуває в стані екзальтації; якщо він побачить (чого й слід неодмінно сподіватися), що наречений — погань, то й мовчазний осуд нареченого, не тільки одверта думка, завдасть шкоди, підновить екзальтацію. Кірсанов заїхав тижнів через півтора, і вранці, щоб не прямо самому шукати зустрічі з нареченим, а дістати на це згоду Катерини Василівни. Катерина Василівна вже дуже поправилась, була ще худа й бліда, однак цілком здорова, хоч і прописував їй ліки знаменитий попередній медик, якому Кірсанов знову здав її, сказавши: «лікуйтеся в нього; тепер ніякі його ліки не зашкодять вам, хоч би ви й приймали їх». Катерина Василівна зустріла Кірсанова дуже радо, але здивованими очима подивилася на нього, коли він сказав, чого приїхав.

— Ви врятували мені життя — і вам потрібен мій дозвіл, щоб бувати в нас!

— Але мій візит при ньому міг би вам здатися спробою втрутитись у ваші взаємини без вашої згоди. Ви знаєте моє правило: не робити нічого без волі людини, на користь якої я хотів би діяти.

Приїхавши на другий чи на третій день увечері, Кірсанов переконався, що наречений саме такий, яким його опишував Полозов, а Полозова визнав задовільним: вимуштруваний старик не заважав дочці. Кірсанов просидів вечір, нічим не виявляючи своєї думки про нареченого, і, прощаючись з Катериною Василівною, ані словом не натякнув про те, яке той справив на нього враження.

Цього було вже досить, щоб збудити її цікавість і сумнів. На другий день їй безперестанно паверталося на думку: «Кірсанов не сказав мені ні слова про нього. Якби він справив гарне враження на Кірсанова, Кірсанов сказав би мені це. Невже він йому не сподобався? Що ж саме могло не сподобатись Кірсанову в ньому?» Коли ввечері приїхав наречений, вона придивлялася до його поведження, вдумувалася в його слова. Вона казала собі, навіщо робить це: щоб довести собі, що Кірсанов не повинен був, не міг знайти ніяких вад у ньому. Це й було так. Але потреба доводити собі, що в коханій людині немає вад, уже веде до того, що виши незабаром виявлять себе.

Через кілька днів Кірсанов був знову і знову не сказав їй ані слова про те, чи сподобався йому наречений. Цього разу вона вже не витримала й наприкінці вечора спитала:

— Ваша думка? Чого ж ви мовчите?

— Я не знаю, чи схочете ви вислухати мою думку, і не знаю, чи визнаєте ви її за безсторонню.

— Він вам не подобається?

Кірсанов промовчав.

— Він вам не подобається?

— Я цього не казав.

— Це видно. Чому ж він вам не подобається?

— Я чекатиму, поки буде видно й те, чому він мені не подобається.

Наступного вечора Катерина Василівна ще уважніше вдивлялася в Соловцова. «В ньому все гарне; Кірсанов несправедливий; але чому ж я не можу помітити, що в ньому не подобається Кірсанову?» Вона досадувала на своє невміння спостерігати, думала: «Невже ж я така обмежена?» В ній було збуджене самолюбство в напрямку, найнебезпечнішому для нареченого.

Коли Кірсанов знову приїхав через кілька днів, він уже помітив змогу діяти рішучіше. Досі він уникав розмов із Соловцовим, щоб не стурбувати Катерину Василівну пе-

редчасним втручанням. Тепер він сів у групі, яка була біля неї й Соловцова, почав заводити розмову про речі, говорючи про які, Соловцов виявив би свій характер, втягував його в розмову. Йшлося про багатство, і Катерині Василівні здалося, що Соловцов надто захоплений думками про багатство; йшла розмова про жінок,— їй здалося, що Соловцов говорить про них надто легко; йшла розмова про родинне життя,— вона марно намагалася вигнати з думок враження, що, може, дружині було б холодно й тяжко жити з таким чоловіком.

Криза сталася. Катерина Василівна довго не могла заснути, все плакала — від досади на себе за те, що ображає Соловцова такими думками про нього. «Ні, він не холодна людина; він не зневажає жінок; він любить мене, а не моє багатство». Якби ці заперечення були відповіддю на слова когось іншого, вони вперто трималися б у неї в думці. Але вона заперечувала сама собі; а проти тієї істини, яку сам знайшов, довго не встоїш,— вона своя, рідна; в ній не можна заідозрити ніяких хитрощів. Наступного вечора Катерина Василівна вже сама випробовувала Соловцова, як учора випробовував його Кірсанов. Вона казала собі, що лише хоче упевнитися, що даремно кривдить його, та сама ж відчула, що в ній уже живе недовір'я до нього. І знову довго не могла заснути, але досадувала вже на нього: навіщо він говорив так, що не розвіяв її сумнівів, а лише зміцнив їх? Досадувала й на себе, однак у цій досаді вже виразно бринів мотив: «Як я могла бути такою сліпою?»

Зрозуміло, що через день, через два її всю охопив страх від думки: «незабаром я втрачу можливість виправити свою помилку, якщо помилилася в ньому».

Коли Кірсанов приїхав ще раз, він побачив, що може говорити з нею.

— Ви допитувалися моєї думки про нього,— сказав він,— вона не так багато важить, як ваша. Що ви думаєте про нього?

Тепер вона мовчала.

— Я не смію допитуватись,— сказав він, заговорив про інше й незабаром відійшов.

Але через півгодини вона сама підійшла до нього:

— Дайте ж мені пораду: ви бачите, в моїй душі вагання.

— Навіщо ж вам потрібна чужа порада, коли ви самі знаєте, що треба робити, коли в душі вагання.

— Чекати, поки зникне вагання?

— Як ви самі вирішите.

— Я відкладу весілля.

— Чому ж не відкласти, коли ви вважаєте це за краще.

— Але як він сприйме це?

— Коли ви побачите, як він сприйме це, тоді знову подумайте, що буде краще.

— Але мені важко сказати йому про це.

— Якщо так, доручіть вашому татусеві, щоб він сказав йому про це.

— Я не хочу ховатись за іншого. Я скажу сама.

— Якщо почуваете силу сказати самі, то це, звичайно, багато краще.

Певна річ, з іншими, наприклад з Вірою Павлівною, не годилося б вести справу так повільно. Але кожен темперамент має свої особливі вимоги: якщо гарячу людину дратує повільна систематичність, то тиху людину обурює крута рвучкість.

Успіх розмови Катерини Василівни з нареченим перевершив сподівання Кірсанова, який гадав, що Соловцов зуміє зважити свої інтереси, затягне справу слухняністю й покірними благаннями. Ні, при всій своїй витримці Соловцов не стримався, побачивши, що величезне багатство вислизає з його рук, і сам упустив невеличкі шанси, які лишалися в нього. Він розсипався гострими скаргами на Полозова, заявив, що той інтригує проти нього; казав Катерині Василівні, що вона дає батькові надто багато влади над собою, боїться його, діє тепер за його наказом. А По-

лозов ще й не знав про рішення дочки відкласти весілля; дочка завжди почувала, що він дає їй цілковиту волю. Докори батькові і прикро вразили її своєю несправедливістю, і образили тим, що в них виявлявся погляд Соловцова на неї як на істоту, позбавлену волі й характеру.

— Ви, здається, вважаєте мене іграшкою в руках інших?

— Так,— сказав він, роздратований.

— Я готувалася вмерти, не думаючи про батька, і ви не розумієте цього! Від цієї хвилини все скінчено між нами,— сказала вона і швидко пішла з кімнати.

VIII

Після цієї історії Катерина Василівна довго була сумна: але сум її, хоч і викликаний був цим випадком, стосувався вже не цього окремого випадку. Є такі характери, для яких окремий факт, сам по собі мало цікавий, править лише за привід до загальних думок, які впливають на них значно сильніше. Якщо це люди могутнього розуму, вони стають реформаторами загальних ідей, а в старовину робилися великими філософами: Кант, Фіхте, Гегель не зробили жодного окремого питання, їм було це нудно. Це, звичайно, лише про чоловіків: адже в жінок і не буває сильного розуму, як на сучасний погляд,— їм, бачте, природа відмовила в цьому, як відмовила ковалям у ніжному кольорі обличчя, кравцям — у стрункому стані, шевцям — у тонкому нюхові,— це все природа. Тому й між жінками не буває людей великого розуму. Люди дуже малого розуму з таким напрямком характеру бувають флегматичні до бездушності. Люди звичайного розуму бувають схильні до задуми, до тихого життя і взагалі схильні мріяти. Це ще не значить, що вони фантазери: у багатьох уява слабка, і вони люди дуже реалістичні, вони просто люблять тиху задуму.

Катерина Василівна закохалася в Соловцова за його листи; вона вмирала від кохання, що ґрунтувалося лише на її мріях. Вже з цього видно, що вона була тоді настроєна дуже романтично. А бучне життя пошлого товариства, яке сповнювало дім Полозових, зовсім не спонукало до екзальтованої ідеальності. Отже, ця риса йшла від власної її натури. Її давно гнітив шум; вона любила читати й мріяти. Тепер її стало гнітити й саме багатство; не лише шум, що з ним пов'язувався. Не треба вважати її за це почуття надзвичайною натурою: воно знайоме всім багатим жінкам, скромним і тихим на вдачу. В ній воно лише розвинулося раніше, ніж звичайно, бо рано дістала вона різкий урок.

«Кому я можу вірити? чому я можу вірити?» — запитувала вона себе після історії з Соловцовим і бачила: нікому, нічому. Багатство її батька притягало з усього міста пожадливість до грошей, хитрощі, обман. Вона була оточена користолобцями, брехунами, підлесниками; кожне звернуте до неї слово говорилося з розрахунку на мільйони її батька.

Її думки ставали дедалі серйознішими. Її почали цікавити загальні питання про багатство, яке заважало їй, про бідність, яка так мучить інших. Батько давав їй чимало грошей на дрібнички, вона, як і кожна добра жінка, допомагала бідним. Але вона читала й думала, і стала помічати, що така допомога, яку подає вона, приносить значно менше користі, ніж можна було б чекати. Вона побачила, що дуже часто її обманюють удавані або негідні бідняки; що й людям, які гідні допомоги, які вміють користуватися з даних їм грошей, ці гроші майже ніколи не дають тривкої користі: на час визволять їх із біді, а через півроку, через рік ці люди знову в такій же біді. Вона задумалася: «Навіщо це багатство, яке так псує людей? і чому ця невідступність бідності від бідних? і чому бачить вона так багато бідних, що такі ж нерозсудливі й лихі, як і багаті?»

Вона була мрійниця, але мрії її були тихі, як її характер, і в них було так само мало блиску, як і в ній самій. Її улюбленим поетом був Жорж Занд; та вона не уявляла себе ні Лелією, ні Індіаною, ні Кавальканти, ні навіть Консуело, вона в своїх мріях була Жанною, а найчастіше — Женев'євою. Женев'єва була її улюблена героїня. Ось вона ходить полем і збирає квіти, які правитимуть за зразки для її роботи, ось вона зустрічає Андре, — такі тихі побачення! Ось вони помічають, що кохають одне одного; це були її мрії, про які вона сама знала, що вони лише мрії. Але вона любила мріяти про те, яка гарна доля міс Найтінгель, цієї тихої, скромної дівчини, про яку ніхто не знає нічого, про яку нічого знати, крім того, за що вона улюблена всією Англії: чи молода вона? багата вона чи бідна? щаслива вона сама чи нещасна? про це ніхто не говорить, про це ніхто не думає, всі тільки благословляють дівчину, яка була добрим ангелом в англійських госпіталях Криму й Скутарі і після закінчення війни, повернувшись на батьківщину із сотнями врятованих нею, і далі піклується про хворих... Це були мрії, здійснення яких бажала б Катерина Василівна. Далі думок про Женев'єву й міс Найтінгель не заносила її фантазія. Чи можна сказати, що в неї була фантазія? і чи можна назвати її мрійницею?

Женев'єва серед галасливого, пошлого товариства пройдисвітів і нікчемних фертів, міс Найтінгель серед неробства й розкошів, чи могла вона не пудьгувати й не сумувати? Тому Катерина Василівна чи не більше зраділа, ніж засмутилася, коли батько її розорився. Їй було шкода дивитися на нього, бо він зробився стариком з міцної, ще не старої людини; було шкода й того, що кошти її на допомогу іншим дуже зменшилися; було на перший раз прикро побачити зневагу юрби, яка досі плазувала й згиналася перед її батьком і нею. Але було й відрадно, що пошла, нудна, огидна юрба покинула їх, перестала обтяжувати її життя, обурювати її своєю фальшивістю і ницістю;

їй зробилося так вільно тепер. З'явилася й надія на щастя: «тепер якщо я в комусь збуджу прихильність, то буде прихильність до мене, а не до мільйонів мого батька».

ІХ

Полозову хотілося продати стеариновий завод, в якому він мав пай і був за управителя. Пошукавши старанно з півроку чи й більше, він знайшов покупця. На візитних картках покупця було написано Charles Beaumont, але вимовлялося це не Шарль Бомон, як прочитали б ті, хто не знає, а Чарлз Б'юмонт, і це природно, що вимовлялося так: покупець був агент лондонської фірми Ходчсона, Лотера і К^о по закупці лано і стеарину. Завод не міг працювати при жалюгідному фінансовому й адміністративному стані свого акціонерного товариства; але в руках великої фірми він мав дати великі вигоди: витративши на нього 500—600 тисяч, вона могла сподіватися на 100 000 крб. прибутку. Агент був людина сумлінна: уважно оглянув завод, докладно роздивився його книги, перш ніж порадив фірмі купувати; потім почалися переговори з товариством про продаж заводу й тяглися дуже довго через натуру наших акціонерних товариств, з якими зпудилися б навіть терплячі греки, що не нудилися десять років облягати Трою. А Полозов увесь цей час упадав коло агента, за давньою звичкою поводження з потрібними людьми, і все запрошував його до себе обідати. Агент уникав цих упадань і довго відмовлявся від обідів; але одного разу, надто довго засидівшись на переговорах з правлінням товариства, стомившись і зголоднівши, погодився піти обідати до Полозова, квартира якого виходила на ті самі сходи.

Чарлз Б'юмонт, як і належить кожному Чарлзу, Джону, Джемсу, Вільяму, не дуже був охочий вдаватися в інтимності й особисті сповіді; проте коли його питали, оповідав свою історію не багатослівно, але дуже чітко. Сім'я його, казав він, була родом з Канади; справді, в Канаді мало не половину населення становлять нащадки французьких колоністів; його родина з них якраз і була, тому-то й прізвище у нього було французького фасону, і обличчям він скидався таки скоріше на француза, ніж на англійця або янкі. Але, казав він далі, його дід переїхав з околиць Квебека до Нью-Йорка; і це буває. Під час цього переселення його батько був ще дитиною. Потім, звичайно, виріс і став дорослим чоловіком, а в цей час якомусь багачеві й прогресисту в сільському господарстві спало на думку влаштувати у себе на південному березі Криму, замість виноградників, бавовняні плантації; він і доручив комусь добути йому управителя з Північної Америки; йому й добули Джемса Б'юмонта, канадського уродженця, нью-йоркського жителя, тобто людину, яка на стільки верст не бачила бавовняних плантацій, на скільки ми з вами, читачу, не бачили зі свого Петербурга або Курська гори Арарат; це вже так завжди буває з подібними прогресистами. Щоправда, цілковите незнайомство американського управителя з бавовницьким плантаторством аж ніяк не зашкодило справі, бо розводити бавовник у Криму — це те ж саме, що в Петербурзі виноград. Та коли це з'ясувалося, американського управителя відпустили з бавовницького відомства, і він потрапив винокуром на завод у Тамбовській губернії, дожив тут майже весь свій вік, тут прижив сина Чарлза, а незабаром після того поховав дружину. Років у 65, назбиравши трохи грошей на старість, він надумав повернутися до Америки і повернувся. Чарлзові було тоді років 20. Коли батько помер, Чарлз схотів повернутися до Росії, бо, народившись і проживши до 20 років у селі

Тамбовської губернії, він почував себе росіянином. Він з батьком жив у Нью-Йорку і служив клерком в одній купецькій конторі. Коли батько помер, він перейшов до нью-йоркської контори лондонської фірми Ходчсона, Лотера і К°, знаючи, що вона має справи з Петербургом, і коли встиг добре зарекомендувати себе, то й висловив бажання дістати посаду в Росії, пояснивши, що він Росію знає, як свою батьківщину. Мати такого службовця в Росії, звичайно, було вигідно для фірми, його перевели до лондонської контори на випробування, випробували, і от, десь за півроку до обіду в Полозова, він приїхав у Петербург агентом фірми по лойовій і стеариновій лінії, з платнею 500 фунтів. Оскільки Б'юмонт народився й до 20 років жив у Тамбовській губернії, з одним-єдиним американцем чи англійцем на 20, або 50, або 100 верст навколо, яким був його батько, що цілими днями пропадав на заводі, Чарлз Б'юмонт розмовляв по-російському, як справжній росіянин, а по-англійському — вільно, гарно, але все-таки не зовсім чисто, як і належить людині, що вже тільки в дорослому віці прожила кілька років у країні англійської мови.

XI

Крім Б'юмонта, за обідом були лише сам старий і дуже мила, трохи задумлива блондинка, його дочка.

— Чи думав я колись, — сказав за обідом Полозов, — що акції цього заводу щось важитимуть для мене! Тяжко на схилі віку зазнавати такого удару. Ще добре, що Катя так байдуже знесла те, що я згубив її гроші, вони ж бо й за мого життя були більше її, ніж мої: у її матері був капітал, у мене мало; звичайно, я з кожного карбованця зробив був двадцять, отже, вони, з другого боку, були більше від моєї праці, ніж від спадщини; ой і багато я працював! І вміння якого треба було! — старий довго го-

ворив у цьому самохвальному тоні,— потім і кров'ю, а головне розумом було надбане,— закінчив він і повторив на закінчення передмову, що такий удар тяжко знести і що коли б ще Катя цим побивалася, то він би, напевне, збожеволів, але що Катя не тільки сама не жаліє, а ще і його, старого, підтримує.

Чи через американську звичку не вбачати нічого надзвичайного ні в швидкому збагаченні, ні в розоренні, а чи через свій особистий характер Б'юмонт не мав охоти ні захоплюватися величиною розуму, що надбав був три-чотири мільйони, ні вболівати з такого розорення, після якого ще лишилися кошти тримати пристойного кухаря; а тим часом треба ж було щось сказати на знак співчуття бодай комусь із довгої розмови; тому він сказав:

— Так, це велика полегкість, коли родина дружно зносить неприємності.

— Та ви мовби з сумнівом говорите, Карле Яковичу. Ви гадаєте, що коли Катя задумлива, так це тому, що вона шкодує за багатством? Ні, Карле Яковичу, ні, ви даремно її кривдите. У нас з нею інше горе; ми з нею зневірилися в людях,— сказав Полозов напівжартівливим, напівсерйозним тоном, яким кажуть про гарні, але недосвідчені думки дітей досвідчені старі люди.

Катерина Василівна почервоніла. Їй було неприємно, що батько завів мову про її почуття. Але, крім батьківської любові, було й ще одне, що виправдувало батька: коли нема про що розмовляти, але є в кімнаті кішка або собака, заводять розмову про неї; коли ні кішки, ні собаки немає, то про дітей. Погода — вже тільки третій, крайній ступінь безресурсності.

— Ні, папа, ви даремно пояснюєте мою задумливість таким високим мотивом: ви знаєте, у мене просто невеселий характер, і я нудьгую.

— Бути невеселим, це як хто хоче,— сказав Б'юмонт:— але нудьгувати, на мою думку, непростимо. Нудьга в моді у наших братів, англійців; але ми, американці, не знаємо

її. Нам ніколи нудьгувати: у нас надто багато діла. Я вважаю, мені здається (виправив він свій американізм), що й російський народ повинен би бачити себе в такому становищі: по-моєму, у нього теж надто багато діла на руках. Але насправді я бачу в росіянах цілком протилежне: вони дуже схильні нудьгувати. Навіть англійці далеко не витримують порівняння з ними в цьому. Англійське суспільство, яке уславилось на всю Європу, і зокрема на всю Росію, як найнудніше в світі, настільки балакучіше, жвавіше, веселіше за російське, наскільки поступається в цьому перед французьким. І ваші мандрівники кажуть вам про нудотність англійського суспільства! Я не розумію, де ж у цих людей очі на своє домашнє!

— І росіяни мають рацію, що нудьгують,— сказала Катерина Василівна; — яке ж у них діло? їм нема чого робити; вони мусять сидіти, склавши руки. Вкажіть мені діло, і я, певно, не нудьгуватиму.

— Ви хочете знайти собі діло? О, його довго не доведеться шукати; ви бачите довкола себе таку темряву, пробачте, що я так кажу про вашу країну, про вашу батьківщину,— поправив він свій англіцизм: — але я сам тут народився й виріс, вважаю Росію за свою, тому не церемонюся,— ви бачите в ній турецьку темряву, японську безпорадність. Я ненавиджу вашу батьківщину, бо люблю її, як свою, скажу я вам, наслідуючи вашого поета. Але в ній багато діла.

— Так; але один, а тим більше, одна що може зробити?

— Та ти ж робиш, Катю,— сказав Полозов: — я вам викажу її таємницю, Карле Яковичу. Вона з нудьги вчить дівчаток. У неї щодня бувають її учениці, і вона морочиться з ними від 10-ї години до першої, іноді й довше.

Б'юмонт подивився на Катерину Василівну з повагою:

— Оце по-нашому, по-американському,— звичайно, під американцями я розумію лише північні, вільні штати;

південні гірші за всяку Мехіку, майже такі ж огидні, як Бразилія (Б'юмонт був запеклий аболіціоніст ⁴²), — це понашому; але в такому разі чого ж нудьгувати?

— Хіба це серйозне діло, м-г Б'юмонт? це не більше, як розвага, так я думаю; може, я помиляюсь; може, ви назвете мене матеріалісткою...

— Ви чекаєте такого докору від людини, що належить до пації, про яку всі кажуть, що єдина мета й думка її — долари?

— Ви жартуєте, але я серйозно непокоюся, побоююся висловити вам свою думку, — вона може здатися схожою на те, що проповідують обскуранти про марність освіти.

«Оп як! — подумав Б'юмонт: — невже вона дійшла до цього? це стає цікавим».

— Я сам обскурант, — сказав він, — я за неписьмених чорних проти цивілізованих білих власників їхніх, у південних штатах, — пробачте, я ухилився через мою американську ненависть. Але мені дуже цікаво почути вашу думку.

— Вона дуже прозаїчна, м-г Б'юмонт, однак мене привело до неї життя. Мені здається, діло, яким я займаюся, надто одностороннє діло, і той бік, у який скероване воно, не головний бік, у який мають бути скеровані зусилля людей, що хочуть принести користь народові. Я думаю так: дайте людям хліб, читати вони вивчатися й самі. Починати треба з хліба, інакше ми даремно згаємо час.

— Чому ж ви не починаєте з того, з чого слід починати? — сказав Б'юмонт уже з деяким запалом. — Це можливо, я знаю приклади, у нас в Америці, — додав він.

— Я вам сказала: що я можу почати одна? Я не знаю, як узятись; та й коли б знала, де в мене можливість? Дівчина така зв'язана у всьому. Я незалежна у себе в кімнаті. Але що я можу зробити у себе в кімнаті? Покласти на стіл книжку і вчити читати. Куди я можу йти одна? З ким я можу бачитись одна? Яке діло я можу робити одна?

— Ти, здається, виставляєш мене деспотом, Катю? — сказав батько: — але ж у цьому я не винен, відколи ти мене так провчила.

— Папа́, адже я червонію за те, я тоді була дитиною. Ні, папа́, ви хороший, ви не обмежуєте волі. Обмежує суспільство. Правда, м-г Б'юмонт, що дівчина в Америці не така зв'язана?

— Так, ми можемо цим пишатися; звичайно, у нас далеко не те, чому слід бути; та все ж не можна й рівняти до вас, європейців. Усе, що оповідають вам про свободу жінки у нас, правда.

— Папа, їдьмо до Америки, коли м-г Б'юмонт купить у тебе завод,— сказала жартома Катерина Василівна: — я там що-небудь робитиму. Ах, яка б я була рада!

— Можна знайти діло і в Петербурзі,— сказав Б'юмонт.

— Порадьте яке.

Б'юмонт дві-три секунди вагався. «Але чого ж я й приїхав сюди? І через кого ж краще довідатись?» — подумав він.

— Ви не чули? — є спроба прикласти на ділі ті принципи, які виробила останнім часом економічна наука: ви знаєте їх?

— Так, я читала; це, мабуть, дуже цікаво й корисно. І я можу взяти в цьому участь? Де ж це знайти?

— Це заснувала папі Кірсанова.

— Хто вона? її чоловік медик?

— Ви його знаєте? І він не сказав вам про це діло?

— Це було давно, тоді він ще не був одружений, я була дуже хвора, — він приїжджав кілька разів і врятував мене. Ах, яка це людина! Дружина схожа на нього?

Але як же познайомитися з Кірсановою? Б'юмонт відрекомендує Катерину Василівну Кірсановій? — Ні, Кірсанови навіть не чули його прізвища; але ніякої рекомендації не треба: Кірсанова, напевно, буде рада зустріти таке співчуття. Адресу треба там дізнатися, де служить Кірсанов.

Ось як сталося, що Полозова познайомилася з Вірою Павлівною; вона поїхала до неї другого ж дня вранці; і Б'юмонт був такий зацікавлений, що ввечері приїхав довідатись, як сподобалося Катерині Василівні нове знайомство й нове діло.

Катерина Василівна була захоплена. Суму — нема й сліду; задумливість змінилася захватом. Вона з ентузіазмом оповідала Б'юмонту, — а вже ж раз оповідала батькові, та від одного разу не вдовольнилася, — про те, що бачила вранці, і не було кінця її оповідання; так, тепер її серце було повне: живе діло знайдено! Б'юмонт слухав уважно; але хіба можна слухати так? і вона мало не з гнівом сказала:

— М-г Б'юмонт, я розчаровуюся в вас: певже це так мало впливає на вас, що вам лише цікаво, — не більше?

— Катерино Василівно, ви забуваєте, що я все це бачив у нас, в Америці; мене цікавлять деякі подробиці; але саме діло дуже добре знайоме мені. Інтерес новизни тут можуть мати для мене лише особи, дякуючи яким успішно пішло це діло, нове у вас. Наприклад, що ви можете розповісти мені про m-те Кірсанову?

— Ах, боже мій, звичайно, вона мені дуже сподобалася; вона з такою любов'ю пояснювала мені все.

— Це ви вже казали.

— Чого ж вам більше? Що я можу сказати вам більше? Невже ж мені було до того, щоб думати про неї, коли переді мною було таке діло?

— Так, — сказав Б'юмонт, — я розумію, що зовсім забуваєш про особи, коли зацікавлений ділом; одначе, що ж ви можете сказати мені ще про m-те Кірсанову?

Катерина Василівна почала збирати всі свої згадки про Віру Павлівну, але в них тільки й знайшлося перше враження, яке справила на неї Віра Павлівна; вона дуже жваво описала її зовнішність, манеру говорити, все, що

впадає у вічі в момент зустрічі з новою людиною; але далі, далі у неї в згадках уже справді не було майже нічого, що стосувалося б Віри Павлівни: майстерня, майстерня, майстерня,— і пояснення Віри Павлівни про майстерню; ці пояснення вона всі розуміла, але самої Віри Павлівни весь дальший час, після перших слів зустрічі, вона вже не розуміла.

— Отже, на цей раз я помилився, сподіваючись багато довідатись від вас про m-те Кірсанову; але я не відстану від вас: через кілька днів я знову розпитуватиму вас про неї.

— Але чому ж вам самому не познайомитися з нею, якщо вона так цікавить вас?

— Мені хочеться зробити це; може, я й зроблю колись. Але спершу я повинен довідатися про неї більше.— Б'юмонт зупинився на хвилину.— Я думав, чи краще просити вас, чи не просити, здається, краще попросити: коли вам трапиться згадати моє прізвище ще у розмовах з ними, не кажіть, що я розпитував вас про неї або що хочу коли-небудь познайомитися з ними.

— Але це починає скидатися на загадку, m-г Б'юмонт,— серйозним тоном сказала Катерина Василівна.— Ви хочете через мене довідуватися про них, а самі хочете ховатися.

— Так, Катерино Василівно; як вам пояснити це? — я побоююсь знайомитися з ними.

— Все це дивно, m-г Б'юмонт.

— Ваша правда. Скажу одвертіше: я побоююся, що їм буде це неприємно. Вони не чули мого прізвища. А в мене могли бути якісь сутички з кимось із людей, близьких до них, або з ними, це однаково. Одним словом, я мушу пересвідчитися, чи приємно було б їм познайомитися зо мною.

— Все це дивно, m-г Б'юмонт.

— Я чесна людина, Катерино Василівно; смію вас запевнити, що я ніколи не схотів би компрометувати вас;

ми з вами бачимося лише вдруге, але я вже дуже поважаю вас.

— Я теж бачу, м-г Б'юмонт, що ви порядна людина, але...

— Якщо ви вважаєте мене за порядну людину, ви дозволите мені бути у вас, щоб тоді, коли ви досить упевнитися в мені, я міг би знову спитати вас про Кірсанових. Або, краще, ви самі заговорите про них, коли вам здасться, що ви можете виконати це моє прохання, яке я висловлюю зараз і не повторюватиму. Ви дозволяєте?

— Гарзд, м-г Б'юмонт,— сказала Катерина Василівна, злегка знизавши плечима.— Але погодьтеся, що...

Вона знову не хотіла договорити.

— ...що я тепер не можу не викликати у вас деякого недовір'я? Правда. Але я чекатиму, поки воно зникне.

XIII

Б'юмонт почав дуже часто бути у Полозових. «Що ж? — міркував старий: — підхожа партія. Звичайно, Катя раніше могла б мати не такого жениха. Але ж вона й тоді була не інтесантка і не честолюбна. А тепер кращого й бажати не можна».

Справді, Б'юмонт був підхожою партією. Він казав, що гадає назавжди лишитися в Росії, бо вважає її за свою батьківщину. Він людина статечна: у 30 років, вибившись з нічого, має гарну посаду. Якби він був росіянин, Полозову було б приємно, щоб він був дворянин, але до чужоземців це не прикладається, особливо до французів; а до американців, то й ще менше: у них в Америці людина — сьогодні робітник у шевця чи хлібороб, завтра генерал, післязавтра президент, а там знову конторник або адвокат. Це зовсім особливий народ, у них питають про людину тільки по грошах та по розуму. «Це й правильніше, — думав Полозов: — я сам така людина. Взявся за торгівлю,

одружився з купчихою. Гроші головне; та ще розум, без розуму не надбаш грошей. А він може надбати: став на таку стежку. Купить завод, стане за управителя; потім фірма візьме його компаньйоном. А у них фірми не такі, як у нас. Він теж орудуватиме мільйонами...»

Дуже можливо, що не судилося збутися мріям Полозова про те, що його зять буде мільйонером по комерційній лінії, як не судилося збутися мріям Марії Олексіївни про те, що її перший зять піде по відкупній лінії. Та все ж таки Б'юмонт був гарною партією для Катерини Василівни.

Однак чи не помилявся Полозов, передбачаючи собі зятя в Б'юмонті? Якщо у старого був ще якийсь сумнів у цьому, то він зник, коли Б'юмонт, тижнів через два після того як почав бувати в них, сказав йому, що, можливо, купівля заводу затримається на кілька днів; втім, навряд чи від цього буде затримка: певно, вони, коли б і не треба було чекати містера Лотера, не склали б остаточних умов раніше, як за тиждень, а містер Лотер буде в Петербурзі через чотири дні.

— Раніше, коли я не був особисто знайомий з вами,— сказав Б'юмонт,— я хотів кіпчити справу сам. Тепер це незручно, бо ми так добре знайомі. Щоб не виникли потім якісь непорозуміння, я писав про це фірмі, тобто про те, що я під час торговельних переговорів познайомився з управителем, в якого майже весь капітал в акціях заводу, я вимагав, щоб фірма прислала когось завершити замість мене цю справу, і от, як бачите, приїде містер Лотер.

Обачно й розумно. А тим самим ясно доводить Б'юмонтів намір одружитися з Катею: звичайне знайомство не було б достатньою причиною вдаватись до таких застережних заходів.

Два-три дальші візити Б'юмонта починалися досить холодною зустріччю з боку Катерини Василівни. Вона стала справді трохи недовіряти цьому малознайомому чоловікові, що висловив загадкове бажання довідуватися про родину, з якою, як він казав, він не був знайомий — і однак побоювався познайомитися через якусь невпевненість, що знайомство з ним буде приємне цій родині. Проте і під час цих перших візитів, якщо Катерина Василівна зустрічала його недовірливо, то швидко втягалася в жваву розмову з ним. У попередньому її житті, до знайомства з ним і з Кірсановим, їй не зустрічалися такі люди. Він так співчував усьому, що її цікавило, він так добре розумів її; навіть з улюбленими подругами,— втім, у неї, власне, й була лише одна подруга, Поліна, яка вже давно переїхала до Москви, одружившись з одним московським фабрикантом,— навіть з Поліною вона не розмовляла так легко, як з ним.

І він — він спочатку приїжджав, очевидно, не заради неї, а для того, щоб довідатися через неї про Кірсанову; але з самого початку знайомства, з тієї хвилини, як заговорили вони про нудьгу й про засоби уникати нудьги, видно було, що він поважає її, симпатизує їй. При другому побаченні йому дуже сподобався в ній її захват від того, що вона знайшла собі діло. Тепер з кожним новим побаченням його приязнь до неї ставала все видніша їй. Дуже швидко між ними встановилася найщиріша й тепла приязнь, і через тиждень Катерина Василівна вже оповідала йому про Кірсанових: вона була певна, що в цієї людини не може бути ніякої неблагородної думки.

Правда й те, що, коли вона заговорила про Кірсанових, він спинив її:

— Навіщо так швидко? Ви надто мало мене знаєте.

— Ні, досить, м-г Б'юмонт; я бачу, що коли ви не хотіли пояснити мені того, що мені здалося дивним

у вашому бажанні, то, певно, ви не мали права казати, хіба мало буває таємниць.

А він сказав:

— У мене, ви бачите, вже немає колишнього петерпіння знати те, що мені хочеться знати про них.

XV

Захват Катерини Василівни тривав, не ослаблюючись, а лише переходячи в повсякчасний, уже звичайний настрій, бадьорий і жвавий, світлий. І, як їй здавалося, саме цей настрій пайбільше вабив до неї Б'юмонта. А він уже дуже багато думав про неї — це було надто видно. Послухавши двічі-тричі її розповідь про Кірсанових, він вчетверте вже сказав:

— Я тепер знаю все, що мені треба було знати. Дякую вам.

— Та що ж ви знаєте? Я вам тільки те й сказала, що вони дуже люблять одне одного і цілком щасливі своїми взаєминами.

— Більше мені й не треба було нічого знати. Втім, це я завжди знав сам.

І розмова перейшла до чогось іншого.

Звичайно, першою думкою Катерини Василівни тоді, коли він уперше спитав про Кірсанову, було, що він закоханий у Віру Павлівну. Але тепер було надто видно, що цього зовсім немає. Наскільки тепер знала його Катерина Василівна, вона навіть думала, що Б'юмонт і нездатний бути закоханим. Любити він може, це так. Але якщо він тепер любить когось, то мене, думала Катерина Василівна.

А втім, чи любили вони одне одного? Почати хоча б з неї. Був один випадок, в якому виявилось з її боку піклування про Б'юмонта, але як же й кінчився цей випадок! Зовсім не так, як слід було б сподіватися, судячи з початку. Б'юмонт заїжджав до Полозових кожного дня, іноді надовго, іноді ненадовго, проте все-таки кожного дня, на цьому й ґрунтувалася певність Полозова, що він хоче сватати Катерину Василівну; інших підстав для такого сподівання не було. Але от якось минув вечір. Б'юмонта немає.

— Ви не знаєте, папá, що з ним?

— Не чув; певно, нічого, ніколи було, та й годі.

Минув і цей вечір, Б'юмонт знову не приїхав.

На третій ранок Катерина Василівна зібралася кудись їхати.

— Куди ти, Катю?

— Так, папá, у своїх справах.

Вона поїхала до Б'юмонта. Він сидів у пальті з широкими рукавами й читав; підвів очі від книги, коли відчинилися двері.

— Катерино Василівно, це ви? Дуже радий і вдячний вам, — тим самим тоном, яким би зустрів її батька; втім, ні, далеко привітніше.

— Що з вами, м-г Б'юмонт, чого ви так давно не були? — ви примусили мене тривожитися за вас і, крім того, примусили скучати.

— Нічого особливого, Катерино Василівно, як бачите, я здоровий. Та ви не випили б чаю? — бачте, я п'ю.

— Дякую, вип'ю; та чого ж ви стільки днів не були?

— Петро, дайте склянку. Ви бачите, що здоровий; отже, дрібниці. Ось що: був на заводі з містером Лотером, та, пояснюючи йому щось, не остерігся, поклав руку на гвинт, а він повернувся й подряпав руку крізь рукав. І не можна було ні позавчора, ні вчора вдягти сюртук.

— Покажіть, а то я тривожитимуся, що ви не подряпались, а дуже пошкодили руку.

— Та де там дуже (входить Петро із склянкою для Катерини Василівни), коли ж я володію обома руками? А втім, будь ласка (закочус рукав по лікоть). Петре, висипте з цієї попільнички і дайте сигарницю, вона в кабінеті на столі. Бачите, дрібниці: крім англійського пластиря, нічого й не треба було.

— Так, але все-таки є опух і почервоніння.

— Учора було куди гірше, а до завтра нічого не буде. (Петро, витрусивши попіл і подавши сигарницю, виходить). Не хотів з'являтися перед вами пораненим героєм.

— Та хоч би написали, як же можна?

— Та я ж тоді думав, що вдягну сюртук на другий день, тобто позавчора; а позавчора думав, що вдягну вчора, вчора — що сьогодні. Думав, не варто тривожити вас.

— Авжеж, а більше стривожили. Це негарно, м-г Б'юмонт. А коли ви скінчите справу з цією купівлею?

— Та, певно, цими днями, але все, знаєте, зволікання не через нас з містером Лотером, а через саме товариство.

— А що це ви читали?

— Новий роман Теккерей. З таким талантом, і як списався! де тому, що запас думок убогий.

— Я вже читала; справді, — і таке інше.

Пожалкували про занепад Теккерей, поговорили з півгодини про інші речі в такому ж дусі.

— Однак мені час до Віри Павлівни, та коли ж ви з ними познайомитесь? дуже гарні люди.

— А от якось зберуся, попрошу вас. Дуже вам вдячний, що провідали мене. А це ваш кінь?

— Так, це мій.

— Тож-то ваш татусь ніколи ним не їздить. А непоганий кінь.

— Мабуть; та я не розуміюся на цьому.

— Непоганий кінь, пане, карбованців 350 коштує,— сказав кучер.

— А скільки років?

— Шість років, пане.

— Їдьмо, Захаре; я вже сіла. До побачення, м-г Б'юмонт. Сьогодні приїдете?

— Навряд; ні — завтра, напевно.

XVII

Чи ж так робляться, чи ж такі бувають відвідини закоханих дівчат? Не кажучи вже про те, що нічого подібного ніколи не дозволить собі добре вихована дівчина, а як і дозволить, то вже, звичайно, вийде з цього зовсім не те. Якщо вчинок Катерини Василівни суперечний моралі, то ще суперечніший усяким загально визнаним поняттям про стосунки між чоловіками й дівчатами зміст, так би мовити, цього неморального вчинку. Чи ж не ясно, що Катерина Василівна й Б'юмонт були не люди, а риби, або якщо люди, то з риб'ячою кров'ю? Цілком відповідало цьому побаченню й те, як вона взагалі поводитися з ним, коли він бував у них.

— Втомилась розмовляти, м-г Б'юмонт,— казала вона, коли він довго засиджувався,— лишайтесь з папá, а я піду до себе.

Він іноді відповідав на це:

— Посидьте ще з чверть години, Катерино Василівно.

— Добре,— відповідала вона в таких випадках; а найчастіше він відповідав:

— То до побачення, Катерино Василівно.

Що це за люди такі? хотів би я знати, і хотів би я знати, чи не просто вони гарні люди, яким ніхто не перешкоджає зустрічатися, коли й скільки вони хочуть, яким ніхто не перешкоджає повінчатись, як тільки їм здумається, і яким через те нема чого біснуватися. Та все ж таки

мене бентежить їхнє холодне поводження одне з одним, і не так за них я соромлюсь, як за себе: невже доля моя як романіста в тому, щоб компрометувати перед добре вихованими людьми всіх моїх героїнь і героїв? Одні з них їдять і п'ють; інші не шаленіють без причини: до чого ж нецікаві люди!

XVIII

А тим часом, як переконаний був старий Полозов, діло йшло до весілля,— при такому поводженні гаданої пареченої з гаданим нареченим ішло до весілля! І невже він не чув розмов? Правда, дочка з гаданим женихом не крутилися повсякчас у нього перед очима; частіше, піж в одній кімнаті з ним, вони сиділи або ходили в іншій кімнаті чи інших кімнатах; та від цього не було ніякої різниці в їхніх розмовах. Ці розмови могли б у кожного з тонких знавців людського серця (такого, якого не буває у людей насправді) відібрати всяку надію на те, що Катерина Василівна й Б'юмонт повинчаються. Не те, щоб вони зовсім не говорили одне з одним про почуття, ці, говорили, як і про все на світі, але мало, і це б ще байдуже, що дуже мало, а головне, що говорили і яким тоном! Тон був обурливий своїм спокоєм, а зміст — жахливий своєю цілковитою невідповідністю ці до чого в світі. Ось, наприклад, це було через тиждень після візиту, за який «дуже дякував» Б'юмонт Катерині Василівні, місяців через два після початку їхнього знайомства; продаж заводу було закінчено, містер Лотер збирався їхати на другий день (і поїхав; не сподівайтесь, що він вчинить якусь катастрофу; він, як і належить негоціантові, зробив комерційну операцію, сказав Б'юмонтові, що фірма призначає його управителем заводу з утриманням в 1000 фунтів, чого й слід було сподіватися, та й годі: яка ж йому потреба втручатися в будь-що, крім комерції, самі поду-

майте), акціонери, зокрема й Полозов, завтра ж мали одержати (і одержали, знову не сподівайтесь ніякої катастрофи: фірма Ходчсона, Лотера і К^о дуже солідна) половину грошей готівкою, а другу половину — векселями на тримісячний строк. Полозов, задоволений з цього, сидів біля столу у вітальні й переглядав грошові папери, почасти слухав і розмову дочки з Б'юмонтом, коли вони проходили вітальнею: вони ходили вздовж через усі чотири кімнати квартири, що були від вулиці.

— Якщо жінка, дівчина зв'язана забобонами, — казав Б'юмонт (і в мові його вже не було ніяких ні англіцизмів, ні американізмів), то й чоловік, — я кажу про порядного чоловіка, — зазнає від цього великих незручностей. Скажіть, як одружитися з дівчиною, яка не знає з досвіду звичайних життєвих взаємин, у розумінні взаємин, що виникнуть внаслідок її згоди на шлюб? Вона не може знати, чи подобатиметься їй буденне життя з чоловіком такого характеру, як її жених.

— Та коли, m-r Б'юмонт, її ставлення до цього чоловіка і перед його сватанням мало буденний характер, це все-таки дає їй і йому деяку гарантію, що вони будуть задоволені одне з одного.

— Деяку — так; проте все-таки було б багато певніше, якби випробування було повніше і багатобічніше. Вона все-таки не знає з досвіду характеру взаємин, у які вступає: через це одруження для неї все-таки страшний ризик. Це так для неї; але від цього і для порядного чоловіка, за якого вона виходить, так само. Він взагалі може судити, чи буде він задоволений: він близько знає жінок різного характеру, він знає з досвіду, який характер кращий для нього. Вона — ні.

— Але вона могла спостерігати життя й характери в своїй родині, у знайомих родин; вона могла багато думати.

— Все це чудово, але недостатньо. Ніщо не може замінити особистого досвіду.

— Ви хочете, щоб одружувалися лише вдови? — сміючись, сказала Катерина Василівна.

— Ви висловились дуже вдало. Лише вдови. Дівчатам треба заборонити одружуватись.

— Це правда, — серйозно сказала Катерина Василівна.

Полозову спочатку було дико слухати такі розмови або уривки розмов, що долинали до його слуху. Але тепер він призвичаївся й міркував: «Що ж, я сам людина без забобонів. Я взявся за торгівлю, одружився з купчихою».

На другий день ця частина розмови, — адже це був лише невеликий епізод у розмові, що точилася взагалі зовсім не про те, а про всякі інші речі, — ця частина вчорашньої розмови продовжувалася таким чином:

— Ви розповідали мені історію вашого кохання до Соловцова. Але що це таке? Це було...

— Сядьмо, якщо для вас однаково. Я втомилася ходити.

— Гарзд... дитяче почуття, яке не дає ніякої гарантії. Це годиться для того, щоб жартувати, згадуючи, і сумувати, якщо хочете, бо тут є дуже прикра сторона. Ви врятувалися лише завдяки особливому, винятковому випадку, лише тому, що діло потрапило до рук такої людини, як Олександр.

— Хто?

— Матвійович Кірсанов, — доповнив він, ніби й не сплявся на самому імені «Олександр»: — без Кірсанова ви загинули б від сухот або від негідника. Можна було зробити з цього дуже серйозні висновки про шкоду становища, яке ви посідали в суспільстві. Ви їх і зробили. Все це чудово, але все це лише зробило вас розсудливою й гарною людиною, однак ще анітрохи не дало вам досвідченості в розпізнанні того, якого характеру чоловік годиться для вас. Не негідник, а чесна людина — ось усе, що могли ви взнати. Чудово. Та хіба кожна порядна жінка може бути задоволеною, який би характер не мав вибраний нею чоловік, аби тільки був чесний? Потрібне знання характерів і взаємин, тобто потрібна зовсім інша досвідче-

ність. Ми вчора вирішили, що, за вашим висловом, одружуватись повинні лише вдови. Яка ж ви вдова?

Все це Б'юмонт казав з якимсь невдоволенням, а в останніх словах бриніла просто досада.

— Це правда,— сказала трохи сумовито Катерина Василівна: — але все-таки я не могла ж обманювати.

— І не зуміли б, бо не можна підробитися під досвідченість, коли не маєш її.

— Ви все говорите про те, що нам, дівчатам, бракує засобів робити обґрунтований вибір. Взагалі це цілковита правда. Але бувають виняткові випадки, коли для ґрунтовності вибору й непотрібна така досвідченість. Якщо дівчина не така молода, вона вже може добре знати свій характер. Наприклад, я свій характер знаю, і видно, що він уже не зміниться. Мені 22 роки. Я знаю, що треба для мого щастя: жити спокійно, щоб мені не заважали жити тихо, більше нічого.

— Це правда. Це видно.

— І ніби так уже важко бачити, є чи немає необхідних для цього рис у характері тієї чи іншої людини? Це видно з кількох розмов.

— Це правда. Але ви самі сказали, що це винятковий випадок. Правило не те.

— Звичайно, правило не те. Але ж, м-г Б'юмонт, при обставинах нашого життя, при наших поняттях і звичаях, не можна бажати для дівчини того знання будешних взаємин, про яке ми говоримо, що без нього дівчина здебільшого ризикує зробити необґрунтований вибір. Її становище безвихідне за теперішніх умов. За них, хоч вона і вступатиме в якісь взаємини, це теж майже ніколи не може дати їй досвідченості; користі від цього сподіватися не можна, а небезпека величезна. Дівчина легко може справді принизитися, навчитися поганого обману. Адже вона змушена буде обманювати батьків і суспільство, критися від них; а звідси недалеко до обманів, які справді принижують її характер. Дуже можливо навіть, що вона справді

почне надто легко дивитися на життя. А якщо цього не буде, якщо вона лишиться гарною, то її серце буде розбите. А тим часом вона все-таки майже нічого не виграє в буденній досвідченості, бо ці взаємини, такі небезпечні для її характеру або такі болісні для її серця, все-таки ефектні, святкові, а не буденні. Ви бачите, що цього піяк не можна радити при пашому житті.

— Звичайно, Катерино Василівно; але саме тому й погане паше життя.

— Звичайно, ми з цим згодні.

Що це таке? Не кажучи вже про те, що це чортзна-що з боку загальних понять, але який сенс це мало в особистих взаєминах? Чоловік каже: «я маю сумнів, чи будете ви гарною дружиною мені». А дівчина відповідає: «ні, будь ласка, посватайте мене».— Дивовижне пахабство! Чи, може, це не так? Може, чоловік каже: «про те, що я з вами буду щасливий, нема чого мені говорити; та будьте обережні, навіть вибираючи мене. Ви вибрали,— але я прошу вас, думайте, думайте ще. Це справа надто важлива. Навіть і мені, хоч я вас дуже люблю, не довіряйтеся, не розібравши дуже пильно й уважно». І, може, дівчина відповідає: «друже мій, я бачу, що ви думаєте не про себе, а про мене. Ваша правда, ми жалюгідні, нас обманюють, нас водять із зав'язаними очима, щоб ми обманювалися. Але за мене ви не бійтеся: мене ви не обманюєте. Мос щастя певне. Як ви спокійний за себе, так і я за себе».

— Мене одне дивує,— вів далі Б'юмонт па другий день (вони знову ходили вздовж кімнатами, в одній з яких сидів Полозов): — мене одне дивує, що за таких умов ще бувають щасливі подружжя.

— Ви кажете таким тоном, ніби досадуєте на те, що бувають щасливі подружжя,— сміючись, відповіла Катерина Василівна; вона тепер, як помітно, часто сміється таким тихим, але веселим сміхом.

— А й справді, вони можуть наводити на сумні думки, ось які: якщо при таких мізерних можливостях судити

про свої потреби й про характери чоловіків, дівчата все-таки досить часто вміють робити вдалий вибір, то про яку ж ясність і тверезість жіночого розуму це свідчить! Яким вірним, сильним, проникливим розумом обдарована жінка від природи! І цей розум лишається без користі для суспільства, воно відкидає його, воно пригнічує його, воно придушє його, а історія людства пішла б удесятеро швидше, якби цей розум не відкидали й не вбивали, а використовували.

— Ви папегірист жінок, м-г Б'юмонт; чи не можна пояснити це простіше, — випадком?

— Випадок! Скільки хочете випадків пояснюйте випадком; та коли випадки численні, ви знаєте, крім випадковості, яка зумовлює частину їх, повинна бути і якась загальна причина, від якої походить друга частина. Тут не можна припустити ніякої іншої загальної причини, крім мого пояснення: тверезість вибору завдяки силі й проникливості розуму.

— Ви справжня містріс Бічер-Стоу в жіночому питанні, м-г Б'юмонт. Вона доводить, що негри — найобдарованіше з усіх племен, що вони розумовими здібностями вищі за білу расу.

— Ви жартуєте, а я зовсім ні.

— Ви, здається, гніваєтесь на мене за те, що я не схиляюся перед жінкою? Але зважте хоч би на те, як важко стати навколішки перед самою собою.

— Ви жартуєте, а мені серйозно досадно.

— Але ж не на мене? Я аж ніяк це винна в тому, що жінки й дівчата не можуть робити того, що треба на вашу думку. Втім, якщо хочете, і я скажу вам свою серйозну думку, — тільки не про жіноче питання, я не хочу бути суддею в своїй справі, а власне про вас, м-г Б'юмонт. Ви людина дуже стриманого характеру, і ви гарячкуєте, коли говорите про це. Що з цього випливає? Те, що у вас з цим питанням зв'язане щось особисте. Ви, певно, постраждали

від якоїсь помилки у виборі, зробленої дівчиною, як ви звете, недосвідченою.

— Може, я, може, хтось інший, близький мені. Проте подумайте, Катерино Василівно. А це я скажу, коли матиму від вас відповідь. Я через три дні попрошу у вас відповіді.

— На запитання, якого не ставилося? Та хіба я так мало знаю вас, щоб мені треба було думати три дні? — Катерина Василівна зупинилася, поклала руку на шию Б'юмонту, нахилила його голову до себе і поцілувала його в лоб.

Як це завжди робилося, і навіть як цього вимагала звичайна чемність, Б'юмонтові слід було б обняти її й поцілувати уже в губи; але він не зробив цього, а тільки потис її руку, що спускалася з його голови.

— Так, Катерино Василівно; але все-таки подумайте. І вони знову пішли.

— А хто ж вам сказав, Чарлі, що я не думала про це багато більше, ніж три дні? — відповіла вона, не випускаючи його руки.

— Так, звичайно, я те бачив; та все ж таки я вам скажу тепер,— це вже секрет; ходімо до тієї кімнати й сядемо там, щоб він не чув.

Кінець цього початку відбувався, коли вони проходили повз старого; старий бачив, що вони йдуть під руку, чого ніколи не бувало, і подумав: «Освідчився, і вона подала слово. Це добре».

— Кажіть ваш секрет, Чарлі; звідси папа не почує.

— Це здасться смішним, Катерино Василівно, що я наче все боюся за вас; звичайно, боятися нема чого. Та ви зрозумієте, чому я так перестерігаю вас, коли я вам скажу, що в мене був приклад. Звичайно, ви побачите, що ми з вами можемо жити. Але її мені було шкода. Стільки страждала й стільки років була позбавлена життя, яке їй було потрібне. Це шкода. Я бачив це на власні очі. Де це було, байдуже, припустимо в Нью-Йорку, в Бостоні, Філа-

дельфії,— ви знаєте, байдуже; вона була дуже гарна жінка і вважала чоловіка за дуже гарну людину. Вони були надзвичайно прив'язані одне до одного. І проте їй довелося багато страждати. Він ладен був накласти головою, щоб хоч трошки збільшити її щастя. І все-таки вона не могла бути щаслива з ним. Добре, що це так скінчилося. Але це було тяжко для неї. Ви цього не знали, тому я ще не маю вашої відповіді.

— Я могла від кого-небудь чути цю історію?

— Можливо.

— Може, від неї самої?

— Можливо.

— Я ще не давала тобі відповіді?

— Ні.

— Ти знаєш її?

— Знаю,— сказав Б'юмонт, і почалася сцена, якій слід бути між нареченим і нареченою, з обіймами.

XIX

На другий день, годині о третій, Катерина Василівна приїхала до Віри Павлівни.

— Я вінчаюсь післязавтра, Віро Павлівно,— сказала вона, увіходячи: — і сьогодні ввечері привезу до вас свого нареченого.

— Звичайно, Б'юмонт, від якого ви так давно втратили голову?

— Я? втратила голову? Адже все це було так тихо й розсудливо.

— Охоче вірю, що з ним ви говорили тихо й розсудливо; але зо мною — зовсім ні.

— Хіба? Це цікаво. Та ось ще цікавіше: він дуже любить вас, вас обох, але вас, Віро Павлівно, ще куди більше, ніж Олександра Матвійовича.

— Що ж тут цікавого? Якщо ви говорили йому про мене бодай з тисячною часткою того захвату, як мені про нього, то, звичайно...

— Ви думаєте, він знає вас через мене? От у тому-то й річ, що не через мене, а сам, і багато краще, ніж я.

— От повина! Як же це?

— Як? Я вам зараз скажу. Він від самого першого дня, як приїхав до Петербурга, дуже хотів зустрітися з вами; але йому здавалося, що краще буде, якщо він відкладе знайомство до того часу, коли приїде до вас не сам, а з нареченою або дружиною. Йому здавалося, що вам приємніше буде бачити його з нею, аніж самого. Ви бачите, що наше одруження сталося через його бажання познайомитися з вами.

— Одружитися з вами, щоб познайомитися зо мною!

— Зо мною! Хто ж казав, що зо мною він одружується заради вас? О ні, ми з ним вінчаємося, звичайно, не з любові до вас. Але хіба ми з ним знали одне про одного, що ми існуємо на світі, коли він їхав до Петербурга? А якби він не приїхав, як же ми з ним познайомилися б? А до Петербурга він їхав заради вас. Ой, яка ви смішна!

— Він краще розмовляє по-російському, ніж по-англійському, казали ви? — схвильовано запитала Віра Павлівна.

— По-російському, як я; і по-англійському, як я.

— Друже мій, Катенько, яка ж я рада! — Віра Павлівна кинулася обіймати свою гостю. — Сашо, йди сюди! Швидше, швидше!

— Що таке, Вірочко? Здрастуйте, Катерино Ва...

Він не встиг доказати її імені, — гостя вже цілувала його.

— Сьогодні паска, Сашо; кажи ж Катрусі: воістину воскрес.

— Та що ж це?

— Сідай, вона розповість; я й сама ще нічого не знаю до ладу. Годі, націлувалися, — та ще при мені! Розповідай, Катенько.

Увечері, звичайно, було ще більше гвалту. Та коли відновився порядок, Б'юмонт, на вимогу своїх нових знайомих, розповідаючи про своє життя, почав прямо з приїзду до Сполучених Штатів: «Тільки-но я приїхав,— казав він,— я почав дбати про те, щоб швидше натуралізуватися⁴³. Для цього треба було зійтися з кимсь,— з ким же? — звичайно, з аболіціоністами. Я написав кілька статей в «Тribune» про вплив кріпосного права на весь суспільний лад у Росії. Це був непоганий новий аргумент аболіціоністам проти невільництва в південних штатах, і я став громадянином Массачузетса. Незабаром після приїзду я знову-таки через них дістав посаду в конторі одного з небагатьох великих торговельних домів їхньої партії в Нью-Йорку». Далі йшла та сама історія, яку ми вже знаємо. Отже, принаймні ця частина біографії Б'юмонта не підлягає сумніву.

XXI

Того ж вечора умовилися: обом родинам шукати квартири, що були б поряд. Чекаючи, поки зручні квартири знайшлися й устаткувалися, Б'юмонти проживали на заводі, де, за розпорядженням фірми, було обладнано квартиру для управителя. Це перебування поза містом могло вважатися замінником подорожі, в яку вирушають молоді за прекрасним англійським звичаєм, що поширюється тепер по всій Європі.

Коли, місяців через півтора, дві зручні квартири поряд знайшлися, і Кірсанови оселилися в одній, Б'юмонти в другій, старий Полозов визнав за краще лишитися на заводській квартирі, просторість якої пагадувала йому, хоч і малою мірою, про колишню його велич. Приємно було лишитися йому там ще й тому, що він там був

найповажнішою особою на три-чотири версти кругом: не перелічити ознак поваги, які виявляли до цього свої й околиці прикажчики, артільники й інша приміська братія, менш висока й трохи більш висока від заводських і фабричних прикажчиків своїм станом у суспільстві; і майже немає міри вдоволенню, з яким він патріархально приймав ці ознаки загального визнання його найпершою особою цієї околиці. Зять майже щодня приїжджав уранці на завод, майже щодня приїжджала з чоловіком дочка. На літо вони й зовсім переселялися (і переселяються) жити на завод, що замінював дачу. А весь інший час року старий, крім того, що приймає уранці дочку й зятя (який так і лишається північноамериканцем), часто, щотижня й частіше, має втіху приймати у себе гостей, які приїжджають на вечір з Катериною Василівною та її чоловіком, — часом самих Кірсанових з кількома молодими людьми, часом товариство численніше: завод став звичайною метою заміських прогулянок кірсановського й б'юмонтівського гуртка. Полозов дуже вдоволений з кожної такої навали гостей, та й як же інакше? йому належить роль господаря, не позбавлена патріархальної поважності.

XXII

Кожна з двох родин живе по-своєму, як більше подобається котрій. У звичайні дні на одній половині більше галасу, на другій більше тиші. Бачаться як рідні, часом по десять разів на день, але щоразу на одну, на дві хвилини; а буває, що майже цілий день одна з половин порожня, її населення на другій половині. Це все як прийдеться. І коли збираються гості, знову теж як прийдеться: іноді двері між квартирами замкнені, бо двері, що з'єднують зал однієї квартири з вітальною другої, взагалі замкнені, а завжди відімкнені лише двері між кімнатами Віри Павлівни й Катерини Василівни, — отже, іноді двері, якими з'єднуються

приймальні кімнати, замкнені; це коли компанія невелика. А коли вечір багатолюдний, ці двері відчиняються, і тоді вже гості не знають, у кого вони гостюють — у Віри Павлівни чи в Катерини Василівни; та й господині погано розбираються в цьому. Можна хіба що так розрізнити: молодь, коли сидить, то сидить більше на половині Катерини Василівни, коли не сидить, то більше на половині Віри Павлівни. Але ж молодь не можна вважати за гостей, — це свої люди, і Віра Павлівна без церемонії жене їх до Катерини Василівни: «Мені ви обридли, папове; ідіть до Катеньки, їй ви піколи не обриднете. І чому ви з нею смирніші, ніж зо мною? Здається, я старша». — «І не турбуйтеся, ми більше любимо її, ніж вас». — «Катенько, за що вони люблять більше тебе, ніж мене?» — «Від мене їм менше перепадає, ніж від тебе». — «Авжеж, Катерина Василівна поводитьсь з нами, як з людьми солідними, і ми самі зате солідні з нею». Непоганий ефект справляла одна вигадка, яка повторювалась досить часто минулої зими в домашньому колі, коли збиралася сама молодь та найближчі знайомі: обидва роялі з обох половин зсували до купи; молодь тягла жеремки і, поділившись на два хори, примушувала своїх покровительок сісти одну до одного, другу до другого рояля, обличчям одна прямо проти одної; жокеп хор ставав позаду своєї примадонни, і одночасно співали: Віра Павлівна зі своїм хором «*La donna è mobile*», а Катерина Василівна зі своїм хором «Давно погорджений тобою»⁴⁴, або Віра Павлівна зі своїм хором якусь пісню Лізетти з Беранже, а Катерина Василівна зі своїм хором «Пісню Єрьомоньці». Цієї зими увійшло в моду нині: колишні примадонни переробили спільними силами на свій кшталт «Суперечку двох грецьких філософів про прекрасне»⁴⁵. Починається усе так: Катерина Василівна, підводячи очі до неба й томпо зітхаючи, каже: «Божественний Шіллер, насолода душі моєї!» Віра Павлівна з гідністю заперечує: «Але прюнелеві черевики з магазину Корольова теж прекрасні», — і посуває вперед ногу. Хто

з молоді засміється при цьому змаганні, того ставлять у куток; під кінець змагання з 10—12 чоловік лишаються тільки двоє-троє, що слухають не з кутків. Але невимовно радіють усі, коли обманом приведуть на цю сцену Б'юмонта і відправляють його в куток.

Що ще? Швейні майстерні, дедалі тісніше зближуючись, існують і досі; їх тепер уже три; Катерина Василівна давно влаштувала свою, тепер часто заступає Віру Павлівну в її майстерні, а незабаром і зовсім повинна буде заступити, бо цього року Віра Павлівна,— вибачте їй,— таки справді складатиме іспит на медика, і тоді їй уже зовсім не буде коли займатися майстернею. «Шкода, що немає змоги розвиватися цим майстерням: як би вони розвивалися», каже часом Віра Павлівна. Катерина Василівна нічого не відповідає на це, тільки в очах її блищать злість. «Яка ти гаряча, Катю; ти гірша за мене,— каже Віра Павлівна.— А добре, що в твого батька все-таки щось є; це дуже добре».— «Так, Вірочко, це добре, все-таки спокійніше за сипа» (отже, в неї є син). «Втім, Катю, ти мене примусила бозна про що думати. Ми проживемо тихо й спокійно». Катерина Василівна мовчить.— «Так, Катю, ну, для мене скажи: так». Катерина Василівна сміється. «Це не залежить від мого так» або «ні», а тому, щоб потішити тебе, скажу: так, ми проживемо спокійно».

І справді, вони всі живуть спокійно. Живуть добре й дружно, і тихо й шумно, і весело й діяльно. Але з цього ще не випливає, щоб моє оповідання про них скінчилося, ні. Вони всі четверо ще люди молоді, діяльні; і якщо життя їхнє влаштувалося добре й дружно, гарно й міцно, то від цього воно анітрохи не перестало бути цікавим, зовсім ні, і я ще маю розповісти про них багато, і ручуся, що продовження моєї розповіді про них буде далеко цікавіше за те, що я розповідав про них досі.

Вони живуть весело й дружно, працюють і відпочивають, і тішаться життям, і дивляться в майбутнє якщо не без турбот, то з твердою й цілком обгрунтованою певністю, що чим далі, тим краще буде. Так минув у них час позаторік і торік, так минає у них і цей рік, і зима цього року вже майже минула, сніг починав танути, і Віра Павлівна питала: «та чи ж буде ще хоч один морозяний день, щоб хоч іще раз улаштувати зимовий пікнік? — і ніхто не міг відповісти на її запитання, тільки день минав за днем, усе з відлигою, і з кожним днем імовірність зимового пікніку меншала. Аж ось, нарешті! Коли вже втратили надію, випав сніг, зовсім зимовий, і не з відлигою, а з гарненьким, легким морозом; небо ясне, вечір буде чудовий, — пікнік! пікнік! нашвидкуруч, збирати інших ніколи, — маленький, без запрошень.

Увечері помчало двоє саней. Одні сани мчали з балачками й жартами; але другі сани повелися зовсім погано: тільки виїхали за місто, заспівали на весь голос, і що заспівали!

.
 Виходила молода
 Та за нові ворота,
 За новії, за кленові,
 За штахетові:
 — Рідний батько дуже грізний,
 І немилостивий він:
 Пізно не велить гулять,
 З добрим хлопцем постоять.
 Я ж не слухаю отця
 Та й потішу молодця...

.

Нічого сказати, відшукали пісню! Та хіба тільки це? то їдуть ходою, відстають на чверть версти, то враз пускаються навскач, випереджають з криком та ухканням, і коли випереджають, жбурляють сніжками у веселі, але

не буйні сани. Небуйні сани, після двох-трьох таких образ вирішили борошнитися. Пропустивши вперед буйні сани, нахапали самі пригорщі молодого снігу, обережно нахапали, так що буйні сани не помітили. Ось буйні сани знову поїхали ходюю, відстали, а небуйні сани їдуть підступно, приховали, випереджаючи, що запаслися зброєю; ось буйні сани знову мчать па них із гвалтом і ухканням, небуйні сани приготувалися дати добру відсіч сюрпризом, але що ж це? буйні сани беруть праворуч, через рівчачок,— їм усе заіграшки,— пролітають мимо за п'ять сажнів: «еге, це вона здогадалася, схопила віжки сама, стоїть і править», кажуть небуйні сани: — «ні, ні, доженемо! помстимося!» Одчайдушно мчать. Доженуть чи не доженуть? — «Доженемо!» із захватом кажуть небуйні сани,— «ні», з розпачем кажуть вони,— «доженемо»,— з повим захватом.— «Доженуть!» з розпачем кажуть буйні сани,— «не доженуть!» із захватом кажуть вони.— Доженуть чи не доженуть?

На небуйних санях сиділи Кірсанови й Б'юмонти; па буйних четверо молодиків і одна дама, і від неї ото вся буйність буйних саней.

— Здрастуйте, mesdames і messieurs, ми дуже, дуже раді знову бачити вас,— каже вона з площадки заводського під'їзду: — панове, допоможіть же дамам вийти з саней,— додає вона, звертаючись до своїх супутників.

Швидше, швидше в кімнати! мороз нарум'янив усіх!

— Здрастуйте, дідуганчику! Та він у вас зовсім ще не старий, Катерино Василівно, що це ви наговорили мені про нього, піби він старий? він ще буде залицятися до мене. Будете, милий дідуганчику? — каже дама буйних саней.

— Буду,— каже Полозов, уже зачарований тим, що вона ласкаво погладила його сиві бакенбарди.

— Діти, дозволяєте йому залицятися до мене?

— Дозволяємо,— каже один з молодиків.

— Ні, ні! — кажуть троє інших.

Але чого ж це дама буйних сапей уся в чорному? Траур це чи примха?

— Одначе я втомилася,— каже вона й кидається на турецький диван, що тягнеться погід всією стіною з одного боку залу.— Діти, більше подушок! та не мені самій! і інші дами, я гадаю, втомилися.

— Так, ви й нас замучили,— каже Катерина Василівна.

— Як мене зморила скачка за вами по вибоях! — каже Віра Павлівна.

— Добре, що до заводу лишалася всього одна верста! — каже Катерина Василівна.

Обидві сідають на диван і подушки, знеможені.

— Ви пездогадливі! Та ви, мабуть, мало їздили навскач? Ви б навстоячки, як я; тоді вибої — пuste.

— Навіть і ми добряче стомилися,— каже за себе й за Б'юмонта Кірсапов. Вони сідають біля своїх дружин. Кірсапов обняв Віру Павлівну; Б'юмонт узяв руку Катерини Василівни. Ідилічна картина. Приємно бачити щасливі подружжя. Але по обличчю дами в траурі пробігла тінь, на одну мить, так що піхто не помітив, крім одного з її молодих супутників; він відійшов до вікна і почав вдивлятися в арабески, злегка накидані морозом на склі.

— Mesdames, ваші історії дуже цікаві, але я нічого як слід не чула, знаю тільки, що вони й зворушливі, і забавні, і кінчаються щасливо, я люблю це. А де ж дідуганчик?

— Віп хазяйнує, готує закуску; він завжди цим займається,— сказала Катерина Василівна.

— Ну, бог з ним, коли так. Розкажіть же, прошу. Тільки коротко; я люблю, щоб оповідали коротко.

— Я розповідатиму дуже коротко,— сказала Віра Павлівна: — починається з мене; коли дійде черга до інших, хай вони оповідають самі. Але я попереджаю вас, наприкінці моєї історії є секрети.

— Що ж, тоді ми проженемо цих добродіїв. Або чи не прогнати їх зараз-таки?

— Ні, зараз вони можуть слухати.
Віра Павлівна почала свою історію.

— Ха, ха, ха! Ця мила Жюлі! Я її дуже люблю! І кидається навколішки, і лається, і поводитьсь без будь-якої пристойності! Мила!

— Браво, Віро Павлівно! «Викинись у вікно!» — браво, панове! — дама в траурі заплескала в долоні. За цією командою молодь і собі оглушливо заплескала й закричала «браво» та «ура».

— Що з вами? Що з вами? — злякано сказала Катерина Василівна через дві-три хвилини.

— Ні, нічого, це так; дайте води, не турбуйтеся, Мосолов уже несе. Дякую, Мосолов,— вона взяла воду, принесену тим молодим її супутником, який раніше відходив до вікна; — бачите, як я його привчила, усе наперед знає. Тепер зовсім минулося. Розповідайте далі, будь ласка; я слухаю.

— Ні, я втомилася,— сказала вона хвилин через п'ять, спокійно підводячись з канапи.— Мені треба відпочити, заснути годину-півтори. Бачите, я без церемонії, йду. Ходімо ж, Мосолов, шукати дідуганчика, він нас покладе спати.

— Дозвольте, чому ж мені не зробити цього? — сказала Катерина Василівна.

— Чи варто турбуватись?

— Ви нас кидаєте? — сказав один з молодиків, стаючи в трагічну позу: — якби ми передбачали це, ми б узяли з собою кинджали. А тепер нам нічим заколотися.

— Подадуть закуску, заколемось виделками! — із захватом несподіваного порятунку сказав інший.

— О ні, я не хочу, щоб передчасно гинула надія батьківщини,— так само урочисто промовила дама в траурі: —

не журіться, діти мої. Мосолов, подушку, яка найменша, на стіл!

Мосолов поклав подушку на стіл. Дама в траурі стала біля столу у величній позі й повільно опустила руку на подушку.

Молодики підходили й цілували їй руку.

Катерина Василівна пішла укладати спати стомлену гостю.

— Бідна! — промовили в один голос, коли вони вийшли із залу, решта трое, що були в небуйних санях.

— Молодець вона! — промовили трое молодиків.

— Тож-бо то! — самовдоволено сказав Мосолов.

— Ти давно з нею знайомий?

— Років зо три.

— А його добре знаєш?

— Добре. Ви не турбуйтеся, будь ласка, — додав він, звертаючись до тих, хто їхав у небуйних санях: — це лише тому, що вона стомилася.

Віра Павлівна із сумнівом переглянулася з чоловіком та Б'юмонтом і похитала головою.

— Розкажіть! стомилася! — сказав Кірсанов.

— Запевняю вас. Стомилася, та й годі! Засне, і все минеться, — байдужно-заспокійливим тоном повторив Мосолов.

Хвилини через десять Катерина Василівна повернулася.

— Ну, як? — спитали шестеро голосів. Мосолов не питав.

— Лягла спати і вже задрімала, зараз, певно, вже спить.

— Я ж вам казав, — озвався Мосолов. — Пусте.

— Все-таки бідна! — сказала Катерина Василівна. — Будьмо при ній нарізно. Ми з тобою, Вірочко, а Чарлі з Сашею.

— Та все-таки це аж ніяк не повинно зв'язувати нас, — сказав Мосолов: — ми можемо співати, танцювати, кричати; вона спить дуже міцно.

Якщо спить, якщо пусте, то що ж, справді? Сумний настрій, який на чверть години павіяла дама в траурі, минув, зник, забувся,— не зовсім, але майже. Вечір без неї потроху сходив, сходив на плях усіх попередніх вечорів у цьому дусі — і зовсім зійшов, пішов весело.

Весело, але не цілком. Принаймні дами разів п'ять-шість презиралися одна з одною, тяжко стурбовані. Разів зо два Віра Павлівна нишком шепнула чоловікові: «Сашо, що, як це станеться зо мною?» Кірсанов перший раз не знайшов, що відповісти; за другим разом сказав: «ні, Вірочко, з тобою цього не може статися». — «Не може? Ти певен?» — «Так». І Катерина Василівна разів зо два шепнула нишком чоловікові: «зо мною цього не може бути, Чарлі?» Перший раз Б'юмонт лише посміхнувся, не весело й не заспокійливо; за другим теж знайшов, що сказати: «певно, що не може; певно».

Але це були тільки хвилинні відгомони, та й то лише спочатку. А загалом вечір ішов весело, через півгодини вже й зовсім весело. Балакали, грали, співали. Вона спить міцно, запевняє Мосолов і подає приклад. Та й не можна потурбувати, справді: кімната, в якій вона лягла, дуже далеко від залу, через три кімнати, коридор, сходи і потім знову кімнату, в зовсім іншій половині квартири.

Отже, вечір цілком налагодився.

Молодь, своїм звичаєм, то присдпувалася до інших, то відокремлювалася, то вся, то не вся; разів зо два відокремлювався до неї Б'юмонт; разів зо два відбивала її всю від нього й від серйозної розмови Віра Павлівна.

Балакали багато, дуже багато; і сперечалися всією компанією, але не дуже багато.

Сиділи всі разом.

— Ну що ж все-таки в результаті: добре чи погано? — спитав той з молодиків, що ставав у трагічну позу.

— Більше погано, ніж добре, — сказала Віра Павлівна.

— Чому ж, Вірочко? — сказала Катерина Василівна.

— В усякому разі, без цього життя не обходиться, — сказав Б'юмонт.

— Річ неминуча, — підтвердив Кірсанов.

— Чудово погано, отже, чудово, — вирішив той, що питав.

Інші трое його товаришів кивнули головами й сказали: «браво, Нікітін!»

Молодь сиділа осторонь.

— Я його не знав, Нікітін; а ти, здається, знав? — спитав Мосолов.

— Я тоді був хлопчаком. Бачив.

— А як тепер тобі здається, як ти пригадуєш, — правду вони кажуть? не прикрашають по дружбі?

— Ні.

— А після того його не бачили?

— Ні. А втім, Б'юмонт же тоді був в Америці.

— Справді! Карле Яковичу, будь ласка, на хвилину. Ви не зустрічалися в Америці з тим росіянином, про якого вони розмовляли?

— Ні.

— Час би йому повернутися.

— Так.

— Яка фантазія спала мені на думку, — сказав Нікітін: — от би пара їй.

— Панове, йдіть хто-небудь співати зо мною, — сказала Віра Павлівна: — навіть двое охочих? Тим краще.

Залишилися Мосолов і Нікітін.

— Я тобі можу показати цікаву річ, Нікітін, — сказав Мосолов. — Як ти гадаєш, вона спить?

— Ні.

— Тільки не кажи. Йй можеш потім сказати, коли познайомишся краще. Іншим — нікому. Вона не любить.

Вікна квартири були низько.

— Ось, звичайно, це вікно, де вогонь? — Мосолов подивився. — Воно. Бачиш?

Дама в траурі сиділа, підсунувши крісло до столу. Лівою рукою вона сперлася на стіл; кисть руки підтримувала трохи схилену голову, затуляючи скроню й частину волосся. Права рука лежала на столі, і пальці її піднімалися й опускалися машинально, ніби награвючи якийсь мотив. На обличчі дами лежав нерухокий вираз задуми, сумної, але більше суворої. Брови злегка зсувалися й розсувалися, зсувалися й розсувалися.

— І весь час отак, Мосолов?

— Бачиш. Однак іди, а то застудимось. І так уже чверть години стоїмо.

— Який ти нечулий! — сказав Нікітін, пильно подивившись у вічі товаришеві, коли проходили повз ревербер* через передпокій.

— Звик, братику. Це тільки тобі первина.

Подавали закуску.

— А славно повинна бути горілка, — сказав Нікітін: — та яка ж міцна! Аж дух забиває!

— Ех, дівчисько! і очі почервоніли! — сказав Мосолов.

Усі заходилися соромити Нікітіна. «Це тільки тому, що я похлинувся, а то я можу пити», — виправдувався він. Спитали, котра година. Тільки ще одинадцята, з півгодини можна ще побалакати, встигнемо.

Через півгодини Катерина Василівна пішла будити даму в траурі. Дама зустріла її на порозі, потягаючись після сну.

* Дзеркало, що відбиває світло ламп в потрібному напрямку.

— Добре поспали?

— Чудово.

— І як почуваете себе?

— Прекрасно. Я ж вам казала, що це пусте: стомилася, бо дуже дуріла. Тепер буду солідніша.

Але ні, не пощастило їй бути солідною. Через п'ять хвилин вона вже очаровувала Полозова, і командувала молоддю, і барабанила марш чи щось подібне колодочками двох виделок об стіл. Але квапила їхати, а інші, яким уже стало зовсім весело від того, що до неї повернулася її буйність, не поспішали.

— Готові коні? — спитала вона, встаючи з-за закуски.

— Ні, ще, тільки звеліли запрягати.

— Нестерпні! Та коли так, Віро Павлівно, заспівайте мені що-небудь: мені казали, у вас гарний голос.

Віра Павлівна проспівала щось.

— Я вас часто проситиму співати, — сказала дама в траурі.

— Тепер ви, тепер ви! — пристали до неї всі.

І як тільки пристали, вона вже й сіла до рояля.

— Гаразд, тільки ж я не вмю співати, та це мене не зупиняє, мене ніщо не зупиняє! Але, mesdames і messieurs, я співаю зовсім не для вас, я співаю тільки для дітей. Діти мої, не смійтеся з матері! — а сама брала акорди, підбираючи акомпанемент: — Діти, не сміти сміятися, бо я співатиму з почуттям. — І, силкуючись виводити ноти якомога верескливіше, вона заспівала:

Стогне сизий...⁴⁶

Молодь пирснула від такої несподіванки, і вся компанія засміялася, та й сама співачка не втрималася від сміху, але, насилу набравши серйозного вигляду, ще верескливіше співала далі:

... голубочок,

Стогне він і десь і піч:

Миленький його дружо...

та на цьому слові голос її справді затремтів і урвався. «Не виходить — і прекрасно, що не виходить, це не повинно виходити — вийде іпше, краще; слухайте, діти мої, материну науку: не закохуйтесь і знайте, що ви не повинні одружуватись». Вона заспівала сильним, повним контральто:

Скільки красунь є в аулах в нас, гей ⁴⁷.
Світяться зорі з їх темних очей;
Втіха кохать їх — завидна то доля!
Та...—

це «та» безглузде, діти,—

Та над усе молодецькая воля

не в тому заперечення,— це заперечення безглузде, але ви знаєте, чому:

Не одружуйся юначе,
Слухайся мене! ⁴⁸

Далі, діти, пісенітниця; і це, можливо, пісенітниця; можна, діти, і закохуватись можна, і одружуватись можна, тільки обачно і без обману, без обману, діти. Я вам проспівую про себе, як я виходила заміж, романс старий, але ж і я стара. Я сиджу на балконі, в нашому замку Дальтоні, адже я шотландка, така біленька, білява; поблизу ліс і річка Брінгали; до балкопа, звичайно, потайки, підходить мій наречений; він бідний, а я багата, дочка барона, лорда; але я його дуже кохаю, і я йому співаю:

Круті Брінгала береги.
В зелений ліс ходім;
Там зустріч з другом дорогим

бо я знаю, вдень він ховається, і щодня в іншому місці,—

Миліш за отчий дім;

втім, отчий дім той був не дуже милий і справді. То я співаю йому: я піду з тобою. Як ви гадаєте, що він мені відповідає?

Ти хочеш, діво, будь моя,
Свій рід і стан забудь,

бо я знатного роду,—

Ти перше відгадай, хто я,
Яка у мене путь.

«Ти мисливець?» — кажу я. — «Ні». — «Ти браконьєр?» — «Майже вгадала», каже він,—

Як заберемось ми в пущі тиш,—

бо ж ми з вами, діти, mesdames і messieurs, дуже лихі люди,—

То мусим — діти тьми,
Забудь, хто ми були раніш,
Забудь, хто зараз ми,—

співає він. — «Давно відгадала,— кажу я: — ти розбійник»; що ж, це правда, він розбійник,— так? він розбійник. Що ж відповідає він, панове? «...бачиш, каже, поганий з мене наречений тобі»:

О діво, друг недобрий я;
Густих лісів жилець;⁴⁹

це щира правда, глухих лісів, тому, каже, не йди зо мною,

Нелегка буде путь моя,

бо ж по глухих лісах звірі,—

Печальний мій кінець,—

це неправда, діти, не буде сумний, але тоді я думала і він так думав; та все-таки я відповідаю своє:

Брінгала береги круті
Укрив зелений ліс;
Там зустріч з другом в самоті
За отчий дім миліш⁵⁰.

— Справді, так було. Значить, мені й не можна шкодувати: мені було сказано, на що я йду. *Так* можна одружуватися й кохати, діти: без обману; і вмійте вибирати.

Місяць ясний
Спокійно сіяє;
І хлопець рушає
У похід на бій.
Джигіт свою зброю ладнає;
Дівчина йому промовляє:
«Мій милий, сміліше
На долю звірайся!»

У таких можна закохуватись, з такими можна одружуватись.

(— «Забудь, що я тобі казала, Сашо, слухай її!» — шепоче одна й тисне руку.— «Чому я не казала тобі цього? Тепер казатиму»,— шепоче друга).

— Таких кохати дозволяю й благословляю, діти:

Мій милий, сміліше
На долю звірайся!

Зовсім розвеселилася я з вами,— а де веселощі, там треба пити,

Гей, шинкарочко моя,
Насип меду ще й вина,⁵¹—

мед тільки тому, що з пісні слова не викинеш,— шампанське залишилося? так? — чудово! відкупорюйте.

Гей, шинкарочко моя,
Насип меду ще й вина,
Та щоб моя голівонька
Веселенька була!

Хто шинкарка? Я шинкарка:

А в шинкарки чорні брівки,
Ковані підківки —

Вона схопилася, провела рукою по бровах і притупнула каблучками.

— Налила, готово! — mesdames і messieurs, і дідуганчик, і діти,— беріть, щоб голівоньки веселенькі були!

— За шинкарку! За шинкарку!

— Дякую! П'ю за своє здоров'я,— і вона вже знову була біля рояля й співала:

Хай розлетиться горе в прах!⁵²

і розлетиться,—

Тоді в оновлені серця
Хай зійде радість без кінця,—

так і буде,— це видно:

Чорний страх біжить, як тінь
Від світанкових промінь;
Світло, теплий аромат
Геть женуть ціт'ю вмирать;
Запах тліну все слабш,
Запах рожі все чутніш...⁵³

Розділ шостий

ЗМІНА ДЕКОРАЦІЙ

— В Пасаж! — сказала дама в траурі, тільки тепер вона була вже не в траурі: яскраве рожеве плаття, рожевий капелюх, біла мантіля, в руці букет. Їхала вона не лише з Мосоловим; Мосолов з Нікітіним сиділи на передній лавочці коляски, на козлах — ще третій юнак; а поруч дами сидів чоловік років тридцяти. Скільки літ було дамі? Невже 25, як казала вона, а не 20? Але це справа її совісті, якщо перебільшує.

— Так, мій любий, я два роки чекала на цей день, більше ніж два роки; в той час як познайомилась ось із ним (вона показала очима на Нікітіна), я ще тільки передчувала, але не можна сказати, щоб чекала; тоді була ще тільки надія, та незабаром з'явилась і впевненість.

— Стривайте, стривайте! — каже читач, — і не тільки проникливий, а кожен читач, стовпіючи в міру того, як починає розуміти, — більше ніж через два роки після того, як познайомилась з Нікітіним?

— Так, — відповідаю я.

— Та вона ж познайомилася з Нікітіним тоді ж таки, як з Кірсановими і Б'юмонтами, на тому пікніку, що був наприкінці цьогорічної зими?

— Цілковита правда, — відповідаю я.

— Так що ж це таке? Ви починаєте розповідати про 1865 рік?

— Так.

— Та чи можливо це, скажіть!

— Чому ж неможливо, якщо я знаю?

— Годі вам, хто ж вас слухатиме!

— Невже ви не хочете?

— За кого ви мене вважаєте? — Звичайно, ні.

— Якщо ви тепер не хочете слухати, я, звичайно, мушу відкласти продовження мого оповідання до того часу, коли вам захочеться його слухати. Сподіваюсь дочекатися цього незабаром.

4 квітня 1863

ПРИМІТКИ

Роман «Що робити?» створювався, як зазначав сам М. Г. Чернишевський (у чорновому варіанті рукопису, що дійшов до нас), в період з 14 грудня 1862 р. по 4 квітня 1863 р., під час перебування письменника в Петропавлівській фортеці. Починаючи з січня 1863 р., рукопис роману частинами передавався до слідчої комісії в справі Чернишевського, а після цього — в цензуру для вирішення питання про його публікацію. Кінець роману передано 6 квітня. Цензура, поклавшись на чиновників слідчої комісії, які побачили в романі лише любовну оповідь, не вивчила рукопису й дала відповідний дозвіл.

Роман був одразу ж надрукований в журналі «Современник» (у третьому, четвертому й п'ятому номерах за 1863 р.). Але неогляд цензури незабаром було помічено, відповідального цензора Бекетова цього ж року звільнили з посади, а на ті номери «Современника», в яких публікувався роман Чернишевського, наклали заборону.

Проте книжки журналу з текстом «Що робити?» вже розійшлися по країні, і роман (переписаний також від руки) незабаром став набутком широкого читача. Книжка сколихнула думлячу Росію. Навколо роману розгорілася гостра ідейна боротьба. Реакціонери не жаліли слів для злісних нападок. Передові люди епохи зачитувалися романом. «...Про роман Чернишевського,— писав М. С. Лєсков,— говорили не пошепки, не нишком,— на все горло в залах, у під'їздах, за столом п-ні Мільбрет і в підвальній пивниці Штенбокового пасажу. Кричали: «гидота», «прекрасно», «мерзота» і т. ін.» («Северная пчела», 1863, № 142).

П. А. Кропоткін згадував: «Для російської молоді того часу вона (книжка «Що робити?» — П. Н.) була своєрідним відкриттям і перетворилася на програму... стала піби прапором...» (П. К р о

п о т к и н. Идеали и действительность в русской литературе, СПб., 1907, с. 306—307).

Цей вплив з роками не послаблювався, а зростав. Роман Чернишевського був улюбленою книжкою Олександра Ульянова та інших народовольців. У марксистських робітничих гуртках 90-х років у Петербурзі, Нижньому Новгороді та інших містах її читали переписану від руки, як і твори Маркса та Енгельса.

Пова публікація роману стала можливою тільки після революції 1905 року, яка зняла заборону з імені Чернишевського. Роман вийшов у Повному зібранні творів М. Г. Чернишевського в 10-ти томах (11 книг), здійсненому його сином М. М. Чернишевським (СПб., т. IX, 1906), а також — окремими виданнями (СПб., 1906; СПб., 1909).

Проте історія публікації славнозвісного твору виглядає значно багатшою, коли звернутися до зарубіжних його видань.

Уперше окреме видання роману було здійснене російською мовою 1867 р. в Женеві гуртком російських емігрантів (найвідповідальнішу роль у ньому відігравали М. К. Елпідін та Н. Я. Ніколадзе). Пізніше твір виходив у перекладах. Майже всі визначні громадські діячі й письменники України того часу звернули увагу на роман і відчули на собі його величезний вплив. І. Франко, витримуючи шалені нападки українських буржуазних націоналістів, у 70-і роки переклав і друкував «Що робити?». Крім того, він переправляв до Києва закордонні видання твору. Під впливом роману Панас Мирний створив поему в прозі «Сон», в якій подібно до четвертого «спу» Віри Павлівни намалював картину майбутнього соціалістичного суспільства.

Видатний осетинський письменник Коста Хетагуров у 1893 р., теж під впливом «Що робити?», написав п'єсу «Дуня».

Уже в 60-і роки роман Чернишевського, переступивши кордони Росії, почав завойовувати серця зарубіжних читачів. Вплив твору відчувають на собі й письменники (можна вказати, наприклад, на повість відомого болгарського письменника й філософа Л. Каравелова «Чи винна доля?», 1869).

Роман було перекладено польською, сербською, угорською, французькою, англійською, німецькою, італійською, шведською, голланд-

ською мовами, хоч за кордоном твір переслідувався реакцією.

Друзями роману стали кращі представники революційної інтелігенції: у Франції — одиє із організаторів робітничої партії Поль Лафарг, у Німеччині — видатні соціал-демократи Клара Цеткін і Август Бебель.

Великий успіх випав на долю роману в Америці. За один рік — з 1886 по 1887-й — роман двічі було видано в Нью-Йорку.

Велика Жовтнева соціалістична революція дала роману нове життя. Сьогодні «Що робити?» — настільна книга мільйонів читачів. У Радянському Союзі роман видавався понад сімдесят разів російською мовою і двадцять однією мовою народів СРСР. Загальний тираж видань близько чотирьох мільйонів примірників.

¹ *Присвячується моєму другові О. С. Ч.* — Роман присвячено Ользі Сократівні Чернишевській (1833—1918), дружині письменника.

² *«Діло піде»* — французька народна пісня, що виникла у 1790 р., була популярною серед учасників Великої Французької революції (1789—1794).

³ *«Тройка»* — вірш М. О. Некрасова (1846); дістав високу оцінку в гуртку В. Г. Бєлінського й демократичної молоді 50—60-х років.

⁴ *La donna é mobile* — арія герцога з опери Д. Верді (1813—1901) «Ріголетто» (1851).

⁵ *...меткі були Луї-Філіпп і Меттерніх, а бач, як чудово вивели самі себе за носа з Парижа й Відня...* — Йдеться про втечу французького короля Луї-Філіппа й австрійського канцлера Меттерніха до Англії під час французької революції 1848 р.

⁶ *Відок* Ежен-Франсуа (1775—1857) — відомий французький детектив.

⁷ *...вчена книжка.* — Мається на увазі книжка В. Консідерана (1808—1893) «Доля суспільства», написана 1838 р. Її автор, учень визначного французького соціаліста-утопіста Шарля Фур'є (1772—1837), розвивав учення про фаластери — вільні трудові об'єднання як форми переходу до соціалістичного суспільства.

⁸ *«Про релігію, твір Людвіга...»* — Йдеться про книжку визначного німецького філософа-матеріаліста Людвіга Фейєрбаха (1804—1872) «Лекції про суть релігії», написану 1851 р. Цензура того часу забороняла згадувати в пресі ім'я мислителя.

⁹ *...красномовним партизанам всяких прекрасних ідей.* — Маються на увазі російські ліберали з їхніми безплідними і лицемірними розумуваннями про «прекрасні ідеї», які нібито необхідні народові.

¹⁰ *«Chronique de l'Oeil de Bœuf»*, твір, перед яким «Фоблаз» в'янує... — Книжка, яку читає Лопухов, — «Хроніка побаченого кризь наддвірне вічко», — написана невідомим автором у 30-і роки ХІХ ст. Тут вона порівнюється з романом французького письменника Луве де Кувре (1760—1797) «Любовні пригоди кавалера де Фоблаза».

¹¹ *...міжусобна війна в Канзасі... провісниця ще більших подій не в самій лише Америці...* — Громадянська війна в північно-західній частині Північної Америки в штаті Канзас 1854—1856 рр. і 1861—1865 рр. між повсталими фермерами Півночі й рабовласниками Півдня. Чернишевський ще раніше («Современник», 1861) писав про наслідки цієї війни для революційної боротьби в Європі.

¹² *Лібих Юстус* (1803—1873) — видатний німецький хімік. Його думка про підвищення родючості ґрунтів з допомогою хімії цікавила Чернишевського з соціальної точки зору (можливість розповсюдження серед селянства, один із шляхів ліквідації відмінності між містом і селом). У цьому ж плані розглядав пізніше теорії Лібиха й Енгельс у статті «До житлового питання» (1872—1873).

¹³ *Огюст-контизм* — за ім'ям французького буржуазного філософа й соціолога Огюста Конта (1798—1857).

¹⁴ *«Телемак»* — роман французького письменника Франсуа Фенелона (1651—1715) «Пригоди Телемака» (1699).

¹⁵ *Фірхов* (Вірхов) Рудольф (1821—1902) — німецький патологоанатом; *Бернар* Клод (1813—1878) — видатний французький фізіолог; *Бурґаве* (1668—1738) — голландський лікар і хімік; *Гуфеланд* (1762—1836) — німецький лікар; *Гарвей* Уїльям (1578—1657) — видатний англійський лікар, який відкрив кровообіг.

¹⁶ *...не знаєте... про життя самої пані Бічер-Стоу, роман якої ми всі знаємо з ваших розповідей?* — Йдеться про роман американської

письменниці Гаррієт Бічер-Стоу (1811—1896) «Хатина дядька Тома», написаний у 1852 р. Російський переклад був опублікований 1858 р. як окремих додаток до журналу «Современник».

¹⁷ *Говард Джон* (1726—1790) — англійський громадський діяч, який боровся за поліпшення умов утримання в'язнів.

¹⁸ *Бозіо Анджоліна* (1830—1859) — італійська співачка, яка гастролювала в Петербурзі у 50-х роках ХІХ ст.

¹⁹ *Тамберлік Енріко* (1820—1889) — італійський оперний співак, який багато разів виступав на російській сцені у другій половині ХІХ ст.

²⁰ *Любові миті...* — з вірша О. С. Пушкіна «Аделі» (1822).

²¹ *Овен* (Оуен) Роберт (1771—1858) — визначний англійський соціал-утопіст, один із попередників марксизму.

²² *Маколей Томас* (1800—1859), *Гізо Франсуа* (1787—1874), *Тьєр Адольф* (1797—1877), *Ранке Леопольд* (1795—1886), *Гервінус Георг* (1805—1871) — буржуазні історики.

²³ *Шувалов І. І.* (1727—1797) — російський державний діяч; *Мініх Б.* (1683—1767) — російський державний діяч, активний прихильник імператриці Анни Іоанівни.

²⁴ *Румянцев-Задунайський П. А.* (1725—1796) — російський полководець і державний діяч.

²⁵ *...загинув коло Нові.* — У битві коло Нові (1799) російські війська під командуванням О. В. Суворова перемогли французьку армію.

²⁶ *...в Тільзіт...* — Тільзіт — місто (на річці Німан), де 26 червня 1807 р. було укладено союз між Росією і Францією. Тільзітський договір діяв аж до нападу Наполеона на Росію у 1812 р.

²⁷ *Сперанський М. М.* (1772—1839) — російський політичний діяч, автор проекту помірних державних реформ; під тиском реакційного дворянства був усунутий від державної служби в 1812 р.

²⁸ *...батька нової філософії...* — Йдеться про Людвіга Фейєрбаха.

²⁹ *... подібне до капуюнської розкоші.* — Цей вислів Чернишевський вжив, маючи на увазі розповідь римського історика Тіта Лівія про карфагенське військо, яке після перемоги під Каннами пішло в Капую і віддалося там «безмірним насолодам».

³⁰ *Вкрай звелася б, неутишна...*— рядки з поеми М. О. Некрасова «Коробейники» (1861).

³¹ *Солодкі речі...*— з пісні Маргарити в «Фаусті» Гете в перекладі Е. Губера.

³² *Любий друже! згаси...*— з «Пісні» О. В. Кольцова («Я любила його...», 1841).

³³ *Намети номадів.*— Номади — кочівники.

³⁴ *Астарта* — богиня кохання й родючості землі у стародавній Сирії.

³⁵ *Пізістрат* (Пісістрат) (600—527 рр. до н. е.) — державний діяч у Стародавній Греції.

³⁶ *Ареопаг* — вищий судовий орган у стародавніх Афінах.

³⁷ *Аспазія* (Аспасія) — красуня гречанка, як свідчать деякі історики, стала причиною Пелопонеських війн (V ст. до н. е.).

³⁸ *На арені рицарі... чи побачу її ще?* — Прозаїчний переказ сюжету балади Шіллера «Рицар Тогенбург» (1797).

³⁹ *...казав Руссо в «Новій Елоїзі».*— Йдеться про роман Жан-Жака Руссо (1712—1778) «Нова Елоїза» (1761).

⁴⁰ *...на Сайденгамському горбі.*— Сайденгам — північна частина Лондона. Тут у 1851 р. відбувалася всесвітня виставка, однією з визначних пам'яток якої був кришталевий палац із скла й металу, із зимовим садом. Під час перебування у Лондоні в 1859 році Чернишевський бачив цей палац.

⁴¹ *Будем жити ми по-панськи...*— з вірша О. В. Кольцова «Втеча» (1838).

⁴² *Аболіціоністи* — учасники руху в Північній Америці кінця XVIII — першої половини XIX ст. за скасування рабства.

⁴³ *...Щоб швидше натуралізуватися.*— Тут: прийняти підданство країни.

⁴⁴ *«Давно погорджений тобою...»* (1885) — «Пісня Єрьомоньці» (1859) — вірші М. О. Некрасова.

⁴⁵ *«Суперечку двох грецьких філософів про прекрасне».*— Йдеться про драматичну сцену Козьми Прудкова, де висміюються прихильники «мистецтва для мистецтва».

⁴⁶ *Стогне сизий голубочок...*— з романсу «Стогне сизий голубочок» (1792) на слова І. І. Дмитрієва (1760—1837).

⁴⁷ *Скільки красунь є в аулах в нас...*— пісня Казбича з «Героя нашого часу» М. Ю. Лермонтова (1840).

⁴⁸ *Не одружуйся, юначе...*— черкеська пісня з поеми М. Ю. Лермонтова «Ізмаїл-Бей» (1832).

⁴⁹ *О діво, друг недобрий я...*— з поеми Вальтера Скотта (1771—1832) «Рокбі».

⁵⁰ *Брінгала береги круті...*— пісня Селіма з поеми М. Ю. Лермонтова «Ізмаїл-Бей».

⁵¹ *Гей, шинкарочко моя...*— українська народна пісня.

⁵² *Хай розлетиться горе в прах!*— З вірша М. О. Некрасова «Новий рік» (1851).

⁵³ *Чорний страх біжить, як тінь...*— Неточна цитата з вірша англійського поета Томаса Гуда (1799—1845) «Станси».

П. НІКОЛАЄВ

З М І С Т

I. Дурепь	9
II. Перший наслідок дурної справи	12
III. Передмова	16
Розділ перший. Життя Віри Павлівни в батьківській родині	21
Розділ другий. Перше кохання і законний шлюб	66
Розділ третій. Заміжжя і друге кохання	167
Розділ четвертий. Друге заміжжя	342
Розділ п'ятий. Нові особи й розв'язка	437
Розділ шостий. Зміна декорацій	504
Примітки П. Ніколаєва	507

НИКОЛАЙ ГАВРИЛОВИЧ
ЧЕРНЫШЕВСКИЙ

ЧТО ДЕЛАТЬ?

ИЗ РАССКАЗОВ О НОВЫХ ЛЮДЯХ

Р о м а н

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ДНІПРО»

(На украинском языке)

Редактор Э. Г. КОВАЛЬ

Художник Е. В. ПОПОВ

Художній редактор В. В. МАШКОВ

Технічний редактор Л. І. ІЛЬЧЕНКО

Коректор Н. О. МАСЛОВА

ІВ № 675

Здано на виробництво 28.12.77.

Підписано до друку 25.05.78.

Формат 70×108^{1/32}. Папір тифдручний.

Гарнітура зв. нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 22,75+5 накидок.

Обліково-видавн. арк. 24,877.

Тираж 25 000. Зам. 8-28. Ціна 2 крб. 70 коп.

Видавництво «Дніпро»,

252601, Київ-МСП, Володимирська, 42.

Харківська

книжкова фабрика ім. Фрунзе

республіканського виробничого

об'єднання «Поліграфкнига»,

310057, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Чернишевський М. Г.

Ч49 **Що робити? З розповідей про нових людей.** Роман. Пер. з рос. К., «Дніпро», 1978. 517 с. з іл.

ІСБН

У романі «Що робити?» (1863) М. Г. Чернишевський поставив питання, які в той час хвилювали передову російську інтелігенцію: про назрівання революції, про майбутні соціалістичні форми виробництва, про розкріпачення жінки, про нові принципи моралі, сім'ї, шлюбу. Роман відіграв величезну суспільну роль, ставши програмою дії кількох поколінь революціонерів.

70301—113
Ч М205—(04)—78 99—78

Р1

THE
UNIVERSITY OF
CHICAGO
PRESS

1900
PUBLISHED

2 крб. 70 коп.